

BULLETIN
VAN DE
KONINKLIJKE
NEDERLANDSE
OUDHEIDKUNDIGE
BOND

November 1971

Jaargang 70 / Aflevering 4

Met Nieuwsbulletin Aflevering 11/12

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE
NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Redactie

Hoofdredacteur Drs. J. F. van Agt;
Redactie-secretaris Drs. H. P. R. Rosenberg, *p.a. Rijksdienst voor de*
Monumentenzorg

Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-694041;

Leden voor de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond:

Prof. Dr. H. Brunsting, Drs. R. C. Hekker, Ir. R. Meischke, Dr. Ir.
C. L. Temminck Groll, Prof. Dr. H. van de Waal.

Leden voor de Monumentenraad:

afdeling I Oudheidkundig Bodemonderzoek, Dr. J. G. N. Renaud,
p.a. Kleine Haag 2, Amersfoort, telefoon 03490-12648;

afdeling II Monumentenzorg, Mr. J. Korf,

p.a. Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-694041;

afdeling III Musea, D. F. Lunsingh Scheurleer,

p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.

Lid voor de Nederlandse Museumvereniging:

C. J. Du Ry, p.a. Korte Hoogstraat 31, Rotterdam, telefoon 010-135615.

J. BELONJE

Beplantingen op vestingwerken

Blz. 91

W. J. A. ARNTZ

De middeleeuwse baksteen

Blz. 98

Boekbesprekingen

Blz. 104

BEPLANTINGEN OP VESTINGWERKEN

DOOR

J. BELONJE

Elke fortificatie, vooral wanneer deze in een kale, wijde landstreek gelegen is, moet door haar meestentijds scherpe geometrische lijnen en profielen van grote afstand noodwendig aandacht trekken. Om nu zo'n middel van verdediging en verweer min of meer te maskeren heeft men reeds in oude tijden veelal zijn toevlucht gezocht in het aanleggen van *beplantingen* teneinde zijn aanwezigheid temidden van het terrein althans enigermate te verdoezelen. Bomen en struiken mogen nu weliswaar geen *vuurdekking* opleveren, *gezichtsdekking* verlenen zij daarentegen in elk geval.

Het onttrekken van het vestingwerk aan de nieuwsgierige en onderzoekende blikken van de aanvaller is bij het uitvoeren van de beplantingen inmiddels echter volstrekt niet het enige en uitsluitende doel geweest, dat de deskundigen ten aanzien van deze materie, de officieren van de diensten der Genie bij het volbrengen van hun defensieve kunstwerken voor ogen heeft gestaan. Immers ook voor offensieve handelingen vermocht een maskering door boom en struik betekenis op te leveren.

Beide zijden van het systeem zijn dan ook reeds in primitieve tijden over en weer met resultaat in toepassing gebracht. Vandaar ook, dat in verschillende oude handboeken over de vestingbouwkundige technieken een hoofdstuk met uitvoerige beschouwingen over het nut der beplantingen niet achterwege is gebleven. Zo adviseerde de in 1589 overleden deskundige, de terecht beroemde Daniel Speckle in zijn *Architectura von Vestungen* om „junge Hagdornen” op de werken in te planten, waarbij hij nauwkeurig de methode van het opkweken van het gewas tot in details uiteenzette. Bij toepassing van zijn systeem zou de genomen moeite niet onbeloond blijven, want:

„Solche Håg sind sehr trefflich und gut, als etwa eine Schantze seyn mag, dann es hindert nicht allein das Auffsteigen, sondern hebt den Wall, dasz alles schiessen vergebens ist, kan nicht reissen oder fallen, sondern hält alles fest, so kan ihm das Geschütz auch

nichts thun, und ist dem Feinde von aussen und innen schädlich, denen in der Vestung aber sehr nützlich, und vorständig in allen ihrem Thun.

Gedachte Hag wachsen sehr hefftig dick in einander, derohalben sie im Setzen anfangs in eine Runsen oder Gruben durchaus eines Schuhes tieff, müssen gesetzt werden, damit sie unten ausschlagen, und die Feuchte bey der Wurtzel behalten mögen, und musz man Jährlich auch zu solchem sehen, sie sauber pflanzen, beschneiden, wie es dann die Noth erfordert.

Wann ein solcher Hag gepflantzet ist, darff man keiner andern Blendung gar nicht, dann solcher Blendung genug giebt, und können die Schützen darhinder zwischen dem Gestrauch an allen Orten durchsehen und schiessen, von aussen aber nichts gesehen noch gespüret werden kan.

Ebenmäszig ist auch mit dem groben Geschütz dadurch zu schiessen, da man das Stück durch ein Fach durchstoszt, und zum Gesicht räumt, das kan man an allen Enden brauchen, und ist dem Feind sehr betrüglich, kan es auch nicht spuren, noch also sehen oder merken, als in einer offenen Scharten, sondern man kan an allen Enden durch die Blendung schiessen, der Feind wird auch nicht leichtlich Kraut und Loth verschriessen, wann er nicht weisz was er im Schusz hat”¹.

Ook de befaamde Bélidor heeft zich met het vraagstuk der beplanting uitvoerig bezig gehouden². Zijn voorschrift gaat ervan uit, dat doornhagen steeds een element der verdedigingswerken uitmaken, maar meer exact is hij ten opzichte van de *plaatselijke toepassing* dan Speckle:

„Quand on fait des demi revêtemens aux ouvrages on y laisse quelquefois une berme de 10 pieds de largeur pour une haye vive, qui se fait d'epines blanches, provenues de jeunes plantes pepinières. Elle se plante sur deux lignes, dont la première est à 5 pieds du parapet & la seconde à 2 pieds de la première, on la laboure de tems en tems, & au bout de 3 ans on la récépe tout pres de terre, trois autres années apres s'étant élevée à une certaine hauteur on entre-lasse tous ses brins les uns dans les autres de manière qu'ils fassent un tissu de 4 à 5 pieds, ce qui se doit répéter tous les ans jusqu'à ce qu'elle soit parvenue à la hauteur de 6 pieds, on la taille proprement devant et derrière afin qu'elle s'épaississe mieux, & on la laisse anticiper

wijzingen betreffende literatuur aan mijn mede-bestuurlid van de stichting Menno van Coehoorn, de heer L. J. Spanjaardt Speckman, generaal-majoor der Genie b.d. te Den Haag.

¹ Deel III, Cap. 7 naar de editie-Dresden 1710, fol. 107 v°. en 108 r°.

² *La Science des Ingénieurs*, Den Haag 1734, Livre III, Chapitre XII, 88. — Ik dank verschillende aan-

jusqu'à la moitié de l'épaisseur du revêtement au sommet afin qu'il ne reste d'autre espace que celui qui sera nécessaire pour le passage du Jardinier qui la cultivera".

Verder adviseerde deze deskundige om op de *omwalling* bomen aan te planten, waartoe hij speciaal olmen of iepen aanraade. Hij vervolgde zijn goede raad aldus:

„On plante ordinairement des Arbres sur le Rempart de la Place trois ou quatre ans après qu'on l'a élevé, afin que les terres ayent eû le tems de s'affaïsser: on en met trois rangées; la première se fait au pied de la banquette, la seconde a trois ou quatre pieds du bord intérieur du terre-plain, & la troisième au pied du talud du rempart. On choisit des Ormes d'une belle tige, bien garnis de leur racines, qui ne doivent être ni altérées ni offensées; quant à leur grosseur, il suffit qu'ils ayent 6 à 7 pouces de pourtour, parce qu'ils en reprennent mieux que s'ils étoient plus forts: on les plante à 15 pieds de distance les uns les autres, faisant des trous de 3 pieds en quarré sur autant de profondeur. Il est à propos de faire ces trous trois ou quatre mois avant de planter les Arbres, afin que le fonds puisse s'engraisser. On a encore beaucoup d'autres petites attentions, qui sont essentielles pour les faire profiter, mais qui sont assés connus des Jardiniers pour ne dispenser d'en faire le détail".

Stammen, takken en hout in velerlei vormen, dit alles was in het algemeen wel voor de verdediging bruikbaar en, zoals een Franse deskundige het kernachtig uitdrukte: „Les bois sont, après la terre, les matériaux que la nature présente à l'ingénieur le plus abondamment. Il doit en faire un fréquent usage dans tous les travaux". — Met de meeste zorg diende men derhalve het hoge geboomte, dat op de wallen geplant was, te verzorgen en te behouden. Het mocht eerst, wanneer de nood aan de man kwam, ingeval van een onmiddellijk dreigende aanval of beleg worden gehakt. Aanplantingen behoorden uitgebreid te worden, door stormen ontwortelde bomen diende men ten spoedigste te vervangen, hakhout moest geplaatst worden op de taluds van wallen en bolwerken en ook op de halve manen, terwijl wilgeteen gereserveerd moest worden voor de grachtboorden. Zelfs tot deze gedeelten der vesting behoorde men zich niet eens te beperken, want eigenlijk alle niet rechtstreeks in militair gebruik zijnde terreinen kwamen in aanmerking om

in deze te worden benut. Zo luidde althans het oordeel en het advies van niemand minder dan de alom bekende vestingbouwmeester Vauban ³.

Daarbij is het voornamelijk de deskundige De Saint-Paul geweest, die de speciale attentie van zijn wetenschappelijke medestanders verzocht voor een effectieve boombeplanting van het *glacis*. Niet alleen toch, dat zulks een behoorlijke kwantiteit hout kon opleveren, die zeker van pas zou komen in perioden van insluiting en belegering, maar bij dit voorgeschreven gebruik van het *glacis* zouden ongetwijfeld de wortels, die na het vellen van de bomen in de bodem waren achtergebleven een niet te onderschatten obstakel vormen tegen alle vijandelijke pogingen om met behulp van mijngangen of sappen in de vesting door te dringen.

Bovendien moest het voor de verdediger slechts welkom kunnen zijn, wanneer men een regel hout aanbracht onder de borstwering, boven op de banketten van de bedekte wegen, een middel, dat trouwens reeds voor 's-mans tijd door een aantal genie-officieren in praktijk was gebracht. Immers, dit was een voortreffelijke en gelijktijdig een simpele methode ter vervanging van de hoogst kostbare onderneming, die het plaatsen van houten schermen of palissade-rijen met zich bracht. Evenmin mocht volgens hem verwaarloosd worden het planten van hagedoorn of meidoorn op de aardwerken, want als deze daar eenmaal floreerden zouden zij in elk geval waardevoller zijn dan palissaden en dergelijke versperringsmiddelen, die aan bederf onderhevig waren maar ook ingeval van nood meestentijds in te grote haast plachten te worden opgesteld. Ja, de deskundigen gingen in hun betogen zover, dat zij zelfs uitdrukkelijk verzekerden, dat doornhagen in hun defensieve waarde niet onder behoefden te doen voor een *escarpmuur*! Terwijl men dan bij het planten van zulke doornhagen zijn keuze kon maken tussen de reeds genoemde hagedoorn of meidoorn, de *sleepruim* of *sleedoorn* (*prunus spinosa* Lin.), de *stekelbrem* of *priemkruid* (*genista angelica* Lin.) of zelfs de *acacia* (*robinia pseud-acasia*, Lin.).

Aldus luidden de meest moderne opvattingen der krijgswetenschap nog aan het einde van het eerste Napoleontische keizerrijk ⁴. En het is daarom geen wonder, dat de officieren van de door

³ Zie respectievelijk Guy de Vernon, *Traité élémentaire d'art militaire*, I, Parijs 1805, 227 en Bon. de Valazé, *Traité de la défense des places, par le Maréchal de Vauban*, I, Parijs 1829, 143. — Het hier bedoelde teenhout is dat van de *Amandelwilg*, *salix amygdalina*

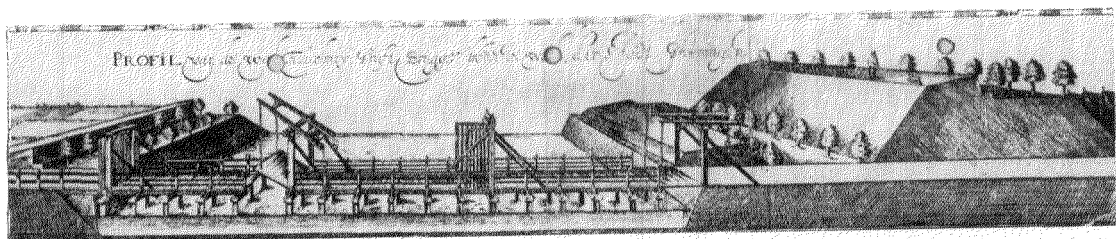
Lin.

⁴ (Lazare) Carnot, *De la défense des places fortes, ouvrage composé par ordre de Sa Majesté Impériale et Royale, pour l'instruction des élèves du Corps du Génie*, Parijs 1812, 259, 260.

BEPLANTINGEN OP VESTINGWERKEN

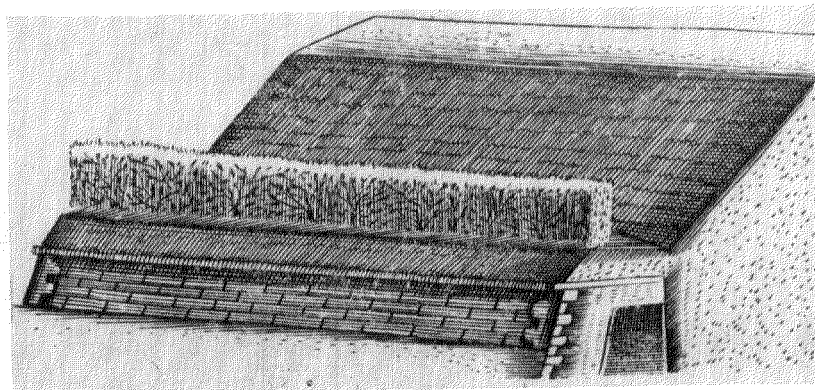

Afb. 1. Willemstad. De fortificaties zijn voorzien van de meest uitgebreide en best onderhouden vestingbeplantingen van ons land. (K.L.M. Aerocarto).

Afb. 2. Voorbeeld van beplanting met hoog geboomte op kapitale wal, faucebray en bedekte wal aan de Steentilpoort der vesting Groningen. Naar de kaart van E. Haubois, 1643.

Afb. 3. Schematische voorstelling van een doornhaag ter verschaffing van een volledige, zogenaamde „gezichtsdekking”. Uit Georg Fournier, Tractaet van Fortificatie, of vesting-bou, Amsterdam z. j.

BEPLANTINGEN OP VESTINGWERKEN

Afb. 4. Brielle. De beplantingen van enige bastions, courtinen, ravelijnen en halve manen duidelijk ver-
waarloosd. (Luchtfoto Soesterberg).

Afb. 5. Sloten. Hier is het geboomte op wal en bastions nog grotendeels aanwezig. (K.L.M. Aerocarto).

onze soevereine vorst (koning Willem I) georganiseerde dienst der Genie, die merendeels volkomen doordrongen waren van de superieure Franse leerstellingen en zulks tot in de details, ook de als het ware meegebrachte dogmatiek betreffende het beplanten van vestingwerken getrouw in de praktijk bleven brengen.

De duidelijke bewijzen daarvan vinden wij neergelegd vooral in de *Verslagen* zoals deze jaarlijks door de directeuren van de Genie van het Koninkrijk der Nederlanden in elks ressort aan hun inspecteur-generaal werden uitgebracht en die over verscheidene jaren, hoewel helaas in een niet geheel complete reeks, in het archief van Oorlog (Genie) bewaard zijn gebleven⁵. Daarin rapporteerden deze directeuren, ieder voor zijn ambtsgebied en gehoord zijn eerstaanwezen-schappen. Dat geschiedde op het onderwerpelijik terrein dan bijvoorbeeld zo:

In 1818 werd gemeld, dat bij de forten Vossegat en „Over de Bildstraat” der Linie van Utrecht het beplanten „derzelve gedeeltelijk met eiken en gedeeltelijk met Canadasche populieren en de bermen met doornehagen aanbesteed” was. Deze laatste boomsoort was destijds bepaald favoriet, want in 1817 reeds was de wal van Gorinchem geheel daarmee voorzien. Van Delfzijl moest worden bericht, dat oude, slecht opgegroeide bomen op de kapitale wal langs de haven en enige in de laatste jaren wederzijds van de Landpoort nieuw gepote exemplaren alsook de doornhagen op de berm van de wal zich buiten onderhoud bevonden. De zee was daar wel erg dichtbij, zodat de leiding zich over deze mededeling wel niet zeer verwonderd zal hebben . . . Uit de vesting Veere heette het: „Op de wallen der oude enceinte bevinden zich hier en daar eenige oude boomen welke nog welig groeijen, echter is de beplanting van het boomgewas zeer onvolledig, terwijl zich op de nieuwe enceinte geen plantsoen bevindt”, terwijl van Fort Bath gerapporteerd werd, dat wal en buitensingel met jong boomgewas beplant waren, dat door de zomerdroogte helaas weinig was aangeslagen. Van de vesting Brielle werden in 1824 klachten vernomen, dat weliswaar in het tijdvak 1817-1824 maar liefst 1413 stuks „ijpenboomen” waren aangeplant benevens enige doornhagen, maar dat er in de laatste winter een aanzienlijk aantal gestorven was, met gelijktijdig verlies ook van het „doornepootsel”. Men wenste nu die verliezen te verhelpen. De beplanting met doornen zou regelmatig wor-

den voortgezet en een *boomkwekerij* zou worden aangelegd in het Bastion 7, waartoe het front reeds met behulp van een detachement uit het Korps Mineurs was „gerioold”. In het bezit van een dergelijke kwekerij mocht destijds (de achterzijde van) het fort Vossegat bij Utrecht zich verheugen (dispositie van 19 april 1821, nr. 70). De vesting Hellevoetsluis insgelijks was slechts spaarzaam beplant en een voorstel tot verbetering zou eerst kunnen volgen wanneer in 1827 de termijn van de lopende grasverpachting zou eindigen. — De daar fungerende kapitein-eerstaanzend ingenieur der Genie had op Fort Loevestein zelfs over zoveel tijd kunnen beschikken, dat hij in 1824 in de gelegenheid was geweest om zijn bomentotaal zorgvuldig te tellen: er stonden daar 451 „kanadasche populieren, zoomede een klein plantsoen van soortgelijke boomen oud 2 jaren”. Bovendien had hij ter plaatse, met de onderneming twee jaren eerder een aanvang gemaakt hebbende, doornen geplant en wel langs de afsluitingen van het buskruitmagazijn en het kogelplein.

In datzelfde jaar werden de bermen van de Forten Jutphaas, Vossegat, Bildstraat, Blauwkapel, de Gagel en de Klop in de periferie van Utrecht van doornhagen voorzien en binnen de corresponderende vestingen dezer reeks plaatste men toen respectievelijk 310, 226 en 346; 1021, 452 en 346; 369, 392 en 346; 1637, 392 en 1100; 84, 84 en 169 alsmede 33, 35 en 75 „Canadeezen”, eikebomen en wilgebomen. Het blijkt hier, dat de opgegeven aantallen een duidelijke relativiteit inhielden ten opzichte van de grootten der vestingwerken; men heeft hier dus volgens een uitgesproken systeem gewerkt!

De jong geplante bomen op de wal en de doornhaag op de bermen van het Fort Nieuw-St. Andries waren — zo heette het in dit verslag — „in goeden staat en wasdom”. Op Fort Hinderdam stonden 28 „ijpenboomen” van welke soort er 103 de wal van het nabije Fort Uitermeer sierden. De 205 „ijpen” van de „Wal van Weesp” waren oud, vandaar dat er, anno 1818, 215 waren bijgeplant, die zich weldra in redelijke staat van wasdom bevonden. Op de zorgvuldig onderhouden kapitale wal van Groningen waren in 1828 liefst 550 iepen ingepoot en sedert 1826 had de Linie van Helpman ten zuiden voor die stad een overeenkomstige behandeling ondergaan toen een gunstige groei van het reeds aangeplante gebleken was. Ook Doesburg vermocht als vesting trots te zijn op zijn rijen van bomen en ook weer was het hier, dat de

⁵ Depot Algemeen Rijksarchief te Schaarsbergen.

Genie een *kwekerij* had gesticht: zij bevond zich daar in het terreplein ten westen van het (thans helaas kortelings afgebroken) kruitmagazijn op het Molenveld.

En — om met de toenmalige situatie in de belangrijke vesting Naarden te eindigen: daar waren welgeteld 680 ijpen aanwezig, waarvan de helft omstreeks 30 à 40 jaren had gestaan; voorts 36 Kanadasche populieren „in groeiende staat”. Maar de beplantingen zouden aanmerkelijk kunnen worden vermeerderd zodra ook hier weer de termijn van verpachting van het omvangrijke grasgewas beëindigd zou zijn. Men verlangde om die reden trouwens maar even te wachten met de overigens nuttig geoordeelde aanleg van een plaatselijke boomkwekerij . . .

Op deze wijze zou nog voortgegaan kunnen worden, maar men zal door de bovenstaande opsomming al voldoende de indruk hebben verkregen, dat er allerwege door de Genie met ernst werd gestreefd naar goed onderhoud en nieuwe aanleg der beplantingen op de diverse militaire werken. Met de op dit gebied getroffen maatregelen hielden de voorschriften uit die tijd gelijke tred, want ook zij bleven met nadruk op het gewicht van een verzorgde beplanting wijzen. Ik denk hierbij aan de vingerwijzingen om „welig groeiend en sterk hout” o.m. op het glacis aan te brengen, zoals duidelijk gemotiveerd en uiteengezet staat in de *Handleiding tot de versterkingskunst voor de kadetten van alle wapenen* door G. A. van Kerkwijk⁶, en vooral nog aan het boekwerk door dezelfde schrijver in samenwerking met G. G. van der Hoeven, de *Handleiding tot de kennis van den vestingbouw voor de kadetten der Genie en Artillerie*⁷, welk laatstgemeld geschrift o.m. naar de reeds door Speckle opgestelde regels verwijst en ook voor het overige tal van passages uit de reeds eerder door mij aangehaalde documentatie herhaalt, zij het dan met eigen woorden en met voorbeelden in meer algemene zin.

Men mene nu vooral niet, dat het hoofdstuk over de beplantingswijze der vestingen zo omstreeks 1860 min of meer afgesloten en tot een vergeten leerstuk was afgezakt. Het tegendeel is waar. Het was de beroemde Belgische generaal Henri-Alexis Brialmont, die opnieuw de aandacht der militaire wetenschap vestigde op het beginsel der beplantingen en wel in zijn *Etudes sur la défense des états et sur la fortification*⁸ Uit-

gaande van de leerstellingen van Vauban met betrekking tot de toepassing van doornhagen in de vesting Neu-Breisach, wees hij erop, dat men in Duitsland en Nederland allereerst gebruik had gemaakt zowel van terreplein als glacis om er hoog- en laaggroeiend geboomte te plaatsen, nodig voor de aanmaak van diverse hulpmiddelen ter verdediging, terwijl in zijn eigen land men eerst sedert de jaren '30 met goede resultaten uitgestrekte nieuwe beplantingen had uitgevoerd. Ten opzichte van dit laatste punt kan een woord van kritiek hier niet achterwege blijven, immers in haar geheel is deze stelling zeker niet aanvaardbaar, want uit de boven-aangehaalde *Verslagen* van voor 1830 blijkt ten duidelijkste, dat onze directeuren der Genie, die in de zuidelijke provinciën fungeerden wel degelijk ook de beplantingen ter harte zijn gegaan.

Wat hier overigens van zijn moge, in zijn boek gaf generaal Brialmont ten opzichte van dit onderwerp verschillende aanwijzingen, die hoewel hij hierop naderhand enigermate terug gekomen is in verband met de mogelijkheid tot het toepassen van *prikkeldraad-versperringen*⁹, in grote lijn toch overeenkwamen met de reeds opgesomde regelen der kunst, zij het dan in een lichtelijk gewijzigde uitwerking van een groep van details en voorzien van meer moderne voorbeelden.

Ook in Nederland bleef de dienst der Genie zich bij voortduring onverdroten met de zaak der beplantingen bezig houden. Allengs is men evenwel op een volkomen afwijkende vorm van organisatie overgestapt. Het werk van mineurs en sappeurs had afgedaan en de eigen kwekerijen verdwenen. En wanneer er nu een nieuw militair werk werd aangelegd of een oud werk aan een herziening of verbouwing onderworpen werd droeg het ministerie van Oorlog bij het onderwerpelijke contract aan de aannemer op om een doorgaans nauwkeurig gestipuleerde beplantingswijze ten uitvoer te leggen. Het kwam voor, dat zo'n overeenkomst van aanneming zich enkel beperkte tot het geven van een omschrijving ten deze in algemene zin. Zo lezen wij bijvoorbeeld in het contract met betrekking tot de aanleg en vergrotingen van het „Fort bij den Uppelschen Dijk” (in het Land van Altena, op het zuidfront van de „Nieuwe Hollandsche Waterlinie”), gedateerd 21 september 1878 kortweg: „De bermen moeten worden beplant met doornentelgen tot hagen”, terwijl die clausule bepaald wel meer dan

⁶ De z.g. *Algemeene Cursus*, Breda 1841, § 302.

⁷ De z.g. *Speciale Cursus*, Breda 1861, 599 t/m 602

(einde van hoofdstuk VIII, in de §§ 556 t/m 562).

⁸ Deel II, Brussel 1863, 38-44.

strict nodige ruimte voor de uitvoerder overliet!

Maar — gelijk gezegd — evenzeer viel het voor, dat zorgvuldig tot in bijzonderheden werd afgedaald. Dat laatste valt bijvoorbeeld te constateren in het contract van 17 augustus 1880, nr. 36, waarbij het Fort De Ruijter in de Sabina-Henrica-Polder onder de vesting Willemstad aan een grondige herziening werd onderworpen. Het heette daar in punt 218:

„De op de bermen van de noord- en oostfacen staande doornenhagen moeten tot op den stoel afgezaagd worden; tot het bijboeten van die hagen en het planten van nieuwe hagen op de bermen van de overige 3 facen moeten 4500 doornen telgen vóór de laatste oplevering ingeplant worden.

In de binnenruimte moeten 20 staande boomen geveld en vóór de laatste oplevering naar aanwijzing op den wal of op het terreplein geplaat worden 40 Canadasche of Italiaanse populieren telgen”.

En in het contract van 6 september 1882 (nr. 45) aangaande de reconstructie van het in de nabijheid gelegen Fort De Hel, ressorterende onder diezelfde vesting Willemstad, heette het over dit onderwerp: „Op de bermen moeten naar aanwijzing worden geplaat 1700 doornentelgen tot hagen en 35 telgen tot schietwilgen”. Wat schietwilgen precies waren, zal aan contractanten vermoedelijk wel bekend zijn geweest. Het is te hopen, want een officiële term is het zeker niet.

Was het aannemingscontract van 27 december 1890, waarin de boomkweker J. H. van Egmond te Utrecht voor f 5339.— de totalen van 1056 schietwilgen en 2410 iepen (de telgen behoorden 4 m lang en ten minste 0.18 m in omtrek te zijn) leveren moest op elf verschillende verdedigingswerken reeds vrij gedetailleerd in zijn clausules en dit evenzeer als het contract wegens Naarden van juni 1899, meer nog was zulks het geval bij dat van 6 september 1899 (nr. 34), dat tot titel voerde „Het doen van beplantingen als verbetering van ondergeschikt belang aan Werken in de Nieuwe Hollandsche Waterlinie onder het beheer der Genie te Utrecht”.

Dit laatste contract omvatte namelijk „het planten van telgen tot boomen langs den gedekten gemeenschapsweg in de Stelling van Honswijk en op de buitengronden van de Lunet bij Honswijk, het Werk aan de Waalsche Wetering, het Fort

Blauwkapel en het Fort bij Rijnauwen”. En de voorschriften, waaraan de boomkwekerij der firma Anne Bosgra te Bergum, Fr. zich te houden had, waren als volgt geformuleerd:

„De telgen tot boomen moeten zijn verplante, herkomstig van niet zwaarderen grond dan die van het te beplanten terrein, dik in omtrek, op 1 M. van den wortel ten minste 0,16 M. Zij moeten worden aangevoerd zonder grond om de wortels.

De wortels mogen niet worden schoongewaschen; zij moeten op de kweekery, gedurende één uur worden gehouden in een mengsel van koe-drek, klei en water.

Wanneer de Directie dat noodig oordeelt, moeten aangevoerde telgen zorgvuldig worden gekuild⁹.

Het aanaarden van telgen in de kuilen, volgens § 122 der A.V., moet geschieden uitsluitend met den van de uitgraving voortkomenden grond. Er behoeft geen grond te worden weggevoerd en geen grond of teelaarde te worden geleverd.

Het bepaalde in § 122 der A.V., omtrent mestwater en het bij de planting rekening houden met de windstreken, wordt niet gevorderd.

Er behoeven geene geleiders te worden geplaatst¹⁰.

Geëist werd wèl, dat er boombeschermers zouden worden geplaatst. De totalen overigens bedroegen: voor de o.-oever van het Inundatie-Kanaal 350 iepen in dubbele rijen; voor de gronden buiten het werk aan de Waalsche Wetering 80 iepen; 130 Canada-populieren in twee rijen en op de kade langs de gracht aan de n. en w. zijden van het Fort Blauwkapel en tenslotte 230 Canada-populieren wederom in dubbele rijen tussen de buiten- en voorgrachten om de noordkant van het Fort Rijnauwen.

Toen dit laatstaangehaalde bestek in ontwerp naar het ministerie werd verzonden ging dat vergezeld van een „nota van toelichting”, gedateerd 18 juli 1899, die toevallig bewaard gebleven is. Dit document is bijzonder leerzaam, want het onthult ons hoe bij de algemene beplantingsvoorzieningen, die in 1896 een aanvang hadden genomen — men had tot dusverre 1500 bomen en 3500 heesters en struiken geplaat! — tussen de opgaande bomen voortdurend struiken en heesters geplaatst waren teneinde een afdoend scherm met groot weerstandsvermogen bijvoorbeeld tegen

⁹ Le Général Brialmont, *La défense des états et la fortification à la fin du XIXe siècle*, Brussel 1895, II, III, 4. — Zie ook de herdruk van 1898 en de inleiding

op de nadruk van het eerstaangehaalde werk door Chr. Duffy (Osnabrück 1967), blz. XIX e.v.

storm te verkrijgen. De generaal-majoor, commandant der Linie evenwel begeerde die tussenbeplanting niet, immers zij gaf aanleiding tot natte singelwegen „doordien zij het drogen bemmert”, terwijl, wilde men zulke dichte beplantingen naar de eis onderhouden, dan zouden de kosten daarvan al te zeer omhooglopen. Zich hiernaar richtende heeft toen de majoor-eerstaanwezend-ingenieur der Genie te Utrecht eer hij de voorschriften van zijn ontwerpcontract definitief bepaalde gezorgd voor speciaal deskundig advies. Dit laatste betrok hij niet alleen bij een gediplomeerd tuinarchitect maar ook bij de toenmalige opzichters over de gemeenteplantsoenen te Groningen en te Utrecht.

Deze zorgzame bemoeiingen zijn inmiddels volstrekt niet zonder uitwerking gebleven. Want een menigte thans prachtig uitgegroeide bomen op en bij de genoemde vestingwerken getuigt er nog heden ten dage van!

Om verder aangaande deze contracten en de daarin vervatte beplantingsclausules nog een duidelijk voorbeeld te geven wil ik er hier op wijzen, dat bij nagenoeg alle vestingwerken behorende onder de voormalige „Stelling van Amsterdam”, waarvan de constructie tot aan de eerste wereldoorlog werd voortgezet ministeriële contracten tot stand zijn gekomen, die met uitsluiting van andere werkzaamheden slechts het beplanten alleen van zo'n werk beoogden. — In hoofdzaak moet dit wel ten doel hebben gehad om de opgebrachte grond behoorlijk bijeen te houden en verstuingen te keren.

Zulks is, om voorbeelden te noemen geschied in 1890 bij de forten aan de Middenweg (Beemster), Jisperweg (Beemster), Benoorden Purmerend (Beemster), Edam, Kwadijk, Uithoorn en het gehele front Liede-Spaarndam. In 1901 werd een beplanting gecontracteerd aanvangende bij de Zaanlandse Communicatieweg, bewesten om het Fort bij Veldhuis, verder op de bekading west langs de gracht op zij van de St.-Aagtendijk tot aan de Inundatiesluis in die dijk. In 1902 ging het aldus met het voorfront als voren en de beide zijfronten; Fort Penningsveer, de Wal bewesten Spaarndam alsmede ten noorden, noordwesten en

zuidwesten van het Fort Zuidwijkermeer de bekading. In 1903 volgde in de reeks het Fort aan de Liebrug, waarmede de opsomming zelfs nog niet ten einde is ¹⁰.

De boomkweker — hij zal in verschillende gevallen een onderaannemer zijn geweest — moet zich onder de scherpe blik en niet minder onder de voortdurende controle van de deskundigen der Genie ongetwijfeld prompt van zijn leveringsplichten gekwetten hebben. Maar aan de hand van verscheidene in latere tijd uitgebrachte rapporten, die de toestand der beplantingen van menig vestingwerk ernstig laakten, verkrijgt men desondanks de indruk, dat het aan een *voortdurende zorg* voor het onderhoud der beplantingen maar al te vaak gehaperd heeft. Niet elke fortwachter is trouwens een geboren en getogen tuinier en daarbij komt (zoals naar luid van de hierboven door mij uitvoerig geciteerde instructies van deskundigen volledig vaststaat) dat speciaal de doornhagen, wil men deze in stand houden en doen floreren, een jarenlang volgehouden zorgvuldige behandeling onmogelijk kunnen ontberen.

Verscheidene steden in ons land zijn heden ten dage nog in het bezit van gehele of gedeeltelijke voormalige omwallingen. Voorzover deze in de loop van de vorige en van deze eeuw haar hoedanigheid van vestingwerk verloren hebben konden de betrokken gemeentebesturen de vrije beschikking krijgen over wallen, bastions, ravelijnen, halve manen, enz. Veel van die vroegere verdedigingswerken verloren daarna hun oude aanzien. Met de van de wallen afgegraven grond dempte men oude stadsgrachtjes. Wat van de vestinggordels over was gebleven werd met zijn aanhang doorgaans naar de toen in Engeland vooral heersende mode in een meer of minder romantisch stadspark veranderd. Het was vooral de Haarlemse tuinarchitect Johan David Zocher, de meest geniale representant van hetgeen in zijn tijd *Landschapsstijl* heette, een man van de praktijk, die de theorie versmaadde, die in zulke gevallen de toon heeft kunnen aangeven ¹¹.

Stellig kan aan de resultaten der kunst van de bij zulke ondernemingen betrokken tuinarchitec-

¹⁰ Deze en de hiervoor genoemde contracten van het ministerie van Oorlog bevinden zich in het Depot van het Algemeen Rijksarchief te Schaarsbergen; zie de desbetreffende M.S.-Inventaris, deel II, passim.

¹¹ Zocher werd geboren te Haarlem 12 februari 1791 en overleed aldaar 8 juli 1870; zie over zijn werkzaamheid vooral J. Immerzeel jr. *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, beeldbou-*

wers, graveurs en bouwmeesters van het begin der zeventiende eeuw tot heden, II, Amsterdam 1843, 259-262. — Zie ook het werk van zijn kleindochter Geertruida Carelsen, (meijuffrouw A. G. de Leeuw), *Herinneringen*, I, Haarlem 1928, 13-14 en 155-156 alsmede C. Keyzer en H. Jonker Hzn., *De Anna Paulownapolder 1846-1946*, Wormerveer z.j., 22 en 247.

BEPLANTINGEN OP VESTINGWERKEN

Afb. 6. Hulst. Het geboomte is op de meeste plaatsen goed gehandhaafd gebleven. (K.L.M. Aerocarfo).

Afb. 7. Hoofdwal en kapitale gracht van Hulst. De monumentale beplanting van deze wal vormt het mooiste voorbeeld van ons land. (Foto Monumentenzorg, 1919).

BEPLANTINGEN OP VESTINGWERKEN

De Stadt Woudrichem Aan De Merwe D: 10 Aug. 1750

Afb. 8. De vesting Woudrichem gezien van de Merwe, 1750. Tekening in oostindische inkt toegeschreven aan Jan de Beyer. Verzameling Provinciaal Genootschap 's-Hertogenbosch. — Behalve aan de rivierzijde waren de fortificaties hier zorgvuldig van een maskering in groen voorzien.

Afb. 9. Heusden. Fraaie beplanting met zwaar geboomte — iepen — op hoofdwal en bastions aan de rivierzijde. (Foto Lichtbeeldeninstituut).

ten een eigen karakter niet ontzegd worden. Maar wat nu te denken van de gemeentebesturen die de aan hun zorg toevertrouwde voormalige vestingen met bloemperken overladen, er bollenveldjes aanleggen en die de wallen gaan „opsieren” met werken van moderne beeldhouwers? Een royale doornhaag ware hier vaak beter op zijn plaats, niet alleen wegens het prachtige aanzien van deze struik als zij in de late lente rijkelijk bloeit, maar als een praktisch element bovendien tegen de vernielzucht van een deel van het publiek.

Door de parkaanleg op grote schaal hebben veel oude vestingen helaas hun eigen karakter voor een belangrijk deel moeten verliezen, maar

er bleven gelukkig ook uitzonderingen. Men denke hierbij eens aan Maastrichts beroemde Bossche Fronten, aan de 12 m hoge wallen van de stad Hulst in Zeeuws-Vlaanderen, ook bijvoorbeeld aan die van de Friese steden Sloten en Dokkum.

Door de militaire bevordering van aanplantingen gingen natuurbescherming en defensie op het terrein der fortificatiën tot in het heden eigenlijk hand in hand. Wie onze oude forten kent, weet wat zij ons in deze tijden van overbevolking als gebieden voor recreatie kunnen opleveren. Laten wij daarom hoogst zuinig zijn op de vaak fraai beplante vestingen door zoveel als mogelijk is ongemotiveerde slopingen daarvan te voorkomen!

SUMMARY

TREES AND BUSHES ON FORTIFICATIONS

The use of trees and bushes to screen conspicuous fortifications was developed rather early. Directions were given not only in the specialized literature of the sixteenth century (Spekle) but also by many fortress engineers of later centuries, including some of the most prominent (Bélidor, Vauban, Brialmont, and others), who often gave extremely detailed recommendations about the tree and bush species to be applied, particularly concerning how to plant and, if necessary, remove them. Almost all the authors on this subject were of the opinion that not only large trees

but also hawthorn hedges were indispensable for this purpose.

A detailed survey is given of the application of these prescriptions in the Netherlands up to and during the present century.

Now that it is fortunately realized that the preservation of national monuments should include historical fortifications, care will have to be taken that in the planting and maintenance of the appropriate vegetation, undesirable anachronisms are avoided by conforming to the specifications and advice of these earlier experts.

DE MIDDELEEUWSE BAKSTEEN

DOOR

W. J. A. ARNTZ

Sinds mijn bijdrage over middeleeuwse baksteen in het Bulletin van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond van 1954 zijn er nog enige andere publikaties over dit onderwerp verschenen. Een reden voor mij om er hier opnieuw aandacht aan te besteden, speciaal wat betreft de technische aspecten van dit kleiproduct.

Mijn betoeg van destijds kwam op het volgende neer: 1. De middeleeuwse baksteenfabricage in Noord-Europa had niets te maken met een Romeinse baksteentraditie; 2. de uitvinders-eer komt aan een kloosterorde toe, en 3. de eerste middeleeuwse bakstenen werden omstreeks 1160 gefabriceerd, maar of dit in Friesland, Noord-Duitsland, Denemarken dan wel elders gebeurde kan niet worden nagegaan.

Om te beginnen enkele opmerkingen over het laatste. Werden voorheen door kunsthistorici sommige Noordepese kerken, waaraan baksteen verwerkt is, als vroeg 12de-eeuwse bouwwerken beschouwd, sindsdien is men met dateren aanmerkelijk voorzichtiger geworden¹. Bovendien is men zich gaan realiseren dat bakstenen, gevonden aan zeer vroege bouwwerken, afkomstig kunnen zijn van latere verbouwingen². Volgens de meeste auteurs kunnen de oudst bekende bouwwerken van baksteen in Noord-Europa niet vroeger gedateerd worden dan in de tweede helft van de 12de eeuw. Over de plaats waar voor het eerst middeleeuwse bakstenen kunnen zijn gevormd, zijn weinig nieuwe gezichtspunten bekend geworden. Wel is inmiddels vastgesteld, dat dit bouw materiaal in Vlaanderen, Oost-Friesland en Engeland pas in de 13de eeuw in gebruik kwam³.

¹ M. D. Ozinga, *De Romaanse kerkelijke bouwkunst*, Amsterdam 1949, 51: „Het gebruik van baksteen is op dit eiland (Seeland) al in ± 1125 vast te stellen. In Jutland kwam bij uitwendig met tuf beklede kerken van ± 1150 meermalen een achtermetseling in baksteen voor”. Geen bronvermelding. — Zie mijn: „Nogmaals de Middeleeuwse Baksteen”, *Klei* 4 (1954), 426 e.v.

² Bij het Friese Klooster Klaarkamp ± 1163 werden in de funderingen bakstenen aangetroffen, die onmogelijk van latere verbouwingen afkomstig kunnen zijn.

³ L. Devliegher, „De vroegste gebouwen in baksteen

Alvorens thans nader in te gaan op de technische aspecten van de middeleeuwse baksteen, lijkt het mij nuttig een uiteenzetting te geven over de grondstof van de baksteen: de klei. Ik ben er namelijk in de loop der jaren van overtuigd geraakt, dat vele verschillen in opvatting over het ontstaan van de middeleeuwse baksteen te wijten zijn aan een onvoldoend inzicht in deze ingewikkelde materie.

Zoals een ieder weet is klei een erosieproduct van natuurgesteenten. Regen, zon (zeer belangrijk!), wind, vorst, de zuurstof in de lucht, kortom het klimaat, doen gesteenten ververen. Daarnaast bevorderen spanningen in de — uit verschillende mineralen opgebouwde — gesteenten de vertering. De losgeraakte deeltjes worden door rivieren en zeeën meegevoerd en, nadat ze op hun lange tochten nog verder verkleind en met onder meer organische stoffen vermengd zijn, langs de oevers afgezet. Een bedrijf dat zich reeds sinds miljoenen jaren afspeelt.

Afhankelijk van de samenstelling der gesteenten zullen de sedimenten onder meer veel of weinig ijzer — waardoor de klei donker of licht rood uitbakt — en/of kalk — geel uitbakkend — bevatten. Een teveel aan ijzer of kalk, evenals een te grote hoeveelheid organische stoffen (humus) — welke er bij het bakken uitbranden en dus holten veroorzaken — kunnen zelfs kleien, die op zich zelf goed zijn, voor keramische doeleinden waardeloos maken.

Uit dat alles volgt, dat er een vrijwel onbeperkte variatie in sedimenten zal bestaan. Een ding hebben zij echter gemeen: zij bevatten alle kwarts zijnde het hoofdbestanddeel waaruit de

in Vlaanderen”, *Bulletin K.N.O.B.* 6de s. 10 (1957), 245 e.v. — Robert Noah, *Die mittelalterlichen Kirchen im Harlingerland*, Aurich 1969, 97 e.v. — Norman Davey, *A history of building materials*, Londen 1961, 78 e.v.

⁴ F. Thureau-Dangin, „La composition des briques d'Arslan-Tash”, *Revue d'Assyriologie* 31 (1934), 87 e.v.

⁵ Joh. A. Hollestelle, *De steenbakkerij in de Nederlanden tot omstreeks 1560*, Assen 1961, passim. Zelfs bij deze erudiete baksteenhistorica bestond dit misverstand, waardoor vele technische beschouwingen in haar,

natuurgesteenten zijn opgebouwd. Zuiver zand bestaat voor 100% uit kwarts. Maar ook iedere kleisoort bevat kwarts, zij het in mindere tot zeer geringe mate. Wij spreken dan van magere of vette kleien. Zo bevatten de Nederlandse kleisoorten 40-80% kwarts. Assyrische kleistenen bleken slechts voor 10 tot 36% uit kwarts te bestaan en waren dus zeer vet ⁴.

Er bestaat echter een wijdverspreid misverstand dat het kwartsgehalte de waarde van klei als keramische grondstof zou bepalen ⁵. Vette klei zou de beste, magere klei zou een minder goede grondstof zijn. Deze opvatting is, aldus gesteld, onjuist. Niet het kwartsgehalte maar de vorm en de grootte der samenstellende deeltjes bepalen de gebruikswaarde. Recente onderzoekingen hebben aangetoond dat de kristallijne „plaatjes”-vormige deeltjes, kleiner dan 0.01 mm, de waarde d.w.z. de plasticiteit (de eigenschap om door toevoeging van water onder druk een gewenste vorm aan te nemen en deze te behouden) van een klei bepalen. Het ligt voor de hand dat naast deze allerfijnste deeltjes de overige deeltjes — o.m. kwarts — bij een goede kleisoort niet aanzienlijk groter mogen en — zoals de ervaring geleerd heeft — ook niet zullen zijn; althans niet groter dan 0.1 mm. Daar men in de Romeinse tijd en in de middeleeuwen niet over apparatuur beschikte om kleien te analyseren, maar deze alleen op het oog en met de tong kon beoordelen ⁶, volg ook ik hier het systeem van onderscheid in fijnkorrelig en grofkorrelig. Het is dan ook verantwoord om te zeggen dat hoe fijnkorreliger een klei is, des te beter d.w.z. des te plastischer zij zal zijn ⁷. Daar een vette klei meestal fijnkorrelig is, zal zij dus inderdaad meestal prima zijn. Maar magere klei kan even fijnkorrelig en even plastisch zijn! Een markant voorbeeld hiervan is de löss, die op slechts enkele plaatsen in ons land voorkomt; en het is wel kenmerkend voor de Romeinen dat zij juist daar hun keramiekbedrijven vestigden.

Het uitzonderlijke geologische verleden van ons land, dat tot in recente tijden aan het water

overigens zo voortreffelijke, boek onjuist zijn uitgevallen. Zie mijn „Twee Utrechtse Dissertatie's” *Klei* 11 (1961), 131 e.v.

⁶ De geroutineerde grondboorders van Bodemkartering te Wageningen volgen nog steeds deze „primitieve” methode. Bij controle-analyses blijken dan de afwijkingen 1 à 2% te zijn! Magere, maar fijnkorrelige kleien worden vaak leem genoemd.

⁷ H. G. F. Winkler, „De betekenis van de korrel-samenstelling voor verwerking van baksteenproducten”, *Klei* 5 (1955), 291 e.v. — Winkler ontwierp een

ontworsteld werd, heeft ten gevolge gehad dat er op een klein oppervlak een grote verscheidenheid van kleisoorten is afgezet. Zo is de klei van de uiterwaarden langs Rijn en Waal, zeer jong, mager en grofkorrelig. Reden waarom alleen hier fabrieken van straatklinkers, maar geen fabrieken van dakpannen of holle bakstenen te vinden zijn. De onmiddellijk daaraan grenzende binnendijkse kleien, zijn iets ouder en veel vetter — dus in principe plastischer — maar bevatten vaak zoveel ijzer en humus (veen), dat zij daardoor toch minder aantrekkelijk zijn. Westelijk daarvan, in Utrecht en Zuid-Holland komen weer magere, maar meer fijnkorrelige kleisoorten voor, hetgeen verklaart waarom hier van oudsher wel dakpannen gefabriceerd werden.

Limburg bezit oude diluviale kleien, mager maar vaak zeer fijnkorrelig en kalkhoudend, te gebruiken voor velerlei keramische producten. Men kan dus wel stellen, dat de Nederlandse kleisoorten overwegend mager zijn, maar dit zegt zonder meer nog niets. Het zijn in hoofdzaak de korrels, die met hun vorm en grootte ook bij magere kleien, de waarde voor de keramiek bepalen.

Ook in Friesland en Groningen treft men een grote verscheidenheid van kleisoorten aan. Als men nu de belangrijkste vroege baksteenbouwwerken projecteert op de bodemkaarten ⁸, met eliminering van de na 1200 ontstane kleilagen, dan krijgt men het volgende beeld:

1163 Klaarkamp bij Rinsumageest, Fr.: kalkarm zand tot klei en zware klei (humushoudend).

1233 Bloemhof bij Wittewierum, Gr.: zware klei (humushoudend) en matig zandige klei.

1235 Mariëngaarde bij Hallum, Fr.: kleilig zand — zandige klei en matig zandige tot zware klei.

1240 St. Bernardus bij Aduard, Gr.: kalkarme zware klei.

1252 Mariëndal bij Lidlum, Fr., waarvoor de bakstenen in Bajum vervaardigd werden: kleilig zand en matig zandige tot zware klei.

Hieruit blijkt dat er geen enkele conclusie te systeem, het z.g. Winkler-Diagram, waarmee aan de hand van granulaire analyses der kleien, nauwkeurig bepaald kan worden welke keramische producten er van gefabriceerd kunnen worden.

⁸ *De bodem van Nederland*, Wageningen 1965, II, kaarten 1 en 2. — Joh. A. Hollestelle is ook tot vergissingen gekomen doordat zij zich niet gerealiseerd heeft dat na 1200 nog vele kleilagen ontstaan zijn. Er kan dus omstreeks 1200 ergens een magere kleilaag geweest zijn, waarop in latere eeuwen vettere klei is afgezet en omgekeerd.

trekken valt over de kleisoorten, die in de middeleeuwen verwerkt werden. Het is echter voldoende, zich ervan bewust te zijn, dat dit amalgaam van kleisoorten heel „anders” was dan de zeer fijnkorrelige en homogene kleien, die de Romeinen in Italië en elders in grote hoeveelheden tegenkwamen. Alleen al vanwege deze abnormale kleisoorten in ons land, evenals in grote delen van het Noordduitse kustgebied en Denemarken, was het onmogelijk, om er op de Romeinse manier dunne baksteentegels of dakpannen van te maken. Maar daar komt nog iets bij. Noord-Europa, vooral ons land, is zo laag gelegen en zo slecht door de weergoden behandeld, dat de kleilagen veelal zeer nat zijn. Dit hoge vochtgehalte vormde voor de middeleeuwse steenbakkers met hun primitieve werktuigen al evenzeer een beletsel om dunne producten te fabriceren.

De middeleeuwse uitvinding bestond dan ook niet in het vormen en bakken van klei, maar in de methode om zelfs van dergelijke minderwaardige kleisoorten een uitstekend bouw materiaal te maken. Het „geheim” daarvan was: er compactere stenen, kleiner en dikker dan de Romeinse tegels, van te vormen. In Italië — dat nog steeds de reputatie heeft een wonderland op keramisch gebied te zijn — waren zelfs zulke voortreffelijke kleien te vinden dat men deze in dunne lagen kon uitspreiden om er dan eenvoudigweg de tegels uit te snijden. Een simpele methode, van oudsher in Mesopotamië en ook in Egypte toegepast.

Dergelijke uitstekende kleisoorten, waarvan men van alles kan fabriceren — massieve bakstenen, moderne grote holle bakstenen, dakpannen, tegels, gebruiksaardewerk — zijn in Europa zelfs verweg in de meerderheid. Het is dan ook geen wonder dat vrijwel iedere buitenlander verzuimt zich te realiseren dat de Noordepese kleien „anders” waren en derhalve ook afwijkende keramische producten moesten opleveren.

Anderzijds hebben deze minderwaardige kleisoorten een product voortgebracht waarover men al in de middeleeuwen enthousiast was. De ge-

ringe plasticiteit (grofkorreligheid) veroorzaakt de fraaie nerfwerking op de handvormstenen, terwijl de uitzonderlijke ijzer-kalk verhouding in vele kleisoorten van ons land, de zo gewaardeerde kleuruanceringen van de baksteen teweeg brengt.

Het is vooral Richard Haupt geweest die, mede om architectonische redenen, een Romeinse baksteentraditie ontkend heeft. Haupt was een Noordduitsler en derhalve bekend met de minderwaardige kleisoorten van zijn woonstreek. Hij heeft als eerste aangetoond, dat het verschil tussen Romeinse en middeleeuwse bakstenen bepaald werd door het verschil in kleisoorten, maar de verklaring hiervan was hem nog niet duidelijk⁹. Hij beperkt zijn betoog daarom in hoofdzaak tot de architectuur en stelt terecht, dat men pas in de middeleeuwen de baksteen als volwaardig bouw materiaal is gaan gebruiken; iets wat de Romeinen nooit aangedurfd hebben en trouwens, met hun rijke natuursteengroeven, ook niet nodig hadden. Pas in de laat-Romeinse tijd, toen Byzantium in delen van Italië de scepter zwaaide, is er even sprake geweest van een begin van baksteenarchitectuur. Het bekendste voorbeeld hiervan is de kerk van San Vitale te Ravenna 547, die — let wel: onder Oosterse invloed — geheel in baksteen is opgetrokken. Ook in latere eeuwen, 10de-11de eeuw, zijn aan enkele Italiaanse kerken bakstenen verwerkt¹⁰. En Lombardische steenbakkers vormden omstreeks 1000-1050 zelfs bakstenen voor enige Romaanse kerkjes in Noord-Spanje¹¹. Dit waren echter alle dunne stenen van Romeins model en op Romeinse wijze verwerkt als bouw materiaal dat aan het oog onttrokken moest worden. Hetzelfde geldt voor de schaarse karolingische bouwwerken in Duitsland, waaraan baksteen is toegepast, bijvoorbeeld de kerken van Steinbach, 827, en Seligenstadt, 832-840¹². De weinige, verspreid liggende voorbeelden van baksteengebruik kunnen bezwaarlijk gelden als bewijzen voor een Romeinse bouwtraditie als verklaring voor de ontdekking in het 12de-eeuwse Noord-Europa van een geheel nieuwe soort bak-

⁹ Richard Haupt, *Kurze Geschichte des Ziegelbaus*, Heide in Holstein 1929, 44 e.v.

¹⁰ A. W. Weissman, *De gebakken steen*, Amsterdam 1905, 20 e.v.

¹¹ Zie mijn „Latericia” X, *Klei en Keramiek*, 18 (1968), 101 e.v.

¹² A. Mann, „Karolingische Baukunst”, *Karl der Grosse* (tentoonstellingscatalogus), Aken 1965, 415 e.v. — Richard Haupt, *o.c.*, 16, vermeldt als afmetingen van de bakstenen van Steinbach: 27 à 30 cm lang,

enkele 35 x 48 cm; dik slechts 3.5 à 4 cm. — Günther Binding, „Seit wann wurden im Mittelalter Backsteine verwendet?”. *Unser Niederrhein*, 12 (1969) Heft 4, biz. 17. Binding suggereert weer een Romeins-karolingische baksteentraditie. — André Verplaetse, „L'Architecture en Flandre entre 900 et 1200”, *Cahiers de la civilisation médiévale*, 8 (1965), 40, vermeldt één geval van karolingisch baksteengebruik in een ondergrondse ruimte van de 9de-eeuwse abdij van St. Bertin te Saint-Omer.

steen, die bovendien een geheel nieuwe rol ging spelen als waardevol architectuurelement. Een traditie eeuwenlang alleen in gedachten handhaven is een psychologische onmogelijkheid; hoe conservatief de bouwwereld vaak ook moge zijn!

Wel zijn er in de middeleeuwen al voor de ontdekking van deze nieuwe baksteensoort dakpannen gemaakt, ook in Duitsland. In gebieden, waar natuursteen aanwezig was, kregen gebouwen van natuursteen dikwijls een dakbedekking van pannen. En dat is verklaarbaar, want dakpannen, die licht van gewicht moeten zijn, worden van slechts dunne kleistukken gevormd, zodat zij makkelijker hard te bakken zijn dan grotere stenen. In Noord-Europa, waar geen natuursteen aanwezig was, moest men noodgedwongen bakstenen gaan fabriceren. Maar voor dunne dakpannen was de klei daar ongeschikt, zodat men voor dakbedekkingen hout, of van elders aangevoerde pannen of lood zal hebben toegepast.

Ravenna brengt ons echter wel op het goede spoor. Het idee, om van minderwaardige kleisoorten compacte stenen te gaan vormen, vond hier namelijk ingang in de tijd van de eerste kruistochten, wat het niet onwaarschijnlijk maakt, zoals ook Hugh Braun opperde¹³, dat men deze kunst van het nabije Oosten heeft afgekeken. Daar was de kleine man sinds duizenden jaren stenen blijven vormen van elke willekeurige klei om daarvan, na ze al dan niet gebakken te hebben, zijn huisje op te trekken. Een tafereel dat men ook thans nog overal in Azië en Afrika kan bewonderen. Ongebakken kleistenen zullen in het vochtige Noordepese klimaat nooit gebruikt zijn, maar in Zuid-Duitsland kende men ze al in de 6de eeuw v. Chr.¹⁴

In het voorgaande heb ik trachten aan te tonen, dat de Noordepese kleisoorten het noodzakelijk maakten, compacte stenen te fabriceren. Dit impliceert dat men stenen dan ook niet te langwerpig moest maken, ook al niet om ze gemakkelijker in de primitieve oventjes te kunnen bakken. Het merkwaardige feit doet zich echter voor

dat men in het begin toch juist stenen van een vrij groot formaat, de z.g. kloostermoppen, is gaan vormen, niettegenstaande de technische bezwaren daaraan verbonden.

Hiervoor kan slechts één verklaring bestaan: men wilde zich aan de handelsmaat van de natuursteenblokken aanpassen¹⁵. Toen eenmaal de baksteen als volwaardig bouw materiaal algemeen geaccepteerd was, en men afgestapt was van het door elkaar verwerken van natuursteen en baksteen, is men snel het formaat gaan verkleinen. Hieruit mag echter niet geconcludeerd worden dat men in het begin geen stenen van kleiner formaat gevormd zou hebben. Voor niet in het oog vallende gedeelten zoals funderingen en binnenmuren, en voor minder belangrijke gebouwen, zal men deze ongetwijfeld tegelijkertijd gefabriceerd hebben. Hetgeen thans de datering van middeleeuwse bakstenen van kleiner formaat kan bemoeilijken¹⁶.

Verder had men soms de gewoonte de bakstenen te „scharren“¹⁷. Dit is het aanbrennen van inkervingen in de vorm van een reeks enigszins schuin lopende verticale strepen op de strekken van de bakstenen; op dezelfde wijze als men gewoon was deze op natuursteenblokken aan te brengen. Daarmee werden de natuursteenblokken dus nogmaals geïmiteerd! Daar de gescharreerde bakstenen uitsluitend vermetseld blijken te zijn geweest op bepaalde plekken in kerkgebouwen, had dit scharren ongetwijfeld een esthetische bedoeling.

Eberhard G. Neumann heeft zich ooit de moeite getroost alle gescharreerde bakstenen in Noordduitse kerken op te sporen¹⁸, waarbij hij echter nog tot een andere conclusie gekomen is. Volgens hem zijn de bakstenen aldus bewerkt om spanningen in de oppervlakten der stenen te verminderen, waardoor barsten voorkomen wordt. Ofschoon deze verklaring op fantasie berust, heeft Neumann toch wel juist aangevoeld, dat het scharren ook een technische bedoeling gehad kan hebben. Een bekende ervaring in steenbak-

¹³ Hugh Braun, *Historical architecture*, Londen 1963, 196.

¹⁴ Wolfgang Dehn, „Lehmziegel der Hallstattzeit von der Heuneburg, Kr. Riedlingen“, *Ziegel aus Museen und Sammlungen* (Overdruk uit *Der Museumsfreund*, Heft 4-5), Stuttgart-Bad Cannstatt, z.j., 54 e.v. — Een aardig boekje — ofschoon het aan de middeleeuwen nauwelijks aandacht schenkt — uitgegeven door het Fachverband Ziegelindustrie Baden-Württemberg.

¹⁵ Hollestelle, *o.c.*, 79. Haar technische beschou-

wingen hierover zijn geheel onjuist.

¹⁶ Robert Noah, *o.c.*, 100, bevindt zich op een dwaalspoor, daarheen door Joh. A. Hollestelle misleid, als hij stelt dat de middeleeuwse bakstenen eerst klein, toen groot en toen weer klein geweest zijn.

¹⁷ Hollestelle, *o.c.*, 78, noot 5, vermeldt dit „scharren“ even, maar gaat op deze interessante kwestie niet in.

¹⁸ Eberhard G. Neumann, „Die Backsteintechnik in Niedersachsen während des Mittelalters“, *Lüneburger Blätter*, 10 (1959), 21 e.v.

kerskringen is, dat zacht gebakken stenen, door inwerking van het klimaat, na enige tijd harder worden, als het ware enigszins verstenen. Ik kan mij nu voorstellen dat dit verstenen versneld wordt door het aanbrengen van inkervingen, waardoor het oppervlak in feite vergroot wordt. Een andere verklaring kan ik er althans niet voor geven. Dat dit scharreren inderdaad ook technisch bedoeld was, wordt enkele eeuwen later nog bevestigd door de fameuse Leon Battista Alberti in zijn *De re aedificatoria* (Florence 1485), waarin hij zegt „Sed nos proxime ductum et adhuc urentem radimus”¹⁹. Vrij vertaald: als de stenen nog gloeiend uit de oven komen, laten wij ze onmiddellijk scharreren!

Beide merkwaardigheden tonen mede aan dat de middeleeuwse baksteen werd uitgevonden en toegepast door intelligente lieden!

Tenslotte dan nog iets over de uitvinderseer. De snelle verspreiding van de middeleeuwse baksteen over een uitgestrekt gebied, de fabricage in een vrijwel uniform — technisch gezien ongunstig — formaat, alsmede de snelle ontwikkeling van een baksteenarchitectuur, wijzen onomstotelijk naar een centraal gezag. Hiervoor komt in die tijd alleen een kloosterorde in aanmerking.

Er waren een drietal kloosterordes in Noord-Europa actief: de benedictijnen, de premonstratenzers en de cisterciënzers, alle aan elkaar verwant, onderling contacten onderhoudend, maar verschillend in hun opvattingen over de wijze waarop zij het beste in Gods wijngaard konden arbeiden. De cisterciënzers legden zich zeer nadrukkelijk en persoonlijk op handenarbeid toe. En met Fr. van der Meer voel ik er dan ook voor aan de cisterciënzers de uitvinderseer toe te kennen²⁰. Een argument temeer deed P. van Schaik

mij hiervoor aan de hand. Hij wees er op dat cisterciënzers en premonstratenzers op uitgebreide schaal de turfgraverij ter hand genomen hebben, en dat de steenbakkerijen derhalve hun ontstaan mede te danken hadden aan de aldus beschikbare brandstof²¹.

Geheel onbetwist is deze toekenning echter nog niet. In een charmant geschrift heeft Elna Møller betoogd dat de middeleeuwse baksteenfabricage misschien nog iets vroeger dan $\pm$ 1160 door niet-cisterciënzers in Denemarken geïntroduceerd is, met behulp van Lombardische steenbakkers²². Daar schrijfster geen nadere gegevens verstrekt en evenmin iets meedeelt over het model van de vroegste bakstenen, kan ik er niet over oordelen. Haupt heeft deze theorie al bestreden²³. Elna Møller is overigens met het noemen van jaartallen — terecht — uitermate voorzichtig. Zij ontkent een samenhang tussen de middeleeuwse baksteen en zijn Romeinse — karolingische voorgangers, en erkent volmondig dat de snelle en algemene verspreiding van de middeleeuwse baksteenfabricage aan de cisterciënzers te danken moet zijn geweest. Zeer ad rem is haar opmerking dat de nieuwe baksteensoort een „openbaring” betekende, gezien het feit dat meerdere bouwwerken voor een gedeelte opgetrokken in natuursteen, in baksteen werden voltooid. Waaraan ik zou willen toevoegen dat dit dan tevens een fraai bewijs is dat de baksteen tot kort voor die voltooiingen een onbekend artikel gebleven was!

De cisterciënzers hebben zich in 1144 in Denemarken gevestigd, iets eerder dus dan in Friesland, wat het denkbaar maakt, dat de middeleeuwse baksteenfabricage door de cisterciënzers in Denemarken is begonnen.

¹⁹ Jean Martin, de bewerker van de eerste Franse editie van Alberti's boek, Parijs 1553, fol. 32ro, vertaalt aldus: „Toutefois nous faisons encores mieulx que cela, c'est en ratissant les briques ou quareaux au sortir de la fournaise: ainsi se ferment leurs pores, si qu'ilz en sont plus fortz et plus solides”. Zie mijn: „Leon Battista Alberti en Leonhard Christoph Sturm”, *Klei*, 11 (1961), 125 e.v. — Alberti is de auteur geweest van het eerste middeleeuwse architecten-handboek, en schreef daarmee tevens de eerste baksteen-monografie! Zie verder: Joan Gadol, *Leon Battista Alberti, universal man of the early renaissance*, Chicago-Londen 1969. — Genoemde L. Chr. Sturm publiceerde in 1700 te Amsterdam het *Vademecum architectonicum*, zijnde de eerste architectuur-bibliografie!

²⁰ Fr. van der Meer, *Atlas de l'ordre cistercien*, Amsterdam-Brussel 1965, 55.

²¹ P. van Schaik, „De economische betekenis van de turfwinning in Nederland”, *Econ.-Hist.-Jaarboek* 32 (1969), 144, 148, 152, 172 e.v.

²² Elna Møller, *Tegl 8, 800 åri Danmark*, Kopenhagen 1964, 6 e.v. — Een uitgave van de Teglindustriens Tekniske Tjeneste, die in 1961 ook een tentoonstelling organiseerde gewijd aan de historie van de baksteen. Zie mijn „Acht honderd jaren Deense baksteen” *Klei en Keramiek*, 14 (1964), 197 e.v. alsmede mijn: *Latericia VII*, ib. 295 e.v.

²³ Richard Haupt, o.c. 41 e.v. Zie mijn „Praehistorische, middeleeuwse en nieuwere geschiedenissen” *Klei en Keramiek* 15 (1965), 116 e.v.

SUMMARY

THE MEDIEVAL BRICK

Most authors agree at present that the medieval brick did not appear in northwestern Europe before the second half of the twelfth century. In Flanders, East-Friesland and England, medieval bricks were not made before the early part of the thirteenth century.

The differences of opinion about the origin of the medieval brick have arisen from an inadequate understanding of the raw materials, i.e. the clays. To clarify this point, a brief discussion of clays is given, and the author points out that the quality of the clays used for ceramic purposes is determined mainly by the shape and grain-size of the particles forming the clay. Generally speaking, it has been proven that clays composed of very small grains are usually the best for the purpose. These high-quality clays predominate on the European continent but the shores of northwestern Europe carry young, coarse-grained clays which are usually soaking wet due to the lowness of the areas in which they occur. These inferior clays could not be utilized to make the large, thin tiles produced by the Romans. In the Middle Ages was a way found to use even these poor-quality clays for the manufacture of excellent building materials. This means that the Romans cannot have had anything to do with their invention. The simultaneous rise of a brick architecture in northern European countries also argues against any Roman 'tradition' of brick construction.

The very scarce Carolingian and Lombardic examples of the use of bricks in a few churches in Italy, southern Germany, and northern Spain could not have had any influence on the medieval invention either, since the bricks used in these structures were still of the type of the Roman tiles.

A. Haupt, a German who came from the northern lowlands, was the first author to realize that differences in clays must have led the Ro-

mans and medieval builders to make a different kind of brick. The most plausible theory, put forward by Hugh Braun, is that the medieval brickmakers learned to make bricks from any kind of clay — even the most inferior types — in the Near East during the Crusades.

Two noteworthy peculiarities of the medieval brick are discussed. Although the use of inferior wet clays logically leads to the manufacture of compact (small and thick) bricks, at first quite large bricks were often produced — undoubtedly with great difficulty. The only reasonable explanation of this practice is that the makers wanted the bricks to match the trade sizes of stone blocks. Another curious phenomenon, found especially in northern Germany, was the carving of vertical grooves on the stretchers, as was customarily done on building stone. There is no doubt that this was primarily done for esthetic reasons, but there may have been a technical reason as well. Several centuries later, Leon Battista Alberti still advised brickmakers to carve the bricks as soon as they left the kiln, thus making them much stronger. It seems to the present author that the explanation of this recommendation is that grooves increased the surface area, which would accelerate the petrification of the often incompletely fired bricks.

Lastly, attention is drawn to the question of who must be credited with the invention. It is clear that we are indebted to the Cistercian monks for the spreading of the medieval bricks — within a period of only a few decades — all over northwestern Europe, and the same holds for the brick architecture. It is conceivable that these industrious men could rightfully claim the inventor's honour too; if so, the medieval brick was probably developed in Denmark, where the order had become established before the monks came to Friesland and Groningen in the Netherlands.

BOEKBESPREKINGEN

Geschiedenis van Overijssel, onder redactie van B. H. Slicher van Bath, G. D. van der Heide, C. C. W. J. Hijzeler, A. C. F. Koch, E. C. Maschewski en E. Vroom. Uitgave Kluwer, Deventer 1970.

In 1967 werd door de Sectie Geschiedenis van de Culturele Raad voor Overijssel het initiatief genomen om een handboek samen te stellen, waarin de historie van de provincie op een zo breed mogelijke basis zou worden behandeld. Voorop stond het streven om een volledig overzicht te geven van de huidige stand van het wetenschappelijk onderzoek. De initiatiefnemers waren eveneens van oordeel, dat het te verschijnen handboek qua inhoud en vorm een bredere lezerskring zou moeten aanspreken, meer nog, de weg zou wijzen bij verder onderzoek en daarbij zelfs zou stimuleren. Binnen de periode van drie jaar heeft de idee gestalte gekregen. Het forse, in totaal 418 pagina's tellende, groot-formaat handboek, dat de redactie onder voorzitterschap van B. H. Slicher van Bath in samenwerking met een twintigtal vakspecialisten heeft samengesteld, verdient grote bewondering. Het boek beantwoordt zeker aan het gestelde doel.

Geschiedenis van Overijssel voorziet stellig in een behoefte, want het laatste grootscheeps opgezette overzicht verscheen als „Overijssel” in 1931. Het is verleidelijk de beide werken naast elkaar te leggen. Een vergelijking gaat echter mank, want de samenstellers van het oude standaardwerk streefden ernaar een beschrijving te geven van „wat de provincie „Overijssel” thans is en hoe zij dat geworden is”. In de oude bundel is veel meer aandacht besteed aan actuele onderwerpen. De melange van heden en verleden doet daarin op het eerste gezicht zelfs wat warrig aan. In het nieuwe handboek, dat als zuiver geschiedkundig werk een minder omvangrijk terrein omvat, springen juist een duidelijk grondschema en een heldere presentatie in het oog. Zij vormen met de unieke uitvoering de belangrijkste verdiensten van dit werk.

De inhoud van het handboek ziet er in grote lijnen geschetst als volgt uit. In de beide eerste hoofdstukken worden de bodemgeschiedenis en de stand van het oudheidkundig bodemonderzoek behandeld. C. C. W. J. Hijzeler beschrijft de pre- en proto-historie van Twente en G. D. van der Heide neemt Noordwest-Overijssel en de Noordoostpolder onder de loep.

Het hoofdbestanddeel van het boek wordt gevormd door de hoofdstukken III tot en met V, waarin uitvoerig de geschiedenis van de middeleeuwen, van de nieuwe tijd en van de 19de en 20ste eeuw aan bod komen. Per tijdvak vindt men een overzicht van de staatkundige en sociaal-economische geschiedenis alsmede van de kerkhistorie. Het geheel wordt gecompliceerd met bijdragen over de rechtskundige verschijnselen van middeleeuwen en nieuwe tijd en een artikel over de stadsrechten. De staatkundige beschouwingen zijn van de hand van W. Jappe Alberts, W. J. Formsma en C. N. Fehrmann. Het sociaal-economische gedeelte is geschreven door B. H. Slicher van Bath en A. L. van Schelven. Drie kerkhistorici hebben hun medewerking verleend, R. R. Post (†), A. C. F. Koch en O. J. de Jong. Enige kleinere hoofdstukken zijn vervolgens gewijd aan de waterschappen en marken in Overijssel, aan taalgeschiedenis en literatuur en aan het geschreven en het gedrukte boek.

Bijzondere belangstelling verdient het 80 pagina's omvattende hoofdstuk „bouwen en sieren”, dat geheel is gewijd aan de geschiedenis van de architectuur en de beeldende kunsten. Voor de architectuur is medewerking verleend door vier auteurs, die ieder een afgerond gedeelte van de stof voor hun rekening nemen. E. H. ter Kuile is op het terrein van de kerkelijke bouwkunst zeker voor dit gebied een uitstekende gids. Hij deelt de stof in naar periodes en types en wijdt veel aandacht aan de monumentale kerkgebouwen in de IJsselsteden en in Twente. Het accent van zijn beschrijving heeft hij gelegd bij de kerken van de voor-reformatorische periode. In het artikel over de edelmanshuizen geeft A. L. Hulshoff een prettig leesbaar exposé, waarbij het zwaartepunt valt op de voor een groot deel verdwenen vroege kastelen. Over de bestaande huizen leest men in verhouding iets te weinig. Misschien heeft het inkorten van sommige artikelen het oorspronkelijk bedoelde beeld wat vervalst. Ook treft men een gedegen bijdrage over de landelijke bouwkunst aan van de Duitse deskundige J. Schepers, geschreven in samenwerking met E. Jans. Herma M. van den Berg staat borg voor een bijdrage over de stedelijke bouwkunst. In deze tamelijk complexe materie wijst zij de lezer de weg door een doorsnee-beeld te geven van hetgeen overheid en burgers zowel in de grote riviersteden als in de talrijke Overijsselse landstadjes tot stand heb-

ben gebracht. Voor de schilder- en beeldhouwkunst schreef J. Verbeek een goed gedocumenteerd en bruikbaar overzicht. B. Dubbe maakt de lezer vertrouwd met de belangrijkste voortbrengselen van toegepaste kunst uit schatkamers, kerkinterieurs en openbare gebouwen.

Het laatste hoofdstuk is een door W. Jappe Alberts samengestelde historiografie. Hierachter volgt een uitgebreide literatuurlijst, die de indeling van het boek aanhoudt. Men heeft kennelijk bewust afgezien van het plaatsen van voetnoten in de tekst, hetgeen bij een boek van deze omvang en indeling alleen maar is toe te juichen. Geen verbrokkeling dus, maar één grote bron voor verdere studie. Een lijst van afbeeldingen en het register sluiten het werk af.

Aan de vormgeving is grote zorg besteed. Deze was in handen van Ger Dekkers en Chris Hein van Studio Vincent in Enschede. De uitvoering is van dien aard, dat hij de nieuwsgierigheid prikkelt. De tekst is gedrukt op pagina's van royale afmeting in twee kolommen. Zij vormen samen een kwadraatvormig letterbeeld. De figuren zijn ofwel full-page afgedrukt ofwel als klein vierkant in de kolommen opgenomen. De toepassing van het kwadraat als uitgangsvorm vindt men terug bij de foto-pagina's, die op kunstdrukpapier in katernen op regelmatige afstand zijn ingevoegd.

De keuze van het fotomateriaal is heel verrassend. Naast een groot aantal recente opnamen van architectuur en landschap en buitengewoon fraaie documentatie-foto's — met name die ter illustratie van de beide eerste hoofdstukken — is er ruim gebruik gemaakt van reproducties van kunstwerken en archivalia. Het was niet mogelijk en al evenmin de opzet van de samenstellers om een volledig visueel beeld van de provincie te geven. Misschien doet zich daartoe later nog eens de gelegenheid voor. Nu begeleiden de foto's de tekst tamelijk vrijblijvend. Dit is op zichzelf niet erg, maar men had, meer dan nu het geval is, tekst en afbeeldingen aan elkaar kunnen koppelen. Men moet namelijk vrij goed op het boek zijn ingewerkt om een optimaal gebruik te maken van het afbeeldingen-materiaal. Tekst- en illustratiepagina's zijn doorgenummerd. Men heeft wel de afbeeldingen in een lijst afzonderlijk beschreven, maar men geeft daarin geen verwijzing naar de bijbehorende tekstpassage(s). Omgekeerd wordt er in de tekst niet verwezen naar illustraties. Een cijferaanduiding zou reeds voldoende zijn geweest. Men heeft echter de tekst volkomen schoon willen houden en één lijn getrokken met de literaturopgave. De figuren

zijn meestal wel bij de betreffende tekstpassage geplaatst.

Voor de figuren en de kaartjes heeft men voornamelijk gebruik gemaakt van bestaande tekeningen en clichés, die voor het handboek zijn bewerkt. Het is een kostenbesparende, maar toch altijd wel enig risico met zich mee brengende onderneming. De hand van de vormgever is hier dan ook herkenbaar. Met zorg heeft hij de lettering van de figuren geuniformeerd en veelal tot een minimum gereduceerd. Een andere zorg bij de vormgeving is het optisch aantrekkelijk maken van de pagina. Dit gaat soms ten koste van het geven van beslist noodzakelijke informatie. Nu moet de ontwerper maar al te dikwijls werken met het hem toegeschoven materiaal van ongelijke kwaliteit. Aan hem wordt vaak te veel alleen overgelaten. Hij maakt er grafisch naar beste vermogen een goed werkstuk van. Toch is het goed, wanneer een deskundige, die het afbeeldingenmateriaal op de inhoud kan beoordelen over de schouder van de lay-out-ontwerper kritisch toeziet en zonodig ingrijpt. Men treft nu meer dan eens plattegronden aan, waar schaalstok, windroos en legenda ontbreken. Het kan onmogelijk de bedoeling zijn, dat de vormgeving het wint van de wetenschappelijke bruikbaarheid.

Het commentaar op de afbeeldingen is in het algemeen kort, soms daarentegen opvallend uitvoerig. Op zichzelf alleen maar winst, maar het doet wel wat inconsequent aan, wanneer bijvoorbeeld penningen nauwkeurig met opgave van diameter, gewicht en samenstelling worden beschreven, terwijl schilderijen en tekeningen met heel wat minder technische informatie worden gepresenteerd. Natuurlijk is een lijst van afbeeldingen geen catalogus, maar juist in de opzet van dit boek heeft de lijst een speciale functie omdat hierin informatie kan worden ondergebracht, die men elders niet of moeilijk kan (terug)vinden.

De kritische opmerkingen vallen in het niet bij de talrijke pluspunten van dit voorbeeldige handboek. „Geschiedenis van Overijssel” toont hoe het óók kan. In provincies waar men op dezelfde weg voorging, zal men dit alleen maar beamen. Voor andere geldt hopelijk alleen maar, goed voorbeeld doet goed volgen. Men heeft dit werk gepresenteerd als een wetenschappelijk „handboek”. Terecht, de inhoud heeft die kwaliteit. Formaat en gewicht zullen menige lezer dwingen het boek als tafelboek te gebruiken. De aanduiding „standaardwerk” zou toepasselijker zijn geweest. Heeft men deze betiteling uit valse bescheidenheid vermeden?

A. G. SCHULTE

Atlas der historischen Schutzzonen in Österreich, uitgegeven door het Bundesdenkmalamt, Hermann Böhlhaus Nachf., Graz 1970.

In 1968 heeft de toenmalige hoofd directeur van het Bundesdenkmalamt te Wenen, prof. dr. Walter Frodl, het initiatief genomen tot de samenstelling van een atlas, die een overzicht biedt van de steden en dorpen in Oostenrijk die geheel of gedeeltelijk in aanmerking komen voor bescherming uit een oogpunt van monumentenzorg. Het eerste deel van dit werk is thans verschenen.

De titel zou de indruk kunnen wekken, dat de in kaart gebrachte gebieden reeds daadwerkelijk beschermd zijn. Dit is niet zo. De Oostenrijkse monumentenwet — anders dan de Nederlandse — bevat geen artikelen over stads- en dorpsgezichten. De uitgave van de atlas is echter bedoeld er de aandacht op te vestigen, dat Oostenrijk vele „ensembles” telt, die beschermd zouden moeten worden. Tevens om maatregelen te bevorderen tot het behoud ervan.

In het thans verschenen eerste deel worden 166 „Städte” en „Märkte” behandeld. Buiten beschouwing bleven Wenen en de hoofdsteden van de „Länder”. Een nog te verschijnen tweede deel zal daar aan worden gewijd.

Geen ander land in Europa kan bogen op een dergelijke publikatie. Stellig zou het Oostenrijkse voorbeeld navolging verdienen. Nu allerwege bij de ruimtelijke ordening voor het behoud van het eigen karakter van de oude milieus meer en meer belangstelling ontstaat, is een verantwoord overzicht van hetgeen nog aanwezig is een eerste vereiste.

Planologen, stedenbouwkundigen en architecten kunnen in deze publikatie het antwoord vinden op hun vraag: Wat zijn de plaatsen van oude be-

bouwing van zodanige betekenis dat het eigen karakter ontzien moet worden en rehabilitatie wenselijk is. Het antwoord wordt gegeven in een voor hen direct bruikbare vorm. Van elke situatie wordt een luchtfoto verschaft, met daarnaast een kaart waarop door middel van een gesloten of gebroken lijn langs de rooilijn wordt aangegeven welke bouwblokken en gevelwanden historisch belangrijk zijn. Daarenboven is wit op grijs uitgespaard de totale zone die voor bijzondere bescherming als monumentenconcentratie in aanmerking zou komen krachtens de Haagse Conventie voor bescherming van monumenten in oorlogsgevaar.

De toelichtende tekst is beperkt tot het strikt noodzakelijke: een opgave van de allerbelangrijkste individuele monumenten binnen de zone, een aanduiding van de belangrijkste panorama's op de plaats van buiten af (äusseres Ortsbild) alsook een korte aanduiding van de belangrijkste gezichtspunten van binnen uit gezien (inneres Ortsbild). Tenslotte een opgave van de uit toeristisch oogpunt meest waardevolle plaatsen (Sehenswürdigkeiten). Al degenen die, uit welken hoofde dan ook, geïnteresseerd zijn in de betekenis van de groeperingen van monumenten wordt op die manier op een overzichtelijke en efficiënte wijze informatie verschaft.

Graag sluiten wij ons aan bij de wens van degenen die deze uitgave verzorgden namelijk dat zij mag bijdragen tot het behoud van de Oostenrijkse historische stads- en dorpsgezichten.

Daar willen wij de wens aan toevoegen, dat spoedig ook andere landen van Europa over een dergelijke voor ieder verkrijgbare documentatie ter zake van hun historische kernen zullen beschikken.

C. A. VAN SWIGCHEM

KONINKLIJKE
NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND
OPGERICHT 17 JANUARI 1899

Beschermvrouwe H. M. Koningin Juliana

Voorzitter Dr. Ir. C. L. Temminck Groll;

Secretaris Mr. P. J. van der Mark, De Poorterstraat 22, Den Haag;

Penningmeester Mr. G. J. Wit, p.a. Blaak 10, Rotterdam;

Mr. P. J. W. Belijes, Drs. C. Boschma, Dr. W. C. Braat, Mr. G. J. Kalf,

Mr. J. Korf, Prof. Dr. C. J. A. C. Peeters, Mr. H. E. Phaff, Drs. Meta A.

Prins-Schimmel, Jbr. Drs. C. C. G. Quarles van Ufford, Dr. J. G. N.

Renaud, Drs. I. L. Szénássy, P. L. de Vrieze

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden van de Kon. Ned. Oudh. Bond *f* 20.—, voor leden van de Kon. Ned. Oudh. Bond en tevens van de Ned. Museumvereniging *f* 12.50, voor verenigingen *f* 25.—, en voor studentleden *f* 7.50. Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken betreffende de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond zende men aan de secretaris. Het postgironummer van de Bond is 140380 te Amstelveen.

Het Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond verschijnt in vier afleveringen per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beide worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van de Vereniging 'De Museumdag'. Losse nummers van *vorige* jaargangen zijn verkrijgbaar voor zover de voorraad strekt. Prijs op aanvraag bij de firma Brill. Van de *lopende* jaargangen zijn losse nummers van het Bulletin en het Nieuwsbulletin te verkrijgen voor resp. *f* 6.— en *f* 1.— per aflevering bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden.

Gedrukt bij

E. J. BRILL, LEIDEN

NIEUWSBULLETIN

VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Inzending van kopij: Archeologisch Nieuws, Kleine Haag 2, Amersfoort; Museum-Nieuws en De Museumdag, Kazernestraat 3, Den Haag; redactie-secretariaat, p.a. Monumentenzorg, Balen van Andelplein 2, Voorburg

---

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GELDERLAND

Druten. In aansluiting op een vorige mededeling over de Romeinse bewoning aan de Van Heemstraweg te Druten kan nog het volgende worden gemeld.

De heer A. J. Janssen uit Druten, lid van de AWN-werkgroep Nijmegen en Omstreken, deed op een terreingedeelte, waar uitsluitend laat 1ste-vroeg 2de-eeuwse vondsten zijn aangetroffen, nog een drietal opvallende vondsten.

Allereerst moge genoemd worden een as van keizer Trajanus, geslagen tussen 98 en 102 na Chr. Vervolgens een vlakke ronde schijf-fibula met een wentelend „zonnerad”-ornament, bestaande uit drie armen, die uitlopen in een bladmotief, van gelige email ingelegd in het brons; de schijf is verder opgevuld met blauw email.

De derde vondst betreft een niet nader te determineren rechthoekig, 10 cm lang ijzeren voorwerp met in het midden, waar zich een verdikking voordoet, een rechthoekig, 23 × 7 mm groot gat, ingelegd met dunne strips van brons of messing. Op het eerste gezicht lijkt het voorwerp op een pareerstang, maar de zijwaartse gleuven bij het gat, die kenmerkend zijn voor een pareerstang, ontbreken (meded. J. Ypey).

De talrijke van een steenbouw afkomstige bouwfragmenten, waarover in het vorige bericht werd gesproken, schijnen op grond van horizontaal-stratigrafische overwegingen, thuis

te horen in de latere, globaal na het midden van de 2de eeuw te dateren bewoningsfase(n).
R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Ewijk. Op de bodem van een aan de noordzijde van de oude woongrond De Hoge Woerd gegraven nieuwe sloot vond de heer A. J. Janssen uit Druten, lid AWN, in juni j.l. een Romeins bronzen muntje.

Het muntje is een halve cententionalis van keizer Theodosius, tussen 379 en 395 na Chr. geslagen te Constantinopel of Arles (determ. Kon. Penningkabinet, Den Haag).

Deze vondst bevestigt de laat-Romeinse datering, die aan een deel van de op deze woongrond gedane vondsten gegeven werd (*Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1970, aug. *82).

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

— In de Ewijksche Velden vond in de zomer van 1970 de eerste aanleg plaats van een ruilverkavelingsweg. Het tracé wordt aan de noordelijke zijde door een tochtsloot begeleid, aan de andere zijde door een bermsloot. De totale lengte van de ontsluiting bedraagt bijna 900 meter. Het tracé loopt vanaf de Steeggraaf in noordwestelijke richting over de woongrond de Woerdjes tot vlakbij de woongrond de Woerden (*Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1970, sept. *90-*91) nabij de Krukse Dijk. In de taluds van de sloten konden uitgebreide waarnemingen worden gedaan met betrekking tot de in

de bodem voorkomende archeologische verschijnselen. De leden van de AWN-afdeling Nijmegen en Omstreken hebben zich hierbij uitermate verdienstelijk gemaakt.

De verzamelde archaeologica dateren uit de Bronstijd, de IJzertijd en uit de Romeinse tijd. In stratigrafisch opzicht wekte het verbazing te moeten constateren dat al deze verschijnselen zich op een niveau leken voor te doen. Deze in het rivierengebied niet alledaagse situatie hangt misschien samen met een — weliswaar niet veel meer dan veronderstelde — mogelijkheid dat op deze plaats een subatlantisch(?) pre-Romeins stroomstelsel eroderend gewerkt heeft op de afzettingen van een ouder stelsel. Het bedoelde niveau tekent zich af als een overwegend lichtgrijze, op de concentratiepunten van de bewoning donkergrijs gekleurde, begroeiingshorizont, door een gemiddeld 0.40 m dikke jongere afzetting overdekt.

De Bronstijd wordt vrijwel alleen vertegenwoordigd door een kuil, gevuld met sterk verontreinigde, diepzwarte grond. In de kuilvulling werden scherven gevonden van met kwartsgruis verschaald Hilversum-Drakestein aardewerk.

De bewoning op de Woerdjes dateert uit de IJzertijd. Zij manifesteert zich in een groot aantal paalkuilen, in de nodige kuilen en waarschijnlijk in enkele greppels. Het aardewerk is voor een belangrijk deel met kwartsgruis verschaald, ten dele gepolijst en draagt in de vormen en de, overigens vrij spaarzame, versiering onmiskenbare La Tène-kenmerken.

Tot de overige vondsten behoren o.m. een fragment van een glazen armband, een fragment van een vuurstenen sikkels en drie stukken van een of meer vuurbok(ken) van gebakken klei.

De bewoning in de Romeinse tijd concentreert zich geheel op de oostelijke flank van deze, enkele decimeters hoger gelegen, woongrond. Zij dateert uit de 2de eeuw na Chr. Inheems aardewerk schijnt hierbij te ontbreken.

Halverwege De Woerden bleek zich een, ook in het huidige terrein duidelijk zichtbare hoogte te bevinden, grotendeels uit rivierzanden bestaande. Ook deze hoogte is in vroegere tijden bewoond geweest; dit schijnt tot heden nooit opgemerkt te zijn (zie onder). Het is niet zeker of bewoning ook hier reeds in de IJzertijd plaatsvond; in ieder geval dateert zij wel uit de Romeinse tijd, wederom uit de 2de eeuw. Het valt overigens op dat het centrale,

hoogste, gedeelte van de kop praktisch geen cultuurgrond draagt en maar weinig sporen en vondsten oplevert. Deze komen wel voor op de flanken van de hoogte en in een natuurlijke depressie aan de oostelijke voet. De veronderstelling is wel geuit, dat de top van de hoogte (door erosie?) is verdwenen.

Buiten de kernen komen nog veelvuldig sporen voor. Er is vrijwel geen gedeelte van het traject van de ontsluiting aan te wijzen, waar zij ontbreken. Een aanzienlijk percentage is waarschijnlijk afkomstig van greppels. Zij lijken zowel uit de IJzertijd als uit de Romeinse tijd te stammen.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Heteren. Van 20 september 1969 tot 13 februari 1970 vond een onderzoek plaats naar de overblijfselen van een uit de Romeinse tijd daterende inheemse nederzetting onder Heteren. Het nederzettingsterrein ligt op een natuurlijke hoogte op een fossiele stroomrug.

Het onderzoek had betrekking op de westelijke uitloper van de nederzetting voor zover voorkomende op het perceel grond, waarop door de gemeente Heteren een sportveld wordt aangelegd. De gemeente leverde op een bijzonder prettige wijze haar medewerking.

In 1968 vond reeds een klein onderzoek plaats in het cunet van rijksweg 75 (voorheen 50 genummerd), die de oostelijke uitloper van de nederzetting doorsnijdt (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.* 1969 *4, *5).

In totaal is een oppervlakte van pl.m. 1.35 ha onderzocht. Het resultaat wordt globaal gekenmerkt door een drietal elementen: a. een complex van deels brede deels smalle greppels, dat een rechthoekig verloop heeft en oost-west/noord-zuid georiënteerd is; aangetroffen zijn drie zijden, ter lengte van 72 m, 95 m en 70 m. b. de sporen van de bewoning zelf bevinden zich binnen de ruimte, die door het voornoemde complex van greppels wordt ingesloten. c. een aantal greppels aansluitend aan het westelijke uiteinde van de nederzetting; de greppels lopen in zuidelijke en westelijke richting van de nederzetting vandaan; voorlopig zouden wij deze vermoedelijk tot een systeem horende greppels willen zien als een akkeren/of weidepercelering.

De interpretatie van de aangetroffen sporen en resten is pas zinvol wanneer deze kunnen worden ingepast in een groter verband. Dit zal kunnen gebeuren als ook het nog niet opge-

graven, grootste gedeelte van het nederzettings-areaal wordt onderzocht, hetgeen over enige jaren zal kunnen plaatsvinden.

Wel is reeds duidelijk dat in de nederzetting een nog niet bepaald aantal fasen aanwezig is. Het grote aantal paal-, kuil- en greppelsporen, dat is aangetroffen, wijst er op dat hier gedurende geruime tijd is gewoond. Dit wordt met name gedemonstreerd aan het aantal greppels en hun talrijke oversnijdingen dat de rechthoekige begrenzing vormt van de nederzetting.

Nog onduidelijk is hoeveel fasen er te onderscheiden zijn en welke elementen van elk van deze fasen deel uitmaken. Het valt op dat een belangrijk gedeelte van de talrijke paalsporen in een aantal „clusters” samenhangen. Deze groeperingen zijn in globale zin rechthoekig van vorm. Men is geneigd deze kernen als huisplaatsen te interpreteren, maar het buitengewoon grote aantal sporen vormt een belangrijke hinderpaal in het onderkennen van de huisplattegronden. Het onderzoek naar de plattegronden lijkt er op te wijzen dat zij driescapig zijn en dat de wanden aan de buitenzijde door palen worden begeleid.

De bewoning, die is aangetroffen tijdens het onderzoek van 1968, bezat uitsluitend een 1ste-eeuwse datering. Nu loopt de bewoning globaal van het midden van de 1ste eeuw tot het midden van de 2de eeuw.

Er zijn sporen gevonden van een middeleeuwse, 14de-eeuwse bewoning. Deze manifesteert zich vooral in de vorm van een brede, rechthoekige gracht, die vermoedelijk een erf omgeeft. Bij de voortzetting van het onderzoek zal hiervan ongetwijfeld meer blijken.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Kesteren. Door leden van de A.W.N.-afdeling Neder-Betuwe is in september 1970 een hoeveelheid uit de Romeinse tijd daterende vondsten gedaan in een sleuf, die gegraven werd in de zuidelijke berm van de Nedereindsestraat te Kesteren.

De vindplaats bevindt zich voor de ten zuiden van deze straat gelegen Villa Maria, op een afstand van 250 m ten westen van de zogenaamde Johanna's Hof, waar in 1968 uitgebreide waarnemingen zijn verricht (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.*, 1968, juni *62.*64).

De vondsten bestaan overwegend uit (Gallo-) Romeins aardewerk; het inheemse aardewerk is ver in de minderheid. In de vond-

sten spreekt niets voor de aanwezigheid van een militaire nederzetting ter plaatse (J. E. Bogers, *Berichten R.O.B.* 18, 1968, 155). De vondsten dateren globaal uit de eerste helft van de 2de eeuw.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Maurik. Mevrouw C. H. Delfin-van Mourik Broekman te Elst (U.) meldde ons de vondst van een fragment van een glazen armband (La Tène-periode), gedaan op een akker aan de rand van de dorpskern van Eck en Wiel.

De armband is blauw en draagt een gele zigzagversiering op de middelste van de drie ribben. (*Haevernick* type 6^b).

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

NOORD-BRABANT

Eersel. Bij het afgraven van een perceel op het Kneegelsheike stiet men op enige zwarte vlekken die diep in het gele zand doordrongen. Bij nader onderzoek van een dezer plekken kwam een drinkwaterput aan het licht.

De rechthoekige put bestond uit verticale palen, waartussen vlechtwerk van dunne takken. In het centrum was een holle boomstam geplaatst, terwijl de tussenruimte eveneens met twijgen was gevuld. De buitenwand van het vlechtwerk was 130 cm lang en 100 cm breed. De uitgeholde boomstam was opvallend klein en had een diameter van buitenwerks 50 cm en binnenwerks 40 cm.

Scherven trof men in de put of de vulling van de trechtvormige bouwput niet aan. Op het maaiveld van het perceel zijn wel urnscherven aangetroffen, die deels in de Midden-Bronstijd gedateerd moeten worden (Drakesteinscherven) deels in de Late Bronstijd (Kerbschnittversiering) en mogelijk ook uit de IJzertijd (onversierd aardewerk).

Andere trechtvormige kuilen waren reeds te diep met de dragline uitgegraven. Slechts in een der andere putten werd nog een paar verticale planken aangetroffen, echter onvoldoende om enige zekerheid te geven over de vorm van deze put. Het onderzoek moest in het weekend worden verricht, waarbij talrijke correspondenten van de R.O.B. en andere amateur-archeologen aanwezig waren.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Empel en Meerwijk. Bij de voorbereiding van een excursie voor amateur-archeologen deelde A. Verhagen uit 's-Hertogenbosch mij mede dat

bij baggerwerkzaamheden in de Koornwaard op drie plaatsen talrijke archeologische voorwerpen aan het licht waren gekomen.

Het meest westelijk moet een nederzetting uit de IJzertijd hebben gelegen. In het midden kwamen vooral Romeinse voorwerpen te voorschijn; in het oosten werden scherven van Badorf- en Pingsdorfaardewerk aangetroffen, evenals een gewelfragment, dat sporen van bewerking vertoont en van een edelhart afkomstig is.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Geldrop. Bij het gehucht Genoenhuis kwam bij het uitzanden van een hoge akker een boomstamp te voorschijn.

Deze was vervaardigd van een eik met een diameter van 100 cm, die eerst doormidden was gespleten, waarna de beide helften werden uitgehold en vervolgens met twijgen van de waterwilg aan elkaar gelast door middel van ingeslagen houten pennen, die op enige punten naast de lasnaad waren geplaatst.

De binnendiameter bedroeg ongeveer 75 cm. Langs de buitenzijde was de putwand bekleed met graszoden, die in kruisverband waren opgestapeld.

Datering van de put was door het ontbreken van aardewerkscherven niet mogelijk.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Goirle. In het voortuintje van de bijna afgebouwde woning nr. 22 in de Tobias Asserstraat werden bij het graven van een smalle sleuf voor allerlei aansluitingen een bijna volledige urn van het Laufeldertype gevonden en veel scherven van andere urnen.

Daar de gemeente drie arbeiders beschikbaar stelde kon het onderzoek over enkele vierkante meters worden uitgebreid, waarbij nog talrijke urnfragmenten werden aangetroffen.

Daarbij waren ook de bodem en een aantal wandfragmenten van een groot dolium, zoals er in 1907 vijf werden gevonden op 100 m ten westen van deze vindplaats (L. Stroobant, „Découverte d'urnes Hallstattiennes à Goirle”, *Bull. de l'acad. Royale d'archéologie de Belgique*, Anvers 1908, 203-206).

Bij of in de urnen werden geen crematieresten gevonden, zodat we hier met resten uit een nederzetting te doen hebben. Dit wordt nog geaccentueerd door vondsten van een pottenbakkersoven met veel urnfragmenten op 400 m ten westen van de vindplaats en van een

zeer dikwandige emmervormige smeltkroes, die op een paar honderd meter ten zuiden van de vindplaats werd aangetroffen.

Naast de vindplaats ligt bovendien een perceel dat de „Pottenakker” wordt genoemd, wat er op zou kunnen wijzen dat hier reeds eerder urnen zijn gevonden.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Loon op Zand. Onze correspondent A. N. van der Lee noteerde een aantal vindplaatsen, die in de loop van de laatste 25 jaar werden ontdekt, maar nog niet in „Archeologisch Nieuws” vermeld.

1. Bij het Leikeven werd ruim 20 jaar geleden een aantal mesolithische artefacten gevonden door frater Waldemar uit Tilburg. Ook vond hij hier een neolithische pijlpunt met schachtdoorn en weerhaken.

2. Bij het Plakkeven vond A. N. van der Lee ongeveer 150 mesolithische artefacten (*Brabants Heem*, 1954, 145).

3. Langs de oostrand van het Plakkeven werden in 1954 zeer veel mesolithische artefacten en afslag verzameld door R. Peeters uit Tilburg, P. den Otter uit Loon op Zand en M. ter Berg uit Waalwijk.

4. Langs het Spinderspad werden door A. N. van der Lee en J. Toorians uit Loon op Zand ongeveer 450 bewerkte artefacten en veel afslag verzameld.

Bij de artefacten waren veel stekers, verscheidene klopsteen en een aan twee zijden gebruikte slijpsteen voor het slijpen van benen naalden of pijlschachten.

Op deze vindplaats werd ook een dubbelconisch doorboorde steen gevonden (*Nieuws-Bulletin K.N.O.B.* 1957, 4, *55). Dit voorwerp werd later door prof. Van der Waals gedetermineerd als een mesolithische knots.

5. Door de gebroeders C. en J. Vermeulen werden in de loop der jaren op een aspergeveld verscheidene mesolithische en neolithische vuurstenen voorwerpen gevonden, waarbij een neolithische vuurstenen dolk, twee vuurstenen speerpunten en een pijlpunt. De vindplaats ligt bij het Moleneind. Zij vonden ook talrijke mesolithische artefacten en afslag bij de Beukenhorst.

6. In een zandafgraving bij het Bergeind werden enige mesolithische artefacten en wat afslag aangetroffen door P. den Otter uit Loon op Zand. Het terrein is thans geheel geëgaliseerd.

7. Ten zuiden van het Kraanven vond C. van der Lee uit Loon op Zand in 1949 een neolithische pijlpunt met schachtdoorn.

8. Bij de Hamershoek werden in september van dit jaar een aantal mesolithische artefacten en wat afslag gevonden door M. ter Berg uit Waalwijk.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Mierlo. In een zandafgraving bij Overakker vond W. Labeij uit Eindhoven enige scherven van Romeins aardewerk.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Nuenen. Onze correspondent A. Jansen uit Geldrop vond enige scherven van Romeins aardewerk bij de plaats van de voormalige kerk van Nuenen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Rosmalen. In een zandafgraving op het Heeseind werden een drinkwaterput en talrijke aardewerkscherven ontdekt. Door de hoge grondwaterstand kon over de vorm van de put niets worden vastgesteld.

De scherven wijzen erop dat hier vanaf de Karolingische tijd tot ca. 1400 een boerderij heeft gestaan.

Dit laatste komt overeen met de aanleg van een dijk 250 meter naar het zuiden, zodat de boerderij buitendijks kwam te liggen en daarom waarschijnlijk verlaten werd. Het is natuurlijk ook mogelijk dat deze en andere boerderijen op de rand van het lage rivierkleigebied te voren door overstromingen waren verwoest en dat daarom de dijk werd gebouwd.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

— Bij het doorgraven van een dijk bij Heinis voor de aanleg van een nieuwe rijksweg kwam onder deze dijk een oude cultuurlaag aan het licht, waarin zich urnscherven bevonden.

Op iets hoger niveau kwamen ook middeleeuwse scherven, o.a. Pingsdorfaardewerk aan het licht. De plaats werd ontdekt door onze correspondent L. A. Ceelen uit Heesch.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Valkenswaard. In een zandafgraving te Borkel en Schaft nabij de zandhoef werden drie houten drinkwaterputten aangetroffen.

In de eerste, die met een dragline naar boven werd gebracht, werd een kartelrandurn aangetroffen en wel een zogenaamde kookpot die

waarschijnlijk uit de laatste eeuwen voor het begin van de jaartelling dateert.

Bij de tweede put was er gelegenheid om enige opmetingen te doen. Het was een vierkante put, ongeveer 90 x 90 cm, opgebouwd uit verticale palen, waartussen vlechtwerk van twijgen. De put was in een trechtersvormige kuil geplaatst en rustte op een voor water ondoordringbare leemlaag van ongeveer 30 cm dikte. Daarom had men in het midden van de put een ronde opening gegraven tot op een laag grof zand, zodat het water als een sterke wel naar boven kon stromen. Om dichtspoulen van deze opening te voorkomen had men hierin een uitgeholde boomstam geplaatst, die een hoogte had van ongeveer 40 cm en die een diameter buitenwerks van 45 en binnenwerks van 35 cm had.

Een derde put bleek weer bij het zanddelven verwijderd. Wel kon nog worden vastgesteld dat deze uit een uitgeholde boomstam had bestaan die een diameter van ongeveer 80 cm moet hebben gehad.

Behalve deze putten werden in het terrein talrijke paalkuilen en andere zwarte vlekken waargenomen. Een dezer vlekken kon op 19.11.1970 worden onderzocht en bleek te bestaan uit een rechthoekige, met planken afgezette kuil die sterk deed denken aan een Merovingisch graf. In de bovengrond werd een fragment van een maalsteen aangetroffen en op de bodem een stuk sterk geroest ijzer (gesp?).

Sporen van een skelet konden niet worden waargenomen. Ook ontbraken de dwarsbalkjes onder de kist, zoals die meestal bij een Merovingisch graf worden aangetroffen. De afmetingen van de kist waren 165 x 80 cm.

Op zaterdag 21 november werd door E. M. A. H. Goossens uit Knegsel en G. H. Fonteijn uit Duizel nog een tweede vlek onderzocht, waarin de ene helft wat dieper was dan de andere en waarin veel houtskool werd aangetroffen. Waarschijnlijk is dit een oven geweest.

Een derde rechthoekige vlek kon slechts gedeeltelijk worden onderzocht en bleek op maandagmorgen door de voortgaande zandwinning te zijn verdwenen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Veldhoven. In het tracé van het nieuwe gedeelte van de E3-weg langs de Oeienboslaan vond Ton van Rooijen uit Eindhoven een aantal vuursteenafslagen. Bij gebrek aan gidsartefac-

ten konden deze niet nauwkeurig worden gedateerd.

Bij de Biezenkuilen te Zeelst vond hij enige Romeinse en laat-middeleeuwse scherven. Op deze plaats werden in 1964 twee drinkwaterputten ontdekt, die gemaakt waren van uitgeholde boomstammen (*Nieuws-Bulletin K.N.-O.B.*, 1964, *312-313).

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Vessem. Langs de noordzijde van de bungalow Larikslaan 11 te Knegsel werden in een funderingssleuf zeer veel scherven van Romeins aardewerk aangetroffen.

Bij controle bleek dat de scherven afkomstig waren uit een ovale kuil met zeer veel houtskool. De bodem en zijwanden van deze kuil bestonden uit verbrande leem. Hoewel alleen het middengedeelte van de kuil nog intact was, zijn er voldoende aanwijzingen om te besluiten dat dit een oven is geweest.

Tussen de grote hoeveelheid scherven werden enige tientallen verschillend geprofileerde randstukken aangetroffen. Wegens de beplanting was het niet mogelijk om een meer omvangrijk onderzoek in te stellen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

MONUMENTEN-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

OVERZICHT VAN DE IN 1970 GEREEDGEKOMEN RESTAURATIES

<i>Aartswoud (N.H.).</i> Schoolstraat 4	— Handboogstraat 3
<i>Abcoude.</i> Poldermolen Broekzijdsch	— Heiligeweg 24
<i>Akersloot.</i> Molen Waterschap Groot Limmerpolder	— Herengracht 86, 109, 370, 390, 392, 394, 540
<i>Alblasserdam.</i> Torenspts Herv. Kerk	— Herenstraat 49-53
<i>Alkmaar.</i> Achterdam 31	— Keizersgracht 23, 48, 100-102, 137-139, 157, 234-236, 310, 345, 391, 428-430, 529, 688, 703, 718, 743, 790
— Bierkade 16	— Kerkstraat 276
— Fnidsen 66	— Kloveniersburgwal 38, 49
— Luttik Ouddorp 61-63	— Korte Koningstraat 9
<i>Amersfoort.</i> St.-Joriskerk	— Langestraat 31
— Breestraat 61	— Lauriergracht 3, 5, 11
— Boerderij Isselt	— Leidsegracht 37, 54, 74
<i>Amsterdam.</i> Orgel Waalse Kerk	— M. J. Kosterstraat 12
— Orgel Museum Amstelkring	— Nieuwe Doelenstraat 10
— Achtergracht 5, 13	— Nieuwe Keizersgracht 92
— Amstel 180, 264-266	— Nieuwe Nieuwstraat 20
— Amstelstraat 29-31	— Nieuwe Prinsengracht 21
— Begijnhof 2, 3, 18, 25	— Nieuwe Zijds Voorburgwal 353
— Binnen Brouwersstraat 3	— Nieuwendammerdijk 307, 359
— Binnenkant 45	— Nieuwendijk 24
— Bloedstraat 10	— Noordermarkt 16
— Bloemgracht 30	— Oude Brugsteeg 7
— Brouwersgracht 48, 50	— Oudeschans 18
— Dubbele Worststeeg 1	— Oude Zijds Achterburgwal 102, 203
— Durgerdammerdijk 62, 76, 144	— Oude Zijds Voorburgwal 84, 95
— Egelantiersgracht 103, 105-141	— Paardestraat 1
— Eerste Bloemdwardsstraat 20	— Prinsengracht 185, 315-321, 327-331, 477, 727, 738, 971
— Eerste Egelantiersdwardsstraat 18	— Prins Hendrikkade 19, 88, 129, 167
— Frederiksplein 31	— Reestraat 2-6
— Goudsbloemstraat 79-81, 83	— Reguliersdwardsstraat 25, 31
— Groenburgwal 57	
— Haarlemmerdijk 137	
— Haarlemmerstraat 75, 89	

- Reguliersgracht 2, 56, 98, 122
- Rembrandtplein 3
- Rokin 81
- Singel 413, 460
- Spuistraat 38, 41, 303, 305
- Tuinstraat 203-215
- Utrechtsestraat 40
- Voetboogstraat 7, 24
- Vijzelgracht 47
- Warmoesstraat 79
- Zeedijk 24
- Andijk.* Geuzenbuurt 278/279
- Appingedam.* Orgel Nicolaikerkerk
- Gouden Pand 5, 5a
- Arnhem.* Klokken in toren Herv. Kerk
- Arnhem.* Orgel Gemeentemuseum
- Eusebiusbuitensingel 1-1a-1b
- Batenburg.* Kasteelruïne (noodvoorzieningen)
- Beltschutsloot (O.).* Boerderij de Havezathe
- Bergen (N.H.).* Ruïnekerk
- Bergen op Zoom.* Noordzijde Haven 24
- Zuivelplein 5
- Bergeijk.* Klokkestoel
- Biervliet.* Maarleveldstraat 1
- Bladel.* Orgel Herv. Kerk
- Blauwkapel (U.).* Orgel Kerk
- Boekel.* Standerdmolen
- Bokhoven.* Gravin Helenastraat 2
- Bolsward.* Dijkstraat 23
- Brandwijk.* Brandwijkседijk 30
- Breda.* Begijnhof 47-53
- Catharinastraat 14, 17
- Grote Markt 48, 56
- Haagse Markt 6, 12-14, 23
- Haven 20
- Oude Vest 19 (poortje)
- Rijsbergseweg 5
- Veemarktstraat 19, 23
- Brielle.* Catharijnehof 20
- Langestraat 22
- Maarland N.Z. 37, 38
- Maarland Z.Z. 23
- Voorstraat 39
- Wallen Nobelstraat
- Broek in Waterland.* Havenrak 21
- Zuideinde 8
- Bronkhorst.* Kapel
- Boterstraat 2
- Kasteelweg 2
- Brouwershaven.* Haven. N.Z. 21
- Budel.* Gemeentehuis (1ste fase)
- Caberg.* Van Akenweg 83
- Cadier.* Rijksweg 87
- Clinge.* Orgel R.K. Kerk
- Coevorden.* Friesestraat 9
- Boerderij Weijerswold 79
- Delden.* Orgel Herv. Kerk
- Deldenerbroek.* Hoeve Persévérance
- Delfshaven (Rotterdam).* Voorhaven 10
- Delft.* Woonhuis molen de Roos
- Kolk 1-7
- Kruithuis
- Noordeinde 48, 48a
- Oude Delft 38, 51-53, 52, 94-98, 140, 164
- Voorstraat 101
- Vrouwenregt 9
- Den Burg (Texel).* Pand B 65
- Den Dungen.* Bosseweg 24, 30
- Den Haag.* Diligentia
- Meer en Bosch
- Koepel van Fagel
- Buitenhof 54-55
- Wassenaarseweg 66
- Deventer.* Brink 30, 54-58, 63
- Lange Bisschopstraat 40
- Menstraat 20
- Polstraat 2
- Stromarkt 1, 19
- Walstraat 85-91
- Dieden.* Toren
- Dirksland.* Herv. Kerk
- Dordrecht.* Hek Amstelwijk
- Nieuwstraat 30-32
- Voorstraat 217
- Wijnstraat 88
- Dreischor.* Slotstraat 15
- Dwingelo.* Brink 2
- Edam.* Lantaarn + carillon speeltoren
- Brouwersgracht 29-44
- Nieuwvaartje 15
- Spui 6
- Spuistraat 11
- Voorhaven 131
- Edens (Fr.).* Herv. Kerk
- Eersel.* Markt 17
- Elburg.* Bloemstraat 11
- Ellestraat 45, 47
- Havenstraat 2
- Noorderkerkstraat 12
- Smedesteeg 14
- Elsloo.* Toren R.K. Kerk
- Enkhuizen.* Stadhuis (blauwe en witte zaal)
- Bocht 5
- Wierdijk 22
- Epen (Lb.).* Julianastraat 6, 28
- Complex Bovenste Molen
- Eygelshoven.* Torenstraat 2-4
- Eysden-Maarland.* St.-Jozefstraat 59

- Ezumazijl (Fr.)*. Molen polder Contributie Zee-
dijken
- Finsterwolde*. Herv. Kerk
- Franeker*. Walmuren aan de Zilverstraat
- Garmerwolde (Gr.)*. Uurwerk toren Herv. Kerk
- Gasselte*. Herv. Kerk + pastorie
- St.-Geertruid*. Bruisterbos 17
- Geertruidenberg*. Brandstraat 4
- Dordtsestraat 23
- Koestraat 4
- Markt 19-21, 25
- Venestraat 27-29
- Goes*. Toren Grote Kerk
- Orgel Grote Kerk
- Koningstraat 4
- Gouda*. Westhaven 13
- Goudriaan*. A 165
- Grave*. Hamstraat 2-4, 19
- Rogstraat 6-8
- 's-Grevelduin-Capelle*. Herv. Kerk
- Groningen*. Oude Boteringestraat 44
- Oude Ebbingestraat 91
- Haarlem*. Bakenessergracht 16
- Buitenrustlaan 29
- Frankestraat 13-15
- Gedempte Oudegracht 47, 96
- Kleine Houtstraat 9, 55
- Kruisstraat 29
- Nieuwe Groenmarkt 49
- Spaarne 23
- Ursulastraat 2, 15
- Wagenweg 65
- Zijlstraat 3
- Harderwijk*. Smeepoort
- Vispoort
- Harlingen*. Kleine Voorstraat 83
- Rommelhaven 20
- Schritsen 55
- Voorstraat 9
- Zoutsloot 57-59
- Hasselt*. Orgel Herv. Kerk
- Herengracht 15
- Hattem*. Achterstraat 46
- Korenmolen de Fortuin
- Havelte*. Overcinge
- Eursingerlaan 3
- Heemstede*. Herenweg 133
- Heenvliet*. Markt 4-4a.
- Heer*. Schoolstraat 26
- 's-Heer Arendskerke*. Herv. Kerk
- Heerde*. Vosbergerweg 17
- Heerlen*. Caumermolen
- Helmond*. v.m. Herv. Kerk
- 's-Hertogenbosch*. St.-Antoniuskapel
- Hinthamerstraat 100, 150
- Markt 18
- Verwerstraat 13, 51-53, 77
- Vughterstraat 224
- Heusden*. Hoorn Bolwerk
- 3 Ravelijnen
- Commiezenhuis
- Breestraat 13
- Drietrompetterstraat 18
- Hoogstraat 9-11
- Ridderstraat 5
- Vismarkt 2
- Wilhelminaplein 1, 2, 3
- Hillegersberg*. Prinsenmolen
- Holwierde*. Herv. Kerk
- Hoogkerk (Gr.)*. Poldermolen de Jonge Held
- Hoorn*. Waag
- Ramen 23
- Veermanskade 5, 15
- Hulst*. Steenstraat 1, 14
- Hummelo*. Zelhemseweg 6
- Itteren*. Kasteel Meerssenhoven
- Jutfaas*. Herenstraat 14
- Kampen*. Ev. Lutherse Kerk
- Kesteren*. Neereindsestraat 36
- Klimmen*. Retersbekerweg 40
- Kloelinge*. Leeuwestraat 6
- Marktveld 2
- Koewacht (Zl.)*. Orgel R.K. Kerk
- Krommenie*. Zuiderhoofdstraat 65
- Koudekerk a.d. Rijn*. Lagewaard 69
- Lathum (Gld.)*. Kerkstraat 8
- Laren (N.H.)*. Naarderstraat 26
- Oosterend 4
- Leerdam*. Diefdijk 45
- Leiden*. Orgel Marekerk
- Burcht
- St.-Jacobsgracht 20
- Oude Rijn 44
- Rapenburg 102
- Leiderdorp*. Herv. Kerk
- Leur*. v.m. Herv. Kerk
- Lexmond*. Achthoven 40-41
- Liessel*. Korenmolen
- Loenen a.d. Vecht*. Mijndensedijk 3-11
- Loenersloot*. Huize Valckenheining
- Loosdrecht*. Nieuw Loosdrechtsedijk 160-162.
- Maarssen*. Langegracht 33
- Maasdam*. Korenmolen
- Maassluis*. Nieuwstraat 2
- Maastricht*. Orgel Cellebroederskapel
- Brusselsestraat 57, 113
- Grote Gracht 18
- Markt 40

- St.-Pieterstraat 21
- Rechtstraat 42
- Stenen Wal 23, 24
- Macharen.* Orgel R.K. Kerk
- Markelo.* Wegdammerweg 6
- Marken.* Kerkbuurt 73
- Kets 14
- Megen (N.Br.).* Kloosterstraat 3
- Torenstraat 9-11, 19-23
- Wilhelminastraat 3
- St.-Michielsgestel.* Hemelrijkstraat 33-33a
- Middelburg.* Vismarkthal
- Dam 50
- Gortstraat 30
- Herenstraat 32
- Houtkade 13-15
- Koepoortstraat 3
- Korte Noordstraat 7, 16
- Koudekerkseweg 200
- Spanjaardstraat 37, 39
- Vlasmarkt 41
- Wagenaarstraat 8
- Midden-Beemster.* Rijperweg 95
- Mierlo.* Standerdmolen
- Molenaarsgraaf.* Graafdijk Oost 1, 12
- Graafdijk West 11
- Nederhorst den Berg.* Herv. Kerk
- Nes (Ameland).* Torenstraat 12
- Noorbeek.* Orgel R.K. Kerk
- Norg.* Oosteind 39
- Nijmegen.* Orgel St.-Stevenskerk
- Oirsbeek.* Grachtstraat 16
- Oirschot.* Orgel Herv. Kerk
- Koestraat 21
- Straten 8
- Oldeberkoop.* Boerderij Wolvegasterweg 61
- Ommen.* Beerzerweg 17
- Oostelbeers.* Landgoed Te Baast : poort en hek
- Oosterend (Texel).* Pand O 78
- Oosterhout.* Orgel Herv. Kerk
- Arendstraat 13
- Oostrum.* Toren Herv. Kerk
- Ootmarsum.* Herv. Kerk
- Vasserweg 16
- Oost-Vlieland.* Dorpsstraat 40
- Opperdoes.* Toren Herv. Kerk
- Oranjewoud (Oudeschoot).* Tjeerd Roslaan 2-4
- Orvelte (Dr.).* Flinterweg 6
- Groteweg 10
- Ottoland.* A 27
- Oudemirdum.* Rinia-State
- Oudeschild (Texel).* de Ruitersstraat 46,85
- Oudewater.* Peperstraat 12-14
- Oud-Gastel.* Wijzerplaten Toren R.K. Kerk
- Pannerden.* Pannerdensewaard 4
- Piershil.* Herv. Kerk
- Ravenstein.* Luciastraat 8
- Markstraat 27
- Nieuwstraat 34
- Roderwolde.* Boerderij Waalborg
- Roelofarendsveen.* R.K. Kerk (meubilair)
- Roodkerk (Dantumadeel).* Poldermolen de Hoop
- Rotterdam.* Kuyl's Fundatie
- Rouveen.* Oude Rijksweg 285, 348, 401
- de Rijp.* Oosteinde 7, 10, 12, 22, 31
- Vlaander 8
- Zuideinde 3
- Rijssen.* Havezathe de Oosterhof
- Rosmalen.* Orgel St.-Lambertuskerk
- Schalkwijk.* Lagedijk 53
- Schelluinen.* Kerkeweg 4
- Schiedam.* Orgel Stedelijk Museum
- Lange Haven 83-85
- Nieuwe Sluisstraat 8
- Schiermonnikoog.* Middenstreek 24
- Schimmert.* Hofstraat 1-3
- Schinnen.* Kerkplein 2
- Schoonhoven.* Haven 28
- Voorhaven 6
- Soest.* Eemstraat 2-2a
- Provincialeweg P 15
- Siedum.* Kampstraat 1
- Terwolde.* Havezathe Avenvoorde
- Teteringen.* Hoevensend 76
- Thorn.* Daalstraat 10
- Hofstraat 14
- Trippaardstraat 7
- Tienhoven (U.)* Wipmolen Oostelijke Binnenpolder
- Twisk (N.H.).* Dorpsstraat K 80, 85, 111, 162
- Uithuizermeeden (Gr.).* Orgel Herv. Kerk
- Uitwijk (N.Br.).* Herv. Kerk
- Urmond.* Urmondermaasstraat 3
- Utrecht.* St.-Augustinuskerk
- Pieterskerk
- Achter de Dom 12-14 (1ste fase)
- Achter St.-Pieter 11, 21
- Drift 25
- Keistraat 9
- Kromme Nieuwegracht 18, 26
- Lichte Gaard 4, 5, 6, 7 (achtergevels)
- Nieuwegracht 43 (1ste fase)
- Nicolaasstraat 7, 9, 11, 15
- Oudegracht 57
- Vaals.* Orgel v.m. Lutherse Kerk
- Bloemendalstraat 26
- Veere.* Markt 14-16
- Warwijksestraat 6

- Vessem.* Korenmolen
Vianen. Voorstraat 33
Vlaardingen. Herv. Kerk
Vlissingen. St. Jacobsstraat 4
Waalre. Loon 14
Waarder. Toren Herv. Kerk
Warffum. Paardestal achter de Herberg Coba
Westzaan. Herv. Kerk
Weustenrade. Klimmenderweg 13
Wolvega. Orgel Herv. Kerk
Wormerveer. Herv. Kerk
Woudrichem. R.K. Kerk
 — Hoogstraat 33-39, 56-60
Wijmbritseradeel. Sandfirden 7
Wijns (Tietjerksteradeel). Molen *Wijnzerpolder*
Zaandam. Lutherse Kerk
 — Orgel Doopsgezinde Kerk
 — Accijnshuisjes
 — Herbouw in reservaat Zaanse Schans van huis, voorheen Rozengracht 1 te Zaandam
Zaandijk. Raadhuis: raadzaal
 — Lagedijk 90
Zevenaar. Torenmolen
Zierikzee. St.-Domusstraat 15
 — Engelsekade 2, 3-4
 — Havenpark 2, 25, 42
 — Kraanplein 16
 — Mol 17-19
 — Paardenstraat 4 (tuinmuur)
 — Poststraat 23
Zoetermeer. Herv. Kerk
Zoeterwoude. Zuidbuurtseweg 44
Zuidland. Kerkstraat 12-14
 — Ring 7
Zundert. Moersebaan 4
Zutphen. Toren St.-Walburgskerk
 — Markt 5, 48
Zwiggelte. Schuur bij pand Hoofdstraat 14
Zwolle. Waalse Kerk
 — Diezerstraat 78
 — Melkmarkt 14
 — Praubstraat 25 (tuinpoort)
 — Sassenstraat 15
 — Thorbeckegracht 18, 78a
 — Walstraat 40-42

IN 1970 AANGEVANGEN RESTAURATIES

- Aagtekerke (Zl.).* Windkorenmolen
Aalden (gem. Zweeloo). Oud Aalden 8
Aalsum (Fr.). Herv. Kerk
Aarlanderveen. Molens van de viergang polder Westzijde
Abbekerk. Toren Herv. Kerk
Acquoy. Lingedijk 122
Akkrum. Poldermolen aan de Polsloot
Alkmaar. Bierkade 10
 — Oudegracht 62-64, 303
Amersfoort. Grote Spui 29
 — Krankeledenstraat 6
Amsterdam. Beulingstraat 5, 7
 — Egelantierstraat 52
 — Geldersekade 8, 97, 99
 — Keizersgracht 472
 — Leidsegracht 66
 — St.-Olofspoort 1-9
 — Oude Zijds Achterburgwal 120
 — Singel 295
 — Zoutsteeg 7
Assen. Amelte 1
Baambrugge. Dorpsstraat 25-27
Babberich. Huis Halsaf
Batenburg. Kerkhofmuur
Bathmen. Wandschildering Herv. Kerk
Beek (Lb.). Standerdmolen Klein Genhout
Bergambacht. Tussenlanen 15
Bergen op Zoom. Hoogstraat 2
Berkel. Toren Herv. Kerk
Besoyen (N.Br.). Consistorie Herv. Kerk
Blokzijl. Toren Herv. Kerk
Borne. Herv. Kerk
Boyl (Fr.). Klokkestoel bij Herv. Kerk
Breda. Grote Markt 10, 12
 — St.-Jansstraat 4-4a
 — Liesboslaan 32
Breugel (N.Br.). Orgel St.-Genovevakerk
Broek in Waterland. Havenrak 31
Culemborg. Orgel Herv. Kerk
Dalem. Orgel Herv. Kerk
Delft. Vlamingstraat 113
 — Voorstraat 3, 65
Denekamp. Watermolen Singraven
Den Haag. Nieuwe Kerk
 — Hofje van Nieuwkoop
 — Lange Voorhout 15
Den Hoorn (gem. Aduard). Langeweesterweg 20
Deventer. Bergschild 1-5
 — Brink 10, 80
 — 't Klooster 7-13
 — Noordenbergstraat 9
 — Rijkmanstraat 27-28
 — Rondeel Achter de Muren
Dieden. v.m. Herv. Kerk
Diessen. R.K. Kerk

- Dinxperlo.* Markt 1-3
Doniawerstaal. Poldermolen Scharsterbrug
Doorwerth. Tweede toren kasteel de Doorwerth
Dordrecht. Orgel museum Simon van Gijn
 — Bomkade 10
 — Hooikade 15
 — Nieuwe Haven 29
 — Nieuwstraat 28
 — Steegoversloot 58
 — Voorstraat 479-483
Drunen. Fellenoord 1
Druten. Orgel R.K. Kerk
Edam. Grote Kerkstraat 30, 32
 — Keizersgracht 3
 — Spuistraat 9
 — Voorhaven 86
Eibergen. Piepermolen aan de Rekkenseweg
Elburg. Weduwenhof
Enkhuizen. Carillon Zuidertoren
 — Torenstraat 11
Etenaken (gem. Wylre). Tuinstraat 13
Etten (N.Br.). Orgel Herv. Kerk
Fleringen. Oldenzaalseweg 74
Franeker. Zilverstraat 37
Garderen. Windkorenmolen
Geertruidenberg. Markt 13, 15, 33
 — drie pompen op de Markt
 — Rouwbord in Herv. Kerk
Geleen. Geenstraat 34-36
Gennep. Windkorenmolen de Reus
Gerwen. St.-Clemenskerk
Geverik (Lb.). Kapelstraat 16
Giessen-Nieuwkerk. Herv. Kerk
Goedereede. Haven N.Z. 7
Grave. Hamstraat 29-33
 — Maasstraat 15
's-Grevelduin-Capelle. Toegangshek tot Herv. Kerk
Groenlo. Herv. Kerk (laatste fase)
Groningen. Turfsingel 24
Haarlem. Ev. Luth. Kerk
 — Breestraat 24-26
 — Donkere Spaarne 58
 — Gedempte Oudegracht 35, 46
 — Groot Heiligland 38
 — Hooimarkt 30
 — Jansstraat 2
 — Kerkstraat 20
 — Klein Heiligland 43
 — Nassaulaan 14-16
 — Vergierdeweg 52
Hall (gem. Brummen). Herv. Kerk met toren
Hallum (Fr.). Toren Herv. Kerk
Harderwijk. Blokhuis en muur
 — Donkerstraat 26-28
Harlingen. Kleine Bredeplaats 18
 — Lanen 73-77
Hattem. Orgel Herv. Kerk
 — Achterstraat 48
Havelte. Boerderij, afkomstig uit Tweelo
Heemskerk. Herv. Kerk met toren
Heer (Lb.). Bergerstraat 103
Heinenoord. Dorpsstraat 13
Helvoirt. Torenstraat 32
Hemmen (Gld.). Molenstraat 4
's-Hertogenbosch. Stadhuis: tapijten raadzaal
 — Hinthamerstraat 32, 201
 — Kolperstraat 2, 27
 — Korte Putstraat 21
 — Louwsepoort 2-4
 — Peperstraat 12
 — Postelstraat 38-40
 — Stoofstraat 3-5
 — Boerderij De Honderd Morgen
Heusden. Molenbastion met molen
 — Breestraat 23
 — Engstraat 14
 — Noordersingel 5-8
 — Oud Heusdensestraat 9, 10, 11
 — Pelsestraat 13-17
 — Putterstraat 14
 — Sterrestraat 3
 — Wilhelminaplein 20
 — Wittebroodstraat 1, 2, 3, 4
 — Wijksestraat 12
 — Zustersteeg 13, 14, 15, 16
Heythuysen (Lb.). Walk 6
Hollum (Ameland). Herv. Kerk
Hoogwoud. Gouwe 48
 — Koningspade 17
Hoorn. Stadhuis: Ceciliakapel
 — Bierkade 10
 — Dal 3
 — Grote Oost 7
 — Nieuwstraat 17
 — Veermanskade 2, 6
Hulst. Orgel R.K. Kerk
 — Gentsestraat 20
Hummelo. Kasteel Keppel (2de fase)
Kampen. Orgel in de Bovenkerk
Kloetinge. Marktveld 8, 9, 13-15
Kloosterburen (Gr.). Dijksterweg 26
Koog aan de Zaan. Hoogstraat 12
Kuitaart (Zl.). Windkorenmolen
Laag-Zuthem. de Colckhof
Leegkerk. Herv. Kerk
Leeuwarden. Weerd 13
 — Walmuren aan de Tuinen

- Leiden*. Steenshuur 11
Leur. Orgel v.m. Herv. Kerk
Loenen a.d. Vecht. Dorpsstraat 74
 — Rijksstraatweg 119 (raadhuys van Cronenburgh)
Loosduinen. Herv. Kerk
Maassluis. Herv. Kerk (kap)
Maastricht. Zijgevel Stadhuis
 — Cannerweg 239
 — Capucijnenstraat 98
 — Kleine Looierstraat 21
 — Tongersestraat 18
 — Verwershoek 4
 — Witmakersstraat 23
Makkinga (Fr.). Lyclamaweg 17
 — Windkorenmolen
Makkum. Voorstraat 9
Marken. Buurt I nr. 9
 — Grote Werf 21
Mechelen (Lb.). Schweibergerweg 9
Medemblik. Westerhaven 30
Merkelbeek (Lb.). Haagstraat 16
St.-Michielsgestel. Huize Haanwijk
Middelburg. Orgel Oostkerk
 — Oostkerkplein 9
 — Rotterdamse Kaai/Schuitvlotstraat
 — Spanjaardstraat 14
 — Vlissingsestraat 44
Midwolda (Oldambt). Torens Herv. Kerk
Moergestel. Oirschotseweg 11
Monnickendam. Noordeinde 100
Morra (Oostdongeradeel). Herv. Kerk
Munnikezijl (Gr.). Windkorenmolen
Naaldwijk. Herv. Kerk
Naarden. Hofstede Oud-Bussum
Nes (Ameland). Kardinaal de Jongweg 6
Niebove (gem. Oldehove Gr.). Kerkstraat 3
Nieuwerkerk (Zl.). Kerkstraat 3
Noordgouwe. Pottere-huisjes
Noordwijk. Herv. Kerk
Nootdorp. Orgel Herv. Kerk
Norg. Herv. Kerk
Nijmegen. Walmuur Hunnerpark
 — Walmuur om St.-Stevenskerk
 — Ridderstraat 13
Oele (O.). Watermolen
Ohé en Laak. Het Geutje
Oirsbeek. Limpensweg 21
Oirschot. Rijkesluisstraat 3
Oldemarkt. Herv. Kerk
Ommen. Klokhuis tegen Herv. Kerk
Oostermeer (Fr.). Beimastraat 46
Ootmarsum. Orgel Herv. Kerk
Oranjewoud (Oudeschoot). Klein Jachtlust
Orvelte. Schapendrift 1
Otterlo. Herv. Kerk (2e fase)
Oud-Alblas. Peperstraat 48
Oude-Haske. Jousterweg 140
Oude-Leije (Leeuwarderadeel). Balkeindsterpoldermolen
Oudenbosch. Basiliek (laatste fase)
Onderkerk a.d. Amstel. Kerkstraat 56
 — Boerderij Waver 29
Oudewater. Stadhuis
Overschie. Herbouw windmolen de Speelman
Peperga. Torens Herv. Kerk
Pieterburen. Windkorenmolen de Vier Winden
Prinsenbeek. Brielsedreef 32
Ravenstein. Hoogstraat 27
Rozendaal (Gld.). Park kasteel Rozendaal
de Rijp. Jan Boonplein 3-4
 — Kralingergracht 3
 — Rechtestraat 12-16
Ruinen. Smeestraat 9-11
Saaksum (Gr.). Herv. Kerk
Schagerbrug. Poldermolen Noorder G
Schayk (N.Br.). Orgel R.K. Kerk
Schiedam. Windkorenmolen de Walvisch
Schiermonnikoog. Langestreek 88
 — Middenstreek 33
Schimmert. Groot Haasdal 24
 — Hoofdstraat 97
Sint-Laurens (Zl.). Noordweg 402
Sleen. Achterste Erm 13
Snelrewaard (U.). Noord Linschoterzandweg 24
Someren. Windkorenmolen
Spanbeek. Orgel R.K. Kerk
Steenderen. Orgel Herv. Kerk
Streefkerk. Torens Herv. Kerk
 — Achtkante molen polder Streefkerk
Terheijden. Herv. Kerk
 — Hoofdstraat 42
Texel. H. 113
Thorn. Beekstraat 6
 — Hoogstraat 19
Tubbergen. Orgel Herv. Kerk
Twisk (N.H.). Dorpsstraat K 52, 96
Uden. Standerdmolen
Uitwellingerge (Wymbritseradeel). Torens Herv. Kerk
Uitwijk (N.Br.). Orgel Herv. Kerk
Urnmond. Standerdmolen
Utrecht. Maliesingel 28a
Valburg. Herv. Kerk (laatste fase)
 — Orgel Herv. Kerk
 — Huis de Mellard
 Tielsestraat 1
Veere. Kade 99, 107

— Oudestraat 21
 — Warwijksestraat 19
Vianen. Lombardstraat 10
Vlissingen. Jacobskerk (dak)
Voorburg. Huis Swaensteyn
Voorschoten. Plafond grote zaal kasteel Duiven-
 voorde
Vught. Herv. Kerk
Waalre. Loon 7
Warmond. Waskolklaan 13
Weidum (Baarderadeel). Herv. Kerk met toren
Well (gem. Bergen Lb.). Tiendschuur kasteel
 Well
Welten (gem. Heerlen). Strijthagenshof
Wemeldinge. Dorpsstraat 63
Westzaan. Kerkhofmuur
Witmarsum (Wonseradeel). Windkorenmolen
Woerden. Herv. Kerk
Wormerveer. Blauwe Hof
IJlst. Herv. Kerk

Zaandam. *Herbouw* in reservaat Zaanse Schans
 van drie panden, afkomstig uit Zaandijk:
 voorheen Hazepad 11 en voorheen Lagedijk
 238/240 (Koopmanshuizen de Mol en het
 Noorderhuis)
Zaltbommel. Oenselsestraat 17
Zevenbergen. Stationsstraat
Zevenhuizen. Orgel Herv. Kerk
Zierikzee. Havenpark 8
 — Oude Haven 47
 — Vissersdijk 4
Zoetermeer. Orgel Herv. Kerk
Zuidvelde (Dr.). Brink 1
Zutphen. Halterstraat 20
 — Kerkhof 3, 5
 — Sprongstraat 6
Zwolle. Koestraat 33/Krommejak
 — Melkmarkt 41, 46
 — Rodetorenplein 15
 — Stadsmuur Steenstraat

REGIONALE CONSERVATORS EN KLEINE MUSEA

Een van de vele problemen, waarmee de mees-
 te van onze kleine musea te maken hebben, is het
 beheer¹. Met dit beheer, en hierbij denk ik aan
 goede leiding, staat en valt elke museale instel-
 ling. Ofschoon deze moeilijkheid zich ook bij de
 grotere streek- en lokale musea voordoet, wil ik
 allereerst de groep van kleine musea aan de orde
 stellen.

Ter beantwoording van de vraag, of het moge-
 lijk is in de huidige toestand verbetering te bren-
 gen, is het noodzakelijk eerst na te gaan hoe het
 beheer in deze groep wordt gevoerd.

Deze instellingen, op een enkele uitzondering
 na, zijn door belangstellende particulieren ge-
 sticht. De bijeengebrachte collecties hebben be-
 trekking op de topografie, de geschiedenis en of
 de folklore van een bepaalde gemeente of streek.
 Soms treffen we hier ook schilderijen aan van
 kunstenaars, die hier geboren zijn, geleefd en
 gewerkt hebben.

Voor na de laatste wereldoorlog zijn verschil-
 lende van deze collecties opnieuw geëxposeerd,
 waarbij veel van hetgeen niet van betekenis werd
 geacht, naar het depot verhuisde. Deze reorgani-
 satie is dikwijls onder moeilijke financiële om-
 standigheden door enkele bestuursleden tot stand

gebracht. In een aantal gevallen kon door het
 verlenen van subsidies of door het ter beschikking
 stellen van expositiemateriaal (o.a. vitrines) hulp
 geboden worden. Maar na de reorganisatie bete-
 kende dit geenszins, dat nu de moeilijkheden van
 de baan waren en het bestuur op zijn lauweren
 kon gaan rusten. Het verkrijgen van de zo nood-
 zakelijke geldmiddelen om de instelling naar be-
 hoeven te kunnen exploiteren, bleef evenals voor-
 heen een nijpend probleem.

De situatie van de plaatselijke en regionale
 musea, die sinds de oorlog gesticht zijn, vertoont
 eenzelfde beeld. Gelukkig zijn er verschillende
 gemeentebesturen, die financiële steun verlenen
 en provincies, die voor bepaalde doeleinden sub-
 sidies verstrekken.

Behalve deze categorie van plaatselijke- en
 streekmusea zijn er nog een aantal, die een be-
 paald specialisme binnen hun muren tentoonstel-
 len. Slechts enkele van deze musea hebben een
 beheerder of conservator, die dit werk meestal als
 liefhebberij doet en die hiervoor bij uitzondering
 een honorarium ontvangt.

De meeste echter worden beheerd door een of
 twee leden van het museumbestuur. Allen, die
 enigermate op de hoogte zijn van deze toestand,

¹ „Problemen bij het beheer der verzamelingen in
 de kleinere musea”, voordracht door mr. H. C. Wesse-
 lling, *Nieuwsbulletin K.N.O.B.*, 1966, *21-*25.

C. Boschma, „Musea en Oudheidkamers in Fries-
 land. Geschiedenis en Actualiteit”, *Bulletin K.N.O.B.*,
 1970, 89-96.

zouden hierin verbetering willen brengen, maar zien geen oplossing door het ontbreken van geldmiddelen.

Wij dienen ons af te vragen of al deze musea die voor en na de laatste wereldoorlog uit de grond verzezen zijn en wier aantal nog steeds toeneemt, moeten blijven bestaan. Niet alleen in ons land, maar ook in het buitenland doet zich hetzelfde verschijnsel voor; ook daar worden steeds nieuwe musea gesticht.

Wat ons land betreft zouden er naar mijn mening een aantal moeten worden opgeheven en (of) samengevoegd. Verscheidene van deze musea hebben nauwelijks bestaansrecht en zullen dit vermoedelijk evenmin in de toekomst hebben. In een enkel geval zal het mogelijk zijn, dat de presentatie zodanig verbeterd wordt, dat men achteraf zegt: „Gelukkig maar dat deze instelling niet is opgeheven”.

Toch geloof ik dat men hierop niet kan wachten. Wil men een verantwoorde museale politiek kunnen voeren dan zal, wat jaren geleden door mij is bepleit, een ressort-indeling moeten worden gemaakt². Met deze als uitgangspunt kan dan nagegaan worden, welke instellingen geliquideerd dienen te worden.

Daar de meeste van deze musea particuliere instellingen zijn, kunnen ze bij een stichting alleen met medewerking en instemming van het stichtingsbestuur en bij een vereniging alleen door de leden opgeheven of samengevoegd worden. Voorwerpen uit de collecties, voor zover ze van betekenis zijn, kunnen naar een ander museum in het gebied worden overgeheveld. Wat van geen betekenis is, kan verkocht worden.

Het is duidelijk dat een dergelijke liquidatie met de grootste voorzichtigheid moet geschieden door personen met kennis van zaken. Evenwel meen ik, na jarenlange ondervinding, dat er geen behoefte bestaat aan al deze kleine instellingen, die maar al te dikwijls dezelfde soort voorwerpen te tonen hebben. Beter ware het enkele grotere musea te hebben met een omvangrijker gebied als ressort, dan al die kleine. Ook het beheer wordt dan efficiënter.

Beheer in de toekomst

Behalve de financiële kant van het beheersprobleem is er ook die van de geschikte personen. De laatste jaren is herhaaldelijk de mogelijkheid onder ogen gezien om per provincie iemand aan te stellen, die met raad en daad het bestuur van de streekmusea niet alleen kan bijstaan, maar ook persoonlijk het beheer kan voeren.

Terwijl het in enkele gevallen misschien mogelijk is dat deze functionaris twee provincies onder zijn supervisie heeft, zijn er ook gewesten waar het aantal kleine museale instellingen zo groot is, dat hier twee of meer museum-adviseurs, liever gebruik ik de term conservator of misschien consulent, nodig zullen zijn.

Voor sommige provincies, b.v. Groningen, is vermoedelijk een coördinator voldoende. In de andere provincies, waar zich veel van dergelijke kleine musea bevinden, zal men een aantal, liefst niet meer dan acht, die in een streek liggen onder het beheer van een functionaris dienen te stellen.

Wanneer het grotere musea betreft, zullen naar gelang de omvang van het werk een of meer musea door een persoon geleid kunnen worden. Als vanzelfsprekend doet zich hierbij de vraag voor hoe de taak, de status van deze museumconsulenten moet zijn.

Taakomschrijving

De taak van deze nieuwe functionaris zal in de eerste plaats zijn er voor te zorgen, wanneer dat nog niet is geschied, dat de collecties door hem of onder zijn toezicht worden geïnventariseerd.

Voorts behoort het tot zijn competentie zorg te dragen voor een moderne opstelling van de verzamelingen en voor de conservatie en restauratie van de museumvoorwerpen. Ook dient het verwerven van museumvoorwerpen tot zijn bevoegdheden te behoren.

Tenslotte zal aandacht geschonken worden aan het organiseren van tentoonstellingen. Het is begrijpelijk dat bovenomschreven werkzaamheden in of na overleg met het bestuur dienen te geschieden.

Positieregeling

Aanvankelijk was ik van mening, dat deze functionarissen verbonden dienden te worden aan de provinciaal georiënteerde musea. Deze gedachte heb ik laten vallen, daar mij gebleken is dat dit op moeilijkheden stuitte. In enkele provincies voelen de directeurs van deze instellingen er niet voor, bang beticht te worden langs deze weg invloed uit te oefenen op de gang van zaken in deze musea. In andere gewesten zijn de besturen van de streekmusea beducht dat de directeur van het grote museum zich door middel van de conservator met hun zaken zal gaan bemoeien.

Voorts zou het denkbaar zijn de museumcon-

² D. F. Lunsingh Scheurleer, „Streekmusea en ressortindeling”, *Bulletin N.O.B.*, 1948, 84-93.

servatoren te verbinden aan een van de streek-musea en te stellen onder supervisie van een federatie, zoals die in enkele provincies bestaat. Diens salaris, reis-, verblijf- en bureaustkosten zouden in dit geval voor gezamenlijke rekening van rijk en provincie kunnen komen.

Maar ook deze constructie zal aanleiding geven tot vele moeilijkheden. Derhalve ware een derde mogelijkheid te overwegen nl. dat deze museumconservator wordt verbonden aan het Bureau van de Rijksinspecteur voor roerende monumenten te Den Haag.

Dan is hij onafhankelijk van het museumbestuur in de provincie en staat boven de partijen. Dit impliceert dat zijn salaris ten laste van het Rijk komt en ook zijn reis- en verblijfskosten. Nader dient bezien te worden of deze functionaris gehuisvest wordt in het provinciaal georiënteerde museum of dat hij een eigen pied-à-terre krijgt.

Naar mijn mening moet deze functionaris niet in Den Haag wonen, doch daar, waar zijn werkring zich bevindt. Dit kan zijn in de provinciale hoofdsteden of in een regionale hoofdplaats, wanneer het een gewest betreft. Deze oplossing biedt het voordeel dat hij enerzijds op de hoogte blijft van hetgeen in het museumwezen omgaat en anderzijds de collecties in dat museum leert kennen. Wanneer hij in Den Haag zou wonen zou hij geen contacten kunnen leggen, die voor een goede vervulling van zijn taak noodzakelijk zijn.

Subsidie

Wanneer salaris en verdere kosten van de museumconservator voor rekening van het rijk komen, kan niet van de staat gevergd worden, ook nog deze categorie musea te steunen met een jaarlijkse exploitatie-subsidie.

In bepaalde gevallen is het denkbaar dat het rijk een doelsubsidie verleent. Hierbij denk ik aan

een bijdrage in het aanschaffen van o.a. nieuw expositiemateriaal, inrichting van een museum en restauraties van museumvoorwerpen.

Het rijk zal met het verstrekken van subsidies zich liefst moeten beperken tot de grote musea, die eigendom zijn van een stichting of vereniging en tot de instellingen, wier collecties een landelijk karakter hebben.

Regionale musea die op een onderwerp gespecialiseerd zijn

In hoeverre regionale musea, die op een onderwerp gespecialiseerd zijn, bijv. technische musea, ook in aanmerking komen voor een rijkssubsidie, is nog een kwestie van nadere overweging. Wel kunnen mijns inziens doel-subsidies worden verleend. Deze dienen van geval tot geval bekeken te worden.

Maar behalve deze streek- en lokale musea zijn er ook nog kunstmusea, die een algemene strekking hebben en die dikwijls te klein zijn om een conservator te kunnen aanstellen.

Wanneer dergelijke instellingen niet te ver van elkaar verwijderd liggen, is het denkbaar dat deze onder een conservator worden geplaatst. Daar de kennis, die voor dergelijke collecties vereist wordt anders is dan die van de streek- en plaatselijke musea, kunnen deze niet door de provinciale of regionale conservators beheerd worden.

De aard van de collecties in deze groep kunstmusea, waarin schilderijen en andere voorwerpen van esthetische betekenis sporadisch voorkomen, maakt het noodzakelijk dat als beheerders nodig zijn, zij die belangstelling hebben voor de aard van de verzamelingen. Bij het benoemen van deze functionaris zal men personen dienen te kiezen, die hiervoor interesse hebben en die over kennis van zaken beschikken.

De meeste kunsthistorici hebben, naar ik veronderstel, voor een dergelijk werk geen belangstelling.

D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

TENTOONSTELLINGEN

AKEN

— *Neue Galerie im alten Kurhaus.* Beethoven (1770-1970)

AMERSFOORT

— *Museum Flehite.* 2000 jaar aardewerk -15 mrt

AMSTERDAM

— *Amsterdams Historisch Museum.* Plannen voor de Nieuwmarkt ontworpen door Apon, Aldo van Eyck en Hertzberger -30 jan.

— *Koninklijk Instituut voor de Tropen.* Bóro-budur

— *Galerie d'Eendt.* Wintertentoonstelling, o.a. Picasso, Braque, Appel -15 feb.

ARNHEM

— *Gemeentemuseum.* Hoogtepunten uit de verzameling van Kröller-Müller

EINDHOVEN

— *Galerie de Zonnewijzer.* Grafiek van Dürer -24 jan.

GRONINGEN

- *Groninger Museum*. Beeldhouwerstekeningen uit de verzameling Kröller-Müller

KEULEN

- *Kölnisches Stadtmuseum*. Keuls geld: Verzameling Lückger en muntenkabinet van het Stadtmuseum -apr.
— *Kunsthalle*. Rom am Dom, opgravingen rond de dom 15 feb.

KOOG AAN DE ZAAK

- *Molenmuseum*. Brand in de Molen -1 feb.

LEIDEN

- *Stedelijke Museum de Lakenhal*. Grafiek van Edvard Munch -31 jan.
Tegelschouw, tegels uit eigen bezit -7 feb.

MIDDELBURG

- *Rijksarchief*. De Zeeuwse boerderij als monument en als bedrijf -13 feb.

PARIJS

- *Petit Palais*. De eeuw van Rembrandt, Hollandse schilderijen uit Franse openbare collecties -15 feb.

ROTTERDAM

- *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Kunst van de Maya (Guatemala) -12 apr.

WARFFUM

- *Museum Het Hogeland*. Wegens restauratie gesloten tot nader aankondiging

MEDEDELINGEN

WINTERVERGADERING K.N.O.B.

De wintervergadering van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond is vastgesteld op zaterdag 20 februari 1971 te Utrecht.

In de ochtenduren zal een bezoek worden gebracht aan de Pieterskerk, waarna om 12 uur de vergadering volgt in het Centraal Museum.

Na een wandelende lunch zal vanwege het Utrechts Monumentenfonds een korte inleiding worden gehouden, waarna een rondwandeling door de stad volgt.

Een gedetailleerd programma zal de leden begin februari worden toegezonden.

Introducés en leden van de Museumdag zijn welkom.

ALLARD PIERSON MUSEUM TE AMSTERDAM

Het Allard Pierson Museum is wegens de werkzaamheden ten behoeve van de nieuwbouw voor de B-faculteit van de Universiteit van Amsterdam voorlopig voor het publiek gesloten.

Voor studenten blijft de toegang tot nader aankondiging mogelijk. Overige belangstellenden kunnen telefonisch of schriftelijk navraag doen naar de mogelijkheid van bezichtiging der collectie voor studiedoeleinden.

MUSEAAL ONDERKOMEN GEVRAAGD

De heren Van de Velde en Wassenaar, gevestigd Deventerstraat 213 te Apeldoorn, zijn de schepers, eigenaren en exploitanten van een grote collectie miniatuur kermis- en circusattracties, daterend uit het einde van de vorige eeuw en later.

Deze interessante verzameling behoeft thans een museaal onderkomen. Indien een der Nederlandse musea op deze collectie wenst te reflecteren, kan dit in eerste instantie geschieden aan het bovenstaande adres of bij de secretaris der Museumdag, p.a. Historisch Museum, Korte Hoogstraat 31, Rotterdam.

AGENDA MUSEUM BOYMANS-VAN BEUNINGEN

Ook voor 1971 geeft het Museum Boymans-van Beuningen te Rotterdam weer een agenda uit, die deze keer als onderwerp heeft „Kunst en Techniek”.

De agenda kost, afgehaald aan het museum, f 7.50 en toegezonden in Nederland f 9.— (buitenland f 9.50), te voldoen bij vooruitbetaling op girorekening 51 33 02 van het museum Boymans-van Beuningen.

VERENIGING VAN NEDERLANDSE KUNSTHISTORICI

JAARVERGADERING IN DE RÖELL-ZAAL VAN HET RIJKSMUSEUM TE AMSTERDAM
OPENINGSREDE, OP 14 JANUARI 1971 UITGESPROKEN DOOR DE VOORZITTER,
PROF. DR. H. VAN DE WAAL

UITREIKING VAN DE CAREL VAN MANDER-, BUCHELIUS- EN FREDERIKSPRIJZEN

Na verwelkoming van de gasten, waaronder de heer Duparc, de heer en mevrouw Scheen en studenten-vertegenwoordigers der kunsthistorische instituten, en een dankwoord aan de gastheer en de sprekers herdacht de voorzitter de overleden leden met de volgende woorden.

Enkele dagen geleden overleed Dr. G. C. Labouchère, tijdens zijn leven o.m. lector in de architectuurgeschiedenis te Utrecht en in 1939 oprichter van onze vereniging.

In mei 1970 overleed, hoogbejaard, Mevrouw Elisabeth H. Korevaar-Hesseling, aan de ouderen onder ons bekend als de schrijfster van het eerste handboek waarmee men bij de studie te maken kreeg. De nog ouderen zullen de herinnering bewaren aan een dier harmonische, om niet te zeggen harmonieuze gestalten, waarvoor de Nederlandse vrouwenemancipatie van die jaren blijkbaar het recept had.

In het afgelopen jaar ontvielen ons voorts Byvanck en Frits Lugt, beiden vertegenwoordigers van een periode die nu alweer onvoorstelbaar ver van ons verwijderd lijkt.

Hun afzonderlijke verdiensten zijn elders reeds uitvoerig geschetst. Met dankbaarheid voor wat zij in hun werkzaam leven hebben tot stand gebracht, kan worden vastgesteld dat zij — hoezeer uiteenlopend in persoonlijkheid en werksfeer — elk op hun wijze — vertegenwoordigers waren van typisch oud-vaderlandse eigenschappen. Byvanck was, ook van afkomst, verbonden met de tot in de 18de eeuw terugreikende Nederlandse geleerdentraditie van encyclopedisch-compilatorisch en bovenal universeel karakter.

Frits Lugt zette de reeks voort der grote verzamelaars, waarbij het woord verzamelen de aanduiding is van een uitgebreid complex van eigenschappen en activiteiten; natuurlijk zijn daar: het scherpe oog, het kritische inzicht, de goede smaak.

Maar dat is niet voldoende, speurzin, volhar-

ding en diplomatiek talent zijn minstens even belangrijk. Maar bovenal was Lugt organisator, niet het minst van eigen werk.

Beider streven, zowel van Byvanck als van Lugt, werd bovendien mede bepaald door de merkwaardigste hartstocht die de wetenschap kent: het maken van boeken die niemand leest, maar die — naar men hoopt — wel gebruikt zullen worden.

Tenslotte waren Lugt en Byvanck ook in dit opzicht typische Nederlanders, dat hun relatie met het object en hun belangstelling voor realia en feitelijke gegevens hun aandacht zozeer opeisten, dat ze zonder moeite naar twee zijden verleidingen konden weerstaan: enerzijds van de abstracte theorieën, anderzijds van het woord.

Bij hen vindt men noch de filosofische kaartenhuizen waarin onze oosterburen van diezelfde generatie zo sterk waren, noch de aan belleterie grenzende verfijning die bij de Latijnse volkeren soms ontaardt in *plattitudes sonores*.

Het vele organisatorische werk, door Byvanck verricht in tal van nationale en internationale comité's en verenigingen, gaat reeds grotendeels schuil in de nacht der tijden, wat niet wil zeggen, dat we niet in menig opzicht nog dagelijks profiteren van de door hen bereikte resultaten.

De nagedachtenis van Frits Lugt en zijn kort voor hem overleden echtgenote heeft recht op onze voortdurende erkentelijkheid voor de vanzelfsprekendheid waarmee zij, voor anderen, grootscheepse plannen tot een duurzame realiteit wisten te maken.

Moge hun aller nagedachtenis op gepaste wijze bij ons blijven voortleven.

Van de benoemingen vermeld ik die van dr. C. J. A. C. Peeters tot buitengewoon hoogleraar in de geschiedenis van de bouwkunst aan de Stedelijke Universiteit van Amsterdam.

Het is overigens in de personele sector opvallend rustig geweest. De zestigste verjaardag

van uw voorziter werd gevierd o.a. met een feestbundel, die voor goed zijn grootvaderlijke gevoelens heeft opgewekt.

Onder begrijpelijk grote belangstelling heeft dr. B. A. de Vries afscheid genomen als directeur van het Mauritshuis. Hijzelf zorgde voor een toegift van unieke betekenis: een *Goya-tentoonstelling* in Nederland en tezamen met prof. Bachrach en zijn medewerkers voor een toegift op die toegift in de vorm van de boeiende en originele tentoonstelling *De schok der herkenning*.

Onder de gebeurtenissen van het afgelopen jaar is er een, die ik ongaarne vermeld, maar waarover ik mij nog meer zou schamen indien ik haar had verzwegen.

Ik bedoel de „naar 't leven"-affaire. Ik spreek hier geheel voor mijzelf, maar naar ik vertrouw sta ik niet alleen in de opvatting, dat wat ook de voorgeschiedenis geweest moge zijn in deze treurige zaak, de thans gevraagde vermelding te geëigender plaats van een onomstootbaar feit, een alleszins redelijke eis mag heten. Gelukkig gaan nu eindelijk, na een beklemmend zwijgen, stemmen op ter redressering van wat op zijn minst genomen onverdiend leed moet worden genoemd.

Naar zich laat aanzien zal 1970 belangrijker blijven om zijn wijn, dan om de Nederlandse kunsthistorische dissertaties: er verscheen n.l. in dat jaar een Nederlands kunsthistorisch proefschrift, de studies van P. H. Hefting over Breitner in zijn Haagse tijd en Breitners brieven aan G. P. van Stolk en daarnaast nog een Nederlands proefschrift van kunsthistorisch belang, n.l. *Infrared reflectography. A contribution to the examination of earlier European paintings*, waarop J. R. J. van Asperen de Boer te Amsterdam de graad behaalde van doctor in de wis- en natuurkunde.

Ook wat de prijzen betreft is de oogst dit jaar miniem, tegenover de twee Van Manderprijzen en de twee Bucheliusprijzen van 1969 staat dit jaar geen Van Manderprijs en een Bucheliusprijs.

Van de publicaties vermeld ik nog de monumentale heruitgave van Baart de la Faille's *Catalogus van de werken van Vincent van Gogh*, O. ter Kuile's *550 jaar Nederlandse schilderkunst* en enige artikelen van dr. P. P. V. van Moorsel over vroeg-Christelijke kunst in Nubië, een specialisme, waarin tot dusver van Nederlandse zijde niet of nauwelijks is gepubliceerd.

Als een der factoren ter verklaring van de geringere productie van dit jaar zal men waarschijnlijk wel in aanmerking moeten nemen de

onvoorstelbare hoeveelheid manuren die langzamerhand is gaan steken in de reorganisatie van onze kuthistorische instituten.

Van de tentoonstellingen vermeld ik, behalve de twee reeds genoemde en met erkentelijkheid voor het vele werk dat alle tentoonstellingen (ook de niet genoemde) steeds weer met zich meebrengen: *Middeleeuwse kunst uit Zweden* in Utrecht, *Vanitas-voorstellingen* in Leiden, *Grafiek van Goya* in 's Rijksprentenkabinet, *Munch* in Boymans, en om de tentoonstellingen van moderne kunst ook ditmaal niet te vergeten: die van *Oldenburg* en *Stella* in het Stedelijk Museum, *Donald Judd* en *Warhol* in Eindhoven, *Brancusi* en *Kontrasten* in Den Haag en *Kitaj* en *David Hockney* wederom in Boymans.

De meeste dier tentoonstellingen gingen vergezeld van goedbewerkte catalogi, die — naar de ervaring leert — gelukkig hun weg naar het publiek ook vinden.

In het geval van de goed bewerkte catalogus van de Dali-tentoonstelling is naar mijn opvatting, maar ik laat ieder graag de zijne, een limiet overschreden en hebben we het merkwaardige verschijnsel bereikt van een catalogus die in kwaliteit de daarin beschreven werken overtreft.

Verheugend is, dat aan de voorbereiding van enige tentoonstellingen studenten in de kunstgeschiedenis konden meewerken: de reizende tentoonstelling gewijd aan de acteur-schilder *Johannes Jelgerhuis* (Nijmegen; Leiden; Amsterdam, Toneelmuseum), de tentoonstelling *Le Faucournier in Nederland* in het Amsterdamse Kunsthistorische Instituut en de tentoonstelling *Fotoportret*, die wij verleden jaar in het Haagse Gemeentemuseum hebben bezocht.

In dit verband is een opmerking op zijn plaats over de stages van kunsthistorische studenten bij onze musea. Ik moge het volgend bestuur aanbevelen grote aandacht te schenken aan dit punt. De wenselijkheid van stages wordt, dacht ik, algemeen beaamd, de moeilijkheden ter verwezenlijking schijnen echter toe te nemen.

Onzerzijds zal er m.i. alles moeten worden gedaan om een goed, waar nodig, beter functioneren van de stages te bewerkstelligen.

In de kring der Leidse indologen is sedert jaar en dag de term *bibit* een vertrouwd begrip. Dit Maleise woord betekent: de jonge zaailingen die worden uitgepoot.

Wanneer in ons vak het probleem van de relatie tussen musea en universiteit een der belangrijkste is, en ik geloof dat, dan houdt het in dat de zorg voor Nachwuchs, voor het aankweken van

bibi een basisprobleem is dat beide partijen aangaat.

Van de bemoeiingen van het bestuur noem ik U het feit, dat wij de gelegenheid kregen en graag hebben aanvaard om namens onze vereniging twee leden aan te wijzen in het bestuur van het zich in oprichting bevindende Instituut ter opleiding van Museumrestaurateurs.

Dr. S. H. Levie en mej. drs. A. M. Janssens van het Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht hebben wij bereid gevonden ons daar te vertegenwoordigen. Het is de bedoeling dat zij telkens als daartoe aanleiding is over de gang van zaken verslag uitbrengen.

Bij het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk bestaan plannen om te komen tot een instituut van bescheiden omvang, dat zich zal bezighouden met het onderzoek naar de methodiek en de didactiek van de beeldende vorming.

De onderwerpen kunnen betrekking hebben niet alleen op de didactiek van de creativiteitsbevordering, maar ook op de didactiek van de overdracht (receptieve vorming). Het lijkt mij duidelijk, dat met name het tweede punt ieder ter harte moet gaan, die beseft dat onze huidige problemen bovenal symptomen zijn van een crisis in het cultuurbeleid en dat het voortbestaan van de kunstgeschiedenis niet alleen afhangt van de geleerdheid harer beoefenaars, maar evenzeer van de mate waarin het vak zich in onze samenleving weet waar te maken. Gaarne wék ik daarom ieder op aan dit soort onderzoekingen mee te werken, indien de gelegenheid zich voordoet.

Een tweede mededeling entameert schijnbaar een geheel andere kwestie; in wezen is dezelfde belangrijke zaak aan de orde.

Er worden pogingen ondernomen om te komen tot een geschikte gelegenheid waar kan worden geëxperimenteerd met programma's voor cassette-televisie. Organisator is ons Openbaar Kunstbezit, d.w.z. de heer Blankensteijn tezamen met een groep enthousiasten uit onze vereniging en uit de educatieve diensten van onze musea. Ter geruststelling: de makers van de beide genoemde plannen (didactiek van de beeldende vorming en cassette-televisie) hebben contact met elkaar.

Een boeiende, zij het doorgaans deprimerende lektuur, vormt het zojuist uitgegeven dagboek van Ernst Heldring¹). Tussen de twee wereldoor-

logen was deze o.m. voorzitter van de Amsterdamse Kamer van Koophandel, en als zodanig ten nauwste betrokken bij de talrijke economische complicaties van de crisisjaren.

Zijn geschrift is bovendien van kunsthistorisch belang, omdat deze regent, sinds 1912 vicevoorzitter en sinds 1929 voorzitter van de Ver. Rembrandt, de stuwende kracht is geweest bij enige belangrijke aankopen, zoals b.v. Rembrandts 'Verloochening van Petrus'. Maar ik vermeld dit merkwaardige boek niet daarom, noch om zijn helder oordeel over de kwaliteit van kunstwerken of om zijn rake typering van de velen (ook uit de museumwereld), die de schrijver op zijn weg heeft ontmoet. Het is om een zin, neergeschreven in 1932 in de ergste crisisjaren, in een periode waarin voor wie kon waarnemen, de onweerswolken zich weer eens boven Europa begonnen op te stapelen. Op 26 november 1932 noteert Heldring na een gesprek met de natuurbeschermer Henri Polak, dat deze „de zesdaagse wielervedstrijd in het Rai-gebouw een symptoom (acht) van een zich ontbindende cultuur, die aan de laatste dagen van het Romeinse keizerrijk herinnert". En hij vervolgt, dat hijzelf in economisch opzicht al 2½ jaar „den onafwendbaren ondergang tegemoet ziet". „Maar", zo vervolgt hij, „men moet nimmer kunnen zeggen, dat wij lauw (zijn geweest) in pogingen tot verbetering . . . maar hoe futiel zijn die pogingen tegenover het noodlot dat de wereld over zich heen haalt". Na deze somberste woorden volgen dan uitvoerige details over zijn pogingen tot aankoop, als natuurreservaat, van het duinlandschap tussen de Bloemendaalsche Zee-weg en IJmuiden. En dan komt die ene zin: „Laat ons doen, alsof onze maatschappij voortbestaat".

Wat nu de prijzen betreft: voor de Buchelius-prijs kwam met algemene stemmen de naam naar voren van de heer Pieter A. Scheen voor zijn monumentaal naslagwerk *Lexicon Nederlandse beeldende Kunstenaars 1750-1950*.

Het verheugt mij buitengewoon dat U, mijnheer Scheen, tezamen met mevrouw die zo daadwerkelijk betrokken is geweest bij deze worsteling met de materie, gehoor hebt gegeven aan onze uitnodiging en dat ik U niet alleen het concrete blijk van waardering kan overhandigen, maar dat ik U ook de dank kan overbrengen namens alle leden van de Vereniging van Nederlandse Kunst-historici voor het nuttige werk dat U met zoveel doorzettingsvermogen tot een goed einde hebt gebracht.

¹ *Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring (1871-1954)*. Uitgegeven door dr. Joh. de Vries, Utrecht, Ned. Historisch Genootschap, 1970, II. 1012-3.

Ook U behoort tot het gilde van hen, die de fascinerende kennis van het maken van boeken die men niet leest; de hoop dat ze des te meer gebruikt zullen worden hoeven we ten aanzien van Uw werk niet uit te spreken.

Betreffende 15.000 kunstenaars verschaft Uw werk gegevens en wat nog veel meer zegt: gecontroleerde gegevens. Daarmee is Uw boek juist datgene, wat ons bij het instellen van de Bucheliusprijs voor ogen heeft gestaan: met die prijs immers wilden wij onze erkentelijkheid betuigen voor een werk dat de weg bereidt tot nader onderzoek.

De productie van de professionele zijde is voor 1970 niet opvallend groot geweest, des te opmerkelijker is uw prestatie, die U naast uw dagelijks werk hebt verricht. Goethe vermeldt in zijn *Dichtung und Wahrheit* een berijmd aardrijkskundeboek waarin de karakteristiek van elk gewest in kernachtige disticha werd gegeven:

*Ober-Ijssel; viel Morast
Macht das gute Land verhasst*

Wie later een berijmd kroniek wil schrijven van de ksthistorische studie in Nederland is althans voor het jaar 1970 gauw klaar.

*Van Mander geen
Buchelius Scheen*

Vervolgens deelde prof. Lunsingh Scheurleer als jurylid van de Frederiksprijs mede, dat deze voor 1970 niet is toegekend en wenste de voorzitter onder bijval van de vergadering de heer J. Leeuwenberg geluk met de door hem verworven Antiekprijs, onlangs ingesteld door uitgever en redactie van het gelijknamig tijdschrift als bekroning, eenmaal in de drie jaar, voor een belangrijke en originele bijdrage in verband met de oude kunstambachten in de Nederlanden.

De voorgestelde samenstelling van het nieuwe bestuur werd zonder stemming aanvaard, de nieuwe bestuursleden zijn:

Prof. dr. H. K. Gerson, voorzitter; dr. H. W. van Os, wetenschappelijk medewerker Instituut voor kunstgeschiedenis te Groningen, secretaris; mr. C. J. de Bruyn Kops, wetenschappelijk ambtenaar Rijksmuseum te Amsterdam, penningmeester; drs. J. L. Locher, hoofdconservator Gemeentemuseum te Den Haag. Behalve de voorzitter en de secretaris had ook drs. K. G. Boon zich niet herkiesbaar gesteld.

Daarna vervolgde de voorzitter: Nu de organisatorische kant van de bestuurswisseling zijn beslag heeft gekregen, wil ik mij kwijten van een aangename plicht: dank te zeggen aan mijn medebestuursleden, in de eerste plaats aan de

secretaris, voor de grote steun die ik bij dit werk heb mogen ondervinden.

Het zij de historicus vergeven, dat hij in enkele woorden tracht de recente ontwikkeling te schetsen. Daartoe is des te meer reden, omdat het programma van vanmiddag ten nauwste met die ontwikkeling samenhangt en omdat er inmiddels hier en daar over een enkel punt geen duidelijkheid meer heerst.

In 1965 sprak de scheidende voorzitter, Van Regteren Altena, de hoop uit, dat er voortaan meer ruimte gelaten zou worden voor discussie na de voordrachten. „Een lichaam als onze vereniging kan, naar ik meen niet buiten strijd, mits deze verloopt in redelijke gedachtenwisseling” (Nieuwsbulletin K.N.O.B. 65 (1966) 2).

Voor zover ik heb kunnen nagaan, was dat het eerste geluid dat pleitte voor iets anders binnen onze vereniging dan het ten beste geven van voorlezingen (welke term men niet als een Germanisme gelieve op te vatten).

In de hoop een discussie, hetzij openbaar, hetzij privatim, te bevorderen heeft het nieuwe bestuur ernaar gestreefd telkenmale een bepaald thema centraal te stellen. Daarbij werd bewust omgezien naar die gebieden die tot dusver minder de aandacht hadden gekregen. Het leek ons niet kwaad, de leden eraan te herinneren dat ook andere onderwerpen dan die welke in Oud-Holland een plaats plegen te krijgen, tot de kunstgeschiedenis behoren, of behoorden te behoren (waarmee natuurlijk niets ten nadele van genoemd tijdschrift is gezegd).

De bijeenkomst van 1966 (in Leiden) was gewijd aan het randgebied tussen kunstgeschiedenis en kunstkritiek, een aantal leden van de Association Internationale des Critiques d'Art woonde als gast de bijeenkomst bij en nam deel aan de discussie. Voorts was er in de Lakenhal een tentoonstelling van tekeningen uit het Leidse Prentenkabinet (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.* 66 (1967) *1 e.v.).

Het programma van het nieuwe bestuur vermeldt: herziening der statuten, uitbreiding van het bestuur naar de richting der sectoren museumwezen, monumentenzorg en de toen reeds onzerzijds uitgesproken wens: contact met de organisatie der studenten.

Zoals U weet zijn beide laatste punten gerealiseerd, subs. in ontwikkeling; het eerste punt, de herziening der statuten, is binnenkamers voltooid door de bemoeiingen van de heren Lunsingh Scheurleer en Van Swigchem. Er zijn dus concept-statuten, maar op de laatste bestuursver-

gadering is besloten deze aan het nieuwe bestuur over te dragen, „daar het niet wenselijk wordt geacht het nieuwe bestuur te binden” (Notulen bestuursvergadering 3 dec. 1970).

De rede van de voorzitter maakt in dat jaar 1966 voor het eerst melding van een paradoxaal probleem: toevloed van studenten en onvervulde of niet adequaat vervulde vacatures. Een constatering die telkenjare, ook dit keer, zou worden herhaald.

In 1967 bezochten wij de Technische Hogeschool Twenthe en werden urbanistische onderwerpen aan de orde gesteld, een statistisch onderzoek naar plaatsingsmogelijkheden aangekondigd (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.* 67 (1968) *1 e.v.).

De jaarvergadering 1968 gehouden in jan. 1969 in Rotterdam was enerzijds gewijd aan de daar gehouden tentoonstelling van Nederlandse Landschapstekeningen, anderzijds bracht onze secretaris verslag uit over een drietal ingestelde enquêtes:

- 1) naar de opnamecapaciteit en optimale behoefte van ons museumwezen (Scheller),
- 2) naar de huidige structuring van de kunsthistorische instituten,
- 3) naar de huidige studieprogramma's (voortgekomen uit het initiatief van de studenten) (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.* 68 (1969) *1 e.v.).

In 1968 was n.l. de kwestie van de werkgelegenheid centraal gesteld op het IKON congres te Amsterdam „De kunsthistoricus en zijn brood”, in hetzelfde jaar zag het uitvoerige rapport, dat door een interuniversitaire werkgroep was samengesteld, het licht.

De jaarrede voor 1969, opgesteld door de secretaris en door hem uitgesproken in de vergadering in Den Haag in febr. 1970, gaat uitvoerig in op dit rapport.

Voor die bijeenkomst waren — voor het eerst in onze korte geschiedenis — enige groepen uit de studentenwereld als gast uitgenodigd: de genoemde universitaire werkgroep, het IKON-bestuur en in verband met de tentoonstelling Fotoportret de studentenwerkgroep die deze tentoonstelling had voorbereid (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.* 69 (1970) *27 e.v.).

In de discussie, die volgde, kon worden medegedeeld, dat op verzoek van het convent van hoogleraren in de kunstgeschiedenis door de hoogleraren Lunsingh Scheurleer en Scheller reeds contact was opgenomen om te zorgen dat de besprekingen van het rapport van de studentenwerkgroep zou worden voortgezet.

Een daartoe van de zijde van ons bestuur ondernomen poging na het IKON congres te Nijmegen (voorjaar 1970) had niet veel gevolg bij gebrek aan deelnemers, maar wel werd een afspraak gemaakt voor een bijeenkomst te Utrecht (30 juni).

Inmiddels had, op verzoek van onze vereniging het bestuur van de Museumdag de bijeenkomst van 30 mei in het Openluchtmuseum te Arnhem gewijd aan deze problemen. Sprekers waren de heren Scheller, Filedt Kok en Hoc-tink (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.* 69 (1970) *107 e.v.).

Op tal van wijzen werd er op gewezen, dat de dialoog tussen universiteit en museum uitgebreid moest worden, maar daarnaast werd bovenal duidelijk dat alle problemen die ons bezighouden details zijn van het grote vraagstuk van het cultuurbeleid van de regering en daarachter van het culturbesef van ons volk.

In Utrecht werd op 30 juni door een vrij groot aantal personen (à titre personnel aanwezig) besloten te streven naar een definitief rapport, dat zou worden voorbereid door een werkgroep, waarin drie der betrokken organisaties vertegenwoordigd zouden zijn te weten: De Museumdag, IKON en onze vereniging. Discussieleider was onze nieuwe voorzitter. Een tussentijds verslag heeft U tezamen met de convocatie bereikt.

Vanmiddag zal U de gelegenheid worden geboden U een indruk te vormen van de materie, die aan de orde komt in de hearings die elke universiteit op zich heeft genomen te organiseren.

Tot zover mijn kleine kroniek; ik weet dat er leden zijn die het betreuen dat er zoveel minder dan vroeger aandacht wordt geschonken aan kunsthistorische onderwerpen; ik weet ook dat anderzijds de studenten teleurgesteld zijn dat er niet meer is bereikt. Men kan die klacht begrijpen zonder haar te billijken, maar het is nu eenmaal niet altijd mogelijk alles te bereiken wat wij zouden wensen, zelfs niet voor hen „die al een goede baan hebben” (*Simiolus* 4 (1970), 4).

Wanneer onze problemen, zoals ook van studentenzijde juist is geanalyseerd, samenhangen met een algemeen cultuurbeleid, dan kan men niet verwachten dat er onmiddellijke oplossingen worden gevonden. Dat is een teleurstellende conclusie, maar ik ken daarnaast ook een andere, n.l. deze: dat er hier geen sprake is van partijen die tegenover elkaar zouden staan (studenten-docenten, museumwezen-universiteiten), maar dat de belangen van alle betrokkenen in elkaars ver-

lengde liggen (materiële belangen en ideeële belangen).

Hiermee ben ik aan het eind van mijn laatste rede; ik dank ook de leden van onze vereniging voor het vertrouwen dat zij ons hebben geschonken. Een deel van het bestuur treedt af. Laar ons doen alsof onze maatschappij voortbestaat.

De middagvergadering, die onder leiding stond van prof. dr. H. Gerson, werd geopend met een lezing van drs. F. Baudouin over „Het Rubenianum, het Antwerpse Documentatie Centrum betreffende Rubens en de Vlaamse kunst van de 16de en 17de eeuw”. Daarna sprak de heer H. R. Blankesteijn over „De bijdrage van de kunsthistoricus aan de massacommunicatie”

Tot slot was het woord aan de heer Frank Reynders, kunsthistorisch student te Amsterdam, voor het houden van de hieronder volgende lezing „Verslag van de hearings gehouden te Amsterdam in 1970”.

Bij de discussie stelde prof. Gerson de vraag in hoeverre de heer Blankesteijn de radiolezingen als een aflopende zaak beschouwde. De heer Blankesteijn wees erop dat deze lezingen aanvankelijk waren gezien als een variant op de lezing met lichtbeelden. Men bleek echter niet zo geneigd te zijn te luisteren, daar men de tekst later toch thuis kreeg. Men streeft er nu meer naar de tekst vooraf te zenden en naar aanleiding daarvan bij de uitzending vragen te laten stellen. De heer Hoetink stelde de vraag waarom de heer Blankesteijn de televisie als pseudocultuur had aangemerkt. De heer Blankesteijn zag hier een groot probleem. Hij zag deze afspiegeling van de werkelijkheid zoal niet als een pseudo- dan toch als een andere cultuur. Reproducties immers zijn „verwijzingen”, geen kunstwerken.

Na afloop van de lezing van de heer Reynders vroeg dr. Van Schendel aandacht voor het stencil, dat door enige stafleden van het Rijksmuseum was opgesteld in verband met studentenstages aldaar. Prof. Gerson vroeg in het algemeen naar het resultaat van de stages in musea. De heer Oxenaar wees erop dat hij hier bijzonder goede ervaringen mee heeft.

Men moet de stagères, naar zijn mening, vooral niet isoleren, maar met alle afdelingen in contact brengen. De heer Gerson wees erop dat de medewerkers van het RKD in het algemeen het opvangen van de stagères als een tijdrovende zaak beschouwen. Prof. Jaffé wendde zich tot de heer Duparc met de vraag, of het niet mogelijk zou zijn de tegemoetkoming van de stagères gelijk te maken aan die van de studie-assistenten.

De heer Duparc meende dat dit zeker te regelen valt. Hij wees tevens op een plan van de heer Hotke, na te gaan in hoeverre het mogelijk zou zijn bij grotere musea speciale stafleden ter begeleiding van de stagères aan te stellen. Voorts stelde hij vast dat nog steeds te weinig kunsthistorici bereid zijn bij vacatures in musea te solliciteren.

In dit verband noemde hij ook de streekconservatoren en het belang van begrip voor organisatorische kwesties. De te stichten leerstoel voor Museologie zal in het algemeen ook gunstig werken.

Prof. Gerson was van mening dat velen bij voorkeur alleen bij vacatures in de grote steden solliciteren.

Ook achtte hij het absoluut wenselijk alle vacatures in de musea openbaar aan de orde te stellen. Tenslotte vroeg hij naar de eisen, die de Monumentenzorg aan de stagères stelt. Prof. Van Swigchem antwoordde hierop, dat de Monumentenzorg op zichzelf weer een samengestelde eenheid vormt. Bij grote restauraties wordt de student ingeschakeld. Hij werkt dan samen met de staf van de Dienst. Prof. Van Swigchem juichte dit zeer toe, daar hij de kunsthistorische visie van belang acht. Ook bij de afdeling beschrijving en het Documentatiecentrum voor de architectuur in Amsterdam is plaats voor stagères.

Prof. Scheller zou gaarne willen vernemen of de musea zich bij het bepalen van hun beleid wel eens — bijvoorbeeld door middel van een enquête — hebben bezig gehouden met bij het publiek levende wensen. Voorts vraagt hij zoveel mogelijk medewerking bij de werkzaamheden van de werkgroep Plaatsingsmogelijkheden musea.

De heer Oxenaar wees erop dat er een beleidscommissie bestaande uit de directeurs der rijksmusea is gevormd. Deze houdt zich bezig met ideologische vraagstukken. Ook tussen het Stedelijk Museum te Amsterdam, het Kröller Müller Museum en het Van Abbemuseum bestaan op dit punt bijzondere contacten.

VERSLAG DOOR FRANK REYNDERS VAN DE HEARINGS OVER DE PLAATSINGSMOGELIJKHEDEN VOOR KUNSTHISTORICI

In het afgelopen jaar, om precies te zijn van 6 oktober tot 17 november, hebben wij op het K.H.I. te Amsterdam elke dinsdagavond een hearing gehouden. In totaal zijn er acht hearings geweest, die alle goed bezocht zijn. Deze hearings werden georganiseerd binnen het kader van de

landelijke werkgroep Plaatsingsmogelijkheden voor Kunsthistorici, die in het leven geroepen is, omdat de toekomst van de kunsthistorische student niet rooskleurig is vanwege het geringe aantal plaatsingsmogelijkheden.

Tijdens de eerste twee hearings trachtten daartoe uitgenodigde stafleden en studenten van ons eigen Instituut de volgende vragen te beantwoorden: 1. wat verstaat u onder kunstgeschiedenis? 2. wat kan volgens u de zin zijn van de beoefening van de kunstgeschiedenis *a* in de maatschappij, *b* binnen het kunsthistorisch instituut voor de maatschappij. 3. In hoeverre voldoet dit Instituut aan de ideeën die u heeft over de in de voorafgaande vragen gestelde onderwerpen?

Deze vragen leverden genoeg discussiestof op om twee avonden te vullen.

Behalve om te navelstaren waren deze hearings bedoeld als een intern beraad, om ons te wapenen voor de discussies bij de komende hearings, waarvoor mensen van buitenaf waren uitgenodigd.

Het doel van deze hearings was, om de gebrekkige communicatie tussen de kunsthistorici aan de universiteit enerzijds en die van andere maatschappelijke sectoren anderzijds te verbeteren, en om informatie te krijgen uit verschillende maatschappelijke sectoren, waar kunsthistorici een plaats kunnen krijgen, zodat we eventueel de studie daaraan kunnen aanpassen. Er zijn dus zes hearings geweest, waarbij respectievelijk de volgende instellingen aan bod kwamen: 1. Musea voor Oude Kunst, 2. Musea voor Moderne Kunst, 3. Middelgrote Musea, of liever gezegd Musea met niet zuiver kunsthistorische kollekties, dus gemengde kollekties, 4. Onderwijs, 5. Educatieve functies, 6. Monumentendiensten en Monumentenbeheer.

Telkens werd aan vier of vijf mensen gevraagd om de volgende door ons misschien wat akademisch gestelde vragen te beantwoorden: 1. welke functie zou naar uw mening de instelling waaraan U verbonden bent idealiter in de maatschappij moeten hebben? 2. welke taak heeft idealiter een kunsthistoricus in de door U vertegenwoordigde instelling? en 3. aan welke eisen moet de opleiding van de kunsthistoricus voldoen die, in de door u vertegenwoordigde instelling een functie gaat bekleden?

De verkregen informatie zal tenslotte gegeven worden aan de landelijke werkgroep plaatsingsmogelijkheden, die in december 1971 het eindrapport gereed wil hebben.

Een en ander staat ook vermeld in het Ver-

slag van de Werkgroep Plaatsingsmogelijkheden voor kunsthistorici, dat u allen tegelijk met het programma hebt gekregen.

Verder is er thans ook een Commissie Doelstellingen van de kunsthistorische studie binnen ons Instituut actief, die af en toe de notulen, die tijdens de hearings gemaakt zijn, raadpleegt. Deze notulen worden of zijn reeds toegestuurd aan de kunsthistorische instituten, uw vereniging en de Museumdag.

Ik kan niet alle problemen bespreken die aan de orde zijn geweest, en wil me tot drie beperken, die zeer veel stof tot discussie opleverden: *a.* de relatie kunstgeschiedenis en maatschappij, *b.* de educatie, *c.* de relatie kunstgeschiedenis en de verschillende beroepen, waarin een kunsthistoricus werkzaam kan zijn.

Ik wil verder nadrukkelijk stellen, dat de informatie, die we gekregen hebben, misschien onvolledig en misschien zelfs onjuist kan zijn. We hebben tenslotte maar met de opvattingen van een relatief klein aantal mensen uit bepaalde sectoren kennis gemaakt.

Relatie Kunstgeschiedenis en Maatschappij

Menigeen constateerde een punt van spanning tussen deze twee grootheden. Het probleem spitste zich toe op de vraag of de maatschappij behoefte heeft aan kunsthistorische informatie. Dit probleem kwam vooral ter sprake tijdens de twee interne hearings en tijdens die hearings waar museummensen waren uitgenodigd.

Vandaar, dat ik dit probleem nu toespits op de musea. Men constateerde een grote en toenemende belangstelling voor kunst. Musea worden, ook al zijn ze niet elke avond open, druk bezocht. Maar bekend is ook, dat bepaalde lagen van de bevolking niet of nauwelijks in het museum komen. De vraag is nu, welke mensen de musea willen bereiken met resp. hun vaste kollektie, hun tentoonstellingen en hun documentatie.

Tijdens de hearings werd niet duidelijk, op wie men zich richtte met de presentatie en de educatie: op iedereen, op een bepaalde elite of op hordes toeristen.

In hoeverre er behoefte is aan kunsthistorische informatie was ook een moeilijk punt. De behoefte aan voorlichting op het gebied van kunst is enorm groot, dit is b.v. af te meten aan veel verkochte katalogi, grote interesse voor de Volksuniversiteit, Openbaar Kunstbezit, de grote hoeveelheid studenten, die elk jaar weer de kunsthistorische instituten komen bevolken, de steeds

toenemende interesse voor het eigen leefmilieu. Er zijn geen concrete gegevens over de soort informatie die het publiek weest. Er zou eigenlijk eens een onderzoek naar gedaan moeten worden. Het is ook voor het museum noodzakelijk om te kijken aan wat voor soort informatie behoefte is, ook al om het museum beter in de samenleving te integreren.

Men kan zich afvragen of het de moeite waard is, aandacht te vragen voor de kunsthistorische benadering, of kijken alleen niet voldoende is, en als je het kijken wilt begeleiden, of dan die historie niet alleen maar ballast is. Het is zeer waarschijnlijk dat de meeste mensen op dit moment helemaal geen weet hebben van een kunsthistorische discipline.

In de kommunikatiedia klinkt er niet zoveel van door, en in de meeste musea is men van mening dat het publiek uit overwegingen van vrije tijdsbesteding komt, en niet om kunsthistorisch geïnformeerd te worden. Maar niemand weet eigenlijk of er behoefte aan is, of zou kunnen zijn. Het lijkt me de moeite waard om in elk geval een behoefte te creëren. We moeten meer reclame maken voor ons vak, dat is een doodgewone zaak in een consumptiemaatschappij.

Edukatie

Ik wil het dan nu hebben over de edukatie, voornamelijk met betrekking tot het museum. De overdracht van de kunsthistorische kennis en inzichten was tijdens elke hearing die we gehouden hebben een discussiepunt. Misschien heeft dit iets te maken met het sterke engagement van deze generatie van studenten. Het belang van edukatie werd door iedereen ingezien.

Zoals reeds eerder gezegd, is er behoefte aan voorlichting, maar men weet niet wat de inhoud van de behoeften is van het publiek omtrent die voorlichting. Men bleek dus niet te weten voor wie men verzamelt en voor wie men tentoonstelt. Men weet daardoor ook al niet precies op wie men zich moet richten bij de edukatie en de presentatie, en of men dit historisch of esthetisch moet oplossen.

Een paar keer werd vanuit het museum verkondigd, dat de konservator-kunsthistorikus niet de taak heeft om informatie te geven aan het publiek, wel aan de edukatieve dienst, die de gegevens op haar beurt door kan geven aan het publiek. En er werd gezegd dat funktionarissen van de edukatieve dienst best een andere dan een kunsthistorische opleiding gehad kunnen hebben.

Vele ouderen vinden dat elke museumaktiviteit

moet geschieden op kunsthistorische grondslag en vinden het daarom gevaarlijk om bij het geven van informatie een onderscheid te maken tussen de kunsthistorikus en de edukator die wellicht geen kunsthistorische opleiding heeft gehad.

Veel museummensen zien daarentegen kunsthistorici niet in staat tot populariseren, ze zijn volgens hen daarvoor meestal te specialistisch opgeleid.

De studenten, en gelukkig ook een aantal museummensen, willen dat de resultaten van kunsthistorisch onderzoek direkt worden doorgegeven in de katalogus, ook wanneer deze voor een lekepubliek is.

Voorts waren velen van mening, dat een tentoonstelling ook zonder katalogus duidelijk moet zijn en dat de kunsthistorikus zijn informatie moet doorgeven in de presentatie.

Hoe duidelijker en vollediger informatie je geeft, des te meer interesse kweek je bij de toeschouwers. Vooral bij de musea van moderne kunst en de kleinere musea kwam de wil tot eksperimenteren met de presentatie tot uiting. Men dacht aan gratis informatiebladen, audiovisuele hulpmiddelen, direkt kontakt met het publiek, tekstbordjes etc. In sommige gevallen zijn deze ideeën ook al verwezenlijkt.

Relatie beroepspraktijk en de kunsthistorische studie

Tenslotte de relatie tussen de beroepspraktijk en de kunsthistorische studie. Welke eisen stelt de praktijk aan de kunsthistorikus, en waarin schiet onze studie eventueel tekort? Klachten kwamen zowel vanuit het museum, het onderwijs, als de monumentendiensten.

Het museum toonde de grootste tevredenheid over de universitaire opleiding. Er waren wel klachten over het gebrek aan praktische instelling, het niet kunnen organiseren, en het te weinig op de hoogte zijn met technische bijzonderheden van de kunstobjekten.

Men bleek bij de musea dan vaak weer niet geïnformeerd te zijn over hoe de opleiding bij ons in Amsterdam gestructureerd is, waar met tentoonstellingswerkgroepen en praktika in musea en in werkgroepsverband in dergelijke behoeften misschien wordt voorzien. Terecht waren de volgende klachten, van — vreemd genoeg — maar een klein aantal museummensen:

1. Te weinig training in overdrachtstechnieken, waar behalve het leren spreken en schrijven in een algemeen begrijpelijk kunsthistorisch jargon, ook het omgaan met allerlei middelen

zoals foto's, films, geluidsbanden etc., onder verstaan werd en 2. dat de kunsthistorikus vaak de aansluiting met de maatschappij mist; er wordt bijv. niets aan cultuurpolitiek gedaan.

De mensen bij het onderwijs vinden kunsthistorici te detaillistisch, te eenzijdig. Ze eisen behalve kennis van het eigen vak, een brede sociologische en cultuurhistorische kennis; kennis van zowel algemene- als vakdidaktiek, en een mate van geëngageerdheid.

De mensen van de monumentendiensten bemerkten bij ons te weinig praktisch-technische kennis, en — gedeeltelijk hieruit voorkomend — een kommunikatiestoornis in de relatie tussen architect en kunsthistorikus.

Anderzijds was er van de kant van de universiteit ook kritiek op de praktijk. T.a.v. het museum werd het volgende aangemerkt:

1. dat men niet over eigen doelstellingen theoretiseert, 2. dat meestal verzwegen wordt dat het museum ook documentatiecentrum is, 3. de studenten voelden het als een bezwaar, dat de musea meestal meer esthetisch dan historisch ingesteld zijn, 4. het strikt scheiden van functies, b.v. wetenschapsman en edukatieve dienst in het Rijksmuseum.

Er kwam in dit verband ook felle kritiek op de Leidse plannen voor een museumopleiding, omdat die mensen zou gaan opleiden voor administratieve en edukatieve functies alleen, terwijl wij op het Instituut net in tegenovergestelde richting redeneren.

Er moet geen sterke differentiëring komen in de museumbanen, maar in de kunsthistorische opleiding. We zijn juist bereid om met veelsoortige facetten van de museumpraktijk kennis te maken. De in Leiden voorgestelde opleiding is misschien een begrijpelijke stap, wanneer je merkt hoe weinig de kunsthistorische student doorgaans op de toekomstige museumpraktijk is voorbereid. Maar het is wel een stap, die volgens velen de hiërarchische verhoudingen binnen het museum zou kunnen verscherpen.

T.a.v. het onderwijs kwam de kritiek, dat de mensen die er nu werkzaam zijn de overdracht belangrijker vinden dan wat men over moet dragen. Veelal gaf men aan de tekenleraar de voorkeur. De wetenschappelijke objectiviteit, die niet bestaat, maar waarnaar wij meer streven dan wie ook, werd hier niet zo belangrijk gevonden.

Een maatschappelijke functie zal altijd in de eerste plaats toegepaste wetenschap vragen van de kunsthistorikus: een museumtaak, doceren of organiseren, daarom kunnen we de eisen, die

de verschillende beroepen aan de kunsthistorikus stellen niet negeren.

Het probleem is nu, hoe we de praktijk binnen onze studie moeten inbouwen, iets dat tot nu toe wel verwaarloosd is.

Sommigen, ook studenten gaan zover, dat ze na het kandidaatsexamen een gerichte beroepsopleiding voorstaan. Je zou kunnen stellen, dat de kunsthistorische studie alleen opleidt voor wetenschappelijk onderzoeker, en niet iedereen kan de wetenschap in.

De meeste mensen zijn tegen zo'n beroepsopleiding. Ze zien gevaar van corruptie t.a.v. de wetenschappelijke normen. Maar ook binnen de beroepen zijn zulke verschillen, dat praktische realisatie van dit idee op veel moeilijkheden zou stuiten. De kunsthistorische opleiding is nu gericht op het aanleren van kunsthistorische methodiek, en het ontwikkelen van kritisch vermogen.

Veel mensen vinden dan ook, dat de opleiding veelzijdig is en algemeen en dat je er later in de praktijk nog een boel bij kan leren. Wel is er de algemene wens dat er meer aandacht besteed moet worden aan de overdracht, het spreken en het schrijven.

Hoe kunnen we nu met iets van de praktijk al kennis maken in onze studie? Laten we beginnen met het museum. Er is al meteen het probleem, bij wie de verantwoordelijkheid moet liggen voor een museumopleiding. Bij de universiteit?, dan zou er een cursus museologie gegeven kunnen worden (dan zou er dus een leerstoel voor dit vak moeten komen). Bij het museum?, dus het lopen van stage, of een combinatie van de twee: een basisopleiding aan de universiteit en daarna kennis maken met de praktijk in het museum.

Tijdens de hearings bleek de voorkeur voor een stage, omdat je dan direkter in aanraking komt met de praktijk. Onder een stage verstaan wij het meelopen in een museum in de ruimste zin van het woord, een kennismaken met de dagelijkse gang van zaken. Het lopen van zo'n stage is volgens de mensen, verbonden aan het Rijksmuseum nauwelijks uitvoerbaar; de algemeen gehoorde klacht, ook bij andere musea, is dat het wetenschappelijk personeel niet voldoende tijd heeft voor konstante begeleiding.

Tijdens een van de hearings werd naar aanleiding hiervan de opmerking gemaakt, dat het aannemen van veel stageaires kan leiden tot het aanvragen van meer staffuncties waardoor je weer meer stageaires kan nemen; of het waar is

weet ik niet, maar ik vind het een aantrekkelijk idee.

Er kwamen van de kant van het museum wel andere voorstellen, zoals het oprichten van een apart instituut hiervoor, verbonden aan het Rijks- of een ander museum, of het te werk stellen van studenten aan gekoncentreerde projecten, b.v. het helpen maken van een tentoonstellings-katalogus, of het verzorgen van een inventarisatie.

Het gevaar is dan groot dat de student met een te geïsoleerd facet van het museum kennis maakt, en bovendien eenzelfde soort werk doet als op de universiteit, alleen nu gericht op een project.

Er kwam tot uiting dat een middelgroot museum handiger is om met alle facetten in aanraking te komen. Welke oplossing je ook voorstaat, het lijkt me vanzelfsprekend dat een stage zeker voor 50% ten nutte van de stageaire moet zijn.

Wat betreft het onderwijs: het is zeer moeilijk, een lesbevoegdheid te halen. Volgens de wet zijn hiervoor nodig: a. algemene didaktiek, die ook gedoceerd wordt in Amsterdam, b. vakdidaktiek, die in Amsterdam voor kunsthistorici niet bestaat en c. 40 tot 80 uur hospiteren, wat zeer essentieel gevonden wordt door de mensen die in het onderwijs zitten, maar waarvoor in de praktijk nauwelijks mogelijkheden zijn.

In principe kan de fakulteit vrijstelling geven voor vakdidaktiek en hospiteren, maar dit vindt niemand een juiste oplossing. Er is dan ook momenteel bij ons op het Instituut een commissie, die zich met deze problemen bezig houdt.

De ideale man bij een monumentendienst is iemand die een opleiding in Delft combineert met een kunsthistorische opleiding.

Dit is een te zware eis. Wel moet een kunsthistoricus die deze richting op wil, zich al tijdens zijn studie toeleggen op restauratie. Er kunnen tijdens de studie b.v. meer bezoeken georganiseerd

worden aan restauraties in uitvoering. De monumentenmensen hadden specifieke eisen t.a.v. de kunsthistoricus: 1. hij moet kennis hebben van de Nederlandse architectuur, en niet alleen in kunsthistorische zin, 2. kennis van historische technieken en 3. van maatschappelijke achtergronden.

De student moet zoveel mogelijk technische noties opdoen tijdens zijn studie, zodat een dialoog met de architect mogelijk is. Het probleem blijft, of de opleiding opgeladen moet worden met hetgeen uit voornoemde eisen voortvloeit, of dat men het aan het persoonlijk initiatief moet overlaten.

De twee uitersten waartussen de universiteit kan kiezen zijn: a. een opleiding tot wetenschapsman, die de wetenschap waarde vrij bedrijft, en de maatschappij links, of rechts — wat u wilt — laat liggen, of b. een opleiding die aangepast is aan de bestaande behoeften, scherper gesteld maatschappelijk succes verkiezend boven wetenschappelijke kwaliteit.

Ik zou deze beide uitersten willen verwerpen, omdat hiervan of maatschappelijke, of wetenschappelijke onbruikbaarheid het gevolg kan zijn, en mijn verhaal willen eindigen met een moraal, en wel de volgende, dat de universiteit mensen moet opleiden tot individuen, die zich kritisch opstellen t.o.v. de stof, en vooral t.o.v. de maatschappelijke relevantie, d.w.z. niet alleen bij jezelf een kritische instelling kultiveren, maar ook bij het publiek. Dit is natuurlijk alleen maar een uitgangspunt.

We willen nog enkele hearings organiseren in maart. Aan bod zullen dan waarschijnlijk komen: a. de kunsthandel, b. de culturele diensten, c. de research en d. natuurlijk ook de kunsthistorische verenigingen.

Ik hoop dat deze vereniging, die mij als gast-spreker heeft uitgenodigd, hieraan zijn medewerking zal verlenen.

FRANK REYNDERS

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GRONINGEN

Obergum. Bij de aanvang der restauratie van de Herv. kerk te Obergum in het jaar 1964 kon door ons reeds worden vastgesteld dat dit een-beukige, uit rode kloostermoppen van het formaat $9 \times 14 \times 28$ cm opgetrokken vierde-kerkje eerst in een later stadium van zijn ont-

wikkeling zijn zadeldaktoeren had verkregen. Ook het verschil in baksteenformaat wees al in deze richting: $8 \times 14,5 \times 30$ cm.

Voorts bleek dat de oorspronkelijke west-gevel van het kerkje circa drie voet binnen de oostelijke torenmuur had gelegen en er eerst naderhand een verbinding tussen toren

en schip was gemaakt. Ergo, de toren had aanvankelijk los van de kerk gestaan, zoals dit in Groningerland zo vaak het geval was en waaraan de stoere klokhuizen te Zeerijp, Baflo, Noordbroek en Zuidbroek ons nog dagelijks kunnen herinneren. Wij behoeven hier echter niet te herhalen hetgeen wij over de kerk van Obergum reeds meedeelden in het *Nieuws-Bulletin K.N.O.B.* 1964, *293.*296.

Na een langdurige onderbreking in de herstelwerkzaamheden hervatten wij onze naspeuringen zes jaar later, en wel van 4-12 mei 1970. Thans gold het de vraag, welke koor-sluiting aan de huidige, laat-gothische is voorafgegaan.

Helaas bleken de omstandigheden te ongunstig om hierover uitsluitsel te verkrijgen. Wel moet de veronderstelling, in 1964 door ons geuit, dat het kerkje een dwarspand rijk zou zijn geweest, definitief worden afgewezen.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

Oldehove. Binnen het kader van de restauratie werd van 16-30 april 1970 een onderzoek verricht in de Herv. kerk te Oldehove. In 1958 reeds deden wij een enkele steekproef op het kerkhof aan de zuidzijde van de kerk, ten einde een indruk te bekomen van de aard en ouderdom der onderhavige kerkheuvel. Doorgaans werd namelijk aangenomen dat de moederkerk van Humsterland door Liudger te Oldehove was gesticht, aan welke missionaris de kerk naderhand tevens zou worden gewijd. De uitkomsten van het onderzoek gaven echter geen aanleiding de kerkheuvel zulk een hoge ouderdom toe te schrijven. Op zichzelf mocht het trouwens vreemd heten dat Oldehove zelf niet tot de vele wierdedorpen in de naaste omgeving behoorde.

De tegenwoordige kerk heeft de hoofdtekken bewaard van een uit kloostermoppen opgetrokken zaalkerk van het kwadratische type, aan de oostzijde recht afgesloten. Blijkens de teruggevonden aanzetten van schalken waren de vier traveeën, waarin de ruimte inwendig was onderverdeeld, met meloengewelven overdekt. De inkassingen in de zijgevels tekenden zich bovendien nog duidelijk af.

De meest westelijke travee kwam in de 15de eeuw te vervallen en schiep ruimte voor de bouw van de huidige zadeldaktoeren. Omdat het westelijke gedeelte van de aangrenzende travee ernstige verzakkingssporen vertoont,

kan een dergelijk proces de afbraak van de eerste travee noodzakelijk hebben doen zijn. Anderzijds is het natuurlijk ook mogelijk dat de verzakking eerst het gevolg was van de bouw van de toren. De funderingen van de opgeofferde travee bleken in de bodem deels nog voorhanden te zijn. De bewering, volgens welke de kerk zich eenmaal verder naar het oosten zou hebben uitgestrekt, vond in het daartoe opzettelijk ingesteld bodemonderzoek geen enkele bevestiging.

Naar de nog voorhanden zijnde oorspronkelijke geleding der buitenzijde van de noordgevel alsmede de daarin aangebrachte oorspronkelijke vensters te oordelen, dateert de viertraveeën-kerk uit het begin van de 13de eeuw.

Aanwijzingen dat deze kerk een uit tufsteen dan wel hout opgetrokken voorgangster heeft gekend, ontbraken te enen male. Op circa 80 cm beneden het huidige vloerpeil werd de oorspronkelijke kerkvloer teruggevonden, bestaande uit met hun vlakke zijden in leem geveleide kloostermoppen, zulks ten dele in vakken met keperverband.

Aard en formaat van deze kloostermoppen stemden overeen met die van de baksteen, waaruit de kerk zelf is opgetrokken — gemiddeld $9 \times 15 \times 30$ cm.

De toren wekt de indruk eerst in de 15de eeuw te zijn verrezen. In 1664 onderging de toren nog weer een ingrijpende herstelling, bij welke gelegenheid ook wel de oorspronkelijke oostgevel zal zijn vervangen door de tegenwoordige, waarbij de fundering evenwel gehandhaafd bleef. Tevens moest de zuidelijke zijgevel zich een grondige beurt laten welgevallen, waarbij enige deuropeningen werden dichtgezet en de buitenhuid van een beklamping voorzien, alsmede de vensters door grotere vervangen.

De buitensporige en voor het aanzien van het interieur zo nadelige ophoging binnen het kerk-schip houdt kennelijk verband met het wegwerken der hoge verwulften der twee grafkelders in het oostelijke uiteinde van de kerk. Beide kelders werden geopend, waarbij de meest zuidelijke slechts een, op stenen schragen geplaatste doodkist bleek te bevatten.

In het verleden was de dode kennelijk al eens in zijn — of haar — rust gestoord. De scheiding tussen kelder en gemetselde toegangstrap, aan het westelijke uiteinde van de kelder, was gesloten met een blauwe grafzerk,

welke voor dit doel kennelijk secundair was gebezigd.

De tweede kelder was in zijn soort wel zeer bijzonder, omdat men eerst een nauw gangetje moest passeren alvorens de zeer wijds aangelegde kelder te bereiken. Het gangetje, vanuit het middenpad schuins afstekende naar de kelder, was afgedekt met een grafzerk, uitsluitend voorzien van de inscriptie FRITEMA.

Of deze zerk rechtstreeks verband houdt met degene in de kelder bijgezet, is weer de vraag. Binnen de kelder bleken voor en na verscheidene kisten te zijn bijgeschoven, rustende op over stenen klippen geschoven ijzers. De kisten hadden het echter alle begeven en waren met hun inhoud beland in het voethoge, inktzwarte water dat de bodem van de kelder bedekte.

Het middelpunt van de kelder werd intussen ingenomen door een waarlijk schitterend gebeeldhouwde, zandstenen sarcofaag, die op zijn beurt weer een dichtgesoldeerde loden kist bevatte. Helaas waren grafschenners ons weer voor geweest, die het deksel, onder verbreking der doken, ter zijde hadden geschoven en het groen-glazen venstertje, aangebracht aan het hoofdeinde in de bovenkant van de loden kist, verbrijzeld.

In de loden kist bevonden zich de stoffelijke resten van een volwassene, vermengd met een waterachtige substantie, benevens moeilijk meer te determineren hout- en textielresten.

Het in een der zijkanten van de sarcofaag ingehouwen geslachtswapen bevestigde slechts het vermoeden dat deze kostbare bijzetting het stoffelijk overschot betrof van gravin Margaretha van Cobenzel, in 1698 te Weben geboren en in 1730 te 's-Gravenhage overleden. Zij was de gemalin van Ludovicus Ludgerus, baron van Ripperda, welk echtpaar in 1727 zijn intrek had genomen op de Englumborg, niet ver van Oldehove aan de dijk van het Reitdiep gelegen.

Het zou alle aanbeveling verdienen grafkelder en sarcofaag voor het publiek toegankelijk te maken, en in samenhang daarmee het vloerpeil van het kerkship tot de oorspronkelijke hoogte terug te brengen.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

FRIESLAND

Allingawier. Tijdens het delven van een graf op het kerkhof van Allingawier stiet men op een keienbed, dat de indruk wekte de fundering

te hebben uitgemaakt van een lang verdwenen bouwwerk.

Thans wordt het midden van het op een terp gelegen en met schilderachtig geboomte omkranste kerkhof ingenomen door een bakstenen kerkje met zadeldaktoeren, gedateerd 1635. Nader onderzoek, uitgevoerd van 31 maart-4 april 1970, leerde dat zich ter plaatse voordien een tufstenen kerkje had bevonden, waarvan de oostelijke afsluiting ten oosten van het huidige kerkje in de bodem kon worden teruggevonden.

Het betrof hier een naar het oosten meer ellips- dan cirkelvormig afgesloten ruimte, binnenwerks amper vijf meter breed. Van het opgaande werk was niets bewaard gebleven doch tufgruis sprak een duidelijke taal. De breedte van het keienbed, waartoe keitjes van klein formaat waren gebezigd, bedroeg gemiddeld 1.75 m. Tegen de binnenzijde van het oostelijke funderingsuiteinde aan was bovendien de tufstenen fundering van een altaar aangebracht.

Aangezien de westelijke helft van het in 1635 vervangen kerkje onder de vloer van de huidige kerk steekt, kon niet worden nagegaan hoe lang het tufstenen kerkje is geweest. Het is niet uitgesloten dat dit nadien nog een verbouwing of vergroting heeft ondergaan, getuige de fragmenten van gele kloostermoppen (circa $9 \times 16 \times 32$ cm), hier en daar verspreid op het kerkhof aangetroffen.

Voor het overige komt ons de ouderdom van het tufstenen kerkje nogal hoog voor en reikt het wellicht nog tot in de 11de eeuw terug.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

Ameland. In de in restauratie zijnde Herv. te Hollum konden in twee campagnes onderzoekingen worden gedaan naar eventuele aan dit vermoedelijk 14de-eeuwse bouwwerk voorafgaande heiligdommen. Met grote medewerking van de gemeente Ameland kon het werk in W.S.W.-verband worden verricht, de Hervormde gemeente te Hollum verleende gaarne toestemming, terwijl van het bouwbedrijf Y. Schakel te Exmorra, dat de restauratie uitvoert, eveneens de grootste medewerking werd gevonden. Ook architect P. E. de Vrieze, Groningen, gaf alle gevraagde faciliteiten. Van 19 tot en met 3 oktober 1970 werd het koor gedeelte onderzocht en van 30 november 1970

tot en met 5 januari 1971 een groot gedeelte van het schip.

In het huidige $\frac{5}{8}$ gesloten koor werd in eerste instantie onder de huidige een in diagonaal patroon gelegde vloer van gele, rood en groen geglazuurde estrikken ($24 \times 24 \times 3$ cm) gevonden, die kennelijk in of kort voor 1678 was gelegd. De kerk was nl. in dat jaar weer geheel hersteld nadat zij, althans volgens de nog schaarse historische gegevens, in 1580 grotendeels door de Geuzen was vernield.

Op deze vloer was in een later stadium tegen de meest oostelijke koorwand een preekstoelfundament gelegd van secundair verwerkte kloostermoppen. Ook de opgang naar de preekstoel was nog aanwezig. Onder deze vloer kwam in het midden van het koor een bakstenen altaarfundering aan het licht, dat bij de middeleeuwse kerk behoorde. Deze fundering, oorspronkelijk 2.40×2.00 m groot, was vrijwel geheel vernield voor een familiegraf dat in 1695 was aangelegd voor E. Neuhusius, advocaat van het Hof van Friesland en secretaris van Ameland.

Onder het altaar, zelf gefundeerd op een zodenstapeling, bevond zich een ongestoorde puinlaag met veel leisteen, die op zijn beurt enige ophogingen afdekte, waarin vele oude graven voorkwamen, die tot ca. 3.00 m onder het huidige maaiveld reikten en van verschillende niveaus afkomstig waren.

Een en ander deed vermoeden dat nog enkele oudere bouwfases aan de huidige vooraf zijn gegaan. De opgravingen in het schip leerden dat dit inderdaad het geval was. Onder de ook in het schip nog ten dele terug gevonden vloer van 1678, die hier 36 cm lager lag dan in het koorgedeelte, kwamen twee oudere koren aan het licht.

Het jongste was rond gesloten en van baksteen, die er nog ten dele in aanwezig was (formaat $32 \times 15.5 \times 9.5$ m). Westelijk van dit koor werd nog een ouder koor, nu alleen als fundamentvulling (z.g. speklagen van zand, afgewisseld met schelpen), aangetroffen. Dit bleek te behoren tot een vrij smalle zaalkerk met een eveneens rond gesloten koor. Binnenwerks was deze kerk 18.80 m lang en 5.50 m breed. Het ronde bakstenen koor behoorde tot een kruiskerk met een totale lengte van 22.5 m binnenwerks en een schipbreedte van 5.50 m; het koor was 6.20 m breed. Deze maten zijn afgeleid van de funderingsleuven.

De kruisarmen, die tot buiten de huidige

kerkmuren reiken, hadden binnenwerks een breedte van 3 m. Onder de fundamente van deze beide kerken werden de sporen gevonden van een vierde kerkje, nl. van een rechthoekig zaalkerkje dat 10.30×5.30 m mat. De fundamentgreppels hiervan waren slechts 50 cm breed en 40 cm diep, zij waren van een mas-sieve schelpenvulling voorzien.

Merkwaardig is voorts dat de fundamente van de huidige binnenwerks 9.80 m brede baksteenkerk slechts aan de noordzijde op die van de beide voorafgaande rusten, waardoor de middenas van het bouwwerk ten opzichte van die van de vroegere kerken naar het zuiden is opgeschoven. De huidige kerk meet binnenwerks totaal 35.60 m, de toren niet meegerekend. De zuidelijke fundamente van de voorafgaande drie heiligdommen liggen dus grotendeels binnen het schip van het tegenwoordige godshuis.

De profielsleuven leerden dat de kerken zijn gebouwd op een kunstmatig opgehoogde heuvel, behalve het eerste zaalkerkje. Dit was opgetrokken op een met een kleilaag afgedekte, vermoedelijk sterk verspoelde bruinzandige laag, waarin enkele bolpotscherven (12de eeuw) voorkwamen. Over de kleilaag was voor de bouw van de twee het zaalkerkje opvolgende kerken een wadzandlaag aangebracht, waarin de fundamentsleuven werden uitgegraven. Die van de kruiskerk zijn ten dele dwars door die van de kleine, rond gesloten zaalkerk gestoken, waarbij die van de laatste soms geheel werden opgeruimd.

De huidige kerk is zeer ondiep gefundeerd, de noordzijde, rustende op de fundamente van de voorgangers, nog ondieper dan de zuidzijde. Aan die zijde is hij ook over de bij de voorgangers behorende graven heengebouwd. Op de uit 1678 daterende schipvloer lag nog een puinophoging van ca. 70 cm, hetgeen inhoudt dat de laats aangebrachte vloer 1.90 m boven het beginpeil van de bouwactiviteiten ligt. Dit peil is de genoemde kleilaag.

Van de laatste kerk werden, behalve het bovengenoemde altaar in het koormidden, nog een klein zijaltaar aan de noordzijde van het koor en twee grotere zijaltaren aangetroffen, welke laatste zich juist bevonden boven de scheiding van het koor en schip van de kruiskerk. Alle drie altaren waren niet met het oorspronkelijke metselwerk verbonden.

Een interessante vondst was nog die van een uit klei opgebouwd fundament van een klok-

kengieterij, die ongeveer in het midden van het schip werd aangetroffen. Helaas kon niet worden vastgesteld bij welke kerk deze klok-kengieterij behoorde.

De opgraving stond onder dagelijkse leiding van H. Praamstra (B.A.I.). Deze slaagde erin, ondanks de restricties, die het nog bestaande muurwerk aan het graafwerk stelde, toch de tijdens het onderzoek naar voren komende vragen goeddeels op te lossen. Slechts enige in de diepste niveaus van de profielen waargenomen verschijnselen van menselijke activiteit konden nog niet afdoende worden verklaard.

Aanvullende gegevens, o.m. over de juiste lengte van de kruisarmen en het bestaan van eventuele oudere torens, worden naar wij hopen verkregen bij een onderzoek buiten de huidige kerkmuren.

Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen/Fries Museum, Leeuwarden. (G. Elzinga).

Franeker. De restauratie van het voormalige hotel „De Valk”, gelegen nabij de St.-Maartenskerk op een strategisch punt in het hart van Franeker, gaf aanleiding tot een bescheiden verkenning der overblijfselen van de Cammingha-Stins welke hier eertijds verrees. Dit onderzoek vond plaats van 6-15 april 1970, doch zal te zijner tijd nog moeten worden uitgebreid en afgerond.

Vermeld hotel wordt als een voorname herberg reeds aangegeven op de vogelvluchtkaart van Franeker, afgedrukt in de *Beschryvinge van de Heerlyckheyd van Frieslandt*, door Chr. Schotanus samengesteld en in 1664 te Franeker uitgegeven. Deze herberg behoorde in vermeld jaar jonkheer D. M. van Burmania toe en was als domicilie van een aanzienlijk hoofdelingengeslacht toen reeds verlaten. Op de vogelvluchtkaart van Franeker, opgenomen in de Elsevier-uitgave van Ubbo Emmius' *Rerum Frisicarum*, te Leiden in 1616 gedrukt, vindt men het onderhavige gebouwencomplex eveneens afgebeeld.

Men krijgt de indruk dat de ontwerpers der stadsplattegronden in Schotanus' werk gretig gebruik hebben gemaakt van de kaarten in de kroniek van Ubbo Emmius, doch op grond van hun plaatselijke kennis hier en daar geringe wijzigingen aanbrachten. Deze betreffen ook de weergave van het gebouwencomplex, waarin herberg „De Valk” was ondergebracht.

Dit complex laat zich op de min of meer

summiere afbeeldingen der beide vogelvluchtkaarten herkennen als een winkelhaakvormig geheel, in de oksel waarvan een traptoren verrees. De ene vleugel daarvan stond in de richting noord-zuid met de oostelijke zijgevel gekeerd naar de St.-Maartenskerk, terwijl de andere de Voorstraat flankeerde. Deze tweede vleugel was nog weer in twee geledingen onderverdeeld en het is ook deze latse vleugel welke thans nog bestaat en zo goed mogelijk in zijn oude gedaante zal worden hersteld, om vervolgens een bank huisvesting te gaan bieden. De andere vleugel met de traptoren moet reeds kort na de verschijning van Schotanus' werk zijn afgebroken.

Intussen is gebleken dat het winkelhaakvormige complex in gedeelten tot stand moet zijn gekomen, waarbij de oostelijke vleugel veruit het oudste stuk inhield. Bedoelde vleugel vormde aanvankelijk een afzonderlijke sterkte naar het model der uiterst sobere woontorens of stinsen uit het Friesland van de 13de-15de eeuw.

Dit bouwwerk stond in eerste aanleg derhalve geheel vrij van andere bebouwingen, waarbij de vraag rijst of het ook tot onderkomen kan hebben gediend van een geestelijke dan wel wereldlijke autoriteit, die nauw betrokken was bij het bewind over de zo nabij gelegen St.-Maartenskerk. Dergelijke banden bestonden er tot in de 13de eeuw in ieder geval tussen de priesters van de St.-Vituskerk te Leeuwarden en de bewoners van de zeer nabij gelegen Burmania-Stins.

Het formaat van de gele en rode kloostermoppen, waaruit de Franeker Stins was opgetrokken, wijst op de 13de eeuw (gemiddeld $8 \times 15 \times 30$ cm). De stins besloeg een rechthoek, binnenwerks gemeten, van 9×5.75 m, terwijl de muurdikte gemiddeld 1.25 m bedroeg. Op circa 70 cm onder het huidige straatpeil werd binnen de funderingen een vloer aangetroffen, bestaande uit gele Friese drielingen, op hun vlakke zijde gelegd. Onder deze vloer kwam nog weer een oudere aan het licht, bestaande uit kloostermoppen, met hun vlakke kant in een schelpenbed gevleid. Onder dit schelpenbed bevond zich opgebrachte, vrij schone kleigrond.

Een gelukkige omstandigheid vormde het feit, dat de westelijke zijgevel van de 13de-eeuwse stins over een breedte zowel als hoogte van verscheidene meters gespaard bleek te zijn en opgenomen in het nog bestaande gedeelte

van het onderhavige complex, in casu de andere vleugel van de winkelhaak.

Zien wij het goed, zo verrees van deze vleugel eerst, als vrijstaand bouwwerk, de westelijke helft, waarna tenslotte de aanvankelijk nog overschietende ruimte tussen dit bouwwerk en de stins werd volgebouwd en aldus eerst de winkelhaakvormige plattegrond tot stand kwam met de traptoren in de hoek.

Hoogst waarschijnlijk kwam de westelijke vleugel eerst in het begin van de 16de eeuw tot stand, al bezigde men bij de bouw veel oudere baksteen, die zeer wel mogelijk afkomstig was van een gesloopte stins buiten Franeker.

Na afbraak van de 13de-eeuwse stins werd de binnenzijde van het gespaarde westgevelfragment de buitenkant van de oostelijke sluitgevel van het thans nog overeind staande gebouw. Enkele meters boven het huidige niveau werd in deze stinsmuur een naderhand dichtgemetselde doorgang ontdekt, die ondanks zijn geringe breedte en hoogte wel eens de oorspronkelijke toegang tot de 13de-eeuwse sterkte heeft kunnen zijn.

Uit beschrijvingen van belegeringen van dergelijke stinsen weten wij dat men de toegangen slechts kon bereiken met behulp van een wegneembare ladder, terwijl de openingen zelf met ijzeren deuren konden worden afgesloten.

Aan de Schierstins te Veenwouden kan men twee van dergelijke toegangen trouwens nog altijd opmerken, waarbij dient te worden bedacht dat de onderste geleding met de overwelfde kelder van dit 14de-eeuwse monument eertijds schuif ging achter een aarden mantel, zodat de toren — die tevens ook hoger zal zijn geweest dan thans — de indruk wekte op een heuveltje te staan.

Hoogst curieus mag wel het viertal in de dikte van het muurwerk uitgespaarde, verticale kokers heten, die de stinsbezetting in staat stelden vanuit de hoogste verdieping een stroom van kokende olie te laten neerdalen op ongewenste bezoekers aan de poort.

Het ligt in de bedoeling het onderzoek naar de bouwgeschiedenis van dit voor Friesland zo zeldzame object in 1971 voort te zetten en af te ronden.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

Terschelling. In verband met de restauratie van het in de jaren 1966 t/m 1968 onderzochte

Strieper Kerkhof ten zuiden van Midsland, waarbij vijf kerkplattegronden werden teruggevonden (*Nieuwsbull. K.N.O.B.*, 1968 *132-134), zijn ter afronding van het onderzoek en ter completering van de gegevens over de opbouw van de grote kerkhofheuvel enkele sleuven gemaakt ten westen, ten zuiden en ten noorden van het eigenlijke kerkgedeelte. Hierbij zijn nog enige belangrijke gegevens aan het licht gekomen over de uitbreiding van het oorspronkelijk natuurlijke duintje, de aanleg van het kerkhofpad en de toegang tot kerk- en kerkhofterrein.

Zoals reeds in 1968 is vermeld, bevond het eerste kleine houten kapelletje zich op een natuurlijk opgestoven duin, dat naar thans bleek, aan de noord- en westzijde werd begrensd door een komvormig uitgeblazen verdieping, een z.g. duinpan. Op dit duintje lagen een aantal graven in een iets naar het noorden afwijkende west-oost-richting. Dit duintje onderging voor de bouw van de tweede, 3-sche pige houten zaalkerk een vrij aanzienlijke ophoging van duinzoden, waarbij ook de zijden van een verbreed en verhoogd talud van zoden werden voorzien.

Pas na het bouwen van de bakstenen kerk (die voorafgegaan was door twee tufstenen kerken van uiteenlopende lengte), is een eerste met puin verhard kerkhofpad aangelegd, dat aan de noord- en westzijde van de heuvel vlak langs de zodenhelling liep, maar zich nog wel op een natuurlijk oppervlak bevond. Aan de zuidzijde liep het pad echter vrij ver buiten de oorspronkelijke heuvel om.

Men had hier nl. wel een aanzienlijke uitbreiding aangebracht en het pad op de rand daarvan gelegd. Aan de noordzijde hebben pas na aanleg van het eerste pad vrij veelvuldig kleine ophogingen en uitbreidingen plaats gehad, waarbij het pad zeker vier maal op een hoger niveau kwam te liggen, maar vrijwel niet van plaats veranderde.

Aan de zuidzijde is het pad maar een maal hoger gelegd, waarbij werd geconstateerd dat de uitbreidingen zich langzamerhand tot buiten deze omgang uitstrekten maar de begravingen niet, zodat de oppervlakte-vergrotingen van het gehele kerkterrein gezien kunnen worden als een poging om de glooiingen naar het door de kerkbouw en de begravingen steeds hoger wordende centrum van de heuvel niet te steil te doen worden. Tevens werd waargenomen dat de bij de 3-schepige houten kerk

en het eerste tufstenen heiligdom behorende begravingen binnen de zodenbegrenzing van het opgehoogde duin waren gelegen.

In de sleuf ten westen van de tufstenen torenfundamenten werd op ca. 12 m afstand van de westelijke torenmuur een over een lengte van 6 m naar het westen lopende bakstenen muur aangetroffen, opgebouwd van gehalveerde kloostermoppen (breedte 14.5 cm, dikte 9.0 cm).

Deze muur lag ten zuiden van de lengte-as van de kerk met aan het westelijk einde een vrij grote afwijking naar het zuiden. De westpunt van de muur eindigde in een rechthoekig blok van 1.40×1.10 m. Aan de oostzijde van de gevonden muur werd aan de noordelijke kant een min of meer scheef rechthoekig fundament van baksteen (formaat $29.0 \times 14.0 \times 6.0$ cm) ontdekt, dat koud tegen de muur was geplaatst.

Dit fundament mat aan de oostzijde en de noordzijde 1.80 m en aan de westzijde 2.20 m. Nauwkeurige bestudering van de situering leerde dat hier vermoedelijk het zuidelijk gedeelte van een min of meer trechtervormige ingangspartij was gevonden, die aan de oostzijde met een poortachtig bouwsel was afgesloten. Dit bouwsel dateert waarschijnlijk, gezien het metselwerk, uit een iets latere periode dan de lange muur, die vermoedelijk in dezelfde tijd als de bakstenen uitbreiding van de rond 1600 verdwenen kerk is opgetrokken.

Het onderzoek dat van 2 t/m 27 november 1970 plaats had, kon worden uitgevoerd dank zij de grote medewerking van het gemeentebestuur van Terschelling, dat een W.S.W.-ploeg ter beschikking stelde. De Hervormde Gemeente van Midsland gaf als eigenaar van het terrein eveneens weer zeer gewaardeerde medewerking, terwijl de Stichting „Ons Schellingerland”, die het terrein beheert, weer als promotor van het onderzoek wilde optreden. De dagelijkse leiding van het onderzoek berustte bij de heer H. Praamstra (B.A.I.). Voor de restauratie is een zeer aantrekkelijk plan ontworpen door ir. K. I. Ruijs te Rotterdam.

Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen/Fries Museum, Leeuwarden. (G. Elzinga).

OVERIJSEL

Denekamp. In een ontgroning op het Ageler Veld vond de heer J. A. Veldhuis uit Denekamp enige jaren geleden een vuursteen-

complex van de Tjonger cultuur, waaronder een steil geretoucheerde krabber en het fragment van een klingkrabber.

De vindplaats sluit aan bij eerder gemelde plekken langs het kanaal Almelo-Nordhorn. (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.*, 1961, *239).

R.O.B., Amersfoort/Rijksmuseum Twente, Enschede (A. D. Verlinde).

— Ten westen van het Brecklenkamper Veld vond de heer J. A. Veldhuis uit Denekamp een groep vuursteen uit het Mesolithicum en Neolithicum. De mesolithische artefacten worden vertegenwoordigd door een transversaal spitsje, een „segmentje” en een knoopkrabbertje.

Van de neolithische vondsten zij genoemd een driehoekig pijlspitsje met bijna vlakke basis.

R.O.B., Amersfoort/Rijksmuseum Twente, Enschede (A. D. Verlinde).

Tubbergen. Afgelopen zomer vond de heer H. J. Weg uit Ootmarsum langs een weginnsnijing aan de rand van de Hezinger Esch een vijftigtal stuks vuursteen, waaronder vier krabbers, een éézijdig geretoucheerd klingetje en een groot fragment van een transversaal spitsje.

Het vuursteencomplex is toe te schrijven aan de Trechterbekercultuur. De vondst is merkwaardigerwijze afkomstig uit de verder vondstloze strook over de rug van de stuwwal.

R.O.B., Amersfoort/Rijksmuseum Twente, Enschede (A. D. Verlinde).

Weerselo. Van 17 augustus tot en met 4 september j.l. heeft een tiental voor het merendeel bestuursleden van de Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis, versterkt door enkele enthousiaste gastgravers, de behulpzame hand geboden bij het onderzoek naar de funderingen van de in het begin van de 19de eeuw gesloopte woonhuizen van de juffers, die deel uitmaakten van het vrijwereldlijk adellijk damesstift Weerselo.

Naar aanleiding van de voorgenomen restauratie van het bestaande stiftshuis en de mogelijke herbouw van een afgebroken belendend stiftshuis, was het gewenst ter plaatse een bodemonderzoek in te stellen.

Alle medewerking werd ondervonden van de eigenares van het terrein, de kerkelijke gemeente van Weerselo, die onmiddellijk bereid was toestemming tot het onderzoek te verlenen en het stiftshuis als logeergelegenheid open te

stellen en tijdelijk in te richten. Aan de burgemeester van Weerselo is het te danken dat door het beschikbaar stellen van technisch hulpmateriaal een vlotte start werd gewaarborgd.

Het eerste afgebroken gebouw, dat aan het huidige stiftshuis was verbonden had een breedte van 14.80 m en een diepte van 15.80 m. In het midden bevonden zich tegen de noorderbinnenmuur de wandresten van een closetruimte. Het gemak had een schuin aflopende afvoer naar een beerput aan de buitenzijde.

Van de indeling van het huis was een reconstructie niet mogelijk. Daarvoor was de sloop in zijn geheel te grondig uitgevoerd.

De voormuur was licht gefundeerd, de zij- en achtermuren waren zwaarder uitgevoerd. Er dient rekening mee gehouden te worden, dat er achter in het huis een kelderruimte is geweest, te oordelen naar de diepte van de fundering op ca. 1.70 m beneden het huidige maaiveld.

Het tweede huis, dat vrij heeft gestaan, was aan de voorzijde 7.80 m breed. De voorgevel had een behoorlijk en hecht fundament. In het verlengde van de voorgevel volgde in noordelijke richting een aanbouw van ca. 3.20 m. Deze was zeer licht gefundeerd en bestond mogelijkwerwijs uit vakwerkbovenbouw.

De diepte van het pand bedroeg aan de zuidzijde 4.10 m. Dit gedeelte was zwaar gefundeerd, evenals de voorzijde ter lengte van 7.80 m, zoals reeds eerder is vermeld. Men heeft dit kennelijk uitgevoerd om verzakking tegen te gaan, te oordelen naar een ter plaatse geconstateerde waterloop, die lang voor de bouw van het huis moet zijn gedicht.

Van de noordmuur is een lengte vastgesteld van 13.70 m, vermoedelijk ook bestaande uit vakwerkbovenbouw. Op 7.70 m vanaf de noordoosthoek kwam een tegen het huis gelegen ronde beerput te voorschijn, waarvan de diameter buitenwerks 1.80 m en binnenwerks 1.30 m bedroeg. Het materiaal bestond uit secundair verwerkte kloostermoppen van 7 x 14 x 28 cm.

Aansluitend aan de beerput bevond zich een kelder, waarvan de oppervlakte praktisch vierkant was (6 m x 5.85 m). Op de vloer lagen bakstenen en rode estrikken van twee formaten.

De achterzijde van het huis is alleen bepaald door de aanwezigheid van de kelderruimte en de beerput. Funderingsresten van muurwerk

ten zuiden van de kelder ontbraken. Hoe de zuidwestzijde van het huis gegrondvest is geweest, is uit de opgraving niet gebleken.

Het gevonden schervenmateriaal stamt voornamelijk uit de 18de eeuw.

*Rijksmuseum Twente/Oudheidkamer,
Twente, Enschede (A. L. Hulshoff).*

Zwolle. De afgelopen periode zijn vooral dank zij de heer R. van Beek uit Hattem enige vondsten uit de Zwolse binnenstad bekend geworden, die hier in de vorm van een kort overzicht genoemd worden.

Uit de bouwput van de Hema aan de Nieuwstraat en uit het stort vond de heer G. Oosting:

1. een late Pingsdorfscherf met donker paarsachtige verfspatten, deels geglaazuurd.
2. enige kogelpotscherven.
3. scherven van vroeg- en laat Siegburg-aardewerk.
4. fragmenten van laat-middeleeuwse misbaksels.
5. twee scherven van blauwgrijs aardewerk.
6. een stuk van een laat-middeleeuwse, leren schoen.
7. een kloostermop van 26 x 12 x 5 cm.
8. fragmenten van graphitoschalen en een tegel.
9. scherven van Raeren- en roodbakkend steengoed.
10. enig Fries ringeloor-aardewerk.

Op ca. 4 m diepte werd op de ongestoorde grond het fundament van een vierkant bouw-seltje aangetroffen (buitenwerks 4.30 x 4.30 m).

Bij de verbouwing van het Odeon aan de Praubstraat zijn eerder reeds bekend geworden een Pingsdorfscherf en scherven van kogelpotten, Siegburg, blauwgrijs en jong steengoed.

Eerder is, dank zij de heer J. Th. Leussink, reeds het zeer interessante vondstcomplex gemeld van ca. 1500 bij het Gasthuisplein, met onder meer laat-Siegburg-aardewerk.

Van de vondsten onder het pand Oude Vismarkt 24 zijn bij de heer Kamphuis scherven van Siegburg- en jonger aardewerk bewaard gebleven.

Bij de werkzaamheden voor de Hofvlietbrug zijn scherven van laat-Siegburg, Fries aardewerk, roodbakkend steengoed en pijpekopjes aangetroffen.

Uit voornoemde lijst van meestal proviso-ri- sch verzamelde scherven komt naar voren, dat in de ondergrond van de Zwolse binnen-

stad laat-middeleeuwse vondsten (en latere) goed vertegenwoordigd zijn, hetgeen gezien de historische gegevens over Zwolle nauwelijks verbazing behoeft. De archeologische gegevens over het ontstaan van Zwolle zijn nochtans erg vaag en onvolledig. Van enige punten lijkt, gezien de vondsten en waarnemingen, de 13de-eeuwse ouderdom als stadsgedeelte wel zeker.

De vondsten uit de tijd van het Pingsdorfaardewerk zijn evenwel te schaars om iets over het karakter van Zwolle van voor ca. 1200 te zeggen. Deze scherven behoeven slechts te duiden op de aanwezigheid van enige boerderijen of kunnen zelfs met grond uit de omgeving zijn aangevoerd. Hopelijk zullen toekomstige waarnemingen in bouwputten en dergelijke, die in de praktijk de uitvoerende werkzaamheden geenszins blijken te storen, iets meer kunnen vertellen over tijd en precieze plaats van ontstaan van Zwolle, alsmede de wijze van uitbreidingen. Het is verheugend, dat van gemeentewege hiervoor medewerking is toegezegd.

R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde).

GELDERLAND

Barneveld. In mei 1970 vond de bewoner van het huis Rijksweg 69 te Voorthuizen tussen het grint rond zijn woning een denarius van keizer Elagabalus. Door het Kon. Penningkabinet te 's-Gravenhage is de munt gedetermineerd als BMC no. 235, geslagen te Rome, 220-222 n. Chr.

De heer A. van Sprang te Voorthuizen, die de vondst heeft gemeld, deelde mee dat het grint door het transportbedrijf G. v. d. Kamp te Barneveld in oktober 1969 uit die plaats was aangevoerd.

Desgevraagd deelden de firmanten van dit bedrijf hem mede, tot begin oktober 1970 alle grint uit de ontgroningen bij 't Sol en op de Bemelerberg, beide bij Garderen, te hebben betrokken.

Als primaire vindplaats zou dus een der genoemde, vlak bij elkaar gelegen, plaatsen kunnen gelden.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Bergharen. Op een natuurlijke verhevenheid in het Land van Maas en Waal verrijst het zo schilderachtige kerkje van Bergharen, een pseudo-basiliekje, waarvan het dwarspand met het koor helaas niet meer bestaan. In zijn hui-

dige gedaante — de verminking verder buiten beschouwing gelaten — dateert het kerkje uit de 15de eeuw, met uitzondering van de naderhand ingebouwde toren, die uit de 13de eeuw stamt.

De restauratie maakte het wenselijk een onderzoek in te stellen naar de voorgangster van de huidige kerk, welk onderzoek werd verricht van 8-26 juni 1970. Het zal te zijner tijd echter nog moeten worden uitgebreid en afgerond.

Meteen bleek al dat de pijlers van het pseudo-basiliekje op de resten van een tufstenen zaalkerkje rustten, nog zeven steenlagen hoog. De tufstenen westgevel was bovendien in zijn geheel opgenomen in de oostelijke torenmuur, afgezien van de daarin uitgebroken verbinding tussen kerk en torenportaal.

Juist ter hoogte van de huidige oostelijke sluitgevel werd voorts de voeting van de oostelijke sluitmuur van het tufstenen kerkje aangetroffen, waarbij natuurlijk bedacht moet worden dat de 15de-eeuwse kerk zich in haar oorspronkelijke gedaante over een aanzienlijke afstand verder naar het oosten uitstrekte.

Aldus komt men tot een grondplan van het tufstenen zaalkerkje van 8×14 meter, maar naar deze verhouding te oordelen vermoeden wij dat dit kerkje bovendien een versmald-rechthoekig koor rijk is geweest. Hopelijk kan hierover zekerheid worden verkregen wanneer in 1971 de gelegenheid wordt geschapen het onderzoek in het thans ontoegankelijke terrein aan de oostzijde van de kerk voort te zetten.

Voordat het tufstenen kerkje tot stand kwam was de standplaats reeds als grafveld in gebruik geweest. Hoogst waarschijnlijk geldt het hier christelijke bijzettingen, ook al strookte de begraafrichting niet met de as van de kerk en vertoonde een afwijking daarmede in de richting NO-ZW.

De omstandigheden gedoogden niet uitsluitel te verkrijgen of binnen de kerkmuren nog sporen voorhanden waren van een houten kapel bij dit grafveld behorende.

Wegens de ongelijkmatigheid van de ondergrond ten gevolge der begravingen groeven de kerkbouwers een aantal sleuven in het terrein ter breedte van circa 90 cm. Deze sleuven bereikten echter niet of nauwelijks de ongeroerde zandbodem onder de grafkuilen en werden aangevuld met een laagje leem. Hierin bracht men een dubbele rij wigvormig bekapte turfbrokken aan, die met een van hun smalle

zijden in de leemlaag gestoken werden en met hun vlakke zijden tegen elkaar waren aangeschoven, in een enigszins hellende stand — zogenaamd stroomwerk. Over dit steenbed stortte men nogmaals leem, waarboven een tweede stroomlaag van wigvormige tufbrokken werd gevleid, op juist dezelfde wijze geplaatst als de onderste rijen.

Nadat ook de tweede steenlaag met leem was aangestampt en overdekt, legde men de voeting aan van het eigenlijke metselwerk, waarboven eindelijk de tufstenen muren in de vorm van een kistwerk, gevat tussen in elkaar grijpende tufsteenbeklampingen, kwamen te verrijzen. Hun gemiddelde breedte bedroeg 70 cm.

De formaten van de gebezigde tufsteenbroden in het muurwerk zijn opvallend groot. Variëren de dikten van 10-16 cm, de breedten van 16-30 cm, de lengten lopen in enkele gevallen uit tot 180 cm, ja zelfs 238 cm!

Vermoedelijk heeft men de tufsteen kunnen betrekken van een of andere aan Rijn, Waal of Maas gelegen Romeinse bouwval. Hoe het zij, er bestaat alle aanleiding het tufstenen kerkje een zeer hoge ouderdom toe te schrijven, terugreikende tot voor de 12de eeuw.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

Elst. Omstreeks 1920 is bij het rooien van heu- gen op een perceel land aan de Aamsestraat een aureus gevonden. De munt is door het Kon. Penningkabinet gedetermineerd als een aureus van keizer Trajanus (RIC 4, BMC 32), blijkens de titels Pater Patriae en Consul II geslagen in 98 of 99 n. Chr. Op de keerzijde is een zittende Fortuna met roer en cornucopiae afgebeeld.

De vindplaats ligt ongeveer halverwege de in de Romeinse tijd bewoonde woongronden Aam en Het Hofstuk.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Ermelo. De restauratie van de Herv. kerk te Ermelo, voorheen toebehorende aan de St.-Paulusabdij, aanvankelijk te Hohorst bij Amersfoort, later te Utrecht, bood een gretig gebruikte gelegenheid onze kennis over de bouwgeschiedenis van dit monument te vermeerderen.

In het opgaande werk der beide zijmuren zijn achter een beklamping belangrijke overblijfselen gespaard gebleven van een forse, uit blokken oersteen opgetrokken zaalkerk. Even-

zo in de zijmuren van de huidige, driezijdige koorpartij, waaraan misschien het jaartal 1402 verbonden mag worden, de resten van een voorafgaand, tufstenen koor.

Het oppervlak van dit tufstenen muurwerk vertoont een beplating, die sterk herinnert aan die van het kerkship te Oosterend, zodat het tufstenen koor nog wel voor de 12de eeuw tot stand zal zijn gekomen.

Hiermede is tevens een terminus ante quem voor het oerstenen kerkship verkregen. De aanzienlijke breedte van deze oerstenen kerk — circa 10 meter — mag opvallend heten voor een bouwwerk van een dergelijk hoge ouderdom, temeer omdat het slechts een dorpskerk was.

De kerk wordt voor het overige het eerst genoemd in een falsum, waarin ons wordt medegedeeld dat de kerk van Ermelo tot de goederen behoorde waarmede bisschop Ansfried het door hem te Hohorst gestichte St.-Paulusklooster in het jaar 1006 begiftigde.

De oerstenen kerk bleek in eerste aanleg naar het oosten door een vlakke muur te zijn afgesloten geweest, die werd doorbroken nadat het tufstenen koor tot stand was gekomen. Dit koor was versmald ten opzichte van het schip en bezat eveneens een rechte afsluiting. In een nog latere fase werd deze sluitgevel gesloopt en vervangen door een eveneens uit tufsteen opgetrokken, halfronde sluiting. Op de fundering van deze laatste sluitmuur was wederom de huidige bakstenen, driezijdige koorsluiting gefundeerd.

Bij deze gelegenheid werd het koor bovendien verhoogd en van gemetselde gewelven voorzien. Het schip werd eveneens verhoogd doch de aanzienlijke breedte zal het aanbrengen van gemetselde verwulften, ook over deze ruimte, hebben verhinderd.

In de oksel van de noordelijke koormuur en de sluitmuur van het schip werd voorts nog een sacristie geprojecteerd, die, blijkens de nog aanwezige moeten in koor- en kerkmuur, met gemetselde kruisgewelfjes was overspannen.

De heugenis aan deze sacristie bleek onder de ingezetenen van Ermelo nog te bestaan, en voor het overige spraken de blootgelegde funderingen een duidelijke taal.

Aan weerszijden van de doorgang van het schip naar het koor bleken tegen de oostelijke schipmuur twee altaren te hebben gestaan, rustende op een fundering van oersteen. Overblijfselen van het oorspronkelijke hoofdaltaar in

het kerkship waren niet meer voorhanden, hetgeen evenmin het geval was in het koor.

Wat de westelijke beëindiging van het oerstenen middenschip betreft, deze bleek oorspronkelijk uit een westbouw te hebben bestaan, zoals wij deze thans nog kennen te Oene, doch vooral uit de kuststreken tussen Vlie en Eems.

Deze westbouw werd opgeofferd bij de bouw van de huidige, tufstenen toren, met dien verstande dat de oorspronkelijke westelijke façade geheel kwam te vervallen, terwijl de daarmee evenwijdig lopende scheidsmuur tussen westbouw en kerkship in de toren werd opgenomen.

Om onnaspeurlijke redenen heeft men naderhand deze oerstenen muur tot op het vloerpeil afgebroken, waardoor de vulling van het kistwerk van de oostelijke torenmuur in het zicht kwam. De tufstenen toren bleek tijdens de circa 20 jaar geleden uitgevoerde restauratie in de vulling tussen de tufsteenbeklampingen enig baksteenpuin te bevatten, hetgeen de opvatting ondersteunt, volgens welke de toren tegen het einde van de 12de eeuw zal zijn verrezen.

In de oostelijke torenmuur zowel als de sluitmuur tussen schip en koor tekenen zich de moeten af van een dakschild, dat op raadselachtige wijze ten opzichte van de as van kerk en toren in noordelijke richting was verschoven.

De verklaring voor deze vreemde situatie werd gevonden in de aanwezigheid van vier bakstenen klippen, het zuidelijke nevenaltaarfundament medegerekend vijf, juist in het verlengde van de zuidelijke koormuur op geringe diepte aangetroffen.

Klaarblijkelijk hadden deze klippen gedurende een bepaalde periode evenveel staanders of zuilen tot voetstuk gediend, waardoor het kerkship in twee beuken werd onderverdeeld.

De noordelijke beuk verkreeg daarbij een afzonderlijk dak, waarvan de nok derhalve noordelijker kwam te liggen dan het voorafgaande dak, dat het gehele kerkship had afgedekt.

De zuidbeuk zal men hebben afgedekt met een aansluitend lessenaarsdak. Hoogst waarschijnlijk betrof het hier een noodvoorziening na een calamiteit. Naar de gebezigde steensoort in de klippen te oordelen heeft men zich met dit nooddak in een periode moeten behel-

pen tegen het einde van de 16de eeuw.

Blijkens een jaartal, in een der huidige binten over het kerkship geslagen, werd het dak in zijn oorspronkelijke gedaante en overspanning in het jaar 1632 hersteld.

De waarlijk afschuwelijke verminkingen, die het kerkgebouw in 1899 en volgende jaren moest ondergaan, kunnen hier verder onbesproken blijven. Het strekt tot vreugde dat deze thans zoveel mogelijk weer ongedaan worden gemaakt.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

Kesteren. In de jaren 1969 en 1970 konden door leden van de A.W.N.-werkgroep Neder-Betuwe diverse waarnemingen worden gedaan in het uitbreidingsplan, gelegen tussen de Nedereindsestraat en de Fruitstraat en in het westen grenzend aan de gemeentelijke begraafplaats te Kesteren.

In een der rioleringsgleuven trof men enkele resten aan van een bewoning in de Bronstijd: enige met kwartsgruis, soms met aardewerkgruis verschaalde scherven Hilversum-Drakesteinaardewerk, een aantal fragmenten vuursteen, brokken steen en enige beenderresten, waaronder delen van de schedel en de kaken van een bunzing(?). Het op deze vondsten betrekking hebbende maaiveld ligt op een diepte van 0.75 m.

Op 0.35-0.50 m beneden het tegenwoordige maaiveld tekent zich zeer zwak een volgend niveau af, dat in de Romeinse tijd kan worden gedateerd. Een aantal sporen, die op grond van de vondsten in de IJzertijd mogen worden geplaatst, zullen vermoedelijk eveneens bij dit niveau horen, niettegenstaande de uitdrukkelijke mededeling dat zij eerst op een diepte van 0.75 respectievelijk 0.90 m zichtbaar werden.

Het gaat hierbij om een grote diepe afvalkuil met scherven van met aardewerkgruis, fijn zand of steengruis verschaald glad- en ruwwandig, deels besmeten, aardewerk en om een crematiebijzetting.

Op de bodem van een tot 1.00 m onder het huidige maaiveld reikende kuil bevond zich een complete schaal van met aardewerkgruis verschaald aardewerk; daarop was een dik pakket van crematieresten gedeponneerd. De schaal dateert deze bijzetting in de La Tèneperiode.

In de eerste helft van april 1970 werden de putten gegraven voor de te bouwen woningen. In twee op een noord-zuid lijn liggende

bouwputten, beide 40 x 9 m groot, zijn over een afstand van ruim 65 m in totaal negen graven vastgesteld die uit de Romeinse tijd dateren.

Een niet bekend aantal graven moet echter bij de werkzaamheden ongecontroleerd verloren zijn gegaan. De vondsten, doorgaans door de graafmachine vernield, zijn zorgvuldig verzameld. De vele aardewerkscherven, die op het stort terecht zijn gekomen, zijn in niet aflatende ijver, voorzover doenlijk, bij de reeds vastgestelde grafinventarissen gevoegd op grond van overeenkomst in breuk, kleur en baksel. De bouwfirma E. van Amerongen N.V. te Arnhem past een woord van dank voor de wijze waarop zij behulpzaam is geweest.

De diepte van de graven varieert van 0.80 tot 1.20 m, gerekend van het huidige maaiveld.

Wanneer men de balans opmaakt, dan blijkt dat het hier gaat om eenvoudige crematiegraven. Mede omdat over de volledigheid van de inventarissen geen zekerheid bestaat en een aantal graven zelfs zeer summier tot ons zijn gekomen, kan volstaan worden met een algemeen overzicht.

De meeste graven hebben een, soms twee, bord(en) van terra sigillata (Drag. 31) bevat. Op de bordes werd tweemaal een leesbaar stempel gevonden: CERIALIS.F, Cerialis, Rhein-zabern, Hadrianus-Antonini en VIDVCV2F(?), Viducus (er is een drietal pottenbakkers van deze naam bekend, periode Domitianus-Antonini; de grafinventaris is ongeveer vroeg II te dateren).

Daarnaast bevonden zich in de meeste graven een of twee geverniste bekere Brunsting types 1, 2 en 3 en een of twee gladwandige kruiken. Er zijn tenslotte nog fragmenten van geverniste bekere met raadjesversiering van geverniste bordes Brunsting type 17, van gladwandige kruikamforen, van ruwwandige bordes Brunsting type 22 en van ruwwandige kommen Brunsting type 7. Vrijwel alle graven leverden een of meer ijzeren nagels op.

De datering van de graven moet luiden: (eind I) vroege II-IIB. De vroege graven liggen in het noorden. Verder zijn het ook alleen vroege graven waarbij de bijgaven niet door het vuur van de brandstapel zijn aangetast.

De begravingen sluiten aan bij een tweetal graven die in augustus 1967 op de gemeentelijke begraafplaats zijn gevonden en die rond het midden van de 2de eeuw te dateren zijn (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.* 1967, *112; *Gelre*

LXIV, 1970. XLI-XLII met aanvulling). Deze graven liggen ruim 50 m westnoordwestelijk van de meest noordelijke van de thans gevonden graven.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Leur. Ter voorbereiding van de restauratie van de Ned.-Herv. kerk werd door de daarmede belaste architect graafwerk uitgevoerd aan de noord- en zuidzijde van deze kerk. Hierbij kwamen enige, voorshands moeilijk te ontwarren funderingen te voorschijn, waaruit viel op te maken dat de kerk voorheen aan beide zijden uitbouwen rijk was geweest en bovendien een voorgangster had gekend.

Omdat het tijdstip voor een onderzoek, ook binnen de kerkmuren, nog niet was aangebroken en anderzijds de blootgelegde muurresten niet langer aan de oppervlakte konden blijven liggen, achtten wij het raadzaam het reeds gevondene schoon te maken en in te meten, zonder het onderzoek uit te breiden. Een en ander vond van 6-8 augustus 1970 plaats. Te zijner tijd zal het onderzoek uiteraard worden voortgezet.

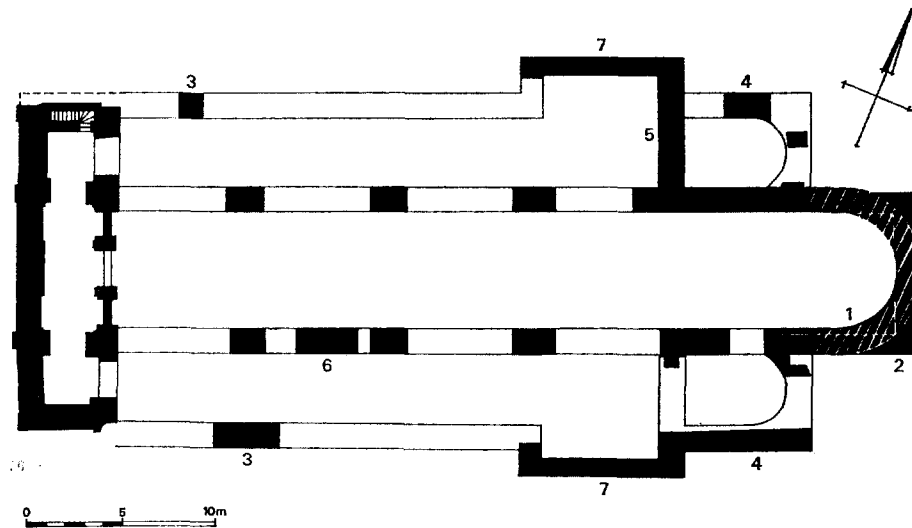
Het bestaande kerkje maakt de romp uit van een breder bouwwerk, dat — gezien het formaat der gebezigde, rode kloostermoppen 6.5 x 14 x 28 cm — wel niet ouder zal zijn geweest dan het begin van de 14de eeuw.

Uit dezelfde tijd dateert ook de bakstenen toren, zij het dat de spits van later datum is. De huidige, met stenen netgewelven overkluide koorsluiting is niet oorspronkelijk en zal in het begin van de 16de eeuw eerst tot stand gekomen zijn.

Ten zuiden van het kerkship werd de onderbouw van de voormalige zuidmuur van een zijbeuk opgegraven. Deze fundering was circa 75 cm breed en samengesteld uit brokken baksteen, tuf en breuksteen. De zijbeuk bezat een breedte van circa 2 meter en strekte zich in de lengte uit vanaf de huidige westelijke kerkmuur tot aan de westelijke zijmuur van het huidige zuiderportaal.

Een noorder zijbeuk schijnt ontbroken te hebben. Wel bevond zich ook ten noorden van het kerkship vergelijkbaar muurwerk in de bodem, doch het gold hier veeleer het overblijfsel van een noorderportaal, juist ter hoogte van de tegenwoordige noordelijke toegang tot de kerk.

Het verwerken van natuursteen in de beschreven funderingen, alsmede het aanbrengen

Plattegrond van de 12de-eeuwse Klaaskerk te Utrecht. Zwart: tufsteen en/of paalgaten. Gearceerd: paalgaten van de ronde koorsluiting (schaal 1 : 400).

van tufsteenbanden in de buitenzijde der koor-muren wijzen op het bestaan van een voorafgaand bouwwerk. Zekerheid over aard en vorm van deze oudere kerk zal eerst verkregen kunnen worden nadat ook binnen de muren van het huidige kerkje gegraven is.

Tot deze oudere kerk heeft intussen de rechthoekige fundering aan de noordzijde van de huidige noorder toegang behoort, bestaande uit brokken tuf en breuksteen. De gemiddelde breedte van de fundering bedroeg 75 cm, terwijl de noordelijke zijde van de rechthoek juist evenwijdig liep aan de huidige noordelijke kerkmuur, daarvan circa 2.5 meter verwijderd. De lengte van de rechthoek in de richting oost-west bedroeg circa 6 meter, terwijl de oostelijke en westelijke componenten van de rechthoek zich onder de huidige noordmuur van de kerk in zuidelijke richting voortzetten.

Hopelijk doet zich binnen niet al te lange tijd de mogelijkheid voor het thans nogal onbevredigende beeld van de bouwgeschiedenis te completeren en op te helderen. Het is intussen nu al wel duidelijk geworden dat de geschiedenis van het kerkje zeer ver teruggrijpt.

In dit verband moge tevens worden gewezen op de beboste overblijfselen van een omgrachte „château à motte”, onmiddellijk ten oosten van het kerkerrein gelegen.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

UTRECHT

Utrecht, Nicolaïkerk. Op uitnodiging van ir. T. van Hoogevest, architect der restauratie, werd, voorafgaand aan de restauratie, een uitgebreid oudheidkundig bodemonderzoek ingesteld naar de bouwgeschiedenis van deze parochiekerk, die het eerst vermeld wordt in 1204, en waarvan onder meer het nog staande westwerk (ca. 1150) en een gewelftravee in het koor (XIId) doen vermoeden dat zij reeds geruime tijd daarvoor gesticht is. Zie E. J. Haslinghuis, „Bouwgeschiedenis der St. Nicolaaskerk te Utrecht”, *Oudheidkundig Jaarboek* 3, 1923, 6-22.

Van de oorspronkelijk bij het westwerk behorende 3-schepige tufstenen basiliek zijn gevonden (zie afbeelding):

1. een ronde koorsluiting, waarvan nog slechts paalgaten te zien waren;
2. een rechte koorsluiting, waarvan het opgaande werk deels nog bewaard bleek, over de ronde sluiting heen; de lengteassen van beide sluitingen liggen niet over elkaar;
3. fragmenten van de beide buitenmuren der zijbeuken, ca. 70 cm buiten de muren van het westwerk uitstekend;
4. de buitenmuren van twee zijkoren, waarvan het zuidelijke bewijsbaar van binnen rond en van buiten recht sloot;
5. de oostwand van de noordelijke transeptarm;
6. fragmenten van de doorgaande fundering

van het middenschip; het was echter niet uit te maken of er ook zuiltjes van een alternerend stelsel hebben bestaan.

7. de fundamenten van de deels nog staande eindmuren van beide transeptarmen.

Bij het ontleisteren van de meest noordwestelijke kolom en bij het inwendig onderzoek van deze en de overige kolommen werden voorts aanwijzingen gevonden dat de pijlers van de basiliek restanten zijn van de buitenmuren van een eenschepige kerk die bij de bouw der zijbeuken doorbroken zijn. Het staat nog niet vast of de ronde koorsluiting (sub 1) heeft behoord bij deze eenschepige bouw fase. Van het reeds genoemde, bewaard gebleven Romaanse koorgewelf uit de late twaalfde eeuw kan echter met zekerheid worden gezegd dat het de meest oostelijke travee van het rechtsgesloten koor (sub 2) heeft afgedekt.

De romaanse basiliek stond op een zwaar kleipakket, waarvan nog niet bekend is, wanneer het is afgezet. De klei is verdicht door het inslaan van een groot aantal kleine paaltjes (ca. 50 cm lang) over een breedte van ca. 1.30 m onder de te bouwen muren. Daarboven bevond zich een vlijlaag van veldkeien, gebed in klei en af en toe wat mortel. Daarop is gemetseld. De muur is ca. 1.05 m dik. Hij is geconstrueerd als kistwerk en grotendeels gevuld met kleinere tufbrokken.

Ten aanzien van de verbouwing van de basiliek tot gotische hallekerk kwamen tot dusver vnl. gegevens aan het licht over het koor. Het betreft twee oudere drie-achtste sluitingen, gefundeerd op afbraaktuf.

Verwacht wordt, dat nog nieuwe gegevens zullen worden verkregen bij het verder ontleisteren van wanden en kolommen, zodat op interpretaties hier nog niet wordt ingegaan.

Het onderzoek geschiedde in samenwerking met de R.O.B., afd. kerkenonderzoek (drs. H. Halbertsma) en duurde van 27.04-3.11.70. Veel medewerking werd ondervonden van de opzichter der restauratie, M. de Vaal en de hoofdvoerder der firma Jurriëns, de heer A. J. van Rijn.

Opgraving tuin Centraal Museum. Met de welwillende medewerking van bovenstaanden en mej. dr. E. M. Houtzager, directrice van het Centraal Museum, kon in het kader van het onderzoek in de Klaaskerk een proefsleuf worden gegraven ten zuiden van de kerk, loodrecht op de as daarvan. Beoogd werd de

begrenzing van het oudste kerkhof te vinden en een inzicht te verkrijgen in de bodemsituatie.

Ca. 19 m ten zuiden van de kerk werd de aanzet gevonden van een sloot of gracht, gevuld met een vondstenloos baggerpakket. Binnen de gracht werden uitsluitend verstoorde begravingen aangetroffen; van een kerkhof was geen sprake meer, uitsluitend van knekelputten.

De ondergrond, onderzocht door dr. J. J. Wensink (Fysisch-Geografisch Laboratorium der Universiteit van Amsterdam), maakte duidelijk dat ter plaatse geen sprake is van oeverwallen, doch slechts van een moerasachtige situatie.

Behalve sliblagen is veel omgewerkt pleistocene zand afgezet. Waarschijnlijk heeft men een vrij willekeurige plaats uitgezocht op het kleidek om de kerk te bouwen, zich bewust zijnde van het feit dat onder de klei overal zand aanwezig was, waardoor klink practisch uitgesloten zou zijn na het funderen met houten paaltjes in de kleilaag.

Bouwput Willem Arntsz. Stichting. Door bemiddeling van ir. J. D. M. Bardet en met welwillende medewerking van architectenbureau ir. S. Wouda en de A.W.N. (afd. Utrecht) was het mogelijk enige profielen te steken in de bouwput voor de nieuwbouw van de Willem Arntsz. Stichting langs de westzijde van de Lange Nieuwstraat.

Geconstateerd werd een ca. 15 m brede geul (stroomrichting waarschijnlijk ZO→NW), ingesneden in het pleistocene oppervlak, dat op ca. 1.00 m boven AP gevonden werd. De rivierinvloed boven het pleistocene oppervlak manifesteerde zich op dezelfde wijze als bij en in de kerk, nl. afwisselend zand- en sliblaagjes met daarboven een afsluitend kleidek. C14 monsters (enkele boomresten) werden genomen ter verkrijging van een *terminus post quem* voor de inbraak van de geul.

In de nabijheid van de geul werd boven het kenmerkende afzettingpakket van zand en sliblaagjes in een humeuze laag een wandfragment gevonden van een grote pot, gemaakt van met plantaardig materiaal gemagerde zand- en steenloze klei, uitwendig matig gepolijst en oranjerood tot grijsbruin gevlekt, op de breuk en aan de binnenkant diepzwart.

Helaas is deze voor de stratigrafie van de vindplaats belangrijke aardwerkvondst chro-

nologisch niet scherper te omgrenzen dan tussen minstens ca. 300 v. Chr. (vondsten Weesp, *Nieuws-Bulletin K.N.O.B.*, 1967, *12) tot 300 n. Chr. (mededeling prof. dr. W. A. van Es).

Boven de genoemde humeuze laag werd in een ca. 2 m dik pakket omgewerkte grond geen ouder materiaal aangetroffen dan ca. 1300 n. Chr.

I.P.P., Amsterdam (H. H. van Regteren Altena en S. E. van der Leeuw).

LIMBURG

Echt. Door de activiteiten van leden van de Heemkundevereniging Roerstreek werd bekend, dat de heer H. Knoben uit Posterholt tussen 1966 en 1968 bij het graven van een bietenkuil in de gemeente Echt een grote pot had gevonden. Hij gaf deze later aan de heer J. Smeets te Posterholt, die melding maakte van de vondst, toen hij lid van de Heemkundevereniging werd.

Het betreft de scherven van een 51.5 cm hoge pot met een relatief smalle voet. Over de schouder lopen horizontale bandvormig gegroepede indrukken van vingernagels, op de buik zijn deze slordig geplaatst in V-vormige paren. Onder de rand is aan de buitenzijde een richel aangebracht. In de rand zelf zijn gaatjes geboord. Het aardewerk is met grof kwartsgruis gemagerd, maar het oppervlak is vrij glad afgewerkt.

Volgens de heer Knoben lag de pot enigszins schuin in de grond met de bodem naar boven. Waarnemingen van leden van de Heemkundevereniging maakten duidelijk, dat de vindplaats reeds door verschillende ingraven te zeer verstoord was om nog meer gegevens te kunnen verwachten.

De gaatjes in de rand, de lijst buiten langs de hals en ook enigszins de vorm van de pot doen denken aan de wikkeldraadbeker uit Wychen (P. J. R. Modderman, „Laat Bekeraardewerk versierd met indrukken van een wikkeldraadstempel”, *Ber. R.O.B.* 6, 1955, fig. 1, nr. 4). De versiering over de buik alsmede de lijst en de vorm van de hals gelijken daarnaast op aardewerk uit Dave en Lommel (M. Mariën, „Tessons de poterie énéolithique de l'Abri des Aulnes, à Dave”, *Et. d'Hist. et d'Arch.*, *Mém. déd. à Ferd. Courtois*, 1952, 63-9) (informatie mr. drs. L. Lehmann).

Datering: Laat-Neolithicum/Vroege-Bronstijd.

R.O.B., Amersfoort (J. H. F. Bloemers).

Ospel. Via ir. B. B. Glerum, consulent voor de Bosbouw en het Natuurbehoud van het Staatsbosbeheer in Limburg, berichtte de heer M. H. van Deursen, beheerder van het reservaat „De Groote Peel”, dat te Ospel een palaeolith gevonden was.

De heer K. Kessels te Ospel had in grond, die aangevoerd was voor de ophoging van zijn nieuw te bouwen huis een prachtige en gave biface gevonden. Gelukkig kon de heer Kessels zeer nauwkeurig de plaats aanwijzen, waar zijn vrachten grond vandaan gekomen waren.

Onzeker blijft echter enigszins op welke diepte de vuistbijl gelegen was. Het betreft een „biface cordiforme allongé” (F. Bordes, *Typologie du Paléolithique ancien et moyen*, 1961, 62) (l. 15.3; grootste breedte 9.7) van bijzonder fraaie kwaliteit; het stuk is bruin gepatineerd (Munsell 7.5 YR 4/4-5/6), hetgeen de indruk wekt, dat het in een venig milieu heeft gelegen.

Hiervan werden echter tijdens de verkenning op de oorspronkelijke vindplaats geen sporen aangetroffen.

Omtrent de discussie over de toewijzing van dit type biface aan het Acheuléen of het Mousterien de tradition acheuléenne zie H. M. E. van Haaren, „Paleolithic Artifacts from Limburg”, *Ber. R.O.B.* 18, 1968, 14, nr. 5.

Het artefact kon dank zij de zeer bereidwillige medewerking van de heer Kessels door het Bonnefantenmuseum te Maastricht aangekocht worden.

R.O.B., Amersfoort (J. H. F. Bloemers).

NOORD-HOLLAND

Alkmaar. Van 29 juni-4 juli 1970 werd bijstand verleend aan een door de A.W.N., met medewerking van de gemeente, verricht onderzoek op het door afbraak van het R.O.G.-gebouw vrijgekomen terrein onmiddellijk ten westen van de Grote- of St.-Laurenskerk te Alkmaar.

Behalve enige uit opgestapelde tonnen opgebouwde waterputten uit de 13de-14de eeuw met een belangwekkende ceramische inhoud konden de overblijfselen worden blootgelegd van een betrekkelijk forse, bakstenen toren.

Klaarblijkelijk betrof het hier de fundingsresten van de toren, met de bouw waarvan in 1448 was aangevangen maar die in 1468 kort voor de voltooiing instortte.

De reden van deze calamiteit kon door de hoedanigheid van de teruggevonden onderbouw niet worden opgehelderd daar deze zeer

diep in de bodem stak en geen sporen van verzakking vertoonde.

In 1470 werd ook de zwaar beschadigde kerk gesloopt en werd met de bouw van de huidige kerk begonnen, waaraan de namen van vader en zoon Keldermans verbonden zouden blijven. In 1512 kwam de nieuwe kerk gereed, zij het dat de bouw van de bijbehorende toren achterwege is gebleven.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

Oosterend (Texel). Van 9-14 maart 1970 werd de restauratie der Herv. kerk te Oosterend aangegrepen voor een nader onderzoek naar de bouwgeschiedenis van dit monument. In het huidige, eenbeukige kruiskerkje met zijn in 1724 verminkt koor zijn de westelijke gedeelten van de zijmuren van een tufstenen zaalkerkje bewaard gebleven, met inbegrip van een origineel venstertje. De merkwaardige tufsteenbeplating van het kistwerk laat de veronderstelling toe dat dit tufstenen kerkje nog uit de 11de eeuw dateert.

In eerste aanleg bleek het tufstenen kerkje aan de oostzijde recht afgesloten te zijn geweest en op een schelpenbed gefundeerd. Aan het schip werd vervolgens een versmald, recht-hoekig gesloten koor toegevoegd, eveneens op een schelpenbed gegrondvest en uit tufsteen opgetrokken.

Dit koor kwam echter geheel te vervallen bij de bouw van het laat-Gotische dwarspand met aansluitend, driezijdig gesloten koor.

Een tufstenen toren schijnt de kerk niet rijk te zijn geweest, zodat de huidige, laat-middeleeuwse toren wel geen voorganger zal hebben gehad. Zulks in tegenstelling met de naburige kerk te Den Burg, waaronder wij in het jaar 1952 reeds de grondvesten van een tufstenen zaalkerkje blootlegden. In het laatste geval rustte het tufstenen muurwerk niet op een schelpenbed doch op een storting van zwerfkeien.

Uit het oudste goederenregister van St.-Maarten te Utrecht blijkt dat zich ten tijde van bisschop Adalbold (866-899) reeds verschillende kerken op Texel bevonden.

Hoogstwaarschijnlijk betreft het hier de kerken van Oosterend, Den Burg, De Waal en de verdwenen kerk op De Westen. Deze vier kerken zullen aanvankelijk wel uit hout opgetrokken zijn geweest maar overblijfselen daarvan konden noch te Oosterend, noch Den Burg, worden aangetoond. Omdat de kerk van

Oosterend als enige van de vier aan St.-Maarten was gewijd, zal dit wel de moeder-parochie van het eiland hebben uitgemaakt.

Een verrassing vormde de vondst — op zeer grote diepte — van een uit kalksteen gehouwen sarcofaag. Het deksel ontbrak terwijl de gehavende zijanten de indruk wekten van moedwillige vernieling. Menselijke skeletresten bevatte de kist evenmin. De sarcofaag was met het hoofdeinde tegen de oostzijde van de voormalige sluitmuur van het tufstenen kerkschip geplaatst. Zulks niet in de as van het kerkschip doch iets ten noorden daarvan.

Hoogstwaarschijnlijk bestond het tufstenen koor nog niet toen de sarcofaag werd bijgezet. Sarcofagen van dit type zijn in ons land uiterst zeldzaam en vallen lastig te dateren.

Voor alsnog dient voor het onderhavige exemplaar een brede marge te worden overgelaten; circa 850-1100.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

Oudorp. In verband met de plannen voor de aanleg van een provinciale weg werd op een terrein bij de Halvemaansbrug onder Oudorp een voorlopig onderzoek ingesteld naar de funderingen van de in 1517 verwoeste grafelijke burcht de Nieuwburg.

De proefgraving werd uitgevoerd door leden van de A.W.N. op zaterdag 28 november en zaterdag 5 december 1970 onder leiding van ondergetekende.

In het weiland waren duidelijk zichtbaar de sporen van een buitenste, alles omgevende gracht en een daarbinnen gelegen singel. Eertijds moet dit een lagewal geweest zijn. Ook de binnengracht, die eenmaal hoofdgebouw en voorburcht omvatte, bleek aan een laagte in het terrein duidelijk te lokaliseren.

Er werden inderdaad funderingen aangetroffen en wel op zeer geringe diepte. Plaatselijk bevonden deze zich onmiddellijk onder de zode. De vier hoekpunten van het hoofdgebouw (of de voorburcht?) werden blootgelegd; op drie hoeken traden ronde torens aan de dag. De afmetingen bedroegen circa 40 x 30 meter.

Hier en daar brachten sonderingen muurwerk aan het licht, waarvan de betekenis eerst in groter verband vastgesteld zal kunnen worden. Naar het tweede gedeelte van de aanleg werd geen onderzoek ingesteld.

R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).

ZUID-HOLLAND

Bodegraven. Binnen het kader der restauratie werd van 17-23 september 1970 een poging ondernomen iets naders te weten te komen over de kerk, die de huidige Herv. kerk te Bodegraven vooraf moet zijn gegaan en aan de H. Gallus was gewijd.

Het huidige bouwwerk met hoofdbeuk, zijbeuken en eenbeukig, vijfzijdig gesloten koor dateert waarschijnlijk uit de 15de eeuw, terwijl aan de toren een hogere ouderdom wordt toegeschreven, hetgeen echter niet vast staat omdat het oorspronkelijke metselwerk door een latere beklamping aan het oog wordt onttrokken. Bij de ramp van 1672 brandde ook de kerk uit, waarna in 1674 een ingrijpende vernieuwing plaatsvond.

De vrij wankelende constructie der middenpijlers stelde aan het graafwerk de nodige beperkingen zodat het onmogelijk was binnen het kerkgebouw grote oppervlakten tot de vereiste diepte bloot te leggen. Op 1.35 m beneden de huidige vloer gelukte het ons niettemin een gedeelte van een fundering zichtbaar te maken welke als de westelijke gevel van een oudere kerk viel te beschouwen.

Deze westgevel bezat de breedte van het huidige kerkschip en bevond zich op korte afstand bewesten het meest westelijke kolommenpaar van de tegenwoordige kerk. De fundering was tengevolge van latere begravingen niet meer over de volle breedte aanwezig maar plaatselijk toch nog vijf steendikten hoog.

Als materiaal waren rode kloostermoppen gebezigd van het formaat 8.5 x 15.5 x 30 cm. Deze grootte wijst ons inziens op het einde van de 12de, dan wel het begin van de 13de eeuw. De onderste laag reikte tot 1.65 m beneden het huidige niveau en was op de bodem van een sleuf gevleid, uitgedolven in de plaatselijk zeer vaste en harde Rijnsklei. Bij het uitgraven van deze sleuf had men voor het overige minstens twee tufstenen grafkeldertjes doorsneden, waarvan de bodems op een diepte van circa 1 m beneden vloerpeil lagen.

Er moet derhalve een kerk hebben bestaan, ouder nog dan het bouwwerk waarvan zojuist de westgevel werd beschreven. De omstandigheden waren te ongunstig om ook hiervan de eventuele resten op te kunnen sporen.

De zijmuren van de uit kloostermoppen opgetrokken kerk mochten onder de huidige kolommen worden verwacht, doch moesten verder met rust worden gelaten.

Op de scheiding van het huidige kerkschip en koor eindigde ook het schip van de voorafgaande kerk, met dien verstande dat het schip hier overging in een versmald, rechthoekig gesloten koor.

In tegenstelling met de fundering van de westgevel, bleek in de koorfundering, behalve kloostermop, ook tufsteen te zijn verwerkt. Helaas kon niet worden vastgesteld of er oudtijds een muur heeft gestaan op de scheiding van schip en koor. In het laatste geval zou het vast staan dat het versmald-rechthoekige koor eerst naderhand aan het kerkschip werd toegevoegd, en dat deze omstandigheid ook het verschil in de fundering verklaarde. Voor het overige werden bij het uitgraven van de koorfunderingsleuven wederom oudere bijzettingen doorsneden.

Veilig mag dan ook worden aangenomen dat Bodegraven reeds in de 12de eeuw, zo al niet nog eerder, een eigen kerk met kerkhof bezat, aangelegd op de van nature iets verhoogde noordelijke oever van de Oude Rijn. Merkwaardigerwijs was bij deze oudste aanleg van een opzettelijke ophoging niet of ternauwernood sprake, hetgeen de aanwezigheid van een noordelijke Rijndijk op dit punt in de 12de, zo niet 11de eeuw zeer aannemelijk maakt.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

Leiden, de Burcht. In het voorjaar van 1970 is moeizaam en aarzelend een nieuw onderzoek op de Burcht van Leiden op gang gekomen.

Nadat de Gemeente een groot deel van de in de 18de eeuw opgedragen grond had verwijderd, was men weer op het middeleeuwse vlak aangeland; het niveau dus, dat in feite bij de ons zo goed bekende weergang op bogen behoorde. Door allerlei omstandigheden, waarbij de verschaffing van de benodigde mankracht wel de grootste rol speelde, kon het onderzoek eerst diep in de herfst worden afgesloten.

De in de loop der achter ons liggende jaren tot uitvoering gekomen consolidatie/restauratie heeft onder meer aanduidingen voor de muurtoren — de enige tot nu toe vastgestelde woonruimte binnen de Burcht — aangebracht, zodat nu de vorm en afmetingen van die toren duidelijk aan den dag treden. De oorspronkelijke toegang aan de zuidwestzijde werd teruggevonden en geopend.

Het scheen aantrekkelijk om vanuit het mid-

deleeuwse niveau naar beneden te gaan en een flink gedeelte bloot te leggen van het niveau, waarop Holwerda ca. 1920 bewoningssporen aantrof. Dit is gebeurd door de oude sleuf van Holwerda opnieuw uit te diepen en sterk te verbreden.

In het midden troffen we de put van Knuttel aan: een schacht, die omstreeks 1890 de stadsarchitect Knuttel door alle ophogingen heen liet graven tot op de gewassen bodem, die hier ongeveer op N.A.P. ligt. Ten noorden van deze put werd het onderzoek uitgebreid tot een vlak van 11 x 9.60 m.

Op 2.10 m onder het huidige loopvlak vonden we inderdaad de door Holwerda gesignaleerde sporen terug. In de profielen tekende zich op deze hoogte een woonlaag af, waarin wat schervenmateriaal, beenderen en losse stukken (Romeins) bouwpuin werden aange-troffen. Bij het uitdiepen van het vlak bleken 2, soms 3 woonlagen dicht opeen te liggen, gescheiden door ophogingen, waarin veel zoden verwerkt waren.

Gaandeweg kwam in het noordelijke einde een werkkuil te voorschijn met veel houtspaanders en een zitbalk, die in de wand op de kop van de werkput verdween.

In de wanden van de werkput tekenden zich zware zodenstapelingslagen af; vanaf het aange-deuide woonniveau is de burchheuvel in een keer opgehoogd met een pakket van ca. 1.60 m, voornamelijk uit zoden bestaande. Tenminste deze conclusie schijnt men te mogen trekken uit de vrijgekomen profielen.

Onder de woonvlakken constateerden we uiteraard weer ophogingslagen. Deze bleken aangebracht door middel van een werkwijze, waarbij eveneens veel kwelderzoden en klei-plaggen zijn verwerkt. Het lijkt er hier op, dat men een stelsel van dijkjes heeft aangelegd, die tevens als werkpaden fungeerden. Van hier af schijnen de berries met grond in de „vakken” gekiept te zijn.

Het bleek technisch vrijwel ondoenlijk om het vlak nog verder uit te diepen; met kijk-gaten hebben we plaatselijk het staande profiel nog verder naar beneden vervolgd. Zo hebben we enig inzicht gekregen in de opbouw van de heuvel tot op ca. 5.00 m onder het huidige oppervlak.

Met de grondboor zijn tenslotte steekproeven genomen tot op ongeveer 7.00 m diepte. Daarbij werden geen nieuwe woonlagen aan-getroffen.

Buiten de ringmuur is aan de noordzijde een werkput aangelegd om te trachten de rand van het niveau van Holwerda en de daarbij behorende helling terug te vinden. Inderdaad tekenden zich beide duidelijk waarneembaar af. Doordat hier kennelijk sprake is geweest van erosie en aanhoring deed het beeld wat verward aan; enige paalgaten wekken de suggestie van een randpalissadering. Dit zal echter op meerdere punten aan de periferie nader bekeken moeten worden.

R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).

Loosduinen. Op een markante, zandige heuvel verheffen zich de Herv. kerk met het omliggende kerkhof te Loosduinen, enigszins ex-centrisch gelegen van de weinig fraaie en rommelige dorpskern.

In zoverre is de gelijkenis met een kerkterp evenwel bedriegelijk dat de verhevenheid van natuurlijke aard is, terwijl het niveauverschil met de omgeving enerzijds het gevolg is van voortdurende ophoging in verband met de ontelbaar vele begravingen, de eeuwen door, anderzijds van het afzanden der terreinen, gelegen aan de oostelijke, zuidelijke en westelijke zijde van het kerkhof. Van deze afzandingen heeft de tegenwoordige bevolking al geen heugenis meer. Tot voor enkele eeuwen moet de naaste omgeving van kerk en kerkhof derhalve een veel glooiender karakter hebben getoond en rees het kerkterrein niet zo abrupt uit de vlakte op als thans het geval is.

Ter voorbereiding van de restauratie werd van 6 juli tot 6 augustus 1970 een onderzoek met de spade binnen en buiten de muren van de onderhavige kerk ingesteld.

Het betreft hier in beginsel de kapel van het voormalige Cistercienser vrouwenklooster, gewijd aan de H. Maagd en de H. Bernardus van Clairveaux. In, of kort voor het jaar 1224 door graaf Floris IV van Holland als priorij gesticht, verwierf het in 1250 de status van abdij. Gedurende de kritieke jaren 1573-1575 verlaten en geplunderd, werd het in 1579 met de grond gelijk gemaakt, met uitzondering van de kapel, die aan de Calvinisten ten gebruike werd afgestaan.

Nadien heeft de kerk bij herhaling ingrijpende veranderingen ondergaan waarbij de oorspronkelijke vensters en toegangen geheel aan het oog werden onttrokken of nog slechts amper vallen te herkennen. Het kloosterpand bevond zich aan de zuidzijde van de kerk, ter-

wijl, naar de aard van de oorspronkelijke vensters te oordelen, over een bepaalde lengte van de kerk een verdieping heeft bestaan, verband houdende met de eisen welke aan de kapel van een klooster van Cistercienserinnen werden gesteld.

Van de andere kloostergebouwen bleek voor het overige niets meer in de bodem bewaard te zijn gebleven, behoudens gedeelten van de plavuizenvloer in de noordelijke kloostergang langs de zuidelijke zijmuur van de kerk.

De kerk zelf werd opgetrokken uit rode kloostermoppen en zal omstreeks het jaar 1250 wel gereed zijn geweest. Tot deze eerste bouw-fase behoort tevens het nog zichtbare, deels uit tufsteen opgetrokken, rondbogige en op muur-zuiltjes rustende poortje in het oostelijke uiteinde van de zuidelijke, 13de-eeuwse kerkmuur, dat toegang verleende naar de kloostergang.

Het oorspronkelijke niveau lag aanzienlijk lager dan thans, zodat eerst op 1.65 m beneden de tegenwoordige vloer de aanzetten werden teruggevonden van tegen de beide zijmuren eenmaal aangebrachte schalken. Klaarblijkelijk dienden deze ter ondersteuning van gemetselde gewelven, over het kerkschip geslagen dan wel bestemd de verdieping op te vangen welke te halver hoogte boven de begane grond in het kerkschip was aangebracht.

De bouw van de kerk schijnt voor het overige in twee fasen te zijn geschied, getuige de bouwnaad, zichtbaar over de volle hoogte van het opgaande werk in het westelijke gedeelte van de noordelijke zijmuur. Deze naad liet zich ook ondergronds vervolgen tot op de diepste steenlaag van de fundering. Verschil in de gebezigde baksteen viel echter niet op te merken zodat het tijdsverschil gering zal zijn geweest.

Betrekkelijk korte tijd nadat de kerk gereed was gekomen, zal men een aanvang hebben gemaakt met de bouw van de toren. Ook deze bouw verliep in twee fasen, waarbij de voltooiing tegen het einde van de 13de eeuw mag worden gesteld.

Over de oorspronkelijke koorsluiting tasten wij in het duister. In het jaar 1794 werd de kerk namelijk ingekort en van een nieuwe, vlakke oostelijke sluitmuur voorzien. Wellicht zouden de funderingen of uitbraaksleuven van het 13de-eeuwse koor nog wel herkenbaar zijn geweest, ware het niet dat men in 1909 de sluitmuur uit het jaar 1794 weer sloopte, de

kerk andermaal verlengde en tevens van een dwarsbeuk voorzag.

Bij deze gelegenheid werden zulke diepe en brede ingravingen in de kerkheuvel verricht dat er van het 13de-eeuwse koor vrijwel niets meer in de bodem achterbleef. Niettemin kon worden vastgesteld dat de beide zijmuren van het nog bestaande 13de-eeuwse kerkschip eenmaal in oostelijke richting doorliepen tot aan de huidige koorsluiting. Hoogstwaarschijnlijk werd het 13de-eeuwse koor voorts afgesloten met een halfronde absis. Zijbeuken of een dwarspand is de kloosterkerk nimmer rijk geweest.

Op grote diepte in de huidige viering, derhalve in het voormalige koor van de kloosterkerk en in het gedeelte dat tussen 1794 en 1909 in de open lucht heeft gelegen, werden de resten van verscheidene, welhaast alle van hun kluisgewelfjes beroofde grafkeldertjes blootgelegd, merendeels daterende uit de 13de en 14de eeuw.

In geen van deze keldertjes bevonden zich nog menselijke skeletresten doch in een tweetal naast elkaar gelegen exemplaren bleek de pleisterlaag op de binnenkant gedeeltelijk nog aanwezig te zijn, waarop, aan hoofd- en voeteinde, benevens het midden van de beide lange zijden, een rood-bruin-gekleurd kruis was geschilderd, terwijl daartussen een rij van bloemmotieven in dezelfde tint was aangebracht.

Een en ander herinnerde aan de bekende beschilderde graven in de St.-Bavokerk te Aardenburg alsmede de St.-Pieterskerk te Utrecht, zij het dat deze laatste beschilderingen over het algemeen veel rijker waren versierd.

In het schip van de kerk ontbraken dergelijke graven te enen male, doch zij kunnen ook daar wel geweest zijn. Bij de verbouwing van het jaar 1794 werd de ruimte binnen het voorportaal, de nieuw opgetrokken koormuur en de beide zijmuren namelijk tot circa 2 m beneden het huidige vloerpeil uitgegraven ten einde in de aldus ontstane groeve een reeks van vijf tunnelachtige, uit gele IJsselsteentjes opgemetselde en met stenen tongewelfjes overkluisde ruimten aan te brengen, evenwijdig aan de kerk zelf.

Deze overwelfde corridors bezaten geen vloer en werden met schoon zand opgevuld, met de bedoeling tot een ordelijker en hygiënischer begravingsstelsel binnen de kerk te geraken.

Deze maatregel heeft echter weinig of geen

effect meer gesorteerd aangezien slechts weinige jaren later het bijzetten van doden binnen de kerken van hogerhand werd verboden.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

Vianen, de Bol. In de herfst van 1970 werd het onderzoek van de 13de-eeuwse burcht op „de Bol”, zuidelijk van het middeleeuwse stadje Vianen, weer opgevat. Begin augustus 1969 aangevangen als een reddingsgraving, ging de onderneming in verband met de plannen van de Gemeente over tot de overigens even urgente categorie van noodgraving.

In feite lag het oude kasteel, omstreeks 1260 voortgekomen uit een oudere hof van de Heren van Beusichem niet op de „Bol”, maar in de lage weide, het „Wed” genoemd.

Het onderzoek van 1969 had zes zijden geheel en de zevende gedeeltelijk blootgelegd van een onregelmatige achthoek met een middellijn van ongeveer 30 m. Op een der knikken bevond zich een ronde toren. De fundering, uit baksteen opgetrokken, bleek opmerkelijk zwaar, namelijk circa 2.80 m. Een verzwaring in de fundering aan de noordzijde duidde op een ingangspartij; het vinden van bruggepalen bevestigde het vermoeden.

De campagne van 1970 ving aan met een onderzoek van de gracht om het hoofdgebouw. De bedoeling zat voor om bovenal zoveel mogelijk schervenmateriaal te bergen in de hoop, dat daarin de oudste bewoningsperiode —

midden 13de eeuw — duidelijk weerspiegeld zou zijn.

De resultaten hebben niet aan deze verwachting beantwoord; de overgrote massa van het materiaal bestaat uit Siegburgs steenwerk: drinkkannen, bierpullen, lage drinkpotten. Het heeft er de schijn van, dat een drinklustige wacht in een korte spanne tijds veel drinkgerei versleten en in de gracht — de vuilnisbelt van die tijden — gesmeten heeft. Er bevonden zich zelfs nogal wat gave ofwel nagenoeg gave exemplaren onder het vondstenmateriaal.

De bruggepalen volgende werd de binnen-gracht doorkruist en vastgesteld, waar zich ongeveer de buitenmuur van de voorburcht zou kunnen bevinden. De hier uitgezette vlakken brachten spoedig aan het licht, dat deze muur heel ondiep gefundeerd was en dientengevolge gedeeltelijk uitgebroken; de funderingssleuf, waarin rivierzand als onderlaag werd aangetroffen, tekende zich duidelijk af.

De aangetroffen waterput bestond uit een gemetselde putring, rustende op een ton. In de put bleken zich helaas geen vondsten te bevinden. Tegen de verwachting in vertoonde de muur van de voorburcht naar het oosten toe een gebogen verloop.

Hoe een en ander zich verder ontwikkelen zal, of we inderdaad het verblijf van de Heren van Beusichem en de „capella” zullen vinden, zijn vragen, die hopelijk door het onderzoek van 1971 beantwoord zullen worden.

R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).

KASTEEL DUIVENVOORDE

Nu de heer Janson in zijn artikel „Kasteel Duivenvoorde rond 1393” (*Nieuwsbulletin* 1970, *143-*145) mijn geschriften aanhaalt als bron, zou ik graag enkele zaken rechtzetten, opdat niet de indruk ontsta dat het daarin gestelde ook mijn mening vertegenwoordigt.

1. Allereerst is er geen sprake van „wraak” door Albrecht van Beieren en Coen Cuser genomen op de vermeende daders van de moord op Aleid van Poelgeest. Zoals ik (naar ik toen hoop- te, duidelijk) heb uiteengezet in de *Bijdragen voor Geschiedenis*, is door Albrecht de hand gehouden aan de toenmaals geldende rechtspraak¹. De verwoesting van kastelen was een gewone,

bijkomende straf voor vreedeloos gelegde misdadigers, die Albrecht verplicht was toe te passen².

2. De mening dat Aleid zou stammen uit een Kabeljauws geslacht is geenszins afkomstig van historici „uit de vorige eeuw”, van wie een enkele (nl. Fruin) zelfs twijfelde aan die bewering. Ten rechte werd ze al verkondigd door 16de eeuwse humanisten en is juist in de laatste tijd door vooraanstaande geleerden wederom met kracht benadrukt³.

3. Dat wij „onder de negen daders” Philips van Wassenauer zouden „herkennen” berust eveneens op misbegrip. Uitvoerig heb ik aangegeven

¹ *Bijdr. voor de Gesch.* 22 (1968), 177-188; 195-197.

² *Idem* 186, noot 4; 188, noot 5.

³ *Idem* 20 (1966), 115-120; 133-134; 143-144.

wie die negen daders waren ⁴ en ook dat Philips heeft behoord tot de omstreeks vijftig aanstichters, die eveneens veroordeeld zijn ⁵.

4. Arend van Duivenvoorde (de Geschiedenis van Duivenvoorde noemt hem op blz. 9 ten onrechte „heer” van dat slot, dat toen nog geen jurisdictie bezat) behoorde bepaaldelijk niet tot een der bovengenoemde groepen. De lezing dat hij de wijk heeft genomen en dat zijn slot zou zijn verwoest (gelijk de Geschiedenis beweert) is ontstaan door onjuiste verhalen bij a Leydis en in de *Divisiechroniek* ⁶.

5. De suggestie van de heer Janson, dat Albrecht door het slot te vernielen, hoopte de leenheer (Wassenaer) te treffen, is weer geheel in strijd met het begrip „woesten” van eigendommen, dat een Germaanse (half-mystieke) oorsprong had en bepaaldelijk was gericht tegen de persoon van een misdadiger ⁷.

6. Evenmin mag men „plausibel” noemen de gedachte dat in die tijd alle rechtszekerheid ontbrak en de landsheer, hertog Albrecht, kon doen en laten wat hij wilde met de kastelen van zijn

leenmannen. Dat Arend van Duivenvoorde, als baljuw van Rijnsburg, niet optrad tegen een mishandeling, kon Albrecht geen enkele aanleiding geven op deze wijze het recht te schenden, dat hij bij zijn huldiging had beloofd te zullen handhaven. In deze zaak werden trouwens (te recht) eerst de daders en de abdijs (Arend's werkgever) aangesproken ⁸.

7. Wij hebben, zoals uit het voorgaande blijkt, geen enkele grond aan te nemen dat „inderdaad de woede van graaf Albrecht om welke reden dan ook, Duivenvoorde ten onder deed gaan”. Albrecht onderscheidt zich als regel juist door een wijze gematigdheid ⁹. De onderstellingen van de auteur op dit en voorgaande punten zijn in feite geheel overbodig en verzwakken slechts zijn beoog.

Intussen verheugt het mij te lezen dat archeologisch onderzoek mijn standpunt ten aanzien van deze kwestie — Arend had geen schuld aan de moord en zijn slot zal dus niet zijn verwoest — zo overtuigend heeft gerechtvaardigd.

JHR. H. A. VAN FOREEST

⁴ *Idem* 22 (1968), 177-181; 204-205.

⁵ *Idem* 176-178, 190, 208.

⁶ *Idem* 190-191.

⁷ *Idem* 18 (1964), 158, noot 1.

⁸ Riemsdijk-ver Loren, *De rechtspraak van den Graaf van Holland II*, 35-37.

⁹ *Bijdr.* 18 (1964) 165-166; 22 (1968) 181.

MUSEUMNIEUWS

Den Haag

In verband met onderhoudswerkzaamheden zal het Rijksmuseum H. W. Mesdag tot 1 maart 1971 gesloten zijn.

Otterlo

Het Rijksmuseum Kröller Müller is gedurende het jaar 1971 gesloten. De schilderijen zijn geëxposeerd in het Arnhemse Gemeentemuseum.

De beeldentuin is echter geopend van 1 april tot 1 november.

Vlaardingen

Het Museum voor de Nederlandse zeevisserij te Vlaardingen is tot 22 mei 1971 gesloten wegens verhuizing naar en inrichting van het nieuwe pand, Westhavenkade 53.

TENTOONSTELLINGEN

AMERSFOORT

— *Museum Flebite*. 2000 jaar aardewerk
-15 mrt.

AMSTERDAM

— *Rijksmuseum*. Aanwinsten van grafiek 1969-1970, o.a. Munch, Gauguin en Art Nouveau
-4 mrt.

Hollandse schilderijen uit Franse musea
6 mrt.-23 mei

— *Historisch Museum*. Mokum en Mediene, geschiedenis van de Joden in Nederland
-17 mei

— *Koninklijk Instituut voor de Tropen*. Bóro-budur, foto-expositie

ARNHEM

— *Gemeentemuseum*. Hoogtepunten uit de verzameling Kröller-Müller
Edvard Munch, grafisch werk -7 mrt.

ASSEN

— *Het Ontvangershuis*. Bijbelse bodemvondsten
-15 mrt.

BREDA

— *Volkenkunde Museum. Pré-Columbiaans aar-*
dewerk -13 apr.

ramiek uit het Rijksmuseum Kröller-Müller
 -28 mrt.

DEN HAAG

— *Gemeentemuseum. „Huis in, huis uit”, leef-*
cultuur 1770-1970 -17 mei
 — *Museum voor het Onderwijs. Natuurbescher-*
ming en Milieubeheer -17 mei

HOENSBROEK

— *Galerie de Stoof. Haagse en Parijse School*

DORDRECHT

— *Museum Van Gijn. 18de- en 19de-eeuwse*
tekeningen uit de verzameling Van Gijn
 -15 febr.

PARIJS

— *Louvre. Van Van Eyck tot Spranger, tekenin-*
gen van Nederlandse meesters -19 apr.
 — *Musée des Arts Décoratifs. Pioniers van de*
20ste eeuw: Gaudi, Guimard, Horta, Van de
Velde -30 apr.

GOUDA

— *Het Catharina Gasthuis. Oost-Aziatische ke-*

ROTTERDAM

— *Museum voor Land- en Volkenkunde. Kunst*
van de Maya (Guatemala) -13 apr.

MEDEDELINGEN

VACATURES

AMSTERDAM

Het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk vraagt t.b.v. de Rijksdienst voor de Monumentenzorg een

BEHEERDER NEDERLANDS DOCUMENTATIE CENTRUM BOUWKUNST
 (man of vrouw)

Taak: beheren, uitbreiden en wetenschappelijk bewerken van een collectie architectuur-archieven en bouwtekeningen.

Gevraagd: architect of kunsthistoricus met architectuur-historische specialisatie.

Standplaats Amsterdam.

Salaris, afhankelijk van leeftijd en ervaring, mx. f 2.577.— per maand. Premie AOW voor Rijksrekening, Vakantie-uitkering 6%.

Schriftelijke sollicitaties onder vermelding van vac. no. 06899/2035 (in linker bovenhoek van brief en enveloppe) zenden aan de Rijks Psychologische Dienst, Prins Mauritslaan 1, Den Haag.

GRONINGEN

In de faculteit der Letteren van de Rijksuniversiteit kan voor de eerste keer bezet worden de plaats van

LECTOR IN DE KUNSTGESCHIEDENIS EN ICONOGRAFIE

Deze lector zal, in overleg met de hoogleraar in de kunstgeschiedenis en zijn wetenschappelijke medewerkers betrokken worden bij onderwijs en onderzoek.

Het zal belangrijk zijn dat hij, ofschoon gespecialiseerd in een onderdeel van de kunstgeschiedenis en iconografische aspecten van het vak, ook aan algemene colleges, excursies enz. zijn medewerking verleent.

Sollicitaties, voorzien van een curriculum vitae en een lijst van publikaties, worden ingewacht bij de secretaris van de faculteitscommissie voor de vacature kunstgeschiedenis en iconografie, prof. dr. H. K. Gerson, Instituut voor Kunstgeschiedenis, Oude Boteringestraat 81, Groningen.

De commissie zal het ook op prijs stellen door anderen dan gegadigden attent gemaakt te worden op voor het lectoraat gekwalificeerde personen.

Inlichtingen over het lectoraat worden namens de commissie gegeven door haar secretaris.

LEIDEN

Bij het Stedelijk Museum „De Lakenhal” te Leiden kan worden geplaatst een

CONSERVATOR MODERNE KUNST

die in staat is zelfstandig tentoonstellingen te organiseren, museumvoorwerpen te inventariseren en leiding te geven aan enkele medewerkers.

Voor deze functie zoeken wij iemand met een middelbare opleiding en ervaring in museaal werk op het gebied van de moderne kunst en een levendige belangstelling voor alle eigentijdse kunst-uitingen.

Een doctoraal examen in de kunstgeschiedenis strekt tot aanbeveling.

Aanstelling zal plaatsvinden in de rang van *commies A* of *hoofdcommies*. Salarisgrenzen f 1272.— tot f 1936.— per maand.

De gebruikelijke rechtspositieregelingen zijn van toepassing.

Uitvoerige, eigenhandig geschreven, sollicitaties te zenden aan burgemeester en wethouders van Leiden, Stadhuis, Leiden.

TILBURG

Voor het Gemeentemuseum „Het Nederlands Textielmuseum” wordt gevraagd een

STAFFUNCTIONARIS (man of vrouw)

die zich in het bijzonder zal toelagen op educatieve werkzaamheden.

Vereist: een voltooide hogere beroepsopleiding met oriëntatie in de richting textiele werkvormen en/of handenarbeid; minimum-leeftijd ca. 35 jaar.

Museumervaring en/of bekendheid met moderne vormingsmethoden en overdrachtstechnieken (o.a. audiovisuele hulpmiddelen) is gewenst.

Het salaris is afhankelijk van ervaring en bekwaamheid en bedraagt maximaal f 1668.— bruto per maand, excl. 6% vacantie-toelage. De AOW-premie komt voor rekening van de gemeente.

Brieven, onder vermelding van *Tl*, binnen 10 dagen te richten aan de Directeur van de dienst Personeelszaken en Organisatie, Stadhuisplein 55 te Tilburg.

VOORBURG

Voor de musea Swaensteyn en Hofwijck te Voorburg wordt gevraagd een

ASSISTENT-CONSERVATOR

Zijn (haar) werkzaamheid, voorlopig part-time, zal bestaan in medewerking aan het algemeen beheer van de beide musea en voorbereiding van tentoonstellingen onder leiding van de resp. conservatoren. Mettertijd zal de taak tot een zelfstandige functie uitgroeien.

Verlangd wordt een universitaire of daarmee vergelijkbare opleiding; museumervaring strekt tot aanbeveling.

Sollicitaties te richten aan Stichting Museum Swaensteyn, Herenstraat 101, Voorburg.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Baarderadeel. Bij de aanleg van een deel van de weg Leeuwarden-Bolsward werd dwars door het terrein van een oudtijds vrijwel geheel afgegraven terp (Nr. 20 op de kaart van P. C. J. A. Boeles in Friesland tot de elfde eeuw, 's Gravenhage 1951) een tweetal bermsloten gegraven, waarbij een aantal afvalkuilen in de ondergrond van de voormalige terp werd doorsneden.

Hieruit konden talrijke aardewerkresten worden geborgen, waaronder fragmenten van met geometrisch ornament versierde laaghalzige potten (R.W. III), van met sterk glimmer- en kiezelgruis houdend materiaal verschaald vaatwerk en van streepband-, kartelrandig en van een gefacetteerde rand voorziene potten, die al of niet ruwwandig waren.

Ook enkele speelschijven, dekselfragmenten en gebakken verzwareingen kwamen aan het licht, alsmede zeer zware (van een hardwand afkomstige?) brokken gebakken klei. Verder vielen op wandfragmenten van een geel pijp-aarden Romeinse kruik en van een terra nigra Romeinse wijde schaal op slanke voet. Het rijke beendermateriaal is voornamelijk van rund en schaaaf afkomstig, terwijl ook paard, varken en hond vertegenwoordigd zijn.

Behalve deze tot ca. 300 na Chr. te dateren vondsten kwamen ook enige middeleeuwse resten te voorschijn, onder meer 12de/13de-eeuwse bolpot- en 14de/15de-eeuwse Siegburger steengoedscherven.

Fries Museum, Leeuwarden/Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen (G. Elzinga).

Dantumadeel. De heer J. Sikkema te Drachten vond in de kerkterp van Janum een wandfragment van een dikwandige, vrij hard gebakken, min of meer grijsbruine pot, met aan de buitenzijde een versiering van twee rijen diep uitgestoken putjes. De ouderdom is vermoedelijk laat-Karolingisch.

Fries Museum, Leeuwarden/Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen (G. Elzinga).

— De heer D. J. Kamminga te Dokkum meldde, dat rond het jaar 1963 op het kerkhof te Rinsumageest aan de noordkant van de Herv. kerk een geheel geslepen stenen bijl met brede top, smalle nek en vrijwel rechte zijkan-ten is gevonden door de heer L. Tuinenga, toen koster van de genoemde kerk.

De van een grijsgroen gesteente (diabaas?) vervaardigde bijl maakt de indruk tot de Standvoetbeker-cultuur te behoren. Het stuk is 12.97 cm lang en meet bij de snede 4.37 cm, bij de top ca. 1.8 cm in breedte; de dikte is 3.3 cm.

Over de nadere vondstomstandigheden is niets bekend. De bijl bevindt zich thans in het Streekmuseum te Dokkum.

Fries Museum, Leeuwarden/Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen (G. Elzinga).

Ferwerderadeel. Nabij de Stania-terp te Lichtaard is een gedeelte van een tot nog toe onbekend model van een zeef met steel van terpaarde-werk gevonden, dat dank zij de burgemeester der gemeente, de heer W. van Mourik, in de collecties van het Fries Museum kon worden opgenomen.

Fries Museum, Leeuwarden/Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen (G. Elzinga).

Franeker. Dank zij een melding van de Psychiatrische Inrichting te Franeker kon nog worden nagegaan dat in het pand Voorstraat 65, aldaar een interessante vondst was gedaan.

Bij verbouwingswerkzaamheden werd binnen dit pand, dicht tegen de noordgevel, een dertigtal doormidden gebroken en aangepunte middelvoetsbeenderen van het rund aangetroffen, die alle dicht tegen elkaar daar rechtop in de grond waren gestoken in een ca. 1 m lange, enigszins gebogen lijn rond een haardplaats, althans rond een asplek. Zij waren zover in de grond gestoken, dat de ook enigszins bijge-werkte einden (merkwaardigerwijs alleen de proximale) een niveau vormden. Binnen de gebogen lijn in de asplek bevond zich het onderstuk van een helaas verloren gegaan rood

stuk aardewerk, dat naar de beschrijving van de vinders vermoedelijk een vuurtest of althans een potje met ronde voering en een oor is geweest.

Enige in de onmiddellijke omgeving gevonden aardewerkscherven en andere aanwijzingen wettigen het vermoeden dat het geheel eind 16de, begin 17de eeuw is te dateren. Latere verbouwingen hadden, volgens de vinders, een deel van de gebogen lijn vernield. Hoewel de vondst onmiddellijk was gemeld en dadelijk een onderzoek werd ingesteld, bleek het geheel bij aankomst helaas toch reeds te zijn vergraven.

Deze vondst was de tweede van dien aard, die we in Friesland leerden kennen. De eerste werd gedaan in een boerderij te Langweer, gem. Doniawerstal, waar in 1960 een tweetal rood geglazuurde 2-orige potten (grapes) werden aangetroffen, die te midden van een krans van runderbotten stonden. Ook deze vondst was helaas vergraven.

Fries Museum, Leeuwarden/Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen (G. Elzinga).

Menaldumadeel. De heer H. Steenbergen te Leeuwarden vond bij graafwerk voor nieuwbouw te Menaldum een 16de-eeuwse rood aardewerken aan de binnenzijde geglazuurde steelpan met vlakke bodem en lage rand met gietuit. Een dergelijk model was nog niet uit Friesland bekend. Het stuk werd welwillend afgestaan.

Uit dezelfde plaats meldde ook de Interc. Waterleiding Gebied Leeuwarden N.V. de vondst van een groot steelpanfragment, namelijk een zware, holle ronde steel met wandgedeelte, ditmaal van lichtrood aardewerk met aan de binnenzijde een groenachtige glazuur.

Fries Museum, Leeuwarden/Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen (G. Elzinga).

Oostdongeradeel. Door een schenking aan het Streekmuseum te Dokkum werd een fraaie in 1910 te Wetzens gevonden tuitpot van zogenoemd Badorfer aardewerk met radstempelversiering langs mondrand en schouder bekend. De pot, die een lensvormige bodem en een tuit van 4.0 cm lengte en een 3.15 cm breed bandvormig oor heeft, is 22.5 cm hoog bij een buikwijde van 21.7 cm.

Hij kwam volgens een authentiek briefje van de eerste eigenaar (R. T. Elema, destijds arts te Metslawier) aan het licht tijdens het

graven van een sloot op een afgegraven terpgedeelte ten noorden van de kerk (vergelijk P. C. J. A. Boeles, *Friesland tot de elfde eeuw*, 's-Gravenhage 1951, pl. 50, nr. 1).

Fries Museum, Leeuwarden/Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen (G. Elzinga).

Ooststellingwerf. Naar aanleiding van een bijeenkomst te Oosterwolde werden door de heer F. v. d. Berg te Appelscha gegevens verstrekt over de door hem ontdekte twee in elkaar gedraaide bronzen spiraalarmbanden, besproken en afgebeeld door P. C. J. A. Boeles, *Friesland tot de elfde eeuw*, 's-Gravenhage 1951, 483, nr. 13 en pl. VII,-3.

Dit leidde tot het nauwkeurig vaststellen van de vindplaats, een ten dele met veen gevulde „dobbe” (pingo) ten zuiden van Lange-dijke. Bij het in 1933 uitbaggeren van dit veen kwamen de in de Late Bronstijd te dateren stukken te voorschijn.

Fries Museum, Leeuwarden/Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen (G. Elzinga).

Smallingerland. Leerlingen van de M.A.V.O.-school te Drachten vonden bij de Sitongarage aldaar een randscherf van een zwartgesmoorde Deens aardewerken zogenaamde Jyddepot, te dateren in de 17de eeuw.

Door een schenking van de Rijkslandbouwschool te Drachten werd bekend dat ter plaatse van de Kweekschool aan de Torenstraat fragmenten van minstens vier grote, grof verschaalde bolpotten, van twee Paffrath-bolpotjes en van twee zwartgesmoorde steelpannen uit de 13de/14de eeuw aan het licht zijn gekomen.

Fries Museum, Leeuwarden/Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen (G. Elzinga).

Terschelling. Bij het schelpen vissen ten noorden van Terschelling werd door de heer D. Boersma te Groningen een interessant houten mes- of vorkheft opgehaald van 16de- of 17de-eeuwse ouderdom; het is uitgesneden in de vorm van een mannenfiguur.

De vondst werd gemeld via het Groninger Museum voor Stad en Lande.

Fries Museum, Leeuwarden/Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen (G. Elzinga).

Wonseradeel. Door schenking van de erfgenaam verkreeg het Fries Museum uit de nalatenschap van de heer P. Postma jr. te Rijswijk (Z.-H.),

vroeger te Pingjum, een bijzonder fraai in kerf-snede- en stempeltechniek versierd middel-eeuws rood aardewerken deksel met knop, dat te Makkum-Noord bij rioleringswerkzaamheden vlak ten zuiden van de Herv. kerk ca. 1962 was gevonden. Het stuk heeft een diameter van 13 cm.

Ter plaatse van de terphoogte ten noordwesten van Pingjum, waarop het klooster „Vinea Domini” heeft gestaan, werd door de heer T. Postma, thans te Leeuwarden, een aantal aardewerkresten verzameld, in ouderdom uiteenlopend van de 10de tot de 16de eeuw.

Hierbij bevinden zich „inheemse” bolpoten steelpanfragmenten, overblijfselen van 14de-16de-eeuws Rijnlants steengoed en geglazuurd aardewerk. Tot de oudere vondsten behoren enkele fragmenten van hard gebakken potjes met lensvormige bodem, terwijl ook een glazen bodem van een drinkglas of fles met hoge ziel werd aangetroffen.

Fries Museum, Leeuwarden/Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen (G. Elzinga).

DRENTE

Eext, gem. Anloo. Tussen 19 okt.-16 dec. 1970 en 25 jan.-15 febr. 1971 werden in de omgeving van Eext acht grafheuvelzolen onderzocht: twee bij het Galgwandenveentje, ook bekend als Eexter Visplas, drie langs de Kerkweg en drie op de zgn. Bergakkers ten Westen van Eext, vlak bij hunebed D XII-Eexter.

In heuvel *Galgwandenveentje 1* werd een ondiep O.W.-georiënteerd graf (2.80 x 1.10 m, minstens 0.25 m diep) van de Standvoetbeker-cultuur gevonden, met daarin een Hockersilhouet, dat met het hoofd naar het O. en de blik naar het Z. lag, vermoedelijk dus een vrouw.

Bijgiften waren een beker van het type 1ste en een ca. 12 cm lange vuursteenkring met gebruiksretouche.

Naast dit graf een oudere kuil met veel houtskool. Aan de O.- en Z.-kant van het heuvelrestant was het oude oppervlak nog bewaard.

Waarschijnlijk is deze heuvel van 16 m ø in een keer opgeworpen. Voor het onderzoek was in het centrum een klein scherfje met oude breuken van een maritieme klokbeker met touwbevestiging van de kerfpatelzones gevonden. Vermoedelijk, maar helaas niet te bewijzen, is dit scherfje opgeploegd uit het oud-oppervlak onder de heuvel.

Van de 2de heuvel bij het Galgwandenveentje was het oud-oppervlak onder de heuvel en zelfs een restant heuvellichaam bewaard gebleven. De akker waarin deze heuvel lag, wordt zeker al 200 jaar bewerkt. De snelle ophoging met plaggenmest, en het feit dat de heuvel kennelijk niet volledig geëgaliseerd is, moeten daar de oorzaak van zijn.

Uit de profielen bleek dat het een 3-periodesheuvel was (totale doorsnee ca. 17 m). De 1ste periode was opgeworpen over een zeer ondiep, Z.W.-N.O. georiënteerd graf (ca. 3.0 x 1.2 m), dat boven het oud-oppervlak al herkenbaar was door een onregelmatig-rechthoekige infiltratie-ader en door houtskoolvlekken. De houtskool werd voornamelijk langs de wanden van de „grafkuil” aangetroffen en is vermoedelijk het restant van een aangekoolde bekisting.

De grafgiften waren: een standvoetbeker van het type 1^d (visgraatbeker), een dolk van Grand-Pressigny-vuursteen (l. 23.6 cm), een strijdhamer van type H en een vuurstenen bijltje. Deze combinatie is dezelfde als die, welke Van Giffen in 1918 op de Eeze opgroef in heuvel VIII (Bauart, Taf. 104).

Bij de 2de en 3de periode werden geen graven gevonden.

Heuvel Kerkweg 1 was een kleine heuvel (12 m ø) over een diep, ovaal Z.W.-N.O. georiënteerd, graf (1.60 x 1.20 m, 0.70 m diep) met vaag lijksilhouet. Geen grafgiften.

In *heuvel Kerkweg 2* was het oud-oppervlak nog aanwezig. Deze 1-periodeheuvel — diam. ca. 15 m — was opgeworpen over een O.W.-gericht schachtgraf met resten van een bekisting (2.60 x 1.20 m, 0.50 m diep). De enige grafgift was een vuurstenen mesje, driehoekig van vorm met afgeronde basis, en retouche langs de randen (l. 6 cm).

Om de heuvel lag een onvolledige steenkraan. Binnen deze kraan lagen aan de W.-zijde van de heuvel op het oud-oppervlak scherven van een beker met wikkeldraadversiering. Datering: ca. 1800-1700 v. Chr.

Ook in *heuvel Kerkweg 3* was het oud-oppervlak nog aanwezig. De 1ste periode (diam. ca. 12 m) van deze heuvel was opgeworpen van grijs zand over een Z.W.-N.O. georiënteerd schachtgraf (3.20 x 1.60 m, 0.70 m diep). In de vulling van de grafkuil was duidelijk een rechthoekige verkleuring (3.20 x 0.80 m) waarneembaar, die wees op een be-

kisting. De Z.W.-korte zijde van de kist was als houtskool bewaard gebleven.

Onder in de grafkuil bleek de kist gesteund te worden door twee rijen grote veldkeien, aan weerszijden tussen de lange zijden en de wand van de grafkuil. Onder de kist door drie rijtjes kleinere stenen.

De grafgiften waren twee strijdhamers: een van het laat-neolithische-vroegbronstijd type dat o.a. afgebeeld is door Bloemers in *Ber. R.O.B.* 1968, 51, afb. 4 (beslist niet type K zoals daar vermeld), en dat nauw verwant is aan de hamers van type Zuidvelde (De Laet en Glasbergen, plaat 25), en een met korte afgeronde achterkant en onvolledige doorboring vanaf beide zijden. Datering van kamers en heuvel: ca. 1800 v. Chr.

De 2de periode van deze heuvel was omgeven door een diepe, onderbroken ringsloot — diam. ca. 19 m — met vrijwel verticale wanden. Een bijbehorend graf werd niet gevonden.

In de grafheuvelzool *Bergakkers I* werd van het graf alleen nog een afgerond rechthoekig O.W.-georiënteerd greppeltje met daarin paalgatjes gevonden: het restant van een zgn. bijenkorfgrafje van de Standvoetbekercultuur.

Onder de heuvel werden veel scherven, vuursteenafval, maalsteenfragmenten en een slijpsteen, kortom nederzettingafval, van de Trechterbekercultuur gevonden.

Bergakkers II was een zeer interessante Bronstijdheuvel met vier perioden. De 1ste periode was omgeven door een zeer regelmatige drievoudige, dichtgestelde paalkrans, buitendiam. ca. 10 m. In het centrum vier paalgatjes van een dodenhuisje (1.7 x 0.8 m). Van het centrale graf zelf werden geen sporen meer gevonden.

De 2de periode was omgeven door een wijde, diepe ringsloot, waardoor aan de N.-zijde de buitenste rij paalgaten van de drievoudige paalkrans was vergraven. Binnendiam. van de sloot: ruim 10 m, breedte 1.20 m, diepte oorspr. ca. 1 m.

De sloot was later nog een keer uitgediept en daarbij aan de Z.O.-kant iets naar buiten verlegd. De 3de periode was omgeven door een enkelvoudige wijdgestelde paalkrans van 13 m diameter, waarvan vier palen in de slootvulling waren ingegraven. Bij deze periode horen zeer waarschijnlijk de tien tangenciale nabijzettingen, die aan de Z.-zijde over de drievoudige paalkrans heenlagen, aan de N.-zijde

echter ingegraven waren in de slootvulling. In alle graven sporen van boomkisten, in 5 een gestrekt lijksilhouet.

Rond de 4de periode stond een dubbele dichtgestelde paalkrans — buitendiam. ca. 15 m —, die helaas aan de N.-zijde niet compleet was, aangezien de palen daar kennelijk in het heuvellichaam waren ingegraven.

In het Z.W.-kwadrant werd, gedeeltelijk vergraven door de ringsloot en door een van de tangenciale graven, en „doorzeefd” met paalgaten van de drievoudige paalkrans, een O.W.-georiënteerd bekervlakgrafje gevonden, met een W.O.-georiënteerd Hockersilhouet, blik naar het Z. Grafgiften waren een laat Standvoetbekertje versierd met enkele omlopende groeflijnen op de bovenhelft, een getoucheerde kling en een vuursteensplinter. In het graf resten van een aangekoelde bekisting.

Bergakkers III was eveneens een Bronstijdheuvel, met waarschijnlijk drie perioden. De 1ste periode was omgeven door een enkelvoudige wijdgestelde paalkrans (diam. 12 m), de twee volgende perioden door smalle ringsloten. Een daarvan — diam. ca. 9 m — lag binnen de paalkrans, maar was kennelijk door de heuvel heen ingegraven. Deze greppel werd gesneden door een groot en diep tangentiaal graf, waarin een boomkist en gestrekt lijksilhouet.

De tweede greppel liep om de voet van de heuvel, diam. ca. 16 m. Aan de N.-kant lag een klein tangentiaal graf aan de binnenkant tegen de greppel aan. In het centrum van de heuvelzool werden in een groot recent gat scherven van Kümmerkeramik en enkele crematieresten gevonden.

Ook onder deze heuvel werd een laatneolithisch vlakgrafje gevonden. Dit Z.W.-N.O.-georiënteerde, diepe graf had een fraaie bekisting, en bevatte een Hockersilhouet (hoofd in het Z.W., blik naar het Z.O.). Geen grafgiften; datering op grond van de ligging van het lijksilhouet.

Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen (J. N. Lanting, J. D. van der Waals).

OVERIJSSSEL

Dalfsen. Naar aanleiding van de eerder genoemde vondsten en de lokalisatie van een kortstondig gebruikt klooster (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.* nov. 1970, *129) aan de rand van het uitbreidingsplan „Polhaar”, werd in november jongstleden met behulp van een hydrau-

lische kraan en de gewaardeerde medewerking van enige amateur-archeologen een proefput van 45 x 9 m uitgezet.

Het doel, de resten van een klooster of althans van een als klooster gebruikt bouwwerk aan te treffen, werd niet gehaald; wel werden vele laat-middeleeuwse grondsporen aangetroffen, zijnde een vrij groot aantal kuilen van diverse aard en enige greppels, waarbij een bepaald patroon afwezig was.

De oudste — en afvalrijkste — greppel leverde honderden kogelpotscherven, alsmede enige scherven van Pingsdorf en Vroeg Siegburg, dierenbeenderen, leem- en steenbrokken, enig ijzer en ijzerslakken.

In een der kuilen bevond zich onder meer een gebroken kloostermop van $28\frac{1}{2} \times 14 \times 6\frac{1}{2}$ cm. Tot het jongste aardewerk behoren enige scherven van blauwgrijs en rood steengoed, die met ouder aardewerk afkomstig zijn uit een kuil, waarin zich een oranjekleurige hoefijzervorm aftekende. De functie hiervan is niet duidelijk geworden. De hoefijzervorm zowel als de overige kuilinhoud bestonden uit lemig fijn zand, terwijl geen houtskoolpartikels zijn aangetroffen. De hoefijzervorm was „spiraalvormig” gestreept.

Gaarne spreken wij hier onze dank uit aan de gemeente Dalfsen en de uitvoerder, de heer H. J. Knotters, voor de verleende medewerking.

R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde).

GELDERLAND

Vaassen. In 1941 groeven dr. F. C. Bursch en zijn medewerker mr. A. L. Tromp drie interessante laatneolithische grafheuvels op aan de Elspeter grindweg bij Vaassen. Twee van de grafheuvels genoten daarbij het voorrecht volgens een vereenvoudigde kwadrantenmethode te worden onderzocht. Na afloop werden de heuvels gerestaureerd. Vondsten en veldtekeningen kwamen in het Rijksmuseum van Oudheden; foto's, een nauwkeurig dagboek van Tromp en een 35 mm film van de opgraving, voor „educatieve” doeleinden, bevinden zich in het archief van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort.

In het kader van hernieuwd bekeronderzoek werd een na-onderzoek in de drie heuvels te Vaassen ingesteld om opheldering te krijgen over enkele onzekere elementen in de structuur van de heuvels en om monsters te verza-

melen voor palynologisch en (zo mogelijk) C14-onderzoek.

Het onderzoek was mogelijk dankzij de medewerking van een twaalfstal studenten uit Utrecht en vond plaats in het weekeinde van 6-8 nov. 1970.

Heuvel I is een geelzandige eenperiode-heuvel met bijenkorfgraf en intermediair standspoor. Zowel dit laatste als het standspoor van het bijenkorfgraf konden in 1970 opnieuw bestudeerd worden, mede dankzij de in 1941 gespaarde profieldam. Het graf heeft vrijwel op bodemniveau of slechts even daaronder gelegen.

Als enige zekere grafvondst kan gelden de in 1944 in het binnenste standspoor gevonden uitzonderlijk grote vuursteenbijl van standvoetbekertype; een vuursteenkling en het fragment van een tweede, waarvan de oorspr. vindplaats niet vaststaat, stammen mogelijk ook uit het graf.

In de vulling van een grote recente kuil in het centrum van de heuvel, die reikte tot het niveau van het graf, vond Bursch scherven van een beker met Wellenbandversiering. Uit het goed herkenbare oud-oppervlak werden thans monsters voor stuifmeelonderzoek genomen.

Heuvel II, een tweeperiode-heuvel waarvan in 1941 eveneens een profieldam was gespaard, had een Veluwe klokbeker opgeleverd, afkomstig uit een primair centraal z.o.-n.w. gericht schachtgraf dat reikte tot ca. 1 m beneden het oud-oppervlak.

Volgens inventaris en dagboek behoren ook een vertikaal doorboorde halvemaaanvormige barnsteenhanger, het fragment van een tweede en een V-vormig doorboorde barnsteenknoop tot de grafinhoud. Noch in 1941, noch in 1970 waren intermediaire- of randstructuren behorende bij de geelzandige kernheuvel waarneembaar. Een secundaire mantelheuvel bestond uit dakpansgewijs tegen de kernheuvel gelegde, lange, donker-humeuze plaggen afgewisseld met geel zand.

Over het bij deze ophoging behorende secundaire graf kan niet veel gezegd worden. Het centrum van de heuvel was reeds in 1941 ten dele gestoord, en uit de tekeningen van toen wordt de situatie niet geheel duidelijk. Wel werden toen in totaal zeven tangentiale nabijzettingen, waarvan zeker drie in boomkist, gevonden, en drie nabijzettingen van crematieresten zonder urn. Of deze secundaire „familiegrafheuvel” misschien een randstructuur

bezeten heeft is onzeker, want de heuvel werd voor het vinden daarvan in 1941 niet ruim genoeg ontgraven en thans ontbrak voor het opgraven van een vlak tijd en mankracht. Zowel van het oud-oppervlak onder de kernheuvel als van het oppervlak van de kernheuvel werden monsters genomen voor stuifmeelonderzoek.

Heuvel III. Helaas was juist deze drie- of meerperiodenheuvel, door de vondsten de meest interessante, in 1941 niet volgens de kwadrantenmethode onderzocht en waren derhalve ook geen profielen gespaard.

Bij de eerste periode hebben behoord een aantal vondsten van een in 1941 niet herkend waarschijnlijk o.-w. gericht graf, reikende tot ca. 0.20 m beneden het oud-oppervlak. Een strijdhamer (Addink-Samplonius, *Helinium* VIII, 1968, 230, 232) en een mesje moeten in situ gevonden zijn. Andere mogelijk tot deze grafgrift behorende vondsten zijn een groenstenen bijltje (waarschijnlijk aangetroffen op de voet van de secundaire mantelheuvel) en scherfjes van een standvoetbeker, verspreid gevonden in het centrum van de heuvel.

Om het graf bevond zich een in 1941 opgetekend en thans in het vlak teruggevonden standspoor (dat niet als onderdeel van een bijenkorfgraf kan worden opgevat).

De primaire heuvel was waarschijnlijk niet hoger dan 30 cm. Bij de tweede periode behoorde een tot ca. 1.00 m beneden de top van de kernheuvel ingegraven grafkuil, waarvan oriëntering en vorm niet zonder meer uit de tekening van 1941 vallen af te leiden. Wel staat vast dat het een crematiegraf betrof, en dat tot de grafvondst behoren de Veluwe klok-beker, het restant van een koperen dolkje, en de barnstenen versierselen die voor enkele jaren werden gepubliceerd (Butler en Van der Waals, *Palaeohistoria* XII, 1966, 51, 125). Het is aannemelijk dat bij dit graf behoort een tweede standspoor met een diam. van ruim 9 m.

Bij ontstentenis van een profiel (dit werd ook in 1941 niet getekend) valt helaas niets te zeggen over de ligging van dit standspoor t.o.v. van de voet van de te veronderstellen secundaire mantelheuvel. Het standspoor, dat in 1941 niet werd uitgegraven, werd in het vlak thans over enkele meters onderzocht. Daarbij kwamen verkoolde takken te voorschijn, die goed waren voor een C14-monster.

Uit de tekeningen van 1941 valt af te leiden dat zich in de heuvel tenminste nog een derde

centraal graf heeft bevonden. Dit graf reikte tot 20 cm beneden het oud-oppervlak onder de kernheuvel, en het is waarschijnlijk dat bij het graven van dit graf het primaire standvoetbekergraf verstoord werd en het groenstenen bijltje (zie boven) op het veronderstelde oppervlak van de secundaire mantelheuvel terecht kwam.

B.A.I., Groningen (J. N. Lanting en J. D. van der Waals).

Voorst. De heer W. Hekkert uit Deventer vond in afgeschoven grond van de E 8 bij Posterenk tientallen scherven uit de IJzertijd, waarvan een klein percentage besmeten is. Enige scherven dragen versiering met een stafband, vingerringen op de rand, of vingerringen of groeflijnen in onderling loodrecht gegroepeerde vakken.

Tien meter oostelijker vond hij scherven van Badorf, Pingsdorf en kogelpot (waaronder een scherf met conische doorboring op de schouder), alsmede ijzerslakken. De vindplaats ligt ruim 400 meter ten noordoosten van het vondstcomplex, vermeld in *Nieuwsbulletin K.N.O.B.* nov. 1970, *135.

R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde).

NOORD-BRABANT

Veldhoven. Nadat er op 26 en 27 september 1970 langs de Oeienbosdijk een Merovingisch graf kon worden onderzocht, dat aan het licht gekomen was in de werksleuf van een aan te leggen aardgasleiding (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.*, 1970 *138), kon het onderzoek worden voortgezet van 7 t/m 23 december 1970 en van 18 t/m 29 januari 1971.

Afgezien van de mogelijkheid dat er nog graven liggen onder de geasfalteerde Oeienbosdijk is nu het gehele grafveld ontgraven.

In totaal zijn nu 25 inhumatiegraven onderzocht en drie bijzettingen van crematieresten. Deze laatste zijn er waarschijnlijk meer geweest, want verbrande beenderen werden op verscheidene plaatsen in de sterk doorwoelde bovengrond aangetroffen. Minstens een der crematieresten kan met zekerheid tot de Merovingische tijd worden gerekend, aangezien tussen de verbrande beenderen twee kralen gevonden werden, die duidelijk in deze periode thuis horen.

De graven lijken veel op die van Broeken-eind te Hoogeloon (in 1949 door W. Glasbergen onderzocht). Slechts een graf leek op

het kenmerkende type van Meerveldhoven (in 1954 door ondergetekende opgegraven), waar de lijkkasten bijna steeds in een houten grafkamer waren geplaatst.

Te Veldhoven waren veel kisten wel opvallend lang en breed. Elf waren er langer dan 2 m; vijf waren tussen 175 en 200 cm lang; een kist van 165 cm lengte kan misschien nog een volwassen persoon hebben bevat; vijf andere moeten kindergraven zijn geweest, omdat zij minder dan 150 cm lang waren. Van een paar kisten is de lengte niet bekend, zij lagen gedeeltelijk onder het asfaltweggetje. De grote afmeting der kisten zegt overigens niet alles over de lengte van de begraven persoon. Dit blijkt wel uit het ene geval dat een lijkstaf van 173 cm in een grafkamer van 200 cm was geplaatst. In een graf waren geen sporen van bevestiging waar te nemen, terwijl in twee gevallen een uitgeholde boomstam als lijkstaf was gebruikt.

Wat de breedte der kisten betreft was er ook nog al variatie. Zo waren er acht breder dan 100 cm; tien tussen 60 en 100 cm en vijf smaller dan 60 cm.

Alle graven waren van zuid-west naar noord-oost georiënteerd, met dien verstande dat het hoofdeinde, voor zover waarneembaar, steeds aan de zuid-westzijde lag. Slechts in een geval waren nog sporen van de schedel zichtbaar. Bij sommige dezer graven kon de situering van het skelet uit de ligging van andere vondsten worden afgeleid.

Wat de bijgaven en kleding-garnituren betreft was het grafveld vrij arm. Vier graven leverden zelfs geen enkele vondst op. Vier andere bevatten enkel een stukje ijzer zoals een gesp of mesje. Vijf graven hadden als enige bijgave ieder een kraal. Enige andere hadden ijzeren of bronzen gespen, een riemtong en ander niet determineerbaar ijzerwerk. Dit alles zal na behandeling in het laboratorium wel beter determineerbaar zijn.

Ook aan wapens was het grafveld arm. Slechts een graf had een min of meer herkenbare ijzeren werpbijl en een speerpunt. In de andere wel vrij veel dolken of messen die door aangekoekte roest nauwelijks herkenbaar waren.

In zeven graven kwamen een of meer potten voor. Vier graven waren rijker. In een hiervan bevatte het potje een glazen beker. In een ander graf lagen twee potjes, een bronzen riemtong, een aantal niet nader gedetermineerde bronzen en ijzeren voorwerpen met aange-

koekt resten van weefsel en 27 kralen. De inhoud van een volgend graf bestond uit twee potjes, drie kralen, alsmede brons- en ijzerresten, die met een pakket zand in plastic werden opgenomen om in het laboratorium te worden onderzocht.

Tenslotte een, vlak naast de weg gelegen en gedeeltelijk doorgraven, graf met twee potten (in scherven), zeven kralen en enige ijzeren voorwerpen. Bijna alle grafkasten, behalve de boomstamkasten, waren geplaatst op de bekende dwarsbalkjes op de bodem van de grafkuil.

Het onderzoek werd verricht met behulp van drie arbeiders van de Kon. Nederl. Heide-maatschappij. Aan het meer wetenschappelijk onderzoek werkten behalve ondergetekende ook mee de heer W. J. H. Verwers, student aan de R.U. te Leiden en de V.U. te Amsterdam en thans verbonden aan de R.O.B. Het tekenwerk en het verzorgen der vondsten werd verricht door de heer M. J. A. de Haan van de R.O.B.

Als vrijwillige medewerker heeft de heer G. Bergmans uit Eindhoven bijna voortdurend aan de werkzaamheden deelgenomen.

Bijzondere medewerking werd verkregen van Rijkswaterstaat, vooral van hoofdingenieur D. D. Verburg en ir. J. A. Paauwen, die er voor zorgden dat de losse bovengrond machinaal werd verwijderd en die bij de werkzaamheden aan de E-3-autobaan zoveel mogelijk de omgeving van het grafveld spaarden.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

LIMBURG

Born. De heer A. H. Simonis te Sittard meldde ons, dat de heer P. F. Wijshoff te Born-Holtum bij het graven van een bietenkuil op Romeinse graven gestoten was. In totaal heeft de heer Wijshoff drie graven gevonden.

Graf 1: een terra sigillata bord Drag. 31 met nagenoeg geheel uitgewist stempel, een t.s. kommetje Drag. 33, een ruwwandige wrijfschaal met verticale rand en uitgietsleuf van dun aardewerk en een gladwandige kruik (F. Oelmann, *Die Keramik des Kastells Niederbieber*, 1941, type 62a).

Graf 2: een t.s. kommetje Drag. 33, een t.s. wrijfschaal Drag. 45 en een glazen aryballos met afgeplatte rand en twee oren (C. Isings, *Roman Glass from Dated Finds*, 1957, type 61).

Graf. 3: een ruwwandig bord (*Niederbieber*

type 111a); in de buurt van het bord lag een bronzen munt, die wellicht er bij hoort. Deze was te zeer aangetast om een exacte determinatie mogelijk te maken. Volgens het Kon. Penningkabinet te Den Haag gaat het in ieder geval om een as uit de 1ste eeuw na Chr.

De graven waren zonder waarneembare grafkuil van 30-70 cm diep ingegraven tot op de natuurlijke grindlaag.

R.O.B., Amersfoort (J. H. F. Bloemers).

Melick en Herkenbosch. Op slechts enkele meters afstand van de vindplaats van twee „Henkeltassen“ is door de heer P. Gootzen te Melick een volledig profiel van een situlavormige urn (h. 25 cm, diam. 23.5 cm) gevonden.

De schouder is glad gepolijst, de buik licht geruwd. Het model lijkt sterk op een recent gepubliceerd exemplaar uit Bovigny (A. Cahen-Delhay, „Tombelles celtiques de la région de Bovigny“, *Arch. Belg.* 122, 1970, 159, Fig. 6).

Van een grafkuil werd geen spoor waargenomen. Datering: La Tène.

R.O.B., Amersfoort (J. H. F. Bloemers).

Neer. De heer J. Smeets te Neer, door wie reeds eerder (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.* 1970, *91) werd bericht, dat hij een halsfragment van een kraaghalsflesje had gevonden, maakt hier een specialiteit van.

Ditmaal vond hij op vrij korte afstand van de eerste vindplaats een gaaf halsje van een kraaghalsflesje met een cirkelvormige kraag (h. en gr. diam 2.3 cm).

Bovendien vond hij het schouderfragment met gat, waarvan de hals was afgebroken, van een kraaghalsflesje. Datering: Midden/Laat-Neolithicum.

R.O.B., Amersfoort (J. H. F. Bloemers).

ZUID-HOLLAND

Dordrecht. Van 9 maart tot 20 november 1970 vonden voor de derde maal opgravingen plaats in het kader van het systematisch stadskernonderzoek te Dordrecht. De werkputten van 1970 op het terrein aan de Varkenmarkt ter plaatse van de weggesaneerde Tolbrugstraat-Waterzijde sloten in zuidoostelijke richting aan bij die van de beide voorgaande jaren (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.* 1969, *39.*40; 1970, *51.*53).

Bij het onderzoek stonden wederom de reeds eerder geformuleerde vragen centraal

betreffende (a) de bebouwing aan weerszijden van de Tolbrugstraat, (b) de ontwikkeling van deze straat zelf, (c) de ophoging onder a en b, (d) de eraan voorafgegangene houtconstructies en (e) de rivierafzetting waarop en -in dit alles aangelegd was.

(a) Het beeld van de bebouwing aan weerszijden van de Tolbrugstraat verschilde niet essentieel van het reeds gevondene. Alleen bleek van de subrecente gebouwen een gedeelte niet meer met de lengte-as loodrecht op de straat te zijn gebouwd, maar evenwijdig daaraan. Deze huizen, oostelijker dat is dichterbij de hoofdstraat gelegen, moeten meer gezien worden als bouwwerken langs een zijstraat (Tolbrugstraat) in het verlengde van de gebouwen aan die hoofdstraat (Groenmarkt).

Door deze positie dichterbij de kern waren de diepste huisfundamenten ouder dan de sporen van middeleeuwse huizen gevonden in 1968-9. De ouderdom van twee bakstenen woonhuizen, waarvan het meest westelijke met gedeeltelijk een natuurstenen buitenmantel, klom nu op tot omstreeks 1350; de diepte van de bebouwing gerekend vanuit de hoofdstraat, bedroeg toen 60 m. Achter de huizen waren ledige erven; op een plaats werden de resten van twee aaneengebouwde (brood?)-ovens gevonden. Het woonniveau van de oudste huizen lag op ca. 0.20 + NAP.

(b) Deze hoogte sloot aan bij het oudste straatniveau van de Tolbrugstraat. Verschillende niveaus van de straat werden gevonden; meestal waren nog sporen van het oorspronkelijke zandbed aanwezig, hier en daar tevens meer of minder grote fragmenten van het plaveisel. Over de totale lengte Groenmarkt-Varkenmarkt werden, afgezien van de (sub)recente niveaus, vijf middeleeuwse fasen van de Tolbrugstraat aangetroffen. Vastgesteld kon worden dat de fasering van de straat gelijke tred hield met de aanpalende bebouwing en dus eveneens een periode bestreek van ca. 1350 tot 1450.

De straten hebben echter nooit in hun volle lengte boven elkaar gelegen; veeleer volgen de fasen elkaar dakpansgewijs op. Dit houdt in dat de straat voortdurend langer geworden is; ca. 1400 was de straat 90 m lang. Hij eindigde op een houten wallekant en zette zich als een steiger boven het water voort met een lengte van 30 m (11 jukken).

(c) Het opgeven van de steiger en het verlengen van de straat hangen samen met de

kunstmatische uitbreiding van het bebouwbare areaal achter de Groenmarkt door middel van ophoging. Zoals bebouwing en straat is ook de ophoging gefaseerd. Wederom afgezien van een (sub)recente ophoging van 2 à 2.5 m over het gehele terrein, bevindt de jongste middeleeuwse ophoging zich ter plaatse van de steiger; zij moet daar gedeponeed zijn tussen 1400 en 1450. Lengte noch breedte van deze ophogingsfasen konden wegens de grote uitgestrektheid en de diepe ligging vastgesteld worden. De ophoging verdwijnt in westelijke richting in ieder geval onder de Varkenmarkt.

Halverwege Varkenmarkt-Groenmarkt eindigde een oudere fase van de ophoging op een zware houten beschoeiing; daarbuiten was het water waarover de steiger was gebouwd. In de bronnen wordt een dergelijke beschoeiing „stabboom” genoemd. Deze stabboom (st. 2), genoemd in 1433, sloot haakvormig een ophoging af, zoals in 1969 gevonden werd. Nu is gebleken, dat deze ophoging moet dateren uit ca. 1350-1400.

Zeer waarschijnlijk had de lange poot van de haak een tegenhanger aan de noordoostzijde, zodat men zich het geheel voor kan stellen als een in een rivier uitgebouwd landhoofd, geheel door een houten beschoeiing omgeven met middenover de straat. Het landhoofd had een soort van skelet, bestaande uit houten schotten in de lengterichting (vooral geconstateerd in 1968), die aan de ophoging een vorm van „opstrek” gaven.

Bij de opgravingscampagne van 1970 bleek dat de constructie van het landhoofd eigenlijk een vergrote herhaling was van een eerdere, maar oudere constructie 25 m zuidoostelijker. Ook hier werd een beschoeiing, stabboom, gevonden, die een kleiner en ouder landhoofd omsloot. Het bovenste deel van dit landhoofd werd door aanhoking geformeerd ca. 1350; aan de waterkant, op de stabboom (st. 1b) werd het huis met de natuurstenen mantel gebouwd.

Deze 14de-eeuwse aanhoking was echter op zijn beurt een aanpassing van een oudere fase van het landhoofd aan de nieuwe eisen. Deze oudere fase vertoonde een landhoofd op nagenoeg dezelfde plaats, van dezelfde breedte, maar 3 m langer. Dit landhoofd was opgebouwd uit kleizoden en niet uit stort van puin en huisvuil zoals tussen st. 1b en 2 en buiten st. 2. Ook de oudste fase van het landhoofd werd omzoomd door een stabboom (st. 1a),

deze keer aan de landzijde versterkt met een basis van korte liggende stammetjes en dikke lagen rijshout. Vondsten tussen de kleizoden wijzen erop, dat dit landhoofd aangelegd is in de loop van de 13de eeuw. Aanvankelijk was er een naar het water afhellend talud, waarop enige bomen stonden.

Behalve 13de-eeuwse vondsten tekende zich nu ook de vroegste fase van Dordrechts bestaan af in een aantal laat 12de-eeuwse scherven (Pingsdorf, Paffrath en Andenne). Bewoning samenhangend met deze scherven zal zich echter nog verder naar het zuidoosten bevinden, dat wil zeggen onder de huidige bebouwing langs de hoofdstraat, Groenmarkt.

(d) Een fenomeen, dat in beide voorgaande campagnes te zien was, was ook nu weer aanwezig: zwaar houtwerk opgebouwd uit staander-ligger constructies. Over de functie kan nog steeds niets met zekerheid gezegd worden. Vooralsnog blijft daarom de eerste suggestie van dragers voor kadeplatformen gehandhaafd. Wel is nu iets meer bekend over de uitgestrektheid van de constructies. Het ziet er naar uit dat zij beperkt zijn tot de tussenruimte tussen st. 1b en st. 2, dus juist op de plaats van het jongere landhoofd; aldus zouden zij dan dateren uit de tweede helft van de 14de eeuw.

(e) Alles wat tot nu toe beschreven werd, bevond zich op of in een natuurlijk kleisediment. Dit sediment vormt de bodem van een brede stroom, die ontstaan moet zijn uit een zware overstroming die het oorspronkelijke veen enige meters diep heeft weggeslagen; wanneer deze overstroming heeft plaatsgevonden is niet bekend.

Geconstateerd werd nu dat de doorbraak in ieder geval een feit was voor de aanleg van het oudste landhoofd: het onderste gedeelte van het sediment bevindt zich eronder, terwijl de veengrond door het gewicht ervan juist ter plaatse van het kunstmatische kleilichaam ingeklonken is, zodat hier een soort van natuurlijk, ongegraven cunet is ontstaan. Nadat de st. 1a aangelegd was, is de sedimentatie evenwel aan de waterzijde nog doorgedaan; hetzelfde verschijnsel deed zich ook voor buiten st. 2.

De groep van de mobiele vondsten was in 1970 kleiner dan in voorgaande jaren. Dit werd hoofdzakelijk veroorzaakt door de vermindering van huisvuillagen tegenover een toename van vondstarne kleipakketten.

In het algemene beeld van de vondsten kwam weinig verandering: veel importen uit

het Rijnland, weinige uit het Maasgebied en enkele uit zuidelijke streken (Frankrijk, Spanje); ook dit jaar relatief weinig ceramiek uit de regio zelf. Onder de bijzondere importen zijn te vermelden een aantal fragmenten van laat 14de-eeuwse Zuidfranse majolica, meest bodems van albarello's. Het 12de- en 13de-eeuwse materiaal kwam reeds boven ter sprake.

Na de voorgaande jaren berustte ook dit maal de technische leiding van de opgraving bij S. Bokma (ROB). De waardevolle medewerking van de gemeente Dordrecht ontwikkelde zich tot een prettige traditie, die het wel-slagen van het onderzoek zeer ten goede komt. Het onderzoek wordt voortgezet.

R.O.B., Amersfoort (H. Sarfatij).

TENTOONSTELLINGEN

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. Hollandse 17de-eeuwse schilderkunst uit Franse musea -24 mei
- Honderd tekeningen uit Stockholm, collectie Carl Gustav Tessin (1695-1770) -23 apr.
- *Historisch Museum*. Mokum en Mediene, geschiedenis van de Joden in Nederland -16 mei
- *Koninklijk Instituut voor de Tropen*. Bóro-budur, foto-expositie

APELDOORN

- *Historisch Museum Moerman*. Apeldoorn: Zo was het, zo is het, zo wordt het -13 apr.

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Hoogtepunten uit de verzameling Kröller-Müller -31 dec.

BERLIJN

- *Neue National — galerie*. Edvard Munch, aquarellen en tekeningen uit het Munch-museum te Oslo -29 mrt.

BREDA

- *Volkenkundig Museum*. Pré-Columbiaans aardewerk -13 apr.

DEN HAAG

- *Gemeentemuseum*. Huis in, huis uit, 1770-1970 -17 mei

Vocale muziek 1501-1699, grepen uit de Muziekbibliotheek -31 mrt

- *Museum voor het Onderwijs*. Natuurbescherming en milieubeheer -17 mei

DORDRECHT

- *Leproosbuis*. Gezichten op Dordrecht uit de 16de tot en met de 20ste eeuw -17 apr.

HAGEN

- *Karl-Ernst-Ostbaus-Museum*. Dürer, grafiek uit het bezit van de Veste Coburg begin apr.

PARIJS

- *Louvre*. Van Van Eyck tot Spranger, tekeningen van Nederlandse meesters -19 apr.
- *Musée des Arts Décoratifs*. Pioniers van de 20ste eeuw: Gaudi, Guimard, Horta, Van de Velde -30 apr.

RIJSSEL

- *Musée des Beaux-Arts*. Kunst uit Rome en de provincies -28 mrt.

ROTTERDAM

- *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Kunst van de Maya (Guatemala) -13 apr.
- *Bouwcentrum*. De Stoel, zeventig jaar zitten -8 apr.

MEDEDELINGEN

VACATURE

LEERDAM

Voor het Nationaal Glasmuseum wordt gevraagd een

CONSERVATOR-CONSERVATRICE

wegens vertrek van de huidige conservatrice.

Taak: Het zelfstandig uitvoeren van alle voorkomende museumwerkzaamheden.

Museumervaring is gewenst. Een ruime inwerkperiode is mogelijk.

Salaris, afhankelijk van opleiding en ervaring, nader te bepalen.

Sollicitaties te richten aan: Het bestuur van de Stichting Nationaal Glasmuseum, Lingedijk 28, Leerdam.

BONDSNIEUWS

VERSLAG VAN DE ALGEMENE LEDENVERGADERING VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND OP ZATERDAG 20 FEBRUARI 1971 IN DE TUINZAAL VAN HET CENTRAAL MUSEUM TE UTRECHT

Volgens de presentielijst zijn 134 leden en introducés aanwezig. De voorzitter, dr. W. C. Braat, opent om 12.15 uur de vergadering en heet in het bijzonder welkom de heren Hotke, Duparc en Yperlaan als vertegenwoordigers van het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk. Ook ditmaal zou hij willen afwijken van het gebruik, de overleden leden in de zomervergadering te herdenken, omdat in de afgelopen maanden de Bond een tweetal hoogbejaarde leden is ontvallen, die beiden in de vereniging een uitzonderlijke plaats hebben ingenomen. In november 1970 is op 85-jarige leeftijd overleden de heer *Jacob Mees*, oudfirmant van het bekende bankierskantoor R. Mees en Zoonen te Rotterdam. Meer dan twintig jaren achtereen is de heer Mees als penningmeester van de Bond opgetreden, een veelomvattende taak, waarbij hij zelf evenwel steeds bescheiden op de achtergrond bleef. Met het heengaan van *prof. dr. A. W. Byvanck* op 16 augustus 1970 heeft de Bond zijn laatstlevende erelid verloren. Figuren als Mees en Byvanck behoorden tot de oude generatie van onze vereniging, tot een episode, die na hun verscheiden definitief afgesloten lijkt.

De *notulen* van de algemene ledenvergadering, op 19 juni 1970 te Leeuwarden gehouden en afgedrukt in het Nieuwsbulletin van augustus 1970, *73 e.v., worden ongewijzigd vastgesteld.

Bij de *ingekomen stukken* en *mededelingen* zegt de secretaris dat de bestuursleden Kalf, Szénassy en Temminck Groll bericht van verhindering hebben gezonden.

Het bestuur heeft na ampel beraad besloten er bij de minister van CRM op aan te dringen, geen sloopvergunning te verlenen voor het voormalige Observantenklooster te Amersfoort. Tot zijn spijt heeft het bestuur vernomen dat de Minister bij haar beschikking van 14 december 1970 toestemming voor de gedeeltelijke afbraak van het kloostercomplex heeft verleend.

Wij hopen meer succes te hebben met ons tot de minister gericht verzoek, niet over te gaan tot

het afvoeren van de Petruskerk te Amsterdam-Sloterdijk van de gemeentelijke monumentenlijst, zoals de Hervormde gemeente heeft gevraagd.

Het behoud van de Baalderes in de gemeente Hardenberg ligt bijzonder moeilijk, omdat het vanwege de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek ingestelde archeologische onderzoek, tegen de verwachting in, weinig heeft opgeleverd. Het bestemmingsplan-Baalder is thans ter visie gelegd.

Inzake het nieuwe deel van het Repertorium deelt de secretaris mede dat na het gereed komen van de Engelse vertaling van de inhoudsopgave het boek thans geheel is gezet; de opdracht tot afdrukken is gegeven. Met de afwerking zullen naar schatting nog enkele maanden zijn gemoeid.

De voorzitter geeft vervolgens het woord aan de penningmeester voor het doen van *rekening* en *verantwoording* over het financiële beheer over 1970. De heer Wit betreurt het te moeten vaststellen dat de financiële toestand van de Bond in het afgelopen jaar geen verbetering heeft ondergaan. Integendeel: ons kapitaal, waarmede vroeger de tekorten in de exploitatie van het Bulletin konden worden opgevangen, is al sedert enige jaren geheel opgesoupeerd; het bedraagt thans ruim f 3000.— *negatief*. Ook al zou het Ministerie van CRM ons over het thans lopende jaar bij wijze van voorschot weer een bedrag van f 20.000.— ter beschikking stellen, dan nog is de kans zeer groot, dat de Bond in de loop van 1971 zijn crediteuren niet meer kan betalen. Het bestuur is in onderhandeling met het Ministerie om te trachten voor dit acute probleem een oplossing te vinden. Afgezien van het resultaat van deze besprekingen lijkt een voorstel tot verhoging van de contributie in de a.s. zomervergadering onvermijdelijk. Het tekort op de exploitatie van het Bulletin heeft over 1970 ruim f 4000.— bedragen, tegen ruim f 6000.— over 1969.

Uit naam van de *commissie* tot het nazien van de *rekening* van de penningmeester over 1970, welke heeft bestaan uit de heren P. Knuttel en

F. Mayer, roemt laatstgenoemde de doelmatige en deugdelijke presentatie van de onvermijdelijke cijfers. Trots alle ondernomen pogingen is het de commissie niet mogen gelukken, enige onrechtmatigheid aan te tonen. Op grond daarvan stelt spreker voor, de penningmeester décharge te verlenen. De voorzitter dankt de heer Mayer voor zijn lovende woorden en de vergadering neemt het voorstel met applaus aan. Tot lid van de kascommissie-1971 wijst de vergadering aan de heren F. Mayer en prof. dr. E. H. ter Kuile, die beiden hun benoeming aanvaardden.

Bij de *rondvraag* geeft mejuffrouw Beydals in overweging, een portrettengalerij van prominente leden van de Bond aan te leggen, een gedachte, die wijlen de heer Van der Haagen destijds ook reeds heeft geopperd. De voorzitter stemt daar graag mee in. De heer Meyerman gevoelt het als een teleurstelling, op deze vergadering zo weinig jonge mensen aanwezig te zien. De voorzitter meent dat deze bijeenkomst zich juist op dit punt in gunstige zin van de vorige onderscheidt. Op zijn verzoek verheffen de aanwezigen beneden de leeftijd van veertig jaar zich van hun zetels; het resultaat is bemoedigend, al staat aan de bestuurstafel slechts een persoon op... De voorzitter zegt dat desalniettemin de verjonging van bestuur en ledenbestand de volle aandacht zal hebben. De heer Peeters zegt dat zijn ervaring als docent hem heeft geleerd dat de belangstelling voor het behoud van onze cultuurmonumenten bij de jeugd zeer groot is, maar dat een zekere terughoudendheid valt waar te nemen ten opzichte van aansluiting bij oude, eerbiedwaardige verenigingen.

Nadat mejuffrouw Houtzager enkele technische aanwijzingen heeft gegeven teneinde de „wandellende lunch” in het museum tot aller tevredenheid te doen verlopen en nadat zij de aanwezigen heeft opgewekt, de zojuist geopende tentoonstelling over Ruimtetijskunst vooral niet te missen, sluit de voorzitter het huishoudelijk gedeelte van de vergadering.

Meer dan 200 belangstellenden hadden die ochtend, dank zij de door de verkeerspolitie getroffen parkeerregeling, zonder moeite de Pieterskerk kunnen bereiken en namen, na op gulle wijze door mevrouw Vorstius Kruijff en haar medewerkers met koffie te zijn gelaafd, hun plaatsen in het schip in. De voorzitter van de Waals-Hervormde gemeente, mr. dr. T. Vorstius Kruijff, sprak een woord van welkom. Vervolgens vertelde prof. dr. C. J. A. C. Peeters een en ander over de bouwgeschiedenis en de restauratie.

Een groot aantal rondleiders ontfermde zich daarna over de aanwezigen teneinde hen in groepen van voorlichting te dienen bij hun wandeling door de kerk.

Nadat het huishoudelijke gedeelte van de vergadering is afgelopen krijgt men de gelegenheid in de tuinzaal van het Centraal Museum de lunch te gebruiken. Wethouder T. Harteveld vertolkt vervolgens de vreugde van het gemeentebestuur dat het Utrechts Monumentenfonds, waarvan hij als wethouder van Openbare Werken het voorzitterschap bekleedt, op deze wijze wat meer in de publieke belangstelling komt.

Wát dat Fonds nu precies is en doet, wordt in een boeiend betoog uiteengezet door zijn secretaris-penningmeester, de heer W. Thoomes. Enkele bijzonderheden: opgericht in 1943 midden in de oorlog kreeg het aanvankelijk weinig steun van de overheid; het Fonds moest zich dus noodgedwongen beperken tot het geven van een financiële aanmoediging voor het herstel van een stoep, een raam, een gevelsteen. In 1961 komt de kentering: het Rijk en de gemeente Utrecht treffen een regeling voor de financiering van de restauratie van woonhuizen en dientengevolge kan het Fonds zijn vleugels wijder uitslaan. Elk jaar worden enkele woonhuizen aangekocht en thans bezit het Fonds in de stad 23 panden. De financiering van de restauraties is nog altijd een moeilijke zaak, omdat het Rijk met de uitbetaling van de toegezegde subsidies achterop is geraakt, hetgeen aan de liquiditeit van het Fonds afbreuk doet. Met de oproep, het werk van het Fonds te steunen door toe te treden als begunstiger (minimum-contributie f 2,50 per jaar; adres secretariaat: Stadhuis, Utrecht) besluit de heer Thoomes zijn causerie.

In de tuin van het museum hebben zich inmiddels acht rondleiders, ieder voorzien van een bord met nummer, opgesteld. Ieder van hen neemt ongeveer 20 belangstellenden onder zijn (haar) hoede en elke groep maakt een andere wandeling door de binnenstad, waarbij zoveel mogelijk huizen, die eigendom zijn van het Fonds, ook inwendig worden bekeken. Bij het smalle pand Nieuwegracht 37 dreigt even een congestie van groepen te ontstaan, maar dit kleine probleem wordt op elegante wijze opgelost.

Dank zij de perfecte organisatie vinden alle deelnemers elkaar rond 4 uur terug in het gebouw van het Kunsthistorisch Instituut van de Rijksuniversiteit aan de Drift 25. Hier treedt de beheerder, dr. mr. H. Hoogenberk met zijn medewerkers als gastheer op; prof. dr. A. W. Reinink

en drs. P. Singelenberg geven beurteling een mini-college over de geschiedenis van het gebouw in de grote zaal en de bezoekers verdelen hun aandacht over de koffiekelder en de studiezalen, waar de verzamelingen deskundig worden toegelicht.

Dank aan alle medewerkers, de gidsen in de

kerk en op de rondwandeling, de inleiders, de gastheren in het Kunsthistorisch Instituut, wier inspanning en enthousiasme het mogelijk hebben gemaakt, dat deze wintervergadering met excursie als „zeer geslaagd” in de annalen van de Bond mag worden bijgeschreven!

V. D. M.

DE MUSEUMDAG

VERSLAG VAN DE 56STE ALGEMENE VERGADERING VAN DE MUSEUMDAG OP VRIJDAG 20 NOVEMBER 1970 IN HET RIJKSMUSEUM TE AMSTERDAM

De voorzitter, prof. dr. A. Klasens opent om 10.45 de vergadering en heet allen hartelijk welkom, in het bijzonder dr. A. F. E. van Schendel, die als gastheer optreedt. Hij constateert dat de 1000.000ste bezoeker niet in ons midden is. Hij begroet de heren Hotke, Duparc, Yperlaan en Karsten, die als vertegenwoordigers van het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk de vergadering bijwonen, benevens het erelid mr. F. P. Th. Rohling en mevrouw Rohling, het hoofdbestuurslid van de Centrale van Hogere Ambtenaren, de heer Margadant, de dames Gubbels en Van Cauwelaert, afgevaardigden van de Belgische Museumvereniging, en verder de leden van de zeer actieve Werkgroep van Educatieve Diensten.

Om 11 uur opent de voorzitter de huishoudelijke vergadering met enige mededelingen. Hij zegt dat de vorige museumdag een ontmoeting was tussen ons en de Kunsthistorische Vereniging, waaruit een werkgroep ontstond die de hele problematiek nader zal behandelen en waarin voor de Museumdag de heren Wurfbain en Locher zitting hebben genomen.

De tweede mededeling van de voorzitter betreft de museumcursus, die met 22 kandidaten is gestart. Verder is in voorbereiding een opleiding van museumrestaurateurs. Er zijn besprekingen gaande over de oprichting van een stichting; daarover is overleg tussen vier groepen, t.w. het Centraal Laboratorium, de Vereniging van Kunsthistorici, de Vereniging van Restaurateurs en De Museumdag.

Als derde mededeling leest hij een brief voor van Burgemeester en Schepenen van de stad Mechelen inzake een grote expositie in 1971, getiteld „De menselijke figuur in de beeldende kunst”.

Ten vierde en ten laatste deelt de voorzitter mede dat de secretaris per 1 januari 1971 ons

land en de museumwereld zal verlaten. Vanwege verblijf in het buitenland kan hij ook vandaag de vergadering niet bijwonen. Het secretariaat wordt nu door de andere bestuursleden waargenomen, maar mevrouw Loeff, de secretaresse van de scheidende secretaris, zal hen o.a. inzake notulering en lopende administratie bijstaan. Totdat een nieuwe secretaris benoemd wordt zal deze situatie blijven voortduren. De vergadering gaat hiermee accoord.

Aan de orde komen thans de beide in de agenda opgenomen voorstellen tot *wijziging van de Statuten*.

Het voorstel tot naamsverandering blijkt bij de meeste leden instemming te vinden. In een korte discussie betreuren enkele leden de afbraak van een sinds 1926 bestaande traditie, anderen zijn bezorgd voor onduidelijkheid van de nieuwe naam. De voorzitter wijst erop dat het woord Museumdag als aanduiding van de twee jaarlijkse vergaderingen krachtens het ongewijzigd blijvende art. 8 gehandhaafd wordt en verdedigt de door het bestuur gekozen naam door erop te wijzen dat de ondertitel „vereniging van directeuren van Nederlandse musea”, in ieder geval niet meer past bij de huidige situatie en dat tot uitdrukking gebracht dient te worden dat het niet gaat om een vereniging van museums, maar een vereniging van personen aan museums verbonden.

Het bestuursvoorstel in art. 1 de woorden „De Vereniging De Museumdag” te vervangen door „De Nederlandse Museumvereniging” wordt daarop met algemene stemmen aangenomen.

Vervolgens licht de voorzitter de bedoeling van de wijziging van de art. 3 sub 2 en 4 sub 2 toe. Het bestuur is van mening dat het noodzakelijk is te komen tot een ruimere toelating van gewone leden dan het bestaande artikel mogelijk maakt: de tegenwoordige inzichten omtrent museumbeheer maken het wenselijk behalve de directeuren en conservatoren ook hen, die in belangrijke functies bij het educatieve, technische en administratieve werk betrokken zijn, in de vereniging op te nemen. Een commissie bestaande uit de heren

Du Ry, Van Wengen en Wesseling heeft zich op verzoek van het bestuur met deze materie beziggehouden, waarna een uitvoerige bespreking in dagelijks en algemeen bestuur gevolgd zijn; uit dit beraad is de voorgestelde formulering voortgekomen.

Ten aanzien van de afzonderlijke punten merkt de voorzitter het volgende op:

Art. 3 sub 2a het is gewenst aan de afzonderlijke vermelding van directeurs en andere personeelsleden (oud sub 2a en 2d) een einde te maken; de toevoeging „en soortgelijke instellingen” is gewenst, omdat tegenwoordig museale instellingen ontstaan die bij een letterlijke uitleg van het oude artikel geen lid zouden kunnen zijn (b.v. het Evoluon); met opzet is een ruime formulering betreffende de toelating van leden gekozen om „de deur wijder open te zetten” voor al diegenen die actief bij het museumbeleid betrokken zijn; in de praktijk zal zich een jurisprudentie moeten ontwikkelen welke functies precies hiervoor in aanmerking komen.

Art. 3 sub 2b de ongewenste discriminatie dat directeurs wel, functionarissen beneden die rang niet, na hun pensionering lid kunnen blijven, dient te worden beëindigd.

Art. 3 sub 2c de beperking tot vakgeleerden is ongewenst; ook overheidsfunctionarissen betrokken bij het museumbeleid, bestuursleden van stichtingen en verenigingen die museums beheren enz., dienen lid te kunnen zijn.

Art. 4 sub 2 de nieuwe redactie van art 3 brengt mede, dat in elk individueel geval beslist zal moeten worden of iemand die zich als lid aanmeldt aan de gestelde eisen betreffende de aard van de verzameling waar hij werkzaam is, en de aard van de functie die hij daar vervult, voldoet. Voorgesteld wordt deze beleidsbeslissing (die uiteraard niet de persoon van de candidaat betreft) aan het algemeen bestuur op te dragen. Uiteraard bestaat van de te nemen beslissing beroep op de algemene vergadering, waaraan het bestuur steeds voor zijn beleid verantwoording schuldig is. Dezelfde procedure dient te gelden voor de personen bedoeld in het nieuwe lid c2.

De discussie wordt geopend door mr. R. Hotke, die erop wijst dat ook personen die in nauw verband staan tot de musea, na pensionering het lidmaatschap dienen te kunnen behouden. Het bestuur komt aan dit verlangen tegemoet door het voorstel in zoverre te wijzigen, dat het voorgestelde sub 2c als 2b wordt opgenomen en sub 2b als 2c met dien verstande dat daar gelezen wordt „alle sub a en b genoemde personen”.

Mr. dr. F. J. Duparc is het eens met het voorstel, maar vraagt zich af of het in de bestuurstoelichting genoemde beroep op de ledenvergadering niet uitdrukkelijk in de tekst moet worden opgenomen. De voorzitter acht dit niet nodig,

maar zegt toe hierover nadere informatie in te winnen.

De heer Yperlaan suggereert in de 4e regel van sub a het woord „overigens” in te voegen om de zin te verduidelijken. De voorzitter acht dit nauwelijks nodig, maar zal zich hierover beraden.

De heer Karsten vraagt of de tegenwoordige leden, die eventueel niet aan de nieuwe eisen voldoen, geroyceerd zullen worden (gelach). De voorzitter acht dit ondenkbaar daar in beginsel een verruiming en niet beperking van het lidmaatschap wordt beoogd.

De heer Van Rijsinge verklaart zich uitdrukkelijk met de strekking van de voorstellen akkoord, maar stelt enkele verbeteringen in de formulering voor. Hij wijst erop dat het woord „Nederlandse” in de tekst sub a en b moet worden ingevoegd, evenals in de oude tekst en in de gehandhaafde tekst sub 3 staat. Het bestuur neemt dit amendement over, waarbij de voorzitter aantekent dat de personen bedoeld sub 2b niet in Nederland behoeven te wonen. Verder vestigt de heer Van Rijsinge er de aandacht op, dat het woord „openbare” voor verschillende uitleg vatbaar is. De voorzitter stelt vast dat met dit woord niet wordt bedoeld „in overheidsbezit”, maar „algemeen toegankelijk”. Op voorstel van de heer van Gelder wordt het woord „openbare” na deze interpretatie gehandhaafd.

De heer Luyken vraagt of krachtens de nieuwe redactie van sub 2 instellingen wel lid kunnen blijven. De voorzitter wijst erop dat de in sub 3 vastgelegde regeling voor leden-instellingen onaangetast blijft.

De heer Kokke vraagt wat gebeurt als een museumfunctionaris zich als lid aanmeldt en zijn directeur zich daartegen verzet. De voorzitter stelt met nadruk, dat het bestuur uitdrukkelijk heeft willen vermijden dat de beoordeling of iemand in de termen valt voor het lidmaatschap aan zijn directeur wordt overgelaten: de beslissing of bepaalde categorieën functionarissen toegelaten kunnen worden is een vraag van verenigingsbeleid, die door het bestuur en eventueel de ledenvergadering, beslist dient te worden.

De heer van Thiel vraagt of het de bedoeling is alle restaurateurs toe te laten. De voorzitter meent dat een discussie hierover niet opportuun is: een beleid moet nog ontwikkeld worden om detailskwesties te beslissen.

De heren Faddegon en Van Rijsinge achten de beperking tot gepensioneerden in sub 2a te nauw; de laatste wijst in het bijzonder op de mogelijk-

heid, dat iemand een museumfunctie voor een andere positie verwisselt, maar toch zijn belangstelling in het verenigingsleven behoudt. De heer van Gelder acht het niet nodig deze personen automatisch het lidmaatschap te laten behouden: zij kunnen bij de vereniging betrokken blijven door zich aan te melden als begunstiger krachtens het ongewijzigde art. 3 sub 4; de voorzitter wijst erop dat terecht ook in dat geval een toelating door het bestuur vereist wordt. De opposenten verklaren hiermee in te stemmen.

Na deze discussie wordt het op twee punten geamendeerde bestuursvoorstel met algemene stemmen aanvaard. De gewijzigde onderdelen van de artikelen 3 en 4 luiden dus in de nieuwe redactie:

Art. 3 sub 2. Gewone leden:

a. Hoofddirecteuren, directeuren, beheerders, onderdirecteuren, conservatoren en wetenschappelijke medewerkers van openbare Nederlandse musea of verzamelingen, botanische en zoölogische tuinen en aquaria en soortgelijke instellingen alsmede zij die bij genoemde instellingen een functie vervullen die het algemeen beleid of een facet van het beleid bepaalt of medebepaalt.

b. Personen, die in nauw verband staan tot de Nederlandse musea of verzamelingen, botanische en zoölogische tuinen en aquaria en soortgelijke instellingen.

c. Alle sub a genoemde personen, die na pensionering de wens te kennen geven gewoon lid te blijven.

Art. 4 sub 2. Gewone leden: Personen als bedoeld in art. 3 sub 2 a en b hebben het recht zich als gewoon lid aan te melden bij het bestuur dat over toelating beslist.

Op voorstel van de voorzitter verleent de vergadering tevens het bestuur machtiging de koninklijke goedkeuring te vragen op de aldus gewijzigde statuten en, zo nodig, die wijzigingen van redactionele aard aan te brengen, die in het overleg met het Ministerie van Justitie gewenst mochten blijken.

Hierop volgt het agendapunt *rondvraag*.

De heer Bernet Kempers informeert of Museum II langer of korter zal duren dan Musement I en of er verschillen tussen beide zullen zijn?

De heer Klasens zegt dat men wacht op besluiten van de Stichting Musement. De Stichting zal echter pas tot besluiten kunnen komen als de reacties van de musea op het nieuwe evenement bekend zijn. Bezwaren etc. richt men aan de Stichting Musement. Wel kan de voorzitter zeggen dat Musement II heel anders zal worden.

De heer Bont roert het probleem aan van de B.T.W. te betalen door de musea. De voorzitter zegt toe aan deze kwestie aandacht te geven.

De heer Kokke vraagt naar het Verenigingsboekje. De heer Klasens antwoordt dat dit reeds geruime tijd aandacht heeft en dat het binnenkort zal uitkomen in nieuwe vorm.

Met het uitspreken van dank voor aanvaarding van de voorstellen inzake wijziging van de statuten sluit de voorzitter het huishoudelijk gedeelte.

Na afloop van het huishoudelijk gedeelte van de vergadering geeft de voorzitter het woord aan de voorzitter van de werkgroep educatieve diensten van museums in Nederland, dr. G. D. van Wengen over het onderwerp „De positie van de educatieve diensten in de Nederlandse musea”.

De heer van Wengen stelt om te beginnen vast dat het educatieve werk in de Nederlandse museum-wereld snel in omvang toeneemt. Dat houdt direct verband met de stijging van het aantal museum-bezoekers en de behoefte van deze bezoekers — zowel zij die in groepsverband als zij die individueel komen — aan een zekere begeleiding tijdens het verblijf in het museum.

Voor die begeleiding worden regelmatig nieuwe mensen aangetrokken en in kwantitatieve zin is er zonder meer een duidelijke toename van de educatieve activiteiten.

Maar hoe is het met de kwaliteit van het werk? Is er een duidelijke doelstelling geformuleerd, rekening houdend met de behoeften van het publiek en zijn er goede en voldoende gevarieerde methoden ontwikkeld om die doelstellingen te realiseren? Maar ook: is er goed samenspel tussen museum-staf en educatieve dienst, waardoor laatstgenoemde voldoende steun ondervindt bij de uitvoering van haar taak? Tenslotte: over welke faciliteiten — bijv. werkruimten en apparatuur — heeft de educatieve dienst bij haar werk de beschikking?

Verskillende van deze vragen kwamen ook voor in de enquête die in het najaar 1970 werd gehouden onder de directies van de Nederlandse museums en die werd samengesteld door enige leden van de werkgroep educatieve diensten. De resultaten van deze enquête zijn neergelegd in een rapport, dat aan het einde van de museumdag werd gedistribueerd.

De heer van Wengen stelde min of meer dezelfde vragen aan de orde tijdens het via een flanelbord en beschreven papierstroken opbouwen van een schema waarin de positie van de

edukatieve dienst in het museum het uitgangspunt was.

Het op deze wijze ontwikkelde schema wordt hierbij afgedrukt, waarbij de cijfers verwijzen naar de verschillende relaties die de edukatieve dienst zowel binnen als buiten het museum onderhoudt. Wellicht ten overvloede wordt hierbij opgemerkt dat de relaties ongelijksoortig van aard zijn.

1. De relatie met het publiek is voor de edukatieve dienst uiteraard van vitaal belang. T.a.v. dit publiek werd zoëven al opgemerkt dat vaak onderscheid gemaakt wordt tussen bezoekers die in groepsverband komen en zij die individueel het museum bezoeken.

Door veel edukatieve diensten in de Nederlandse museums wordt in verhouding veel aandacht besteed aan eerstgenoemde categorie. Dat is ook wel verklaarbaar. Een groep vormt — zeker wanneer het een schoolgroep betreft — meestal een qua belangstelling en leeftijd homogeen geheel. Voor zo'n groep kan men een gericht programma opstellen waarbij — eventueel in een aparte ruimte en met gebruikmaking van audio-visuele apparatuur — het bezoek aan de museum-expositie kan worden ingeleid en mogelijk ook in een nagesprek worden geëvalueerd.

Het groepsbezoek wordt — althans in verschillende grotere museums — steeds gevarieerder, waarbij naast rondleidingen ook de zelfwerkzaamheid en het werken met een museum-project de aandacht trekken.

Hoewel het groepswerk aan de medewerkers van de edukatieve diensten veel mogelijkheden biedt, mag dat geen aanleiding zijn om de categorie van individuele bezoekers te verwaarlozen. Toch gebeurt dit nog te vaak. Het is aan de medewerkers van de edukatieve diensten om hier attent op te zijn en de aandacht tussen de beide categorieën op de juiste wijze te verdelen. T.a.v. het individuele publiek zal dat vooral neerkomen op het verdere ontwikkelen van de juiste technieken waarmee het mogelijk gemaakt wordt de individuele bezoekers tijdens hun bezoek aan het museum op de gewenste wijze te begeleiden. Van deze technieken is de dia-serie met bijgesproken tekst en al of niet voorzien van achtergrondmuziek de meest toegepaste.

2. Voor een optimaal functioneren van een edukatieve dienst is een goed samenspel tussen staf en edukatieve dienst onontbeerlijk. Om te beginnen is het belangrijk dat de doelstelling van de edukatieve dienst volledig past in het beleid

dat door het betrokken museum in zijn algemeenheid wordt gevoerd.

Het is dus goed dat er regelmatig contact bestaat tussen de leden van de staf en de edukatieve dienst.

Met respektering van elkaars specifieke kwaliteiten, die bij de stafleden vaak zullen bestaan uit gespecialiseerde kennis en bij de medewerkers van de edukatieve dienst met name ook in de kennis van de overdrachtstechnieken, zal men gezamenlijk in het museum programma's moeten maken en uitvoeren. Een duidelijke testcase in dit opzicht zal in vele gevallen een tentoonstelling zijn.

De al eerder genoemde enquête wijst helaas uit dat deze nauwe samenwerking in lang niet alle museums aanwezig is. In zes van de dertien grote museums bleek b.v. dat de edukatieve medewerkers niet betrokken werden bij de planning van tentoonstellingen.

3. In verschillende museums in Nederland komen naast de traditionele rondleidingen steeds nieuwe werkvormen op. De zelfwerkzaamheid en het projekt-werk werden in dit verband al genoemd. Daarnaast worden regelmatig nieuwe methoden uitgetoetst met de bedoeling de bezoekers zo intensief mogelijk met de museumkollekties in contact te brengen. Dit geldt zowel voor de groeps- als voor de individuele bezoekers.

Over het algemeen moet in het uitproberen van deze nieuwe werkvormen veel tijd geïnvesteerd worden. Ook het evalueren van de verkregen resultaten is een arbeidsintensieve aangelegenheid.

Breidt het werk zich bovendien uit — en dat is in veel museums het geval — dan is aan een zekere specialisatie binnen de edukatieve dienst haast niet te ontkomen.

Het zal duidelijk zijn dat het hier geschetste beeld van de funktiespreiding binnen een edukatieve dienst een ideaal-beeld is, dat eigenlijk in geen enkel museum in Nederland tot nu toe gerealiseerd is. Toch is het goed dit ideaal-beeld voor ogen te stellen als men bezig is de eigen edukatieve dienst uit te bouwen. Men moet dan om zijn eigen keuze te kunnen motiveren de aanwezige alternatieve mogelijkheden kennen.

Gaan we de verschillende funkties na dan blijkt dat de meeste edukatieve diensten de beschikking hebben over enkele rondleiders(-sters). Hoewel de vorm waarin de rondleidingen plaats vinden hier en daar aan het veranderen is — speelser wordt en veel duidelijker op de groep inspeelt — ziet het er naar uit dat het instituut

rondleidingen als zodanig voorlopig wel gehandhaafd zal blijven.

Gaat de edukatieve dienst van het museum over tot groepswork — of dit nu werk in een atelier, projekt-werk of welke andere vorm van groepswork is — dan zal men er niet aan kunnen ontkomen om daar een of meer speciale krachten voor aan te trekken. Niet alleen omdat het intensief werken met groepen vaak speciale vaardigheden — werken met materialen in een atelier of b.v. discussie-technieken — vereist, maar zeker ook omdat groepswork veel arbeidstijd opeist.

Het begeleiden in het museum van de individuele bezoekers zou men zeker ook als een vorm van specialisatie moeten zien, die net als bij het groepswork veel tijd vraagt. Het op regelmatige tijden samenstellen van een dia-serie met gesproken tekst en achtergrondmuziek ter begeleiding van een tentoonstelling, het opzetten van z.g. museum-routes, het organiseren van filmvoorstellingen, kostuumshows, muziek-uitvoeringen en nog veel andere activiteiten die het museum ook voor de individuele bezoeker aantrekkelijk kunnen maken, zijn zaken die veel tijd en speciale aandacht vragen.

Een als hierboven beschreven edukatieve dienst zal het op den duur zeker niet kunnen stellen zonder de steun van hulpkrachten op administratief en technisch niveau.

De ervaring in grote museums leert dat bij de edukatieve dienst vrijwel de hele dag de telefoon gaat en dat er dagelijks verschillende brieven binnenkomen. De meeste van de telefoontjes en verschillende brieven gaan over afspraken voor bezoeken.

Wil het museum aan zijn publiek een goede service verlenen dan is het gewenst dat een vaste figuur — b.v. een sekretaressse — al deze binnengekomen verzoeken behandelt, afspraken voor bezoeken maakt en op deze wijze de edukatieve medewerkers niet steeds uit hun werk behoeven te worden gehaald.

Op dezelfde wijze zal een wat uitgebreidere edukatieve afdeling ook niet zonder een technisch assistent kunnen. Er moet regelmatig worden geprojecteerd, er moeten dia-klankbeelden worden geproduceerd, enkele museums werken reeds met een video-rekorder en zo zijn er nog vele andere zaken die de aanwezigheid van een technische man op z'n minst erg plezierig maken.

In het tweede vak van afdeling 3 staan zaken als ruimten en apparatuur genoteerd. Het is vanzelfsprekend dat zonder bovenstaande facilitei-

ten een enigszins ambitieus edukatief programma onmogelijk uitgevoerd zal kunnen worden.

4. Van een echte opleiding voor edukatief werk in een museum kan men — althans tot nu toe — niet spreken. Wel zijn er plannen voor een middelbare museum-opleiding in Leiden en daarin zal edukatief museumwerk zeker veel aandacht krijgen.

Momenteel wordt alleen in de kultuur-pedagogische opleiding van het Nutsseminarium voor Pedagogiek in Amsterdam enige aandacht geschonken aan museum-edukatie. Vermeldenswaard is bovendien dat in de edukatieve diensten van museums een aantal mensen werkzaam zijn die hun opleiding hebben gehad in een van de sociale akademies, die ons land kent.

Meer in de sfeer van bijscholing liggen de plannen die de werkgroep van edukatieve diensten heeft om in de nabije toekomst voor groepen edukatieve werkers meerdaagse bijeenkomsten te organiseren waar zaken als overdracht- en discussie-technieken maar b.v. ook het werken met audio-visuele middelen aan de orde gesteld worden.

Aan het slot van zijn betoog aan de hand van het flanelbord-schema haalde de heer van Wengen een van de konklusies aan van het rapport „Edukatief werk in de museums” dat de uitgewerkte gegevens van de eerder genoemde enquête bevat. In de zesde konklusie wordt gesteld: „... dat het edukatieve werk in het museum veelal meer uit liefhebberen bestaat dan dat het een integraal onderdeel van het beleid en filosofie vormt”. Een konklusie, die velen in de museum-wereld wat rauw op de maag zal vallen, maar die aan de andere kant duidelijk aangeeft dat, wil het edukatieve werk een eigen en duidelijke plaats in de museum-wereld innemen, gestreefd zal moeten worden naar een meer professionele aanpak van dit werk.

Het betoog van de heer van Wengen was er vooral op gericht dit aspekt van het edukatieve werk zo duidelijk mogelijk te onderstrepen.

Om 12.30 vindt naar aanleiding van het exposé van de heer Van Wengen de forumdiscussie plaats. Voorzitter van het forum is de heer Van Wengen, leden zijn mej. R. C. Vogel, en de heren P. W. J. Bettenhausen, J. J. Buffart en J. F. W. Ober.

De eerste vraag betreft de plaats van de Edukatieve Dienst in het grote geheel: behoren de leden tot de staf?

Mevrouw van Lakerveld is van oordeel dat men de Edukatieve Dienst niet moet uitvlakken. De

heer Buffart wijst erop dat alle grote musea een Edukatieve Dienst hebben. In de kleinere musea is het soms een persoon, die zich met dit werk bezig houdt. De verstandhouding met anderen behoort zowel in grote als kleine musea goed te zijn.

De heer Montagne weet niet goed wat onder Edukatieve Dienst te verstaan. Het museum zelf laat zich o.a. door middel van tentoonstellingen toch ook in met het publiek? Er dient een zekere begrenzing te zijn.

De heer Buffart oordeelt dat het museum in zijn geheel edukatief is en dat de Edukatieve Dienst mede verantwoordelijk is.

Mej. Wijnbergen brengt naar voren dat de ruimten, waarin gewerkt moet worden te klein zijn en dat het budget voor de Edukatieve Diensten ontoereikend is. Zij bepleit een losmaken van de staf. Een landelijk overkoepelend orgaan is gewenst.

Vanuit het forum wordt opgemerkt dat de Edukatieve Diensten zich veel met groepswerk bezig houden; een landelijke instantie zou dit werk moeilijk kunnen verzorgen.

Om 12.45 sluit de heer Van Wengen de discussie, waarop de heer Klasens het ochtendprogramma voor beëindigd verklaart. De deelnemers begeven zich naar het restaurant voor de lunch.

Om 2 uur bevinden alle deelnemers zich weer in de David Roëllzaal, waar prof. dr. A. Klasens ogenblikkelijk het woord geeft aan de heer G. J. van der Hoek van het Rijksmuseum. De heer van der Hoek zet uiteen dat er dit keer geen demonstratie, afgesteld op het scheppen van sfeer en op de kijkbegeleiding zal volgen. Men heeft er in Deventer al kennis mee kunnen maken.

Het thema voor deze bijeenkomst is de begeleiding van het individu. Vast staat dat het type bezoeker veranderd is. En dit nu heeft zijn invloed gehad op de aard van de werkzaamheden van de Edukatieve Dienst. Het werken met groepen kreeg meer aandacht, terwijl ook het facet van de werving meer in de belangstelling kwam. Gevaarlijk is het evenwel, wat al te zeer op getallen te gaan letten.

Doel is zoveel mogelijk mensen aan te zetten tot cultuurconsumptie. Maar de maatschappijstructuur is van dien aard dat lang niet iedereen te bereiken is. Uit de door mejuffrouw Van Eynsbergen en spreker ingestelde enquête over museumbezoek (*Bulletin van het Rijksmuseum*, 3de aflevering, 18e jaargang, 1970) blijkt dat het percentage nieuwe bezoekers 8% is.

Hoog gespannen verwachtingen moet men niet

hebben. De bekende drempel zou omlaag moeten of er zou iets gedaan moeten worden aan de vreesdrempel. Met de heer De Wilde van het Stedelijk werd deze kwestie besproken. Het bleek evenwel dat een museumdirecteur hier in feite eigenlijk machteloos is. Het is als met een tandarts, die men moeilijk verantwoordelijk kan stellen voor de slechte toestand van het gebit van zijn cliënten. Anderen hebben hier een taak.

Cultuurconsumptieve belemmeringen kan men echter wel met Minister Klompé zoveel als mogelijk is proberen tegen te gaan, en ook musea kunnen dienaangaande een zekere bijdrage leveren. In het Rijksmuseum nu bestaat het aandeel vnl. in *het helpen kijken*, waarbij het goed is aan te tekenen dat 65% van de bezoekers van dit museum aangeduid kan worden als „eenlingen” en 35% als leden van groepen.

Voor de individuele bezoekers is er in het Rijksmuseum een door de Edukatieve Dienst opgezette mechanische presentatie van voorgeslechte eenheden, waarbij er een getrapte toename van informatie is. Als introductie is er het klankbeeld (Tonbildschau geeft een meer exacte omschrijving), dat dankzij de 12-sporige bandrecorder en oorschelpen in de zaal door Duits-, Frans- en Nederlands sprekenden gevolgd kan worden. Met een gedrukte „kijkwijzer” kan de bezoeker vervolgens het museum in om de behandelde stof in de zalen in een tempo, dat hijzelf bepaalt te bekijken.

Die bezoeker, die prijs stelt op iets uitgebreide schriftelijke informatie kan deze tegen betaling verkrijgen, terwijl de bibliotheek openstaat voor de verkrijging van meer gedetailleerde gegevens.

Wat betreft de groepen merkt de heer van der Hoek op dat deze de schriftelijke informatie van te voren krijgen om zich al vast voor te bereiden.

Hierna wordt het klankbeeld over de schilderkunst in de 17e eeuw gedraaid. De heer van der Hoek demonstreert hoe men naar believen Frans, Duits, Engels en Nederlands kan laten beluisteren. Tot slot deelt spreker mee dat de duur van de klankbeelden — er zijn ook klankbeelden over Goya, de Gouden Eeuw en de Pruijktijd, terwijl er met kerstmis een klankbeeld „En het geschiedde in die dagen” te zien zal zijn — ca. 15 minuten is.

De heer van Wengen stelt de vraag of de Amsterdamse getallen (65% „eenlingen”, 35% groepen) wel overeenkomen met die van andere musea. Wat aan groepen geboden wordt, is in ieder geval ook van belang.

Op het podium verschijnen vervolgens mej. R. C. Vogel en de heren G. D. van Wengen en J. F. W. Ober, die ieder een in hun respectievelijke musea opgenomen programma zullen toelichten.

De heer Van Wengen brengt dank aan een tweetal heren van „Sony-video-recorder” die de op amateuristische wijze opgenomen programma's op vaktechnische manier zullen afdraaien. Heel in het kort belicht spreker de voordelen en mogelijkheden van de op het podium opgestelde apparatuur. Met de video-recorder is al wat beeld en geluid is direct te registreren en op ieder gewenst moment weer te reproduceren. Voor het op een levendige wijze verschaffen van informatie is de video-recorder zeer geschikt, terwijl bij het werken met groepen de video-recorder helpt de fouten, die gemaakt werden, aan te wijzen.

Mejuffrouw Vogel leidt daarop het eerste video-recorder-programma in. Zij merkt op dat het Gemeentemuseum van Den Haag sinds kort de Kunst-safari voor kinderen van 12-15 jaar kent: bezoeken aan de safari over Egypte en Griekenland nu werden op de video-recorder vastgelegd. Getoond worden vervolgens fragmenten uit de Griekenland-safari.

Opnamen zijn te zien van de ontvangst in de hal, van het bestuderen van de afbeeldingen op de vazen, die aanleiding geven tot een gesprek over de oudste geschiedenis van Griekenland en over Homerus en van het kleien naar aanleiding van Griekse vazen.

Mejuffrouw Vogel deelt daarop mee dat de kinderen twee uur lang bij de safari betrokken zijn: een uur rondleiding, gesprek en discussie en een uur zelfwerkzaamheid. De heer van Wengen bespreekt in het kort het tweede programma, een productie van het Rijksmuseum voor Volkenkunde te Leiden. Hij legt uit hoe Montessorileerlingen de bezwaren tegen het bespelen van de gamelan uit de weg wisten te ruimen en hoe thans geregeld lessen in het musiceren op de gamelan gegeven kunnen worden. De aanwezigen zien vervolgens hoe ieder kind bij zijn instrument leert tellen en horen tenslotte ook hoe de samenklank is.

De heer J. F. W. Ober van het Van Abbemuseum in Eindhoven kondigt aan dat zijn programma afwijkt van de twee voorgaande. Het museum onderhoudt nauwe contacten met leerlingen van de 6de klas van de Lagere School en van de eerste twee klassen van de Middelbare Scholen. Vooral aandacht wordt besteed en dat in samenwerking met de leraar tekenen aan het

Nouveau Realisme en dat dan afgezet tegen pop-art.

Gedemonstreerd wordt hoe de jongens met een jas zich naar een schutting begeven en met een luid gehamer zich daadwerkelijk met genoemde kunst inlaten, terwijl uit de nabespreking blijkt dat zij zich in sommige opzichten niet anders gedragen hebben dan de „professionele” kunstenaars. Voorzitter Klasens stelt hierop voor de discussie over het middagprogramma hierop meteen te laten aansluiten zodat het forum zijn plaatsen weer inneemt, met dien verstande dat nu de heer J. J. Buffart de discussie leidt.

De volgende vragen en vraagstukken worden daarbij aan de orde gesteld:

1. Is het toeval dat bij de video-recorder-opnamen alleen jeugdige personen te zien waren, wordt alleen op de jeugd gespeeld? De heer van Wengen antwoordt dat aan genoemde groep inderdaad veel aandacht besteed wordt, maar dat er ook samenwerking met anderen, met vormingscentra en volksuniversiteiten is.

2. Was het tempo, waarin de kleurendia's door het Rijksmuseum vertoond werden, niet te vlug? De heer van der Hoek meent dat het tegendeel waar is. De materie heeft de neiging vlug verelend te worden.

3. Zou het laten zien van de verschillende onderdelen van één enkel schilderij niet beter geweest zijn? — Het antwoord van de heer van der Hoek luidt dat dit ook een methode is.

4. Welke is de leeftijd van de kinderen met wie mejuffrouw Vogel werkt? 12 tot 15 jaar.

5. Waarom houdt men zich met dit soort zaken bezig? De heer Ober stelt dat men de belevingswereld van de kinderen moet activeren. Dat is beter dan andere vormen.

6. Wat is het verband tussen de rondleidingen en het maken van (stumperige) potjes in Den Haag? Mejuffrouw Vogel antwoordt dat de kinderen door het verrichten van eigen activiteiten vertrouwd raken met het museum, dat op zich niet al te uitnodigend is. Het mee naar huis nemen van een zelf gemaakt iets moet men verder zeer positief beoordelen.

7. De heer Buffart informeert bij de andere forumleden hoe zij tegenover zelfwerkzaamheid staan. De heer van Wengen, die als voorbeeld neemt het gamelanspel, concludeert dat de zelfwerkzaamheid, i.c. dus het bespelen van de instrumenten, interesse wekt. Die interesse kan men niet met praten alleen wekken.

De heer P. J. W. Bettenhausen van het Museum voor het Onderwijs wijst op de zgn. „Rei-

zen door het Museum”, verkenningstochten voor de jeugd in zijn museum, die erg aanslaan. Zelfwerkzaamheid is een goed middel.

8. Is er sprake van een eenmalig groepsbezoek, of zijn er nog verdere ontwikkelingen? Mevrouw Vogel kan deze vraag niet beantwoorden. In de kinderwerkplaats komen wel regelmatig bepaalde groepjes kinderen terug.

9. Spelen de leeftijdsgrenzen en met name de puberteit een rol bij het museumbezoek? Ober zegt dat jeugdige bezoekers in Eindhoven een paspoort krijgen en dat dit paspoort ook gebruikt wordt. De jeugd verovert de musea, zo kan men stellen.

10. Ook naar aanleiding van de ochtendzitting en vooral n.a.v. het punt van de evaluatie: zou het onderzoek preciezer kunnen? De heer van Wengen acht dit eveneens wenselijk. Een belangrijk punt is ook dat de doelstelling duidelijk is. Gelukkig beschikt men in Leiden over een socioloog. Met betrekking tot een project over Suriname mat men nog onlangs hoe de attitude tegenover dat gebied voor het bezoek was en hoe er na. Hij kan beamen dat subsidie-aanvragen voor dit werk noodzakelijk zijn.

11. Sommige musea komen waarschijnlijk nooit toe aan een Edukatieve Dienst: is een uitleningsinstituut van Edukatieve materialen niet gewenst? De heer van der Hoek, die in de ochtendzitting hierover ook al even sprak, gaat nader op de wenselijkheid hiervan in.

12. De heer Buffart, wijst n.a.v. de vorige vraag op de mogelijkheid van een „bibliotheek” van video-recorder-opnamen.

De heer van Wengen sluit hierbij aan door te attenderen op een rapport van de Culturele Raad van Zuid-Holland betreffende regionale consulenten. In het Documentatie Centrum (Vroeger Provinciale Bibliotheek) zouden de tapes ondergebracht kunnen worden en genoemde consulenten zouden aan belangstellenden inlichtingen over de aard van de collectie kunnen geven.

13. Het is de bedoeling toch zeker niet om video-opnamen, zoals vanmiddag vertoond, in een dergelijke bibliotheek onder te brengen? De heer van Wengen zegt dat gedacht moet worden aan de producties van Openbaar Kunstbezit en dgl.

De heer van der Hoek beklemtoont dat musea alleen maar afspeelapparatuur dienen aan te schaffen, opnameapparaten zijn vanwege gebrek aan kennis om ze op een goede manier te hanteren overbodig. Opnamen moeten door vakmen-

sen gemaakt worden. Een catalogus drukt en bindt men ook niet zelf.

De heer Ober is het hier niet mee eens. In Eindhoven zijn mensen van de technische staf voor dit werk opgeleid; samenwerking met anderen is trouwens ook mogelijk. Ook de heer van Wengen acht opnamen voor eigen documentatie belangrijk, omdat in bepaalde gevallen geen tijd bestaat om naar een studio te gaan. Een improvisatiespel moet meteen opgenomen worden en in geval een Tibetaans priester zich gaat kleden mag men de unieke kans om er een opname van te maken, hoe gebrekkig die dan ook zijn mag, zich niet laten voorbij gaan.

14. Zeker voor de kleinere musea lijkt de video-recorder te duur, waarom is eigenlijk niet over het leslokaal gesproken, waar men goedkope films en dia's kan vertonen, waar men exposities kan inrichten of materiaal uit het depot kan laten zien? Mevrouw Vogel zegt een eigen leslokaal en een eigen expositieruimte te hebben en genoemde mogelijkheden ook zeker te willen benutten. Uit het oog mag men echter niet verliezen dat de kinderen vooral vertrouwd moeten raken met het museum.

15. Voorzitter Klasens heeft twee vragen: Is de „mechanische” benadering van de heer van der Hoek een gevolg van het groeiende aantal bezoekers en gaat men ook zelf „de boer op”, bezoekt men ook scholen? De heer van der Hoek is ervan overtuigd dat de rondleider, die iedere keer hetzelfde verhaal houdt ook een mechanisme is. Met betrekking tot de tweede vraag merkt hij op dat er te Amsterdam sinds 1948 een schoolkunst-commissie is die zich o.m. met deze problematiek bezig houdt.

De heer van Wengen releveert hoe er tussen de Volkenkundige Musea en het Museum voor het Onderwijs contacten zijn over deze aangelegenheid; overleg is er over zgn. leskisten. Over het algemeen is het zo dat scholen en andere instellingen wel over „hard ware”, technische afspeelapparatuur beschikken, maar niet over „soft ware”, programma's. Deze zouden ook in de leskist kunnen komen.

De heer Van Schendel merkt vanuit de zaal op dat mechanisatie wegens het ruimtegebrek noodzakelijk is.

16. De laatste vraag betreft de kwestie dat een groep te groot kan worden en dat in dat geval beter overgeschakeld kan worden op de „mechanische” benadering van de individuele begeleiding. Mevrouw Vogel meent dat er wel oplossingen te vinden zijn.

De heer Klasens concludeert in zijn slotwoord dat deze museum-dag belangrijk geweest is. Er was de wijziging van de statuten, het vele werk dat door de leden van de Edukatieve Werkgroep verzet is met „geprogrammeerde mislukkingen” die later bij nader inzicht toch meer symptomen

van „kinderziekten” bleken en er was de geanimeerde discussie. Met een woord van dank aan ieder die tot het welslagen van de vergadering bijdroeg noodt de voorzitter ieder tot de thee en sluit om 16.15 uur.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Barradeel. In het kader van de dijkverhogingswerken, uitgevoerd in het verband van de Deltawet, werd een gedeelte van de oude zeedijk nabij Koehool ten noorden van Tzummarum afgegraven ten einde een bocht in de dijk te kunnen rechttrekken. Dank zij de medewerking van de Provinciale Waterstaat en het Aannemersbedrijf Van Hattum en Blankevoort te Beverwijk kon door dit oude gedeelte een dwarsprofiel worden gemaakt en bestudeerd. Hierbij bleek dat de dijk in de loop der eeuwen waarschijnlijk zeven hoogtestadia heeft gekend.

Het eerste, op 1.60 m boven N.A.P., behoorde aan een zomerkade-achtig kerndijkje, dat binnenwaarts een vrij lage breed uitlopende voet vertoonde en op een van nature reeds iets hoger opgeslijkt kwelder gedeelte was aangelegd.

Vervolgens werd dit dijkje zes malen verbreed en opgehoogd, waarbij hoogten werden bereikt van 2.48, 2.90, 3.44, 3.85, 4.63 en 5.60 m boven N.A.P. De laatste verhoging tot 5.60 m was een gevolg van de afsluiting van de Zuiderzee in 1932, terwijl die tot 3.44 waarschijnlijk gezien kan worden als een maatregel bevolen door Caspar di Robles, die na de Allerheiligenvloed van 1570 de Friese zeedijken liet versterken. Daardoor was deze luitenant-stadhouder een van de weinige Spaanse aanvoerders in Nederland, voor wie men een gedenkzuil oprichtte (1575), die, zij het in hernieuwde vorm, nog steeds bij Harlingen bij de zeedijk aanwezig is.

De dijklichamen en ophogingen waren steeds van zware klei gemaakt. De breedte van het eerste dijkje bedroeg ca. 12.50 m, tot ten slotte een breedte van ca. 43 m was bereikt. Aan de zeezijde was het eerste dijkje met een wierlaag afgedekt, evenals de buitenzijde van

de derde verhoging en verbreding. Ook heeft men na of tijdens het aanbrengen van de 4de verhoging aan de zeezijde een zwaar scherm aangebracht van grenenhouten palen, welk scherm later mede in het dijklichaam werd opgenomen.

Buiten het paalscherm was het wad duidelijk hoger opgeslijkt dan dat onder en aan de binnenzijde van de dijk, waar het op circa N.A.P. was gelegen. Het hoogteverschil bedroeg hier rond de 70 cm. Behalve wier is ook schelpgruis voor afdekking gebruikt, maar dit alleen voor de horizontale kruinen. Kennelijk heeft dit gruis, althans op deze plaats, ook gediend voor verharding van over de kruinen heen lopende wegen.

Het profiel wees uit dat, als de dijk verhoogd werd, dit gruis verwijderd en over de flanken van de dijk uitgestrooid werd. Het dateren van de verschillende ophogingsfasen was door het ontbreken van scherfmateriaal e.d. niet mogelijk. Ook de oudste kern kon niet worden gedateerd, maar is vermoedelijk rond 1200 aangelegd, getuige het feit dat het in 1182 dicht in de nabijheid gestichte klooster Lidlum veel bemoeienis met de dijken had en o.m. de Koehoolster Zijl (uitwateringssluis) onderhield.

Aan de binnenzijde van de dijk werden in de 5de en 6de ophoging (beide na 1570 ontstaan) twee niveaus van baksteenpuin aangebracht. Deze waren waarschijnlijk afkomstig van opritten tegen de dijk, die aansloten naar een uit het zuiden op het dijklichaam aanlopende weg.

Een bijzonderheid was nog dat in de 2de middeleeuwse dijk een duidelijke aan de binnenzijde ontstane dijkafslag was te zien, kennelijk veroorzaakt door over de toenmalige dijk kruin overslaand zeewater. (Litt. K. A.

Rienks & G. L. Walther in: *Barradeel*, 1955, Drachten, 142-148).

Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen/Fries Museum, Leeuwarden (G. Elzinga).

GELDERLAND

Apeldoorn. Onlangs werd de collectie van de Gelderse Archaeologische Stichting, Gemeentemuseum Arnhem, uitgebreid met een in 1844 op een niet nader bekende plaats in Apeldoorn gevonden geslepen vuurstenen bijl. Deze is ruim 23 cm lang, breedtoppig (Bundsø-type, cf. C. J. Becker, *Aarbøger* 1957) en mag aan de Trechterbekercultuur worden toegeschreven.

In 1886 werd de bijl door de gepensioneerd generaal J. W. de Clerq te Den Haag geschenken aan het museum van Bronbeek te Arnhem. *R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).*

NOORD-HOLLAND

Enkhuizen. In weerwil van het nog steeds groeiend heir van amateurarcheologen en de lofwaardige wijze waarop de A.W.N. zowel als vele gemeentelijke instanties het onderlinge contact tussen deze amateurs onderling enerzijds, met de R.O.B. of andere, erkende archeologische instituten anderzijds trachten te versterken, is het een feit dat voortdurend nog vondsten verloren gaan of in de handel verdwijnen.

Niet minder valt het te betreuren dat het de R.O.B. nu eenmaal aan mankracht en middelen ontbreekt aan allerhande bouwputten of andere grondwerken, die oudheidkundige merkwaardigheden vertonen, de gewenste aandacht te schenken, laat staan deze waarnemingen uit te breiden tot opgravingen. In menig geval zagen de plaatselijke afdelingen van de A.W.N. kans in de bres te springen en een noodonderzoek in te stellen met vaak uiterst waardevolle resultaten. Desondanks ont-snapt er nog veel aan onze blik of verneemt men eerst achteraf het een en ander.

De hier geschetste situatie doet zich vaak in onze oude binnensteden voor, waar bij de bouw van nieuwe panden veelal belangwekkende resten van de voorafgaande, soms tot in de 17de-, zelfs 16de-eeuwse of middeleeuwse bebouwing voor korte tijd in het gezicht komen.

Zelden is men in deze steden zelf ingeschoten op het in tekening of foto vastleggen van deze merkwaardigheden, terwijl de archeologische instituten, gesteld al dat zij tijdig ge-

waarschuwd zijn, in de meeste gevallen noodgedwongen verstek moeten laten gaan.

Een nevenfacet van deze gang van zaken is het bergen van losse bodemvondsten, hetzij van middeleeuwse, hetzij van nog latere datum. Indien een plaatselijke instelling in dezen alert is kan het voorkomen dat een openbare verzameling er zijn voordeel mee doet, maar er zijn vele voorbeelden te noemen dat zulks niet het geval is en de onderhavige vondsten op hun best belanden in een particuliere collectie. In de gunstigste gevallen zijn deze collecties geinventariseerd en laat zich de herkomst van de stukken naderhand nog vaststellen, maar ook dit is lang niet altijd het geval en de behouden vondsten hebben dan veel van hun wetenschappelijke betekenis verloren.

Bedoeld euvel heeft zich wel sterk toege-spitst met betrekking tot het majolica-aardewerk, met inbegrip van tegels. Sinds enkele jaren is een levendige bedrijvigheid aan de gang te Graft en in het naburige De Rijp, waar gedurende de tweede helft van de 16de en de eerste helft van de 17de eeuw grote hoeveelheden fragmenten van majolica werden ge-bezigd ter opvulling van holten achter houten walbeschoeiingen.

Deze majolica schijnt van verscheidene ateliers afkomstig te zijn, zowel Noordnederlandse als Zuidnederlandse, Spaanse, Italiaanse en wellicht ook Franse. Verscheidene particulieren spitten eigenhandig al deze schervenpakketten, vaak tot meer dan mansdiepte, om, met de bedoeling deze majolica te bemachtigen, in het bijzonder de bijna complete en zeer wel te restaureren exemplaren, waarvan sommige een hoge handelswaarde blijken te bezitten.

Voor zover wij het kunnen overzien, vindt slechts een gering gedeelte van deze vondsten zijn weg naar het museum in De Rijp, dan wel de in aanmerking komende grote musea elders in ons land. Moge zulks op zichzelf reeds spij-tig zijn, daarnaast kan worden gesteld dat hiermede tevens een unieke kans gemist dreigt te worden onze kennis over de ontwikkeling van het majolica-aardewerk in ons land, de herkomst daarvan en de verhouding tussen de diverse al dan niet gelijktijdig naast elkaar in gebruik zijnde soorten te vermeerderen.

Afgezien van deze vraagstukken mag het ons verwonderen hoe geliefd het majolica in ons land, in het bijzonder de naar verhouding zeer welvarende dorpen en steden rond de Zui-derzee en de grote Hollandse meren, eenmaal

moet zijn geweest. Ofschoon de produktie in eigen land zeer aanzienlijk was en wij zeker nog lang niet alle Noordnederlandse ateliers kunnen aanwijzen — Middelburg, Rotterdam, Haarlem, Amsterdam, Hoorn, Enkhuizen, Makkum, Bolsward, Leeuwarden — schijnt men daarnaast toch ook de bijzondere kwaliteiten van vaak prachtige stukken uit Italië en Spanje te hebben kunnen waarden.

Men krijgt daarbij de indruk dat het majolica-aardewerk, naast het wat later in zwang gekomen Chinese en Japanse porcelein, niet zozeer in de behoefte aan gebruiksaardewerk voorzag als wel de gewoonte de interieurs van de woonhuizen er mee op te pronken. Zoals wij dit tot in de vorige eeuw nog weten van de met porcelein volgestouwde Hindeloper kapiteinshuizen, moet er ook een tijd zijn geweest dat men zulks rond de Zuiderzee placht te doen met majolicaborden.

Frappeerde ons enkele jaren geleden al de onvoorstelbare hoeveelheid majolicascherven, voorkomende in de vulling van de voormalige, 17de-eeuwse stadsgracht te Staveren ter hoogte van de daarin thans uitgedolven nieuwe sluis- en havenkolk, geheel overeenkomstige waarnemingen konden onlangs weer te Enkhuizen worden verricht toen men daar achtereenvolgens, benoorden de Westerstraat, een parkeerterrein aanlegde en een bouwput groef ten behoeve van een nieuw postkantoor. Het betreft hier opgehoogde terreinen, gelegen tussen de middeleeuwse vesten en de zeer ruim uitgelegde bolwerken, met de aanleg waarmee in 1590 werd begonnen en waarvan de nog bestaande, in 1649 verrezzen Koepoort de westelijke begrenzing vormde.

Het mag opmerkelijk heten dat men voor deze ophoging geen ordinair huisvuil gebezigd schijnt te hebben, doch aarde, bijna uitsluitend vermengd met schier talloze majolicascherven, al dan niet volledige tegels en enig bouwpuin.

Deze tegels en het puin kunnen natuurlijk verband houden met de naderhand weer verdwenen 17de-eeuwse bebouwing ter plaatse, doch de aardewerkscherven behoren toch wel merendeels tot het circa een meter dikke ophogingspakket, dat aan de bebouwing vooraf ging.

Het valt moeilijk een antwoord te vinden op de vraag hoe men aan deze ontzaglijke hoeveelheden majolicascherven is gekomen, te meer omdat het hier waarlijk geen afval betreft van een plaatselijke gleibakkerij. Deze tak van nij-

verheid moet te Enkhuizen voor het overige wel hebben gebloeid, althans in de 17de eeuw, getuige de — uiterst zeldzame — proenen en sporadische misbaksels van polychrome schotels, onder het materiaal verdwaald aange troffen.

Schotels maakten ook hier weer het leeuwen-deel uit van de vondsten, terwijl het karakter en de herkomst daarvan frappante overeenkomst vertoont met onze bevindingen te Staveren, Graft en De Rijp. Naast schotels stuit men nu en dan tevens op kunstzinnig uitgevoerde zoutvaatjes en pronkschalen, waarvoor moeilijk een bepaalde bestemming valt aan te geven, ook al omdat deze in zeer defecte toestand tot ons kwamen.

Het gros van de vondsten wekt de indruk dat zij amper, of in het geheel niet waren gebruikt toen zij braken en naar de stortplaats verwezen werden. De kunst van het krammen verstond men trouwens al wel. Terloops wijzen wij tevens op het fragment van een pronkschotel, waaraan het rode koperdraad nog was gehecht, waarmee het voorwerp eenmaal aan de wand gehangen moet hebben.

In dit verband is het misschien aardig even te wijzen op een zinsnede uit de bekende *Historie der vermaerde Zee- en Koop-stadt Enkhuizen etc.*, geschreven door Geeraerd Brandt en het eerst in 1666 gedrukt bij Egbert van den Hoof te Enkhuizen. Minder zeldzaam is de tweede uitgaaf, te Hoorn in 1757 bij Jacob Duyn verschenen en voorzien van een vervolg, geschreven door Sebastiaan Centen. Onlangs verscheen van deze tweede uitgaaf een facsimile.

Brandt heeft ons nu een pakkende beschrijving nagelaten van de windhoos, die op 21 mei 1651 de stad Enkhuizen teisterde en verzuimt niet melding te maken van een huis, waarbinnen de nodige wonderen geschieden ten gevolge van de zuigende luchtzuil: „in deze kamer zyn de porceleinen schotelen, die op den mantel van den schoorsteen stonden, agter de koppen weggenomen, en tegens den vloer in stukken gesmeten, en de koppen zyn onbeschadigt staan gebleven”.

Wij willen intussen niet zo ver gaan en onderstellen dat alle majolicascherven uit de Enkhuizer bouwputten nu juist het gevolg zijn geweest van de ravage, in 1651 te Enkhuizen aangericht, al zou dit jaartal op zichzelf heel goed als terminus ante quem voor het storten van dit artistieke puin kunnen dienen.

Honderden majolicafragmenten alsmede tegels, uit de Enkhuizer bouwputten geborgen, hebben inmiddels hun weg gevonden naar een plaatselijke verzamelaar, doch het laat zich niet aanzien dat deze collectie door een der Enkhuizer musea verworven zal worden, of, waar dan ook, bij elkaar blijft. Een vooruitzicht, waarmee wij moeilijk vrede kunnen hebben.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

Medemblik. In verband met het voornemen, op korte termijn een terrein bouwrijp te maken, gelegen ten westen van de Herv. kerk en ten zuiden van de (gedempte) Oude Haven werd van 5 oktober-24 december 1970 een plaatselijk tot 6.5 m beneden het huidige maaiveld reikende ca. 60 m lange sleuf gedolven, die het onderhavige terrein in de richting noord-zuid doorsneed.

Aan dit onderzoek, dat een eerste oudheidkundige verkenning wilde zijn naar het ontstaan van de stad Medemblik, werd tevens deelgenomen door het Instituut voor Prae- en Protohistorie der Gemeente-Universiteit te Amsterdam, in de persoon van de heren H. H. van Regteren Altena en J. C. Besteman. Voor het opslaan en tentoonstellen der vondsten stelde de gemeente Medemblik ons voorts de zogenaamde Wapenkamer in het kasteel Radboud ter beschikking, hetgeen een groot gemak betekende.

Zoals tevoren al werd verwacht, vertoonden de uitkomsten van het onderzoek een frappante overeenkomst met de resultaten, verkregen tijdens onze opgravingen te Staveren in de jaren 1962 tot en met 1964 (*Nieuwsbull. K.N.O.B.*, 1962, *122; 1963, *68, *106, *177, *210; 1964, *176, *257-261; 1965, *50).

In beide gevallen ontstonden de nederzettingen langs de beide oevers van een natuurlijk water in een aanvankelijk enigszins brak milieu, waarin het zoute water echter steeds meer de overhand verkreeg naarmate het Almere zijn oevers ging verwijden en tenslotte uitsloeg tot de latere Zuiderzee. Staveren noch Medemblik hebben in de beginfase van hun bestaan aan open water gelegen, hoewel dit wel in de nabijheid lag en de stromen, waaraan beide steden ontstonden, zich op deze hoogte reeds tot mondingen begonnen te verwijden.

Blijkens de bodemvondsten ligt de geboorte van Staveren zowel als Medemblik in het Karolingische tijdvak. In tegenstelling met Sta-

veren wordt Medemblik evenwel niet voor 985 vermeld, in welk jaar koning Otto III aan graaf Ansfried — de latere bisschop van Utrecht (995-1010) — onder meer dat deel van de tol, munt en cijns „in villa quae dicitur Medemelacha” schonk, dat hij tevoren reeds van de koning in leen had gehouden.

Er bestaan aanwijzingen dat Medemblik zowel als Staveren hun ontstaan en bloei vooral te danken hadden aan de uitvoer van het in het achterland van beide steden voorheen in grote hoeveelheden gewonnen Friese zout, dat bereid werd uit de as van met zeewater verzadigde, in de wind gedroogde en tenslotte in brand gestoken veenkluiten. De hierdoor ontstane petten en poelen zijn voor een belangrijk deel debet geweest aan het ontstaan der Noordhollandse en Friese meren.

Herinnert de Delft, het grachtje dat thans in de richting noord-zuid midden door Staveren loopt, nog steeds aan het veel bredere en dieper water dat eenmaal de hartader van het middeleeuwse Staveren vormde en mogelijk de benedenloop vormde van de Nagele, te Medemblik doet zulks de Oude Haven.

Dit gedempte water vormde oudtijds een onderdeel van een in de richting west-oost naar het Almere, later de Zuiderzee afstromende geul, waaraan Medemblik wel haar naam te danken zal hebben gehad. Evenals dit te Staveren het geval was, raakten beide oevers, al dan niet opzettelijk, ten gevolge van de bewoning steeds verder opgehoogd, terwijl tegelijkertijd de oevers geleidelijk naar de waterkant afschoven, zodat de bedding voortdurend smaller en ondieper werd.

Voorzover kon worden vastgesteld waren de oevers vanaf de 13de eeuw, zo al niet iets eerder, met planken en palen bevestigd, niet zozeer om afkalving te voorkomen, dan wel om het meren van schepen en het laden en lossen daarvan te vergemakkelijken.

Onze proefgraving, die derhalve dwars op de richting van de Oude Haven was uitgezet en om deze reden verschillende, elkaar in tijdsorde opvolgende schoeiingen onder een hoek van 90 graden sneed bood te weinig mogelijkheden om zoals in Staveren huisplattegronden, indien aanwezig, als zodanig te identificeren.

Vermoedelijk bevonden wij ons juist aan het uiterste westelijke uiteinde van het Medemblik uit de 9de-14de eeuw, waarop voor het overige ook het beloop van de oudste, in de richting oost-west ten zuiden van de Oude Haven in

de huidige bebouwing nog altijd terug te vinden stadsgracht wijst.

Huisresten uit de daarop volgende eeuwen hadden ter plaatse zeer zeker wel mogen worden verwacht, op grond alleen al van de vogelvluchtkaarten van Medemblik uit de 16de, 17de en 18de eeuw. In dit opzicht speelde ons echter het afgraven van de oude huiserven parten, waartoe na de afbraak van hele buurten aan weerszijden van de Oude Haven in de vorige eeuw op drastische wijze was overgegaan.

Zodoende bestaat er sindsdien een fors hoogteverschil tussen de onbebouwde terreinen ten westen van de Herv. kerk — oudtijds aan St.-Bonifatius gewijd — en het nimmer afgegraven, nog steeds met huizen en straatjes bezette kwartier onmiddellijk ten zuidoosten van deze kerk.

Rijst hier de ondergrond tot ruim 3 m boven N.A.P. op en vertoont het geheel de gedaante van een langgerekte terp, beter gezegd een walterp, aan de andere zijde van de kerk ligt het terrein volkomen vlak en nog maar luttele centimeters boven het nulpunt.

Medemblik telt voor het overige meer van dergelijke walterpen, alle langs de „lacha" of andere, daarin oudtijds uitmondende wateren gerijd, maar hierop kunnen we binnen het bestek van dit overzicht niet ingaan. Opgemerkt zij slechts dat het oorspronkelijke karakter van Medemblik ingrijpend veranderde, nadat men de zeedijk tussen Oppendoes en Medemblik in de 14de eeuw had moeten terugnemen en herleggen over de terpwal aan de noordzijde van de Oude Haven, waar deze ook nu nog te vinden is. Weliswaar bleef de smalle strook gronds tussen de nieuwe zeedijk en de Oude Haven met huizen bezet, maar dit duurde slechts tot aan het einde der 18de eeuw, waarna ook deze terpwal met de funderingen van de daarop gestaan hebbende huizen werd afgegraven. Tegenwoordig bevindt zich hier het spoorwegemplacement.

Gezien al deze gedaanteverwisselingen behoefde het ons niet te verbazen dat de cultuurresten in het thans onderzochte terrein meteen aan de oppervlakte lagen. Zelfs in dit opzicht vertoonde de situatie een parallel met Staveren, waar de beide terpwallen aan beide zijden van de Delft in de vorige eeuw eveneens werden afgegraven, voorzover deze hoogten niet meer met huizen waren bezet.

Op dieper niveau kwamen alras ook aarde-

werkscherven uit vroegere eeuwen aan het licht, welke in het zuiden vanaf een diepte van 40 ÷ N.A.P., meer naar het noorden toe vanaf steeds grotere diepte, vermengd raakten met Karolingisch materiaal, als enkele Mayener- en Badorfer scherven, een fragment van een Tatinger kan, een grafietgrijze, vierkante kraal met gele zigzagversiering, het fragment van een reliefbandamfoor en dergelijke. Mogelijk mag ook de groen-glazen wrijf- of strijksteen nog tot dit vondstenpakket gerekend worden, al staat het vast dat deze gebruiksvorwerpen in veel later eeuwen in zwang bleven en uit Duitsland werden ingevoerd.

Ouder materiaal ontbrak volkomen zodat ons onderzoek geen voedsel kon geven aan de sinds de 15de eeuw opduikende bewering — Johannes van Leiden kwam er, naar het schijnt, het eerst mee aan — dat koning Radbod te Medemblik zou hebben geresideerd. Gelijk bekend stierf deze alom gevreesde Friese vorst in het jaar 719.

Medemblik kon gedurende de middeleeuwse perioden van haar bestaan minder op buitenlandse contacten overzee bogen dan haar zusterstad Staveren. De geschiedbronnen vloeien over het middeleeuwse Staveren aanmerkelijk rijker dan over Medemblik en wij weten dat Staveren niet alleen drukke verbindingen onderhield met Vlaanderen, Frankrijk, Engeland en de Oostzeelanden maar bovendien als een voorhaven van Utrecht gold en daarnaast aanmerkelijke belangen had bij de vaart op de Gelderse IJssel benevens de Rijn, waarbij stokoude, jaloers bewaakte tolprivileges in het geding waren. Niettemin ontliepen het middeleeuwse Staveren en Medemblik elkaar, naar het schijnt, weinig in uitgestrektheid, al betaalden de twee steden een zware tol aan de Zuiderzee. Beide steden maakten tegen het einde van de 16de eeuw, en gedurende de eerste helft van de 17de eeuw wederom een periode van grote bloei en uitbreiding door, waarbij Medemblik Staveren alras overvleugelde en achtereenvolgens vier nieuwe havenbekkens groef aan de zuidzijde van de oudste kern langs de Oude Haven. Hierdoor verschoof het zwaartepunt van de stad geleidelijk mee naar het zuiden. Staveren is aan dergelijke grote werken nooit meer toegekomen, maar tegen het einde van de 18de eeuw hielden beide steden elkaar opnieuw gezelschap in een snelle aftakeling, waardoor Staveren en Medemblik tot de „villes mortes" onder de Zuiderzeesteden bij uitstek

vervielen. Met Muiden waren het tevens de oudste.

Wij mogen onze schets niet afsluiten zonder nog iets te berde te hebben gebracht over de opbouw van de middeleeuwse walterp ten opzichte van de geul aan de zuidelijke oever waarvan deze ontstond.

Ofschoon de proefsleuf aan het meest noordelijke punt tot een diepte van 6.5 m beneden het maaiveld werd uitgegraven, was ook daar nog niet het diepste punt van de bedding bereikt, terwijl over de breedte slechts een gissing te maken valt zolang het onderzoek niet is voortgezet aan de overzijde van de geul, onder de noordelijke walterp, waarop thans onder meer de Zuiderzeedijk rust.

De bodem van deze kreek bleek in een zavelafzetting te zijn uitgeschuurd terwijl de naar het zuiden oplopende oever twee liniaalrechte onderbrekingslijnen in het profiel vertoonde. Op het eerste gezicht zou men geneigd zijn in deze lijnen mensenwerk te zien, in die zin dat de kreekoever schier machinaal met de schop of een molbord enkele keren was afgeschuurd in verband met herstellingen aan de naburige, iets verder naar de kreek aangebrachte schoeiingen. Naar onze overtuiging geldt het hier evenwel door tectonische werking veroorzaakte breuklijnen. De slappe vularde langs de kreek-oever bezat van nature neiging, onder de druk van het metershoge grondpakket daarboven, af te glijden naar de dieper gelegen kreekbodem buiten de schoeiing, en deze krachten zullen des te meer hebben ingewerkt op de zomen van de walterp naarmate de kreek zijn bedding in zuidelijke richting trachtte te verschuiven of bij zeer grote tijverschillen de bestaande schoeiingen ondermijnde. Een verschijnsel derhalve, te vergelijken met de dijkvallen langs de Zeeuwse stromen.

De zavelafzettingen waren ten zuiden van de kreekoever afgedekt met een vettere kleisoort, waar bovenop een vegetatielaag aanwezig was, mogelijk duidende op een begroeiing met moeraswoud of riet. De daarboven weer afgezette kleilagen toonden de toenemende invloed van de mens, die zich genoodzaakt zag zijn woonplaats op te hogen. Voor zover deze hogere kleilagen door aardewerkscherven te dateren zijn, valt er eerst een Karolingische ophogingsfase te onderscheiden. De vondst van enkele blauwgroene glasfragmenten met verdikte rand en gele, spiraalvormige glasdraad maakt een nauwkeuriger

tijdsbepaling wellicht mogelijk. Brandplekken sluiten deze Karolings-Ottoonse fase naar boven af en luiden een nieuwe woonfase der 12de-13de eeuw in, als zodanig herkenbaar door de talrijke Pingsdorfscherven en een enkele Andennescherf. In duidelijke relatie met deze fase staat de plaggenwal van kwelderzoden, die over de vloerlaag van de Pingsdorffase is opgeworpen. Van deze wal was slechts een klein gedeelte gespaard gebleven omdat het dijkje voor het overige ten gevolge der opvolgende bewoning geëgaliseerd raakte. Deze laatst bedoelde bewoning werd, behalve wederom door Pingsdorf- en Andennemateriaal, mede door kogelpotscherven met zogenaamde bezemveegstreepversiering gekarakteriseerd, alsmede een verdwaalde scherf van het allervroegste, zogenaamde Rijnlands steengoed. Eerst na deze periode schijnt men te zijn begonnen met het slaan van palen en het aanbrengen van planken ter bevestiging van de kreekoever.

De grondmonsters, genomen door het Instituut voor Prae- en Protohistorie te Amsterdam, zullen ons te zijner tijd wel een verfijnder beeld kunnen bieden van de gang van zaken, de eeuwen door, dan ons thans mogelijk was. Ook het levensmilieu en de veranderingen, welke dit onderging, zal ons dan scherper voor ogen komen te staan. Intussen is nu wel reeds duidelijk geworden aan welk een geduchte klink het gehele complex van de walterp, zowel als de zool daarvan, blootgesteld is geweest. Deze klink is, dunkt ons, voornamelijk debet aan het opmerkelijke verschil in hoogteligging van contemporaine, bewoonde afzettingen aan weerszijden van het Vlie. Althans voor zover het nederzettingen betreft welke niet onmiddellijk op diluviale afzettingen rusten, of daarvan slechts door zandige zee-afzettingen gescheiden zijn.

Een leerzame vergelijking valt intussen reeds te trekken met de situatie op een plek aan de zuidelijke rand van de huidige bebouwing van Medemblik, gelijk deze ons in het jaar 1967 duidelijk is geworden door een onderzoek van het I.P.P., waarvan de uitkomsten voorlopig werden gepubliceerd in het Nieuwsbulletin K.N.O.B. 1967, *121-*122.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

ZUID-HOLLAND

Alphen aan den Rijn. Op een vermoedelijk binnenkort te bebouwen terrein w. van de Alphen Bank werden op 3.12.1970 twee proef-

gaten gegraven en gedurende 14-24.12.1970 twee o.-w. gerichte proefsleuven.

Het terrein is gelegen juist ten n. van de in 1959 vanwege de R.O.B. gegraven werkput onder de huidige Castellumstraat, waarbij een gedeelte van een zwaar onderheid Romeins gebouw werd vastgesteld (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.* 1959, *84 en *98-99).

In de proefsleuven werd thans een vermoedelijk wel Romeins niveau aangetroffen op ca. 60 cm —N.A.P., doch dit bevatte nauwelijks Romeinse archaeologica. De n.-sleuf doorsneed een reeks goed bewaarde, aangepunte, op dwarsdoorsnede ronde, iepenhouten palen (diam. ca. 10 cm), die zich in de z.-sleuf niet bleek voort te zetten en vervolgens, 4.30 m w. ervan, een onregelmatige zetting van schuin ingeslagen, op dwarsdoorsnede vierkante (ca. 4 x 4 cm), elzehouten paaltjes die mogelijk ook in de z.-sleuf voorhanden is (determinatie houtsoorten: A. Voorrips, I.P.P.).

In een tussen beide sleuven ingegraven put kon tot een lengte van 18.35 m de eerstgenoemde n.-z. verlopende, onregelmatig dicht opeen gezette, palenrij worden vervolgd, die ter hoogte van de z.-sleuf inderdaad bleek te ontbreken. W. van en evenwijdig aan deze palenrij werd, gescheiden door banen „schone” klei een aantal banen met houtspaanders (3x) resp. met takjes (1x) vastgesteld.

Erkentelijkheid worde betuigd jegens de heer Joh. Westmaas jr. te Alphen aan den Rijn voor zijn tijdige melding van de voorgenomen bebouwing van het voor onderzoek gunstig gelegen terrein en voor zijn bemiddeling bij het op gang komen van het onderzoek, alsmede jegens het kerkbestuur van de Nederlands-Hervormde gemeente en het gemeentebestuur van Alphen aan den Rijn — eigenaren van het perceel — voor hun snelle bereidheid toestemming voor het onderzoek te verlenen.

Als aanvulling op dit bericht kan worden vermeld dat zich in de collectie van de heer J. Hoogeveen te Alphen aan den Rijn een tiental stempels bevindt: op *lateres* (9x): LEGIO XXX (4x), LEGIO XXXI (sic!) (1x), LEGIO I M (1x), LEGIO X (1x), EXGERINF (1x), onleesbaar (1x); op *tegula*: EXGERINF (1x). Volgens de eigenaar zouden deze gevonden zijn bij de bouw van een flat in de wijk Dammenooy aan de overzijde van de Oude Rijn.

Instituut voor Prae- en Protohistorie, Amsterdam (M. D. de Weerd) en Instituut O.G.A., Nijmegen (J. K. Haalebos).

Roomburgerpolder. Van oktober 1965-april 1968 werden door ir. J. van der Kley aan de z. oever van de Rijn direct ten o. van Leiden — in de Roomburgerpolder, op het terrein waar in 1927 door dr. J. H. Holwerda opgravingen werden verricht — elektrische weerstanden van de grond gemeten.

Hierdoor kon in het kadastrale plan een configuratie worden geprojecteerd, omvattende een rechthoek (100 x 82 m) met daarin een vierkant (32 x 32 m) met binnenverdeling. Het geheel suggereerde een Romeinse vestiging (*Westerbeem* 19, 1970, 22-33).

Ter verificatie van deze interpretatie der electropedogrammen werden van 11-20.01.71 vier proefsleuven gegraven ter plaatse van het vierkant vanwege het I.P.P. In deze sleuven werden resp. aangetroffen:

(1) een z.w.-n.o. verlopende spitsgracht waarin Romeins materiaal (IIB);

(2) 5.5 m w. van en parallel met (1) een enkelvoudige tot dubbele reeks aangepunte iepenhouten palen (determinatie A. Voorrips, I.P.P.), diam. ca. 14 cm, waarboven een vermoedelijk middeleeuwse of subrecente sleuf (uitbreken Romeinse muur?);

(3) 2 m w. van en parallel met (2) een spitsgracht die vrijwel geen archaeologica bevatte.

In de profielen viel geen duidelijk Romeins niveau waar te nemen. Het lijkt niet aan twijfel onderhevig dat de geconstateerde sporen de electrisch gemeten weerstandsverschillen hebben geconditioneerd.

I.P.P., Amsterdam (W. Glasbergen & M. D. de Weerd) en J. van der Kley.

Noordwijk. Volgens de overlevering zou de Herv. kerk te Noordwijk, oudtijds gewijd aan St.-Jeroen, boven de plek zijn gebouwd waar men eenmaal de stoffelijke resten van de Britse missionaris Jeroen had teruggevonden. De Acta Sanctorum geven als diens sterfdatum 17 augustus 857 aan, terwijl diens geboorte, op het hoofd na, in het jaar 973 op last van graaf Dirk II van Holland naar de kort tevoren gebouwde abdij te Egmond werd overgebracht. Bij een verbouwing van de kerk zou Jeroens schedel weer te voorschijn gekomen zijn, welk voorval aanleiding gaf tot pelgrimages, voortdurende tot aan de Hervormingstijd.

De restauratie van de huidige kerk, herbouwd na een brand in het jaar 1450 en voorzien van een zware, bakstenen toren uit het

midden, dan wel het begin van de 13de eeuw, werd aangegrepen voor een bescheiden onderzoek met de spade.

Hierbij kon worden vastgesteld dat de zeer diep gefundeerde pijlers van het huidige middenschip min of meer verrijzen boven de vrijwel geheel uitgebroken kiezelfundering van een tufstenen zaalkerk. De plaats van de westelijke afsluiting kon niet met zekerheid worden vastgesteld, doch deze afsluiting schijnt zich ter hoogte van het tweede paar pijlers ten oosten van de toren te hebben bevonden. Ter hoogte van de huidige viering versmalde het tufstenen kerkschip zich en eindigde naar het oosten in een koorpartij, welke vermoedelijk recht-gesloten was en juist tot de drempel van het huidige koor reikte.

Een datering valt voor de tufstenen kerk moeilijk te geven. Onder de kiezelfundering staken voor het overige skeletgraven, die bij de bouw van de tufstenen kerk doorgraven werden en ergo op een ouder, voorafgaand kerkgebouw zouden kunnen wijzen, dat mogelijk uit hout was opgetrokken. Bedoelde graven vertoonden dezelfde begraafrichting als de huidige kerk en waren uitgedolven in een humeus, door de begravingen sterk omgewoeld zandpakket, dat op zijn beurt weer rustte op fijn zeezand. Van nature schijnt deze ondergrond ten gevolge van opstuiving een naar het oosten oplopend oppervlak te hebben vertoond.

Gelijktijdig met de bouw van de toren heeft men de tufstenen kerk niet alleen met baksteen omkleed teneinde de muren aldus te verstevigen — met het oog op gewelven? —, doch deze bovendien naar het westen verlengd teneinde de toren met de kerk te verbinden. De buitengewone dikte van de hierbij gebezigde rode kloostermoppen — circa 10 cm —, zou erop kunnen wijzen dat deze werkzaamheden in het begin van de 13de eeuw reeds werden voltooid. Zolang er in het huidige koor nog geen graafwerk kan plaatsvinden, tasten wij in het duister over de koorsluiting van de verbouwde, tufstenen kerk.

Onopgelost bleef het verschijnsel dat het bed van bijna vuistgrote kiezelstenen, als vulling gestort in de funderingssleuven der tuf-

stenen kerk, ter hoogte van de tegenwoordige koordrempel bijna een meter hoger reikt dan elders. In zoverre verschilt de aard van het gebruikte materiaal ook, dat de kiezels hier vermengd bleken te zijn met een groot aantal fragmenten van Romeinse dakpannen. Bij ontstentenis van stempels valt de ouderdom en herkomst van dit materiaal niet nader te bepalen. Alle fragmenten vertonen intussen de sporen van erosie ten gevolge van stromend water. Wellicht zijn deze fragmenten om deze reden betrokken van een plek in, of aan een rivier, waar tevens de kiezels gewonnen werden. Aan de voormalige, naburige Romeinse limescastella als die te Valkenburg, Roomburg en Alphen, alle aan de linker oever van de Oude Rijn, behoeft als winplaats niet te worden gedacht, dunkt ons. Noch in deze legerplaatsen, noch in de aangrenzende Rijnbedding komt namelijk kiezel voor van het soort, in de fundering van de tufstenen kerk aldaar gebezigd. Veeleer komt dan ook een winplaats in aanmerking, veel hoger stroomopwaarts de Rijn gelegen.

Hopelijk zal voortgezet onderzoek in het huidige koor alsnog licht brengen in de verhouding tussen de kiezelfunderingen onder de zijmuren van het tufstenen kerkgebouw en de met Romeinse dakpanfragmenten vermengde kiezelstorting onder de tegenwoordige koordrempel. Misschien had het koor van de tufstenen kerk toch een gecompliceerder vorm dan aanvankelijk werd aangenomen en stelde men hieraan in verband met de verering voor St.-Jeroen al van oudsher bijzondere eisen.

Wij mogen dit overzicht niet besluiten zonder melding te maken van de resten van twee overkluisde grafkeldertjes, daterende uit de 13de eeuw en aangebracht tegen de binnenzijde van de noordelijke koormuur der tufstenen kerk. Deze keldertjes waren van binnen met kalk aangestroken, waarop vervolgens in menierode kleur enige kruistekens waren geschilderd. Zulks aan het hoofd- en voeteneinde, respectievelijk halverwege de beide zijwanden van de keldertjes.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

TENTOONSTELLINGEN

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. Hollandse 17de-eeuwse schilderkunst uit Franse musea -24 mei
- Tekeningen uit het Nationaal Museum te Stockholm -24 april
- *Amsterdams Historisch Museum*. Mokum en Mediene. Geschiedenis van de Joden in Nederland -16 mei
- *Museum Willet-Holthuysen*. Wit Delfts -31 mei

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Hoogtepunten uit de verzameling van het Rijksmuseum Kröller-Müller -31 dec.

BERG EN DAL

- *Afrika Museum*. Levend verleden -30 juni

DEN HAAG

- *Gemeentemuseum*. Huis in-Huis uit Willem Mengelberg -17 mei
- *Museum voor het Onderwijs*. Natuurbescherming en milieubeheer -9 mei
- *Museum voor het Onderwijs*. Natuurbescherming en milieubeheer -17 mei

DEURNE

- *Museum Dinghuis*. Carel Willink -2 mei

DOKKUM

- *Admiraliteitshuis*. Prentpraat

ENKHUIZEN

- *Zuiderzeemuseum*. Romantiek der Zuiderzeesteden, schilderijen, aquarellen en tekeningen van Cornelis Springer

ENSCHDEDE

- *Rijksmuseum Twentbe*. Johan Barthold Jongkind -1 juni
- *Twents-Gelders Textielmuseum*. Weefsels uit Guatemala -31 mei

GRONINGEN

- *Groninger Museum*. Oosterse keramiek uit de verzameling Kröller-Müller -10 mei
- *Provinciehuis*. Joden in Groningen 26 april-28 mei

HOENSBROEK

- *Galerie de Stof*. Haagse en Parijse school

PARIJS

- *Musée des Arts Décoratifs*. Pioniers van de 20ste eeuw: Gaudi, Guimard, Horta, Van der Velde -30 april
- *Grand Palais*. 800 jaar kunst uit Joegoslavië -17 mei

MEDEDELINGEN

VACATURES

DEN HAAG

Het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk vraagt een

DIRECTEUR

van het Koninklijk Kabinet van Schilderijen „Mauritshuis”, tevens

DIRECTEUR

van het Rijksmuseum H. W. Mesdag.

Vereist: academisch gevormd kunsthistoricus met ervaring en deskundigheid op het gebied van de oude schilderkunst.

Standplaats Den Haag.

Salaris, afhankelijk van leeftijd en ervaring, max. f 3.641.— per maand. A.O.W.-premie voor Rijksrekening. Vakantiewitkering 6%.

Sollicitaties onder vermelding van vac. no. 1-1040/2035 (in linker bovenhoek van brief en enveloppe) zenden aan de Rijks Psychologische Dienst, Prins Mauritslaan 1 te Den Haag.

HAARLEM

Het Frans Halsmuseum vraagt met ingang van 1 januari 1972 een

DIRECTEUR

De voorkeur gaat uit naar gegadigden met een kunsthistorische opleiding en bekendheid met de museumpraktijk.

Salaris: f 2845,— tot f 3641,— bruto per maand.

Eigenhandig geschreven sollicitaties binnen 10 dagen na verschijnen van dit blad te richten aan de burgemeester, Stadhuis Haarlem, onder vermelding in de linkerbovenhoek van de brief, van nr. 35510/1848/KNO.

HOORN

Bij het Westfries Museum is plaats voor een

MUSEUM-ASSISTENT(E)

wegens vertrek van de huidige assistente.

De werkzaamheden omvatten het verlenen van assistentie in de breedste zin aan de conservator bij het beheer van de eigen (historische) verzameling. Daarnaast vallen het voorbereiden en inrichten van tentoonstellingen (ook van eigentijdse kunst) en de voorlichting in het museum aan publiek en scholieren onder de taak van de assistent(e).

Geboden wordt een functie met een grote mate van zelfstandigheid en de mogelijkheid tot het ontplooiën van eigen creatieve initiatieven in een dynamisch museumbeleid.

Vereisten: middelbare opleiding, belangstelling voor kultuurgeschiedenis en de bereidheid tot creatief „meedenken” bij het beheer van een regionaal gericht museum. Ervaring in museaal werk en het bezit van een diploma van de Museumcursus strekken tot aanbeveling.

Salaris, afhankelijk van opleiding en bekwaamheid, van f 972.— (minimum) tot f 1.319.— (maximum) bruto per maand.

De gebruikelijke rechtspositieregelingen zijn van toepassing.

Inlichtingen kunnen worden verkregen bij de conservator van het museum, de heer W. A. Braasem, tel. 02290-5783.

Sollicitaties binnen tien dagen na het verschijnen van dit blad te zenden aan burgemeester en wethouders van Hoorn.

LEIDEN

Het Ministerie van Defensie vraagt per 1 februari 1972 een

DIRECTEUR

van het Nederlands Leger- en Wapenmuseum „Generaal Hoefler” te Leiden.

Kandidaten met belangstelling voor deze in belangrijke mate coördinerende en beherende functie dienen over een ruime ervaring in een leidinggevende positie te beschikken. Afgeronde academische- of hiermee vergelijkbare opleiding strekt tot aanbeveling.

Een positieve militaire instelling, belangstelling voor de militaire historie, representatieve eigenschappen, goed met personeel kunnen omgaan, inventiviteit en goede kennis van moderne talen zijn o.m. de eisen welke voor een goede functievervulling noodzakelijk zijn.

Geboden wordt een aantrekkelijke en zelfstandige functie met een salariëring, afhankelijk van leeftijd, opleiding en ervaring van — voorshands — max. f 3027.— per maand, exclusief 6% vakantiewetgeving. Premie AOW voor Rijksrekening.

Promotiemogelijkheid met een daaraan verbonden salaris van maximaal f 3641.— per maand is t.z.t. aanwezig.

Voorts: gunstige pensioenregeling (welvaartsvast pensioen); eventueel gedeeltelijke vergoeding van reis-, pension- en verhuiskosten volgens de bestaande regeling.

Schriftelijke sollicitaties onder vermelding van vac. nr. 5-0925/2035 (in linkerbovenhoek van brief en enveloppe) zenden aan de Rijks Psychologische Dienst, Prins Mauritslaan 1 te Den Haag.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GRONINGEN

Groningen. Binnen het kader van de werkzaamheden der restauratie werd gedurende de maanden januari en februari van dit jaar voor de vierde en tevens laatste maal een oudheidkundig bodemonderzoek verricht binnen de muren der Herv. kerk te Groningen, voorheen St.-Maarten gewijd. Voor de uitkomsten der vorige drie opgraafcampagnes moge verwezen worden naar *Nieuwsbulletin K.N.O.B.*, 1962 *3, *17 en *35; 1964, *4, *5 en *15; 1968, *38-41.

Samenvattend kan in de eerste plaats worden gesteld dat aan de huidige kerk een drieschepig bouwwerk is voorafgegaan, waarvan de vormgeving duidelijk beantwoordt aan de afbeelding van het kerkgebouw, weergegeven op het oudst bewaarde stadszegel van de stad Groningen. Dit bouwwerk was opgetrokken uit rode kloostermoppen van het formaat 7 x 14 x 28 cm en zal omstreeks het midden van de 13de eeuw wel voltooid zijn geweest.

Viering en dwarsschepen van deze kerk bestaan ook nu nog en bleven gespaard bij de ingrijpende verbouwingen in de 15de en 16de eeuw. De 13de-eeuwse kerk bezat een koorpartij met een half rond-afgesloten apsis, terwijl ook de naar het oosten gekeerde oksels van dwarspand en koor met half-ronde altaarnissen waren verrijkt.

Aan de westzijde verrees een zware toren, waarvan de grondvsten onder de vloer van de huidige tweede kerktravee, gerekend vanuit het westen, teruggevonden werden. Aanvankelijk stond deze toren aan drie zijden vrij. Eerst naderhand werd hij door het naar het westen verlengen der beide zijbeuken ingebouwd, zoals het kerkzegel dit laat zien. Het mede op dit kerkzegel afgebeelde zuiderportaal in het westelijke uiteinde van de zuider zijbeuk bleek geen sporen in de bodem te hebben achtergelaten.

De breedte van de middenbeuk der 13de-eeuwse kerk kwam overeen met die van het tegenwoordige middenschip, aangezien men de pijlers van de 13de-eeuwse kerk ombouwde tot

de kolommen van het huidige. Een verrassing betekende niettemin de vondst van klipfunderingen halverwege de onderbouw van de tegenwoordige pijlers. Hieruit viel af te leiden dat schip en zijbeuken van de 13de-eeuwse kerk eenmaal van elkaar waren gescheiden door intermitterende kolommen, in de lengterichting met elkaar verbonden door boogzwikken met een middellijn, half zo groot als de huidige pijlerafstand.

Voor de bouw van de 13de-eeuwse kruisbasiliek had een oudere, tufstenen kerk het veld moeten ruimen. Deze kerk bezat slechts een beuk en werd naar het oosten afgesloten met een enigszins versmalde, half-ronde apsis. Het schip bevond zich nagenoeg op dezelfde plaats als de middenbeuk van de bakstenen opvolgster en rustte op vervaarlijke zwerfkeien of „flinten”.

Bij de bouw van de bakstenen basiliek achtte men deze fundering nog zeer wel bruikbaar, ofschoon enkele keien naar buiten werden gewrikt in verband met het feit dat het middenschip iets breder uitviel dan het tufstenen kerk-schip. Bovendien vertoont de as van de bakstenen kerk een geringe zwenking ten opzichte van de as van de voorgaande kerk. Uit de aard der zaak werd de gewijzigde richting aangehouden bij de verbouwing en uitbreiding van de 13de-eeuwse kerk tot de tegenwoordige, in die zin dat de tufstenen kerk meer naar het noord-oosten, resp. zuid-westen gekeerd stond.

Een toren was de tufstenen kerk niet rijk, maar het komt ons niet uitgesloten voor dat de kerk in stede daarvan een gereduceerd westwerk had, zoals men thans nog kan opmerken in het naburige Bedum. De westgevel van de tufstenen kerk bevond zich in ieder geval juist onder de fundering van de westelijke torengevel, terwijl een tussenmuur tussen de bakstenen basiliek en de bijbehorende toren ontbrak. Aldus zou de tufstenen St.-Maartenskerk te Groningen — onder alle voorbehoud — toegevoegd kunnen worden aan de vrij lange reeks voorbeelden van dergelijke kerken uit de noordelijke kuststreken van ons land, door ons

opgesomd en besproken naar aanleiding van ons onderzoek in de kerk van Murmerwoude en afgedrukt in *Berichten R.O.B.*, XII-XIII, 1962-1963, 289-297, met verspreidingskaart afb. 7. Aan welke voorbeelden wij tevens zouden willen hechten de in 1682-1683 verminkte St.-Maartenskerk te Sneek alsmede de St.-Vituskerk van Oldehove te Leeuwarden, waarover wij eerst in 1969 zekerheid konden verkrijgen.

Op hun beurt dekten de zwerfkeien onder de tufstenen kerk de overblijfselen af van een houten kerk. Deze resten bestonden uit de aftekeningen van in de vaste, diluviale bodem uitgegraven paalkuilen, waarin eenmaal zware, eikehouten posten stonden met een middellijn van circa 40 cm. Voorzover de paalkuilen nog niet vergraven waren kon worden vastgesteld dat dit houten bouwwerk een rechthoek uitmaakte ter breedte van 9 meter en een lengte, minstens dubbel zo veel. Helaas kon de vorm van de koorsluiting niet worden achterhaald; aan de westzijde schijnt een ondiep voorportaal te hebben gestaan. C-14 onderzoek zal dienen uit te wijzen wanneer dit houten bouwwerk tot stand kwam. Zelf zijn wij op dit ogenblik geneigd dit bouwwerk te dateren na de verovering en verwoesting van de „villa Gruoninga” door de Noormannen, welke ramp vermoedelijk in het jaar 991 dan wel in 1006 of 1007 plaatsgreep.

Qua karakter en grootte vertoont deze houten kerk veel verwantschap met de houten kerk, die voorafging aan de fameuze, tufstenen, twintighoekige St.-Walburgskerk, die op korte afstand ten noordoosten van de St.-Maartenskerk verrees en waarvan de sporen door Van Giffen binnen het bestek van drie opgraafcampagnes konden worden blootgelegd. Vgl. A. E. van Giffen, *De Groninger Sint Walburg*, Groningen 1970. De houten St.-Walburgskerk bezat weliswaar twee zijbeuken bovendien, maar de breedte van het middenschip verschilde niet van de breedte van het schip der houten St.-Maartenskerk en ook de houten posten van beide kerken waren van dezelfde uitvoering. Aan de zuidzijde van de houten St.-Walburgskerk verrees voorts een houten klokhuis of klokkestoel, wat ook bij de houten St.-Maartenskerk het geval kan zijn geweest.

Aan de bouw van beide houten kerken kan, dunkt ons, de naam worden verbonden van bisschop Adalbold II (1010-1026). De Noormannenaanval op Tiel (1006) lag toen nog

vers in het geheugen en het wonderbare feit dat bij deze gebeurtenis het Tielse St.-Walburgsklooster gespaard bleef gaf aanleiding tot een hernieuwde verering voor Sint-Walburg als patrones tegen de Noormannen. Om deze reden wijdde bisschop Adalbold zijn paltskerk te Groningen aan haar en plaatste daarin relieken, afkomstig uit Tiel. Bisschop Bernold (1027-1054) herbouwde de houten St.-Walburg tot het kostelijke polygonale tufstenen monument, dat naar buiten de indruk wekte een ware vesting te zijn. Het valt dan ook te begrijpen dat de Groningse burgerij amper een eeuw later niet beter wist of deze kerk behoorde de stad, niet de bisschop toe en was bestemd geweest de inwoners van Groningen een wijkplaats te bieden indien de Noormannen het op hun stad voorzien hadden.

Uit de aard der zaak heeft de Groningse St.-Maartenskerk als parochiekerk oudere brieven dan de 11de-eeuwse bisschoppelijke paltskerk. Van een kerk, ouder nog dan de houten kerk uit de tijd van bisschop Adalbold II, is evenwel niets teruggevonden — daartoe waren de omstandigheden ook wel te ongunstig en is de bodem ter plaatse de eeuwen door veel te sterk omwoeld geweest. Aan brandsporen ontbrak het evenwel niet, men is geneigd ze in verband te brengen met de verwoesting van de „villa” omstreeks het jaar 1000.

In 1968 uitten wij reeds de veronderstelling dat de eerste kerk te Groningen werd gesticht door de Angelsaksische missionaris Willehad. Deze verliet Northumbria toen dit land door koning Alacred (765-774) werd geregeerd en schijnt meteen te zijn doorgereisd naar Dokkum, teneinde de arbeid van zijn aldaar in 754 vermoorde landgenoot Winifred, alias Bonifatius, voort te zetten. Hij vertoefde er geruime tijd totdat Liudger hem in het jaar 777 op deze post kwam vervangen. Willehad trok vervolgens over de Lauwers om het evangelie te verkondigen onder de nog heidens gebleven inwoners van Humsterland. Door een al te grote vrijmoedigheid schoot hij er bijna het leven bij in en moest vluchten naar het aangrenzende Drente, waar meer zegen op zijn werk rustte. Uit Drente riep Karel de Grote hem tenslotte naar de monding van de Neder-Wezer, teneinde de aldaar wonende Friezen en Saksen te kerstenen en als eerste de bisschopszetel van Bremen te bestijgen.

Groningen werd tot het graafschap Drente gerekend en viel derhalve niet onder de door

Friezen bewoonde Groninger ommelanden, die door Liudger gekerstend werden, evenals Oost-Friesland, aan gene zijde van de Eems. Toen Liudger tot eerste bisschop van Munster was gewijd, werden de Groninger Ommelanden benevens oost-Friesland bij diens bisdom gevoegd, terwijl het Friesland tussen Vlie en Lauwers, evenals Drente, onder het bisdom Utrecht bleven, en Jeverland bij Bremen kwam. Dientengevolge verkreeg de moederkerk van Drente St.-Maarten tot schutspatroom, gelijk ook die van Westergo (Bolsward) en Oostergo (Dokkum).

Zoals zulks in 1965 en 1968 het geval was kwamen ook bij de laatste campagne in de diepst geroerde lagen enige boomkistgraven te voorschijn, in casu uitgeholde eikehouten stammen, met primitieve deksels afgesloten. Misschien vallen deze boomkisten in twee groepen uiteen, die in ouderdom van elkaar verschillen. De oudste wijkt in begraafrichting af van de lengterichting der teruggevonden houten kerk, zulks in de richting noord-oost, resp. zuid-west. Tijdens de laatste opgravingen werden uitsluitend boomkisten aangetroffen — vijf stuks — waarvan de begraafrichting juist strookte met de as van de bedoelde houten kerk. Deze vijf boomkisten bevonden zich alle ten noorden of ten zuiden van de kerk, en niet daarbinnen. C-14 onderzoek zal moeten uitwijzen of deze tweede groep bijzettingen inderdaad jonger is dan de groep met afwijkende begraafrichting, in 1965 voor het eerst opgemerkt.

Wij blijven echter vooralsnog twijfel koesteren of de datering, in eerste aanleg voor deze laatste groep verkregen — 680 na Chr. — juist is en geen eeuw te vroeg. Gesteld dat de datering wel juist is, dan zou de desbetreffende groep bijzettingen slechts op een heidense begraafplaats kunnen wijzen, hetgeen ons, op deze plek, sterk zou verbazen. Over het algemeen kan over boomkistgraven worden opgemerkt dat zij, althans op het platteland, tot in de 12de eeuw, wellicht zelfs de 13de, in zwang bleven eer deze voorgoed werden vervangen door eiken plankenkisten, of, voor rijkkaards, zandstenen sarcophagen.

Behalve deze boomkisten leverde het onderzoek aan de noordzijde van de houten kerk op diep niveau twee eiken paalstompen op. Deze wekten sterk de indruk de afgezaagde, benedenste uiteinden te hebben uitgemaakt van een zelfde soort posten, als waaruit de houten

kerk was opgebouwd. Mogelijk hebben wij hier te doen met de overblijfselen van twee posten, die inderdaad deel uitmaakten van de houten kerk en bij de afbraak ten behoeve van de tufstenen kerk getrokken werden. De ingerotte uiteinden waren waardeloos en werden, na van het bruikbare gedeelte te zijn afgezaagd, weer in de bodem weggestopt. Door deze gang van zaken werd ons echter een kostbaar hulpmiddel in handen gespeeld om zowel de aard als de ouderdom van deze posten vast te stellen.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

Leegkerk. De restauratie van de deerlijk onderkomen en al meer dan een kwart eeuw buiten gebruik gestelde Herv. kerk te Leegkerk — nabij Hoogkerk — vormde gereede aanleiding voor een oudheidkundig bodemonderzoek. De dagelijkse leiding der werkzaamheden berustte bij de heer A. van Pernis, technisch medewerker bij de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort, terwijl voor het graafwerk zowel personeel werd aange trokken van de Fa. Y. Schakel te Exmorra als van de A.C.W.

Naar de aard van het nog gespaard gebleven metselwerk te oordelen dateert het onderhavige bouwwerk in eerste aanleg uit het midden, mogelijk zelfs het tweede kwart van de 13de eeuw. Voor de opbouw zijn rode kloostermoppen gebezigd van een fors, nogal onregelmatig formaat (8-9 x 14-15 x 29-31 cm). Sporen van een uit hout dan wel tufsteen opgetrokken voorgangster werden niet aangetroffen.

De Herv. kerk te Leegkerk behoort tot het groeiend heir der zogenaamde probleemkerken in de Friese en Groningse kleistreken. Zou de *Stichting Oude Groninger Kerken* er zich niet over hebben ontfermd en lag er in het verschiet geen nieuwe taak voor dit moment in verband met de westelijke uitbreiding van de stad Groningen over het grondgebied van Hoogkerk en Leegkerk, dan zou het er somber hebben uitgezien voor de kansen op het behoud.

Laat men het oog weiden over de omgeving van het op een lage verhevenheid liggende kerkje, dan rijst onwillekeurig de vraag hoe men in de 13de eeuw ooit de middelen heeft kunnen vinden een dergelijk bouwwerk te stichten en te onderhouden. De betrekkelijk nabij gelegen machtige Cistercienser abdij te Aduard schijnt, voorzover bekend, geen hand te hebben gehad in de bouw van de kerk, ter-

wijl het amper een half uur gaans was naar de parochiekerk van Hoogkerk. Blijkens het zich aldaar nog bevindende bouwwerk moet de parochiekerk van Hoogkerk al enige tijd hebben bestaan voordat men overging tot de stichting van de parochie Leegkerk.

Het kan ook zijn dat een plaatselijke hoofdeling de bouw van de kerk uit eigen middelen financierde en tevens zorg droeg voor het onderhoud van de pastoor, zoals in de Friese en Groningse kleistreken wel vaker geschiedde, vooral in de 12de en 13de eeuw. Daartegen pleit intussen weer dat wij geen enkel hoofdelingengeslacht kennen, geworteld in Leegkerk, terwijl men tevens vergeefs zoekt naar de standplaats van een voormalige stins of borg. Tenzij als zodanig aangemerkt zou mogen worden het verhoogde en omgrachte boeren erf aan de noordzijde van de kerk. Hier stond evenwel voorheen de „weme” of dorpspastorie. Blijkens het in de ondergrond aanwezige kloostermoppenpuin grijpt de bouwgeschiedenis van deze „weme” tot in de Middeleeuwen terug. Gelijk bekend waren aan deze landelijke pastorieën steeds koestallen en schuren verbonden, zodat de huidige boerderij ter plaatse, zij het architectonisch van geen enkele waarde, de oorspronkelijke sfeer weinig geweld heeft aangedaan.

Bij nader inzien is de kerk toch niet zo bescheiden van opzet geweest als men van grotere afstand gezien wel zou denken. Er kwam meteen al een bouwwerk tot stand met een inwendige breedte van ruim 8 meter op een grondslag van twee vierkante traveeën, ieder gedekt met een gemetseld koepelgewelf. Van dit bouwwerk resten thans nog de noordelijke zijgevel en de westgevel, zodat wij in onzekerheid verkeren over de koorsluiting. Wegens de zeer ondiep stekende fundering leverden de daartoe ingestelde pogingen niets op.

De inkassingen van de naderhand weer uitgebroken gewelven in de westelijke en noordelijke kerkmuur alsmede de daarin voorheen aangebrachte, in later tijd deels uitgebroken, deels dichtgezette venster- en deuropeningen stellen ons niettemin in staat een voorstelling te krijgen van het 13de-eeuwse karakter. Voors hands zijn wij bovendien geneigd aan te nemen dat de kerk naar het oosten met een vlakke muur was afgesloten conform de gelijktijdige kerk te Oldehove. In dit opzicht bezat de naburige kerk te Hoogkerk een iets rijker karakter omdat men hier een versmald-rechthoekig

koor aantreft. Een toren heeft de kerk te Leegkerk nimmer bezeten, al kan men zich hebben beholpen met een vrijstaande klokkestoel. De tegenwoordige dakruiter op het westelijke uiteinde van het kerkedak moge charmant zijn, middeleeuws is hij in geen geval.

Ofschoon de zijmuren en voorgevel blijkens de teruggevonden funderingen aan de buitenzijde met beren waren verzwaard, bleken deze toch niet bestand tegen de zijwaartse druk, door de gewelven uitgeoefend. Deze werking bleek zo catastrofaal dat men zich in de 15de eeuw reeds genoodzaakt zag de gewelven uit te breken en daarenboven de gehele zuidelijke zijgevel te vervangen. In de nieuwe zijgevel werden grote, met spitsbogen afgedekte vensters aangebracht, die tevens in de gespaard gebleven noordelijke zijgevel de veel kleinere, oorspronkelijke vensters kwamen vervangen. Tevoren telde men daarvan steeds een onder ieder gewelfveld, door twee gelijkvormige, doch blinde nissen geflankeerd.

Vermoedelijk bleef bij deze eerste verbouwing de koorsluiting staan, maar dit duurde slechts tot het begin van de 16de eeuw toen, naar valt aan te nemen, de tegenwoordige koorpartij met haar driezijdige sluiting tot stand kwam. Ter hoogte van de bouwnaad tussen schip en koor en naar schatting een halve meter ten westen van de uitgebroken fundering der oorspronkelijke koorsluiting metselde men voorts met de kloostermoppen, beschikbaar gekomen na de afbraak van de oude koormuur, een tussenwand op, doorbroken met een half-rond afgedekte toog.

Op grond van de in de kerkhofbodem aange troffen fragmenten valt aan te nemen dat althans de koorpartij eenmaal met leien afgedekt is geweest. Brokstukken van middeleeuwse nonnen- en paterpannen dan wel leipannen ontbraken te enenmale. Wellicht was de kerk met riet of stro gedekt, eer men overstapte op leien en „Hollandse” pannen. De huidige dakbedekking met „linkse” pannen is voor het overige hoogst curieus en zeldzaam.

Hoewel de naam Leegkerk op de nederige ligging van het omringende gebied schijnt te wijzen is dit de vraag, omdat er in dit opzicht nauwelijks verschil bestaat met het naburige Hoogkerk. Veeleer schuilt achter deze twee benamingen de onderlinge verhouding ten opzichte van het Drentse stroompje, geheten Koningsdiep en ontstaan uit de samenvloeiing van Eelder- en Peizerdiep. Dit zocht zijn kronke-

lend beloop bewesten Hoogkerk, vervolgens Leegkerk en loosde niet ver ten westen van Leegkerk eenmaal zijn water op de kwelder. Enige restanten van de voormalige bedijkingen aan weerszijden laten zich in het landschap nog altijd herkennen.

Niettemin ligt de omgeving van Leegkerk betrekkelijk laag. De kerkheuvel moge markant oprijzen binnen haar rechthoekige kerkhofgracht en boomsingel, op de benaming terp kan hij nauwelijks aanspraak maken. Het maaiveld der omliggende weilanden reikt nergens boven N.A.P. — wij maten hier kruinhoogten als 39 en zelfs 52 cm beneden N.A.P., hetgeen gemiddeld een halve meter lager is dan het natuurlijk niveau der kweldergebieden verder noordwaarts. Het kerkhof reikt tot 1.35 m boven N.A.P., het boerenerf aan de noordzijde tot 0.35 m boven N.A.P., welk onderscheid met de omgeving aan kunstmatige ophoging valt toe te schrijven.

Op het tijdstip dat werd aangevangen met de aanleg van het kerkhof en het graven van de kerkhofgracht schijnt het kerkterrein al enigszins opgehoogd geweest te zijn en wel tot circa 10 cm boven N.A.P. Hoogstwaarschijnlijk heeft men hier te doen met een aan de kerkbouw vooraf gegane bewoningsfase, die met kerk en kerkhof niets te maken had en een louter landelijke nederzetting gold. Deze nederzetting strekte zich tevens uit onder het erf van de „weme” en werd gekarakteriseerd door een grote hoeveelheid kogelpottenaardewerk uit de 12de en 13de eeuw. Hoewel er talrijke variëteiten in dit grauwgrijs tot zwart gekleurde aardewerk vielen te onderscheiden was de afwezigheid van uit het Rijnland of Maasgebied geïmporteerde stukken opmerkelijk, zodat de indruk van een zekere armelijkheid werd opgewekt. Klaarblijkelijk is de omgeving van Leegkerk eerst sinds de 12de eeuw ontwaterd, omkaad en verkaveld als een van nature laaggelegen, moerassig en tevoren slechts door jagers, vissers en schaapherders betreden gebied.

Over de natuurlijke begroeiing voor de kolonisatie valt weinig te zeggen, omdat het loopvlak der eerste nederzetting ten gevolge van latere begravingen sterk was aangetast, zelfs tot onder de „zool” van de eerste ophoging. Wel kon worden vastgesteld dat de bodem op het tijdstip der eerste menselijke vestiging uit zware brakwaterklei bestond, afgezet boven een oudere vegetatiehorizon. Deze horizon

tekende zich als een waterpas-liggende, donkere band ter dikte van circa 15 cm in de profielwanden af op een diepte van 75-90 cm beneden N.A.P. Op zijn beurt was deze horizon — broekveen? — geworteld in een nog oudere afzetting van zeer zware zeeklei. Wij bevinden ons hier derhalve in een uitgesproken „wold”-gebied, ingeklemd tussen de diluviale gronden in het zuiden enerzijds, de over het algemeen zandiger zeekleiformaties der terpengebieden in het noorden anderzijds.

Het mag wel algemeen bekend worden verondersteld, dat de kolonisatie van de Friese en Groningse „Wolden” een belangrijk hoofdstuk uitmaakt van de vaderlandse cultuurschiedenis en geheel parallel loopt met de ontginning der vergelijkbare landschappen elders langs de zuidelijke Noordzeekust, waarbij de vindingrijkheid en ervaring van Friese zowel als Hollandse ondernemers zulk een belangrijke rol speelden. Men kan dit hoofdstuk laten aanvangen in het Karolingische tijdvak, waarbij het hoogtepunt in de 12de eeuw viel en het besluit in de 13de eeuw.

Litteratuur: H. Halbertsma, *Terpen tussen Vlie en Eems*; I, Atlas; II, Tekst, Groningen 1963.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

OVERIJSSSEL

Haaksbergen. Gedurende de eerste week van maart is, bij reparatie van de houten vloer in de St.-Pancratiuskerk, in de noordelijke helft van de derde en vierde travee van de middenbeuk een beperkt onderzoek ingesteld naar de funderingsresten van de middeleeuwse kerk. Over een afstand van 3.50 m is een gedeelte teruggevonden van de oorspronkelijk noordelijke muur — in 1887 afgebroken bij de aanbouw van een nieuwe noordelijke beuk.

Deze muur, die direct onder twee op elkaar gelegen tegelvloeren werd aangetroffen, had een breedte van 1.05 m en bestond uit behakte blokken Bentheimersteen met een vulling van veldkeien en oersteen. De diepte van de fundering bedraagt ca. 85-100 cm vanaf het huidige vloeroppervlak. De eerste steenlagen bestaan uit veldkeien, gelegd op een oorspronkelijk heide-oppervlak.

Tegen de westkant van de in 1887 opgerichte pijler tussen de derde en vierde travee van het middenschip ligt de noordoosthoek van het opgegraven kerkgedeelte. De restanten van de uit veldkeien bestaande oude fundering, be-

horende bij de oorspronkelijke oostelijke muur van de thans teruggevonden kerk, liggen ca. 80 cm onder de huidige vloer.

Het opgelegde oostelijke wandgedeelte heeft een lengte van 3.50 m. Het onderzoek is voorlopig gestaakt.

Oudheidkamer Twente/Rijksmuseum Twente, Enschede (A. L. Hulshoff).

Vollenhove. De Herv. kerk te Vollenhove, een tweebeukige hallekerk, met de bouw waarvan tegen het einde van de 14de eeuw schijnt te zijn aangevangen, wordt sinds geruime tijd aan een restauratie onderworpen. Onlangs is een reeks grafkelders blootgelegd, die wegens hun bouwvalligheid dan wel te hoog reikende gewelfkruinen niet gehandhaafd kunnen worden en derhalve zullen verdwijnen. Zoals meestal bleek hun lugubere inhoud weinig opmerkelijks te bieden en is met een vluchtig onderzoek daarvan volstaan.

Twee kelders bevonden zich in het oostelijke uiteinde van het zuiderkerkschip en dateerden uit de 18de eeuw. Het oostelijke uiteinde van het noordelijke kerkschip — beide beuken zijn vrijwel congruent aan elkaar en worden van elkaar gescheiden door een rij slanke kolommen — bevatte er zeven, alle uit de 17de-18de eeuw, benevens de overblijfselen van een trapeziumvormig keldertje, dat de indruk wekte tot een vroegere periode te behoren. Waarschijnlijk zijn het er voorheen veel meer geweest, die opgeofferd werden aan de veel forsere, overkluisde exemplaren uit de regententijd.

Op de gepleisterde binnenwanden van de meest noord-westelijke kelder waren in schrijffletters met behulp van houtskool of lampenzwart enige teksten aangebracht, waaruit viel op te maken dat hierin op 12 maart 1728 Arent Herman Baron Sloet was bijgezet. Op 12 maart 1802 werd de kelder wederom geopend voor A. C. de May, geboren Sloet van Lindenhorst, en op 6 februari 1804 ten leste voor Fr. M. Sloet van Lindenhorst, geboren Sloet.

In de daarnaast gelegen kelder lagen eveneens de resten van drie bijzettingen. Op de deksels van twee doodkisten waren uit koperblik gesneden letters aangebracht, waarvan in een geval de volgorde nog bewaard gebleven was en lezen liet dat in de desbetreffende kist de stoffelijke resten rustten van „A E, Baronesse-Douairière van Isselmuiden, geboren Ba-

ronesse van Haersolte, Vrouwe van Zwollingerkamp — Obiit 19 oktober 1779”.

De tweede kist met het bespijkerde deksel droeg de datum 24 november 1774. Alle kelders waren van plavuizenvloeren voorzien, alsmede dwars over de kelder aangebrachte, zware ijzers, waarover de kisten eenmaal geschoven waren. In enkele gevallen had men het gebeente van de daarin bijgezette personen in een hoek gestapeld teneinde plaats te maken voor een jongere generatie. In een van de kelders stond bovendien een ruwhouten kistje, waarin geruimd gebeente was opgeborgen.

Circa 1.80 m beneden de huidige vloer van het noorderkoor bleken zich de resten te bevinden van een keienvloer, die met de huidige kerk kennelijk niets te maken had. Mogelijk betreft het hier het plaveisel van een pleintje uit een veel ouder tijdperk.

Op deze keienvloer rustte voorts de voeting van een vrij zware muur, opgemetseld uit bakstenen van een formaat, iets groter dan de afmetingen der stenen, gebruikt bij de bouw van de kerk. Deze vooralsnog moeilijk te verklaren fundering was plaatselijk opgeruimd ten behoeve der latere grafkelders en liep schuins onder de noordelijke koorpartij door, dwars door de voeting van de noordelijke koormuur heen tot onder de fundering van de meest oostelijke der noordelijke rij steunberen.

Terloops zij in dit verband nog opgemerkt dat zich op vrij grote diepte onder de zuiderbeuk de onderbouw van een tufstenen kerk of kapel schijnt te bevinden. Te zijner tijd dient ook naar deze resten een nader onderzoek te worden ingesteld en zal wellicht meer licht gaan schijnen over de vragen, welke het keienstraatje en de muur op dit moment opwerpen.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

GELDERLAND

Wamel. Bij de aanleg van de riolering in de Kerkstraat te Wamel werden in het voorjaar van 1970 tegenover de boerderij „Kloosterhof” over een afstand van 30 m bakstenen funderingsresten aangetroffen. Het formaat van de gebezigde stenen is 28 x 12 x 6 cm. De nodige waarnemingen werden verricht door de heer A. Jansen, lid AWN, te Druten.

Zeer waarschijnlijk zijn de resten afkomstig van de noordelijke afsluiting van het omstreeks het midden van de 15de eeuw gestichte klooster der Clarissen, dat onder de naam Mariënhof of Clareveld bekend stond.

In 1574 had het klooster veel te verduren van de Geuzen, die Wamel enige tijd bezet hielden. Men houdt er rekening mee, dat het klooster sindsdien niet meer als zodanig gefungeerd heeft. In het begin van de vorige eeuw is het afgebroken. Cf. *Monasticon Batavum* I. Suppl. 163.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

— Tijdens de in de zomer en herfst van 1970 uitgevoerde rioleringswerken in de Dorpsstraat van Wamel zijn door leden van de AWN — afd. Nijmegen en Omstreken — enige oudheidkundige waarnemingen verricht.

De Dorpsstraat ligt op een oude middeleeuwse dijk, die tot rond 1860 de Waalbandijk is geweest. Onder de dijk bevindt zich een enkele decimeters dik pakket donkere cultuurgrond, bestaande uit klei en onmiddellijk rustend op een ondergrond van rivierzand. Op sommige punten viel duidelijk vast te stellen dat het 3.00 tot 3.50 m hoge dijklichaam niet in een keer tot stand is gekomen. Het is bekend dat de dijk sedert het begin van de 17de eeuw verschillende malen is opgehoogd, en wel, naar uit enkele waarnemingen valt af te leiden, over een gezamenlijke hoogte van 1.50 tot 2.00 m.

Op de hoek van de Dorpsstraat en de Stationsstraat, nabij de Herv. kerk, werd de fundering en een deel van het opgaande werk van een tufsteenmuur doorsneden. Deze muur bleek op of in het rivierzand geplaatst te zijn op een laag van veldkeien ter breedte van 0.85 m. Hij resteerde nog tot een hoogte van 1.40 m, d.i. 2.40 m onder straatniveau. Aan de onderzijde bezat de muur een breedte van 0.80 m, aan de bovenzijde van 0.73 m. De muur is in gietwerk opgebouwd. Het formaat van de tufsteenblokken bedraagt 20/30 x 15/20 x 7/10 cm.

De muur staat loodrecht op de as van de kerk, een laat-gotisch bouwwerk, waarvan nog slechts koor en dwarspand over zijn, en wel op een afstand van ruim 41 m in westelijke richting, gerekend vanaf de westelijke sluitmuur van het dwarspand. Aangezien het muurwerk in het verlengde ligt van de kerk mag worden aangenomen dat thans de plaats van de westgevel van de kerk c.q. toren is teruggevonden. Uit andere bron is bekend dat de voormalige dorpskerk aanzienlijke afmetingen bezat.

Het gevonden muurwerk zal deel hebben uitgemaakt van de oude Romeanse kerk, die

voor het eerst opduikt in het midden van de 12de eeuw, als zij geschonken wordt aan het kapittel van Xanten. Sindsdien behoort de kerk aan dit kapittel, dat blijkens bewaard gebleven rekeningen in de 15de eeuw tot een vergroting en vernieuwing van de kerk is overgegaan. In 1574 wordt een deel van toren en schip afgebroken. Ongeveer 40 jaar later gaat de kerk over naar de Reformatie. De rest van het schip wordt afgebroken, misschien mede noodzakelijk geworden door de tezelfder tijd plaatsvindende ophogingen en verzwaring van de dijk, die thans over het noordwestelijke gedeelte van de voormalige ruimte van het kerk-schip loopt; de dijk is ter plaatse sterk puinhoudend en op een diepte van 1.40 m treft men een dikke laag kalkmortel aan.

In de rioleringsleuf in de Dorpsstraat werd ter hoogte van het oostelijk uiteinde van het voormalige schip een restant van een zware bakstenen muur doorsneden. Deze bevindt zich op een diepte van 0.80 tot 1.40 m onder het straatniveau en is 0.70 tot 0.80 m breed; de funderingslaag is 1.10 m breed. De stenen zijn doorgaans van het formaat 28 x 14 x 6.5 cm. Dezelfde stenen vindt men, naast andere, kleinere, formaten terug in het nog aanwezige gedeelte van de laat-gotische kerk.

In deze muur zal men waarschijnlijk een oude kerkhofmuur moeten zien, die in o.-w. richting op een afstand van 6 m langs de noordgevel van het dwarspand liep. Opvallend is dat de muur ca. 10° uit het lood is gedreven, hetgeen verband zou kunnen houden met de plaatsing van de muur op de dijk. De kerkhofmuur is hier enkele malen zuidwaarts verplaatst, het laatst in 1865. Van een dezer oudere muren is waarschijnlijk afkomstig een rest van een bakstenen muur, welke op de eerder genoemde tufsteenmuur werd gevonden. Deze is 0.90 m hoog en 0.40 m breed. Het formaat van de stenen bedraagt 22 x 11 x 5 cm. De huidige n.-z. lopende kerkhofmuur aan de zijde van de Stationsstraat staat in het verlengde van deze muur en dus tevens van de tufsteenmuur, zodat de bestaande begrenzing van het kerkhof hier nog steeds de plaats aangeeft waar zich weleer de westelijke zijde van het kerkgebouw c.q. van de toren heeft bevonden.

De historische gegevens zijn medegedeeld door de heer H. van Heiningen, Alphen (Gld.) en door drs. H. ten Boom, Herv. predikant te Wamel.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

UTRECHT

Utrecht. De ingrijpende veranderingen, gepaard gaande met de verwezenlijking van het plan Hoog-Catharijne te Utrecht, brengen onder meer de algehele afbraak mede van de bestaande bebouwing tussen de — inmiddels reeds gedempte — westelijke stadsgracht en het straatje, bekend onder de naam Achter Klarenburg. Bij het uitgraven van een reusachtige en verscheidene meters diepe bouwput in dit stadsgeedeelte kwamen, gelijk te verwachten viel, talrijke funderingen, water- en beerputten te voorschijn, doch tijd en mankracht ontbraken dit alles nauwkeurig in tekening vast te leggen.

Bijzondere opmerkzaamheid verdiende wel het restant van een op spaarbogen rustende, circa 90 cm brede, bakstenen muur, waarvan de onderste steenlagen tot een diepte van ruim twee meter beneden het huidige straatpeil reikten en waarvan op een enkel punt nog een fragment van acht steendikten hoog gespaard bleek te zijn. De richting van deze muur strookte vrijwel met de lengterichting van de huizen, gebouwd aan de westzijde van Achter Klarenburg. Dat wil zeggen in de richting oost-west, met een afwijking naar het noorden en enigszins gerend ten opzichte van de lengterichting van de aangrenzende straat.

Aanvankelijk gingen de gedachten uit naar een muur, die oudtijds de noordelijke begrenzing kon hebben gevormd van de immuniteit van St.-Marie, maar deze veronderstelling is toch niet houdbaar omdat de immuniteitsgrens hoogst waarschijnlijk verder naar het noorden lag. Mogelijk heeft de onderhavige muur een parallellopende tegenhanger, enige meters verder naar het noorden gekend en heeft men hier te doen met de zijmuur van een Romaans woon- of kapittelhuis, dat aan de zuidzijde werd begrensd door het in de vorige eeuw afgebroken, uit de 13de eeuw daterende en tot St.-Marie behorende kapittelhuis „Klarenburg”.

De muurrestanten zijn in een zandrijke, weinig vaste kalkspecie opgemetseld en bestaan uit bleekrode, zachtgebakken moppen van het weinig voorkomende formaat 10 x 17 x 32 cm. Dit formaat komt overeen met dat van tufbroden, gebezigd aan sommige 12de-eeuwse bouwwerken, zodat dit soort bakstenen wel uit dezelfde periode zal stammen. De moppen vertoonden intussen ook kalkresten op de niet-aangemetselde vlakken, zodat zij secundair gebruikt kunnen zijn en de muur, waarvan zij

deel uitmaakten, ook later dan de 12de eeuw tot stand kan zijn gekomen.

Daar, waar de spaarbogen op hun klippen moesten komen te rusten, waren in de plaatselijk afgezette, zandige rivierklei sleuven uitgedolven, waaruit vervolgens de voetingen, ter dikte van twee en een halve kloostermop, werden opgetrokken. Slechts een van deze klippen bleek voor het overige gaaf de eeuwen te hebben doorstaan. De naar het zuiden gekeerde zijde van deze klip was met de onderste stenenrij echter niet op de kleigrond gevleid maar op een plank, die op haar beurt weer werd geschoord door een rij schuins-weggeramde, aangepunte paaltjes met een lengte van circa 50 cm.

Deze merkwaardige voorziening hield kennelijk verband met de aanwezigheid van een pal naast de muur in de ondergrond uitgegraven en tot boven de onderkant van de muur in het profiel zichtbare, in doorsnede U-vormige, tweede sleuf. Deze liep evenwijdig aan de muur en stak met haar bodem circa 60 cm dieper dan de muurvoet. Op de bodem van deze tweede sleuf bevonden zich enige, kennelijk niet meer „in situ” gebleven plankresten benevens een loodrecht ingedreven, aangepunte, vrij zware paal. Helaas belette de aanwezigheid van een grote middeleeuwse beerput met bijbehorende werkschacht verdere waarnemingen, maar de indruk werd toch gewekt als had men hier te doen met de overblijfselen van een stevig in de ondergrond bevestigde houten huiswand, erfafscheiding of palissade. Deze sleuf was naderhand weer opgevuld met koe-mest en andere humeuze stoffen. Met een vervuilde gracht heeft men hier niet te doen. Daartoe lag de sleuf te hoog ten opzichte van het middeleeuwse woonniveau, terwijl ook de loodrechte insteken zich tegen een dergelijke hypothese verzetten. Op de bodem van de sleuf, zomede onder de muurvoet, kwamen aardewerkscherven te voorschijn van Paffrath-type en geel-gekleurde waar, verwant aan het Andenne-aardewerk, ook al ontbrak de glazuur.

De schoren en planken onder de muurvoet hebben toch niet kunnen verhinderen dat de muur naar de zijde van de moerassige sleuf is gaan overhellen. Vermoedelijk is dit al betrekkelijk kort na de bouw geschied want de eigenlijke spaarbogen tussen de klippen met hun overspanning van bijna twee meter werden op een gegeven ogenblik uitgebroken en vervangen door nieuwe spaarbogen van een kleinere

moppensoort, daterende uit de 14de of 15de eeuw. Opdat deze nieuwe spaarbogen op hun beurt niet zouden gaan doorknikken, liet men deze rusten op een vulling van baksteen, dit alles bovendien opgevangen door houten platen, waaronder eerst nog weer korte, aangepunte paaltjes in de bodem waren geslagen. Al met al kwam het ons voor dat men heeft zitten tobben met verzakkingen en deze tot staan heeft pogen te brengen door de fundering aan de buitenzijde bloot te leggen en op de beschreven wijze te herstellen.

Het valt te betreuren dat onze waarnemingen zulk een vluchtig karakter moesten dragen en het weinig zin heeft hier in te gaan op de betekenis van andere middeleeuwse muurfunderingen in de nabijheid, de talrijke gemetselde putten van uiteenlopende ouderdom en bestemming mitsgaders de inhoud daarvan — voor zover althans „legaal” geborgen!

Niettemin is een woord van erkentelijkheid op zijn plaats aan het adres van de bouwheer en aannemer, die het werkprogramma ten behoeve der oudheidkunde gedurende een volle dag wijzigden. Dank ook voor de onmisbare hulp, geboden door de onvermoeibare studenten, gehuisvest in het allengs befaamd geworden, middeleeuwse en alsnog tot monument verklaarde kraakpand Achter Klarenburg no. 2. Gemeentewerken Utrecht zorgden tenslotte voor de meest noodzakelijke opmetingen, terwijl het Utrechtse Gemeente-archief zich belastte met het maken van een reeks documentaire foto's.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

NOORD-BRABANT

Megen. Een viertal Romeinse munten, dat in dec. 1970 in een uiterwaard bij Megen aan de Maas werd opgebaggerd, kon door bemiddeling van een lid van de A.W.N. door het Rijksmuseum Kam te Nijmegen worden aangekocht. De heer J. H. Evers, Den Haag, gaf de volgende, hier verkort weergegeven, determinatie:

1. Republikeinse denarius van de muntmeester C Piso L.f. Frugi; ca. 64 v. Chr. (*RRC* 841 n).
2. Rep. den. van de muntmeester L. Plautius Plancus; ca. 47 v. Chr. (*RRC* 959 a of b).
3. den. van Augustus, geslagen te Lugdunum (Lyon) 2 v. Chr.-11 n. Chr. (*BMC* 90, nr. 530).
4. aureus van Nero, 64-68 n. Chr. (*BMC* 208, nr. 57).

Een Keltische munt, zgn. regenboogshoteltje van dezelfde vindplaats, behield de bemiddelaar zelf.

Rijksmuseum G. M. Kam, Nijmegen (A. V. M. Hubrecht).

Vierlingsbeek. Naar eerst onlangs bekend werd, is in oktober 1969 door J. Vervoort, Anna van Burenstraat 14 te Vierlingsbeek, op een akker tussen de Molenbeek en de Sleybergweg bij het z.g. Roekenbos een bronzen munt van Severus Alexander gevonden. Vz. portret van de keizer naar rechts; IMP ALEXANDER PIVS AVG. Kz. Spes; SPES-P-VBLICA; SC.

De munt is een sestertius van het type *BMC* IV nr. 902-904 en dateert uit het jaar 232. Zij is in het bezit van de vinder.

Instituut O.G.A., Nijmegen (J. R. Thijssen).

ZUID-HOLLAND

Poeldijk. Van 21.11.70 tot 3.04.71 is op de zaterdag door amateur-archeologen onder auspiciën van de R.O.B. een proefonderzoek uitgevoerd naar Romeins/inheemse nederzettingssporen, die zich bevinden onder een tuinbouwbedrijf te Poeldijk; over de gehele tuin (40 x 200 m) zijn in de loop der jaren bij groundbewerking sporen van deze bewoning aangetroffen.

Aanleiding tot het proefonderzoek vormde de vondst van een zwaar tufstenen fundament bij de aanleg van draineerpijp. Nader onderzoek binnen en buiten de warenhuizen bracht aan het licht, dat het fundament behoorde bij een „gebouw” van ca. 15 x 7/8 m. De tufsteen vormde als het ware een plaat van ongelijke dikte en vertoonde op veel plaatsen roetsporen. De noordwesthoek van het „gebouw” gaf nog opgaand werk te zien tot een hoogte van 70 cm; dit rustte op een vlijlaag van breuksteen. Direct erbuiten lag een grote concentratie van afbraakpuin: baksteen, tufsteen, hutteleem. Ten westen van het „gebouw”, maar iets zuidelijker, werd een uit tufsteen (halfsteens) opgebouwde bak gevonden (reservoir?). De bak (1.20 m x onbep.) had geen aanwijsbare bodem, maar vanuit de zuidoosthoek liep een goot, opgezet van dakpannen, over een lengte van een meter in de richting van het „gebouw”. Bak en goot waren afgedekt door een enige centimeters dikke laag van opus signinum.

De tufsteenresten lagen onder 60 à 70 cm opgevaren grond, die niet nader gedateerd kon worden, in een donkere cultuurlaag. Deze cul-

tuurlaag had een grootste dikte van 50 cm en bestond uit minstens twee delen: de bovenste 20 cm werden gekenmerkt door veel Romeinse vondsten, daaronder overheerste ceramiek van inheemse makelij. In de vaste klei onder de cultuurlaag werden ook enige sporen (paalgaten, greppels) gevonden van de bebouwing die vooraf gegaan moet zijn aan de steenbouw.

De nederzetting, gelegen 250 m ten noorden van de huidige Gantel, lijkt gesitueerd op de noordelijke oever van de Gantel uit de Romeinse tijd. Het pakket bewoningslagen liet een enigszins terpachtige structuur zien, met op de top de resten van de steenbouw (bouwrichting loodrecht op de Gantel) en aan de noordzijde met een afhellend talud. Tegen dit talud bevond zich een oplopende natuurlijke afzetting van afwisselend klei- en zandlagen.

Vondsten uit de cultuurlaag dateren de nederzetting in de 2de en 3de eeuw na Chr.; dit wordt bevestigd door een tweetal bijzondere vondsten: 3 fragmenten van een bronzen militair diploma (zie onder) en enige munten, waaronder een antoninianus van keizer Gallienus (256-268) (determinatie: Koninklijk Munt- en Penningkabinet).

Het geheel laat zich goed vergelijken met de nabijgelegen nederzetting te Rijswijk, die in de afgelopen jaren is opgegraven (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.* 1968, *94.*95; 1969, *40.*42; 1970, *35.*37).

Vondsten van Pingsdorfaardewerk op de overgang van Romeinse cultuurlaag naar natuurlijke afzetting dateren deze laatste in de 12de eeuw, waarschijnlijk eerste helft.

Het onderzoek kon plaatsvinden dank zij de melding en de medewerking van de heer A. H. van der Voort, de eigenaar van de tuin. De goede resultaten werden verkregen door de enthousiaste werkzaamheid van de amateur-archeologen, verzameld in de „Groep Tuf-

steen”. Deze groep telt ca. 10 deelnemers onder leiding van de heer M. C. M. van Adrichem en werd speciaal voor dit object samengesteld uit leden van de A.W.N. (afd. Den Haag), de N.J.B.G. (afd. Den Haag) en enige leerlingen van de MAVO-school te Poeldijk.

R.O.B., Amersfoort (H. Sarfatij).

Tot de bovenvermelde vondsten uit de Romeinse tijd behoren drie aan elkaar passende fragmenten van een bronzen oorkonde, een zogenaamd militair diploma. Van de twee plaatjes waaruit een dergelijk diploma placht te bestaan, is in dit geval enkel een gedeelte van het tweede plaatje aan het licht gekomen.

Aan de ene zijde is — in vaak moeilijk leesbare letters — een nog niet geheel ontcijferd deel van de tekst van de eigenlijke oorkonde te zien; op de andere kant bevinden zich sporen van de namen der zeven getuigen uit Rome, die hebben ingestaan voor de echtheid van de tekst, welke een afschrift is van een keizerlijke constitutio.

Het stuk dateert zeer waarschijnlijk uit het jaar 165 of 166 na Chr. (uit de tijd van de keizers Marcus Aurelius en Lucius Verus) en heeft betrekking op „de zoon van Amandus”, een Cananefaat [CANNANEF(AS)], wiens naam verder niet bekend is. Deze is als ruitser in dienst geweest bij de Ala I Noricor(um) c(ivium) R(omanorum), die tijdens de opstand der Bataven naar Germania Inferior is verplaatst en in de 2de en 3de eeuw te Durnomagus — Dormagen (aan de westelijke oever van de Rijn, ten noorden van Keulen) gestationeerd is geweest. Nadat Amandus' zoon uit de militaire dienst was ontslagen, is hij kennelijk teruggekeerd naar zijn geboorteland, de civitas der Cananefaten.

Instituut O.G.A., Nijmegen (J. E. Bogaers).

BOEKBESPREKING

C. Wegener Sleeswijk, *Vijftien jaar restauratie in de Oude Kerk te Amsterdam*, Amsterdam 1970.

Het vijftienjarig bestaan van de Stichting De Oude Kerk te Amsterdam was aanleiding een boekje over de restauratie van deze kerk te laten verschijnen. De brochure werd geschreven en ontworpen door prof. ir. C. Wegener Sleeswijk en C. C. Ridderbos. Het overvloedige illustratie-

materiaal is afkomstig van Monumentenzorg, de Gemeentelijke Archiefdienst Amsterdam en het bureau voor de restauratie van de Oude Kerk

Men is er in geslaagd binnen een bestek van 44 bladzijden een prettig leesbaar en voor iedere belangstellende begrijpelijk overzicht van de bouwgeschiedenis en een verantwoording van de restauratie te geven.

De typografische verzorging en de kwaliteit

van de foto's zijn zonder meer uitstekend te noemen. Origineel is de manier waarop men de nieuwsgierigheid van de lezer prikkelt door op de omslag een op het eerste gezicht nauwelijks herkenbaar foto-fragment van een laat-gotisch pijlerbasement sterk vergroot af te beelden. Aan de hand van plattegronden, doorsneden en opstanden wordt de bouwgeschiedenis van de uit een 14de-eeuwse hallekerk ontstane huidige basiliek duidelijk uiteengezet. Ook is aandacht besteed aan de voorgangsters van die hallekerk: een 13de-eeuws kerkje en een vroeg 14de-eeuwse basiliek, waarvan funderingen werden aangetroffen.

Uitvoerig legt het boekje verantwoording af van de wijze, waarop men tot de reconstructie van sommige verloren gegane onderdelen is gekomen, zoals de natuurstenen kruiskozijnen met hun getoogde bovendorpels en de kroonlijst van de Collegiekamer ten noorden van het koor, en de vernieuwing van de zeer fragmentarisch bewaarde

gevelnis met pinakels in de geveltop van de Sebastiaanskapel tegen de zuiderdwarsarm.

Geheel in de geest van de moderne opvattingen over het restaureren, waarbij ook getracht wordt de oorspronkelijke kleuren in het interieur terug te brengen, heeft men de middeleeuwse polychromie van de houten gewelven met hun ribben en gewelfschotels en de kleuren op muurstijlen en korbelen weer in het zicht gebracht, geconserveerd en met veel omzichtigheid aangevuld.

Dit alles is in beknopt bestek, zonder onnodig vertoon van ingewikkelde vaktermen voor een breed publiek uit de doeken gedaan. De 55 foto's en tekeningen zijn met de meeste zorg afgedrukt en maken deze brochure tot een waardevol document voor iedereen, die zich voor historische bouwkunst interesseert.

„Vijftien jaar restauratie in de Oude Kerk te Amsterdam” kan men bestellen door storting van f 7,50 op de postgirorekening no. 650.000 van de Stichting De Oude Kerk te Amsterdam.

H. P. R. ROSENBERG

TENTOONSTELLINGEN

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. Hollandse 17de-eeuwse schilderkunst uit Franse musea -24 mei
- Tekeningen van Cornelis Troost en zijn tijdgenoten -1 aug.
- *Stedelijk Museum*. Kubisme, tekeningen en prenten uit het prentenkabinet te Bazel -1 juni
- *Amsterdams Historisch Museum*. Mokum en Mediene. Geschiedenis van de Joden in Nederland -31 mei
- *Museum Willet-Holthuysen*. Variaties in wit. Wit Delfts uit de 17de en 18de eeuw -31 mei

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Hoogtepunten uit de verzameling van het Rijksmuseum Kröller-Müller -31 dec.

BERG EN DAL

- *Afrika Museum*. Levend Verleden -30 juni

BRUSSEL

- *Museum voor Oude Kunst*, Regentschapsstraat 3. 17de-eeuwse gezichten op Brussel -12 sept.

DEN HAAG

- *Museum voor het Onderwijs*. In Buddha's Bergen. Kunst uit Tibet, Nepal en Bhutan

DEURNE

- *Kunsthandel Tjerk Wiegersma* (kasteel). Haagse School, Nederlandse Impressionisten -31 mei

DUSSELDORF

- *Kunstmuseum*. Europese barokplastiek aan de Nederrijn -20 juni

EINDHOVEN

- *Galerie de Zonnewijzer*. Breitner, schilder en fotograaf -14 juni

ENKHUIZEN

- *Zuiderzeemuseum*. Romantiek der Zuiderzeesteden. Schilderijen, aquarellen en tekeningen van Cornelis Springer

ENSCHEDÉ

- *Rijksmuseum Twenthe*. Johan Barthold Jongkind -1 juni
- *Twents-Gelders Textielmuseum*. Weefsels uit Guatemala -31 mei

GRONINGEN

- *Provinciebuis*. Joden in Groningen -28 mei

HOENSBROEK

- *Galerie de Stoof*. Haagse en Parijse school

LEEUWARDEN

- *Fries Museum*. Oude Friese kerken

KEULEN

— *Kunsthalle*. Duitse 19de-eeuwse schilderkunst
-30 juni

LEIDEN

— *Legermuseum*. Voorwerpen uit de verre oud-
heid tot de 12de eeuw -31 aug.

MEERVELDHOVEN

— *Bedevertkerk*. Historische expositie van
beeldhouwwerken, kerkgewaden, schilderijen
-31 mei

MIDDELBURG

— *Rijksarchief*. Van centrale kern tot Kerncen-
trale, geslacht en land van Borssele -28 aug.

ROERMOND

— *Gem. Hendrik Luyten en Dr. Cuypersmu-
seum*. Edvard Munch, grafiek -30 mei

ROTTERDAM

— *Museum Boymans-Van Beuningen*. Variaties
in wit. Wit Delfts uit de 17de en 18de eeuw
12 juni-21 juli

MEDEDELINGEN

ZOMERVERGADERING K.N.O.B. EN EXCURSIE

De zomervergadering van de K.N.O.B. zal plaatsvinden op *vrijdag 18 juni a.s.* ten stadhuis van Middelburg. Die middag staan een bezoek aan het Zeeuws Museum en een wandeling door de stad op het programma.

De excursie op *zaterdag 19 juni* heeft het eiland Schouwen ten doel met een bezoek aan Zierikzee, Haamstede, Brouwershaven en Dreischor.

Het Informatiebureau V.V.V. Middelburg (Lange Delft 23; tel. 01180-2112) verleent bemiddeling voor het reserveren van logies. Tijdige reservering wordt aanbevolen.

De leden van de K.N.O.B. ontvangen in juni een gedetailleerd programma. Leden van de Nederlandse Museumvereniging zijn welkom.

VACATURES

AMSTERDAM

Het Rijksmuseum te Amsterdam vraagt voor de *afdeling schilderijen* per 1 januari 1972 een

WETENSCHAPPELIJK AMBTENAAR

Vereisten: doctoraal examen kunstgeschiedenis. Specialisatie in 15de en 16de eeuwse nederlandse schilderkunst strekt tot aanbeveling.

Leeftijd: circa 25-35 jaar. Salaris afhankelijk van leeftijd en ervaring max. f 1721.— per maand.

Schriftelijke sollicitaties te richten aan de hoofddirecteur van het Rijksmuseum, Hobbemastraat 21, Amsterdam.

MAASTRICHT

Het bestuur van de Stichting Limburgs Museum voor Kunst en Oudheden-Bonnevantenmuseum vraagt met ingang van 1 augustus 1971 een

STAFFUNCTIONARIS

die, naast algemene museumwerkzaamheden, zich in het bijzonder zal toeleggen op de educatieve taak en de verzorging van de public relations van het museum.

De voorkeur gaat uit naar een persoon, die een kunsthistorische- of een daarmee vergelijkbare opleiding heeft gehad zoals een studie aan een Academie voor Beeldende Kunsten.

Het salaris is afhankelijk van opleiding, ervaring en leeftijd. Van toepassing is het ambtenaren-reglement van de provincie Limburg.

Sollicitaties met opgave van uitvoerige gegevens te richten aan het bestuur van de Stichting Limburgs Museum voor Kunst en Oudheden en te adresseren aan de Secretaris van de Stichting, Slotmakersdreef 6, Maastricht.

ROTTERDAM

Het Museum Boymans-Van Beuningen vraagt voor de *afdeling Moderne Kunst* een

KUNSTHISTORICUS/KUNSTHISTORICA

die in het bijzonder belast zal worden met de bewerking van een catalogus voor deze afdeling.

Rang en salaris zijn afhankelijk van leeftijd en ervaring.

Sollicitaties binnen 14 dagen onder no. 256/2108 *ongefrankeerd* te zenden aan: chef Bureau Personeelvoorziening, antwoordnummer 363, Stadhuis, Rotterdam.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Barradeel. De mededelingen over de ouderdom van de zeewering nabij Koehool ten noorden van Tjummarum, opgegeven door G. Elzinga en vervat in *Archeologisch Nieuws* 1971, *69-*70, behoeven enige aanvulling. In ons werk *Terpen tussen Vlie en Eems*, II, Tekst, Groningen 1963, 161-162, toonden wij aan dat bedoelde zeewering in 1182 reeds moet hebben bestaan. In gemeld jaar werd het Witherenklooster „Mariendal” op geringe afstand ten zuiden van de nog bestaande zeedijk — die toen echter aanzienlijk smaller en lager was dan de huidige — gesticht op een terrein, dat slechts weinig was opgehoogd en zonder de beschutting van de zeedijk als kloosterstede te enen male ongeschikt zou zijn geweest.

Nadat bedoelde zeewering bij herhaling was doorgebroken besloot men het klooster te verplaatsen naar een veiliger oord. Hiertoe werd uitgekozen de terp van het gehucht Lidlum, een kwartier gaans ten zuiden van „Mariendal” gelegen. Met de bouw van dit nieuwe klooster werd in het jaar 1233 een aanvang gemaakt. Voortaan heette de verlaten kloosterstede „t Oude Dal”, ter onderscheiding van het nieuwe kloosterterrein op de terp van Lidlum.

Thans staat het eerste kloosterterrein nog bekend onder de naam „Kappelleterp” en het werd door ons in het jaar 1950 aan een oudheidkundig onderzoek onderworpen. Voor de uitkomsten zij verwezen naar onze uiteenzettingen over beide kloosters, afgedrukt in *Barradeels Oudste Historie*; Barradeel, Drachten 1955, 22-52.

Wat het in 1233 op de terp te Lidlum gebouwde klooster betreft, hetgeen hiervan na de afbraak in de tachtiger jaren van de 16de eeuw nog restte, viel aan de afgraving van de Lidlumer terp naderhand ten offer.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

GELDERLAND

Ede. Bij werkzaamheden in het uitbreidingsplan Veldhuizen, gem. Ede, zijn in maart j.l. door

de heer P. H. J. Balster te Ede enige vondsten gedaan die mogelijk wijzen op een uit de IJzertijd daterende nederzetting. Genoemd mogen worden een fragment van een glazen armband, Haevernick type 3b en een fragment van een maalsteen van bazaltlava, type zgn. Napoleonshoed. Door de heer E. Zuurdeeg te Ede zijn ter plaatse diverse grondsporen waargenomen.

Hierbij dient echter aangetekend te worden dat deze sporen misschien ten dele ook uit de Romeinse tijd dateren. In 1968 vond op het aangrenzende terrein een onderzoek vanwege de R.O.B. plaats van een aanzienlijk gedeelte van een uit de Romeinse tijd stammende nederzetting (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.*, maart 1969, *35.*36).

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Putten. Een heerlijk gehavende grafheuvel, genaamd de Konijnenberg in het Zuiderveld onder Putten, vormde van 19 tot en met 30 april 1971 het onderzoeksobject voor een veldpracticum van Leidse studenten. De primaire bijzetting, waarvan tussen de recente vergravingen door zwakke sporen in het oude maai-veld waarneembaar waren, kan gedateerd worden met behulp van een houtskoolmonster, dat afkomstig is van een aangekoold balkfragment. Een geretoucheerde vuurstenen kling is zeer waarschijnlijk als een bijgift aan de dode te beschouwen. Het is niet uit te sluiten dat meer zaken zijn meebegraven, gezien de recente verstoringen in het centrum.

Over de geschiedenis van de tumulus, nadat de primaire grafheuvel was opgeworpen, kan alleen vermeld worden, dat het monument nog tweemaal vergroot is. De in de heuveloppervlakken ontwikkelde bodemprofielen tonen aan dat deze uitbreidingen relatief snel op elkaar gevolgd zijn. Wij denken daarbij aan intervallen van minder dan een eeuw. Het heuvelcentrum was dusdanig beschadigd dat geen enkel spoor van een secundaire, laat staan, een tertiaire bijzetting zich liet vastleggen. Curieus is overigens, dat in het centrum scherven van een 13de eeuwse kogelpot te voorschijn

kwamen. Het ligt voor de hand de herkomst hiervan toe te schrijven aan een middeleeuwse schaapherder.

De eigenaar van de grafheuvel, de heer H. Ruiter, die welwillend toestemming heeft verleend tot het doen van de opgraving, heeft te kennen gegeven er prijs op te stellen het bergje te behouden. In samenwerking met de gemeente Putten zal de tumulus in zijn oorspronkelijke omvang hersteld worden. Het niet door ons onderzochte Z.O. kwadrant en de resterende profielwallen worden daardoor goed geconserveerd.

Instituut voor Prehistorie der Rijksuniversiteit Leiden.

NOORD-HOLLAND

Heemskerk. Door de Archeologische Werkgroep

van de Kennemer Oudheidkamer werden waarnemingen verricht in de ondergrond van een afgebroken pand aan de Gerrit van Assendelftstraat te Heemskerk. Op een diepte van 145-180 cm onder het maaiveld werden in een lichtgrijze zandlaag, over een oppervlakte van ca. 8 m², ongeveer 50 scherfjes aangetroffen van merendeels vrij hard gebakken, glad- en dunwandig IJzertijd-aardewerk.

De aanwezigheid van 1 wandfragment met schouderaanzet en 1 randfragment met verdikte randlip kan wijzen op een datering in Ruinen-Wommels II. Onder dit IJzertijd-niveau en daarvan door een ongestoorde zandlaag gescheiden, bevond zich een vondstloze akkerlaag met eergetouwsproten.

R.O.B., Amersfoort (P. J. Woltering).

MONUMENTEN-NIEUWS

TROTSEERLOODJES... EEN TERRA INCOGNITA

U kent ze ongetwijfeld, het bescheiden kunsthistorisch detail op de loden nok- en hoekkeepers, dakkapellen, spitsen, etc. Het loden dakplaatje — eigenlijk het visitekaartje van de Meester leidekker, pompenmaker of loodgieter — is in feite nog weinig overzichtelijk bestudeerd.

De leek, niet betrokken bij de facetten van de bouwkunde, ziet ze zelden, en bij confrontatie zal hij maar beperkte belangstelling voor zo'n loodje opbrengen.

Ongeveer vijf jaar geleden zag ik ze toevallig, en bemerkte tijdens het daarop volgend speurwerk, dat in vele delen van het land de trotseerloodjes waren gebruikt en nog steeds werden aangetroffen.

Stand van zaken

Door medewerking van tientallen architecten, aannemers, loodgieters, leidekkers en hun medewerkers, zijn nu ruim 500 verschillende exemplaren geregistreerd.

Ondanks gebrekkige informatie kon van $\pm$ 90% de herkomst min of meer nauwkeurig worden vastgesteld, waardoor een redelijk goed beeld

is ontstaan van de gebruikte vormen vanaf $\pm$ 1600 in de gebieden Noord en Zuid-Holland, Groningen, Friesland, en IJsselstreek; specifiek van de steden Deventer, Amersfoort, Gouda, Leiden, Delft, Haarlem en de IJsselmeersteden Hoorn en Enkhuizen.

Nagenoeg niets is nog bekend over Amsterdam, Utrecht en de Vechtstreek.

Alle exemplaren zijn in mijn kartotheek geregistreerd en getekend door de heer K. T. Meindersma te Velp.

Voor zover mijn kennis momenteel reikt ($\pm$ 1600) zijn de volgende feiten te constateren:

1. de vormgeving is altijd afgeleid van een wapenschild.
2. trotseerloodjes werden uitsluitend gebruikt in de „rijke” steden en provincies. In de zuidelijke provincies worden ze in 't geheel niet aangetroffen.
3. er is een grote verscheidenheid in vormen en opdruk toegepast. Er zijn er gevonden met simpele en fraaie vormen; met huismerken, wapens van stad of provincie (17de of 18de eeuw), met leihamers, pompen, loodgieters gereedschap en combinaties hiervan (18de en 19de eeuw); met- en zonder jaartallen, met symbolen en initialen (in iedere periode).
4. een stad of provincie kende meestal een eigen vormgeving.

5. deze vormgeving evalueerde echter overal.
6. zelfs steden, die dicht bij elkaar liggen, zoals b.v. Delft/Leiden of Hoorn/Enkhuizen, tonen door de eeuwen heen een ander beeld.

7. er zijn loodgieters-, leidekkers- en pompenmakers-generaties geweest, die in hun gilden in de stad van vestiging domineerden (o.a. familie Klein - Haarlem).

8. vele meesters maakten verschillende loodmerken voor verschillende bouwwerken en/of perioden van hun werkzaamheden. Een — waarschijnlijk zeer trotse loodgieter — presteerde het om méér dan tien verschillende loodjes te maken. Zelfs de schrijfwijze van zijn initialen werd steeds meeveranderd.

9. meesters van de drie genoemde gilden werkten soms vrij ver van hun eigen stad. Zo heeft de leidekker Tielman Jan Hendrekse uit Deventer, 2de helft 17de eeuw, waarschijnlijk het leien dak van kasteel Amerongen gelegd (dit blijkt uit de trotseerloodjes).

Doel onderzoek

De leidekkers-, pompenmakers- en loodgieters-gilden zijn te klein geweest om zelfstandig te kunnen bestaan. Voor zover mij bekend is nog nimmer gepoogd de gegevens van deze gilden bij elkaar te brengen en te vergelijken. In eerste instantie moet ik volstaan met:

Het registreren van de gevonden loodmerken.

Het achterhalen van de namen van de gilde-meesters via de gevonden initialen op de loodjes.

Het zoeken naar aanwijzingen of afbeeldingen op de loodjes willekeurig plaatsvonden, of een

gevolg waren van het gewicht, dat aan een der drie gilden in de betreffende periode werd gegeven.

Het bejiveren dat, indien loodjes nog heden worden gebruikt deze een verantwoorde vorm en opdruk krijgen; d.w.z.: een functionele vorm en een goede indeling met een in deze tijd passende opdruk qua illustratie, jaartal en initialen.

Geruisloos verdwijnen trachten te voorkomen

Nog steeds verdwijnen bij reparaties en restauraties trotseerloodjes en inskripties op lood en leien. Soms blijven ze zitten op het lood dat naar de smelterijen gaat. Meestal worden ze echter door souvenirjagers, bij de herstelwerkzaamheden betrokken, verwijderd. Ze komen dan in een la of een sigarendoosje terecht, totdat ze bij een der traditionele voorjaars schoonmaken een keer worden weggegooid.

Om dit te voorkomen zou ik graag Uw medewerking inroepen. Door een simpele procedure kunt U mij verder helpen.

Is het mogelijk, dat U bij inspecties van alle oude huizen en gebouwen aan mij signaleert of er nog loodjes zich op het dak bevinden; eventueel met het adres en de naam van de contactpersoon (uitvoerder, aannemer of architect).

Kent u personen in het bezit van exemplaren trotseerloodjes of in het bezit van gegevens over de leidekkers, loodgieters of pompenmakersgilden en hun gereedschappen, dan graag een klein bericht aan mijn adres: Van Beuningenlaan 40, Maarsbergen (03433-415).

P. P. STEIJN

TENTOONSTELLINGEN

AMERSFOORT

— *Museum Flebite*. Van Hanzetijd tot Afsluitdijk, Zuiderzeescheepvaart -15 sept.

AMSTERDAM

— *Rijksmuseum*. Tekeningen van Cornelis Troost en tijdgenoten -2 aug.
Hollandse wandtegels -eind sept.
Nederlandse beeldende kunst in het v.m. Ned. Indië -30 aug.

ARNHEM

— *Gemeentemuseum*. Hoogtepunten uit de verzameling Kröller-Müller -31 dec.
Variaties in wit. Delfts wit aardewerk -12 sept.

BOLSWARD

— *Stadhuis*. Belgisch fijn zilver, schilderijen, gravures (F. Masereel en tijdgenoten uit de 16de en 17de eeuw -15 aug.

BRUSSEL

— *Museum voor Oude Kunst*. 17de-eeuwse gezichten op Brussel -12 sept.
— *Kon. Bibliotheek Albert I*. De Clouets en het Hof van de Franse koningen -7 aug.

DELFT

— *Het Prinsenhof*. Oude kunst- en antiekbeurs -8 juli

- DEN HAAG
— *Museum voor het Onderwijs*. In Buddha's ber-
gen. Kunst uit Tibet, Nepal en Bhutan
Pré-Columbiaans aardewerk -1 sept.
- DEN HELDER
— *Helders Marinemuseum*. Den Helder, zee-
haven van de 17de eeuw tot heden -14 aug.
- DOORNIK
— *Kathedraal*. Gewijde kunstschaten uit de
kathedraal -1 aug.
- DORDRECHT
— *Museum mr. S. van Gijn*. Verzameling Klei-
weg de Zwaan-Vellema. Schilderijen, sculp-
tuur etc., 12de-17de eeuw -31 okt.
- ENKHUIZEN
— *Zuiderzeemuseum*. Romantiek der Zuiderzee-
steden. Schilderijen, aquarellen en tekeningen
van Cornelis Springer -1 nov.
- ENSCHEDÉ
— *Rijksmuseum Twentbe*. Grafiek van Edvard
Munch -5 juli
- 'S-HERTOGENBOSCH
— *Noordbrabants Museum*. 100 jaar Grootbra-
bantse gotiek -25 juli
- HOENSBROEK
— *Galerie de Stoof*. Haagse en Parijse school,
o.a. Israels en Picasso
- KEULEN
— *Kunsthalle*. Duitse 19de-eeuwse schilderkunst
-13 juni
- LEEUWARDEN
— *Fries Museum*. Oude Friese kerken
- LEIDEN
— *Legermuseum*. Voorwerpen uit de verre oud-
heid tot de 12de eeuw -31 aug.
- Jacob de Gheyn (1565-1629). Schilder en
tekenaar -15 sept.
- LONDEN
— *Buckingham Palace*. Nederlandse meesters in
Engels koninklijk bezit -eind dec.
- MIDDELBURG
— *Rijksarchief*. Van centrale kern tot kerncen-
trale, geslacht en land von Borssele -29 aug.
— *Vleesbal*. Nehalennia, de Zeeuwse godin. Ro-
meinse sculptuur -29 aug.
- NEURENBERG
— *Nationalmuseum*. Albrecht Dürer 1471-1971
-1 aug.
- NIJMEGEN
— *Rijksmuseum Kam*. 10 Gemina. Het dagelijkse
leven in een Romeinse legioenvesting uit de
eerste eeuw -eind sept.
- OLDENZAAL
— *Historisch Museum Palthe-huis*. Van heidens
lawaaï tot carillon -1 juli
- PARIJS
— *Louvre*. François Boucher -27 sept.
- ROTTERDAM
— *Museum Boymans-Van Beuningen*. Variaties
in wit. Wit Delfts uit de 17de en 18de eeuw
-21 juli
— *Museum voor land- en volkenkunde*. Batiks
van Indonesië -6 sept.
- VENLO
— *Goltziusmuseum*. De Romeinen in het Maas-
dal -eind juli
- ZÜRICH
— *Graphische Sammlung der E.T.H.* Albrecht
Dürer, houtsneden -eind juni

RECTIFICATIE

In het onderschrift van de tekstfiguur op bladz. 60 van het Bulletin 1971 is een fout geslopen. Noordhavenpoort moet zijn: Nobelpoort.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Oostdongeradeel. Dank zij een melding van de heer W. Th. Keune, streekarchivaris van N.O.-Friesland, konden waarnemingen en opmetingen worden verricht in de Herv. Kerk van Metslawier. Uit deze in 1776 ter plaatse van het in 1774/1775 afgebroken middeleeuwse godshuis gebouwde kerk werden nl. de houten vloeren verwijderd, die zich te weerszijden van het uit grote, ten dele fraai bewerkte, 16de-eeuwse en kennelijk secundair geplaatste grafstenen bestaande middenpad bevonden. Onder deze vloeren werd een raamwerk van zowel noord-zuid als oost-west liggende strippen van op de vlakke zijden gelegde, middeleeuwse bakstenen (form. 29/30 x 14 x 8 cm) aangetroffen, kennelijk als ondersteuning van de vloeren en de daarop staande bankenrijen.

Deze strippen lagen op hun beurt weer op en ten dele in oudere, kennelijk van voor de afbraak daterende vloeren. Deze bestonden uit leem, kalkpuin en in vleilagen gelegde eveneens middeleeuwse baksteen, en ten behoeve van de strippen waren al deze vloerresten echter hier en daar doorgraven. De leemvloer werd ten westen van het schipmidden nog te weerszijden van het middenpad aangetroffen en wel over een oppervlakte van ca. 21 m². De kalkpuinvloer ten zuiden van het middenpad over een lengte van 5 m en een breedte van 0.50 m en de baksteenvloer ook ten zuiden van het middenpad in het schipmidden over een lengte van 5 m en een breedte van 0.50 m en de baksteenvloer ook ten zuiden van het middenpad in het schipmidden over een oppervlakte van ca. 6 m².

In de noordoostelijke hoek van het schip werd tegen het koor aan een vermoedelijk 15de-eeuws vloerrestant teruggevonden bestaande uit tussen m.e. baksteenranden opgesloten gele en zwart geglazuurde, in diagonaal patroon gelegde plavuisjes van resp. 11 x 11 en 12 x 12 cm, bij een dikte van ca. 2 cm. Dit vloertje was binnenwerks 1.20 m lang en nog 0.40 m breed en had zich vermoedelijk ten

zuiden van een aan de noordmuur gelegen zijaltaar bevonden. In het eigenlijke koorgedeelte werden geen oudere vloerresten aangetroffen, vermoedelijk lagen deze hoger en zijn zij in 1774/75 verwijderd. De waarnemingen strekten zich uit over een van de koorsluiting af gerekende lengte van 17.60 m en een totale breedte van 7 m. De lengte is niet de gehele lengte van het oorspronkelijke schip; het westelijke deel daarvan is nl. door middel van een muur tot consistoriekamer ingericht, waarbij de vloer tot beneden het niveau van de thans teruggevonden oude resten was weggegraven. Tot een meer diepgaand onderzoek werd om des tijds wille en om financiële redenen niet overgegaan. De leemvloer en het m.e.-vloertje blijven onder de nieuw aan te brengen bevloering bewaard.

De kerkvoogdij en de fa. Schakel te Exmorra verleenden bij het onderzoek zeer gewaardeerde medewerking.

In het op de oudere vloeren liggende zand en kleimateriaal werden enige zilveren en koperen munten aangetroffen, waaronder de oudste zijn twee zilveren stuivers nl. een van Kleef of Gulik uit het begin van de 17de eeuw en een van Overijssel uit 1628 (det. Kon. Penningkabinet 's Gravenhage). Verder kwamen m.e. profielstenen, middeleeuwse holle dakpannen en enkele stukjes gebrandschilderd glas aan het licht.

Fries Museum, Leeuwarden/Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen (G. Elzinga).

Achtkarspelen. Op verzoek van en dank zij de Dienst van Gemeentewerken kon in het uitbreidingsplan ten noorden van de weg Hoogstraten te Gerkesklooster een onderzoek worden gedaan in een hier aanwezige, vrij sterk boven de omgeving uitstekende zandkop, waarop reeds oudtijds een bouwwerk had gestaan, later vervangen door kleine woningen. Deze laatste waren thans afgebroken en men vermoedde dat zich nog middeleeuwse resten in de heuvel bevonden. Het onderzoek, met be-

hulp van een D.S.W.-ploeg uitgevoerd, wees echter uit dat van middeleeuwse bouwsporen vrijwel niets meer aanwezig was.

Wel werd op een slechts 30 cm beneden het maaiveld gelegen strook van een laag middeleeuwse bakstenen (form. 31 x 15 x 7.5 cm) aangetroffen. Deze strook, nog 1.80 m lang en 0.31 m breed, kan echter ook secundair zijn en behoort hebben tot een oostelijke uitbouw van een rond 1600 hier gebouwde boerderij, waarvan nog van een vertrek de ruim 0.70 m dieper dan de genoemde strook gelegen fundamenten werden aangetroffen. Dit vertrek, vrijwel N.-Z. gericht, vormde een rechthoek van 4.04 x 3.13 m. Het opgaande muurwerk was uit gele en rode baksteen (18.5 x 9 x 3.7 cm) opgetrokken en aan de zuidzijde 29 cm dik, aan de overige zijden ca. 19 cm.

In het zuidelijk deel bevond zich nog een binnenmuur van ook 29 cm dikte waardoor een smalle rechthoekige ruimte van 2.73 x 0.50 m was ontstaan. Deze binnenmuur had plinten van gele baksteen. De vloeren van deze en de noordelijke 2.76 x 2.73 m binnenwerks metende ruimte waren geplaveid met in haaks verband op de platte kant gelegde bakstenen van 10.5 x 9 x 3.7 cm. Deze vloer had in de noordoostelijke hoek een reparatie ondergaan, waarbij o.m. rode plavuizen van 16.5 x 16.5 cm waren gebruikt. Aanzetten in de n.o.-hoek van de fundamenten leerden dat zich aan die zijde waarschijnlijk de rest van het gebouw had bevonden. Het teruggevonden compartiment behoorde waarschijnlijk tot woongedeelte. Op de kaarten van Schotanus-Halma (1718) en W. Eekhoff (1844) komt een er mogelijk mee te identificeren gebouw voor, op de laatste genaamd „Hoogstraat”.

Het kennelijk bij het bouwwerk behorende en teruggevonden scherfmateriaal dateert in de oudste produkten (o.m. vroege majolica en rood steengoed) uit circa 1600, hetgeen niet in tegenspraak is met de ouderdom van de fundamenten.

Uit de Middeleeuwen zijn echter ook ceramiekresten gevonden, o.m. van een bolpot met driehoekige doorboorde oren (door P. C. J. A. Boeles, *Friesland tot de elfde eeuw*, 1951, nog wel in het eind van de achtste eeuw als beginpunt gedateerd (452 e.v. en 542) en van 12de- tot 13de-eeuwse bolpotten met vrij sterk geprofileerde rand. De heuvel moet in die tijd dus ook bewoond zijn geweest, maar de spo-

ren daarvan waren kennelijk in latere tijden vergraven.

Interessant was ook de opbouw van de heuvel zelf. Deze bestond uit vrij hoog opgewaaid dekzand, waarin zich een heidepodsol met filterbandjes en een „daalder”-structuur had ontwikkeld en wel in een zodanige vorm dat de mogelijkheid niet uitgesloten werd geacht dat hier een neolithische grafheuvel had gelegen, waarvan men dan het midden ten behoeve van de beschreven fundamenten had vergraven. Nauwkeurig onderzoek leerde echter dat dit niet het geval was, maar dat het geheel van natuurlijke aard is geweest.

Fries Museum, Leenwarden/Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen (G. Elzinga).

GELDERLAND

Bergharen. In de afgelopen jaren zijn op het Wijkse Veld, vlak ten noordoosten van de kom van het dorp Bergharen, enige ontgroningen uitgevoerd. Het Wijkse Veld is een complex van akkers, dat gezien de dikte van de cultuurlaag — 0.50 tot 1.00 m —, ten dele althans, zeker reeds vele eeuwen oud is. Een aantal 11de-12de-eeuwse aardewerkscherven onderin deze laag gevonden, houdt misschien een aanwijzing in aangaande de datering van de ontginning.

De ondergrond bestaat uit stuifzand. Gebleken is dat dit zand in de prehistorie een aantal malen onder invloed van de wind in beweging is geweest (cf. L. J. Pons, „De geologie, de bodemvorming en de waterstaatkundige ontwikkeling van het Land van Maas en Waal en een gedeelte van het Rijk van Nijmegen”, *Mededelingen van de Stichting voor Bodemkartering, Bodemkundige Studies* 3, 1957). De eolische werking resulteerde ter plaatse in een aanmerkelijke verflauwing van het reliëf, dat voordien rijker aan contrasten was.

Voorzover de waarnemingen zich uitstrekken hebben zich, ruw aangeduid, tussen de Bronstijd en de Romeinse tijd tweemaal opstuivingen voorgedaan; daarvan schijnt de eerste verre de belangrijkste geweest te zijn. In het stuifzand tekenen zich drie humeuze niveaus af, waarvan de oudste de basis vormt van de eerste der twee waargenomen stuifzandpakketten en de overige de opstuivingen telkenmale afsluiten. Ook de „basislaag” zelf ligt op stuifzand.

Het voorkomen van een groot aantal zeer

dunde vuilbruine fibers in de onderste laag duidt op de aanwezigheid van oude cultuurgrond (meded. ir. J. C. Pape, Stichting voor Bodemkartering, Wageningen). Het kleine aantal scherven Bronstijd-aardewerk (Hilversum-cultuur) dat in deze laag voorkomt, zou hiermede samen kunnen hangen. Een op een hoger niveau gevonden fragment van een bronzen rand- c.q. hielbijl (determinatie dr. J. J. Butler, B.A.I., Groningen) wijst al evenzeer op activiteiten gedurende de Vroege- en/of Midden-Bronstijd.

In een oude depressie midden op het Wijkse Veld is de laag, die daar ca. 2.00 m beneden het tegenwoordige maaiveld ligt, enigermate weinig ontwikkeld. De opstuiving, die nadien optrad, vulde de depressie met een ca. 1 m dik zandpakket voor een groot deel op. Ophogingen van dezelfde omvang deden zich in die tijd ook voor aan de oostelijke rand van het Wijkse Veld, waar de stuifzanden overgaan in het aangrenzende komkleigebied.

De bewoning, die zich daarna manifesteert, dateert blijkens een niet gering aantal vondsten uit de La Tène-periode (cf. *Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1968 *116-7). Op een tweetal punten waren getuige de verdichting van de vondsten, gepaard gaande met het voorkomen van paal-, greppel- en kuilsporen, duidelijke woonconcentraties aanwezig. Een dezer bevond zich op de westelijke rand van de eerder genoemde terreindepressie, de andere op de oostelijke helling van het Wijkse Veld. In de depressie zijn op een plaats ploegsporen waargenomen; het had er overigens de schijn van dat de tweede opstuiving zich reeds tijdens de periode van akkerbewerking aangekondigd heeft.

Het aardewerk, dat in deze fase thuishoort, kenmerkt zich ten dele door meer of minder scherp geknikte profielen; de doorgaans lage randen staan op vrij strak verlopende halzen. Het aandeel van het ruwwandige, vaak besmeten, aardewerk bedraagt een 60 à 70%. Een zeker percentage (ruim 10?) draagt versiering: lijnen, dellen, nagelindrukken. Daarnaast komt een aardewerk voor dat gelet op zijn vormen en de diverse details mogelijk als een afzonderlijke groep van de boven beschrevene te onderscheiden is. Een eventueel toekomstig onderzoek op dit terrein zou moeten uitwijzen of deze groep eerst na de tweede opstuiving gedateerd moet worden dan wel of zij er eveneens nog aan voorafgaat. Het feit dat de tweede opstuiving de woonplaatsen

slechts in lichte mate heeft overdekt en dat nadien op dezelfde plaatsen weer is gewoond, verklaart de moeilijkheden rond deze kwestie. Het bedoelde aardewerk kenmerkt zich door meer slappe vormen, S-vormige profielen, zgn. golfranden; de versiering is veelvuldiger en gevarieerder dan in de eerste groep: pseudo-Kalenderberg, kamversiering, grove lijnen, dellen, ovale putjes, nagelindrukken.

Van de vondsten, die in de tweede humeuze laag gedaan zijn, dienen de volgende nog apart vermeld te worden. Allereerst een bronzen draadfibula van zgn. vroeg-La Tène schema, met een geheel over de beugel teruglopend maar daaraan niet bevestigd (zgn. midden-La Tène schema) uiteinde. Voorts een bronzen kropnaald met een platte opgerolde kop. En tenslotte een drietal maalstenen van bazaltlava, te weten twee platte stenen met kiel (cf. *Antiquity*, vol. XXIX, 1955, 69, fig. 1; 2 en Plate II, midden, rechts boven) en een zgn. Napoleonshoed.

De tweede overstuiving vulde de depressie met een maximaal 0.25 m dik zandpakket definitief op. De woonplaats werd met een nog dunner pakket overstoven. De aanvang van de bewoning, die hierop volgde is, zoals boven reeds uiteengezet, moeilijk te dateren. De derde humeuze laag is in de enkgrond opgenomen. De aardewerkscherven, die hierin voorkomen, zijn „inheems”, Romeins, vroeg-middeleeuws en van later datum.

Leden van de A.W.N.-afdeling Nijmegen en Omstreken hebben in de jaren 1969-70 een intensieve controle op de ontgroningen uitgeoefend. De firma Coenders te Druten, die de ontgroningen uitvoerde, heeft medewerking verleend.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Rossum. In de Hurwenensche Uiterwaardpolder werd in februari j.l. in een zandput een ronde maalsteen van bazaltlava opgezogen. De vondst werd gemeld door de heer R. C. J. Dijkstra, N.V. C. J. van der Oever te 's-Gravenhage.

Daar andere archaeologica ontbraken, doch wel resten van oude zinkstukken te voorschijn kwamen, ligt het vermoeden voor de hand dat de steen secundair als verzwarende heeft dienst gedaan.

De steen is een biconcave bovenligger, diam. bovenvlak 34.5 cm, ondervlak 35.5-36.0 cm. Het zijvlak is 8.4-9.8 cm hoog; bij het spilgat is de dikte van de steen 2.4-2.7 cm. De door-

snede van het spilgat is op het bovenzvlak 4.3 cm, op het ondervlak 3.8 cm. In het zijvlak zijn twee ronde taps toelopende (pen-?)gaten aangebracht, grootste diam. 4.3, resp. 5.0 cm, diepte 5.0 cm. Een gat is op het bovenzvlak uitgebroken. Op het bovenzvlak is een 6.8 cm lange, vanaf de rand radiaal lopende smalle vlakke gleuf aangebracht.

Hoewel het gebruik als pendelmolen niet uitgesloten hoeft te zijn, lijkt het roterend functioneren van de steen meer waarschijnlijk. De datering van de steen zou zijn late Voor-Romeinse IJzertijd of Romeinse tijd.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

NOORD-BRABANT

Aalst-Waalre. J. C. Bierens de Haan meldde aan ondergetekende dat langs de Willibrorduslaan te Waalre een vuurstenen kling was gevonden door de heer M. Mouton. De kling had een lengte van 7 cm en een grootste breedte van 3 cm. De kling was op de rugzijde langs alle randen geretoucheerd.

De vondst zal waarschijnlijk uit het Neolithicum dateren, te meer omdat op 100 m afstand eerder een fraai vuurstenen dolk werd gevonden met een lengte van 10,5 cm en een grootste breedte van 2,5 cm.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Berghem. Door onze correspondent L. A. Ceelen werden als oppervlaktevondsten enige tientallen vuursteenafslagen verzameld, die hij aantrof op een brandgang in de bossen van Berghem (waarschijnlijk mesolithisch).

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Esch. Vanaf mei 1970 tot in het begin van 1971 werden bij Hoeve Zwanenburg enige percelen afgegraven voor zandwinning. Hierbij kwamen veel Romeinse dakpanfragmenten en stukken van Romeins aardewerk aan het licht. Een nog ongestoord gedeelte werd onderzocht door Br. Celestinus en Br. Arno van het Instituut voor Doven te St.-Michielsgestel. Hierbij werd een gedeelte van een oven vrijgelegd. Ook elders in het terrein werden sporen van ovens en afvalkuilen aangetroffen.

Een en ander werd reeds uitvoerig beschreven door W. H. Th. Knippenberg in *Brabants Heem* 1970, 125-135. Een klein gedeelte van het perceel, dat na deze publikatie werd afgegraven, leverde geen nieuwe gegevens meer op.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Heesch. Op een akker ten oosten van de weg Heesch-Oss werd door P. de Poot uit Oss een fragment van een stenen bijl aangetroffen. De bijl was gepolijst en vervaardigd van bruine vuursteen. De restlengte vanaf het nog gave snijvlak bedraagt 4.5 cm. De breedte is 5.3 cm en de dikte 2 cm. De bijl heeft smalle bijgeslepen zijkanten.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

's-Hertogenbosch. In de voormalige gemeente Empel en Meerwijk, thans door Den Bosch geannexeerd, vond onze correspondent A. N. van der Lee een groot fragment van een blauw glazen armband die op de rugzijde was versierd met een zigzag-lopende gele glasdraad.

Deze uit de Late IJzertijd daterende vondst kwam aan het licht op een perceel waar in 1969 talrijke vondsten uit de Late IJzertijd en de Romeinse tijd werden ontdekt (*Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1969, *55 en *70).

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Maarheze. Onze correspondent P. A. Derks uit Geldrop vond op een brandgang nabij Hoeve aan de Pan enige tientallen vuursteenartefacten en afslag. Het materiaal moet waarschijnlijk in het Mesolithicum gedateerd worden.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

St.-Oedenrode. Bij het bouwrijpmaken van een terrein waarop een nieuwe school moet komen, op de Huisakker te Nijnsel, werden door P. Wiro Heesters van het Damiaan-College te St.-Oedenrode twee hol uitgeslepen maalstenen gevonden, die een doorsnede hadden van 30 à 40 cm, maar onregelmatig van omtrek. Waarschijnlijk moeten deze in de IJzertijd gedateerd worden.

Ter plaatse werden ook scherven uit de IJzertijd en uit de Romeinse periode aangetroffen. Er was niet voldoende gelegenheid om een onderzoek in te stellen naar eventuele bodemsporen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Schayk. Ten zuiden van de Rijksweg werd door P. de Poot een gedeelte van een urn gevonden. De urn heeft geen versiering en een weinig karakteristieke vorm. Mogelijk dateert zij uit de Late IJzertijd, maar meer waarschijnlijk betreft het inheems aardewerk uit de Romeinse tijd.

Dit laatste is te waarschijnlijker, omdat op

200 meter ten zuiden van de vindplaats het in 1957 onderzochte grafveld lag, dat uit de Romeinse tijd dateerde (*Berichten R.O.B.* 1960-1961, 318-346).

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Veldhoven. Ten noorden van Sittard werden door onze correspondent G. H. Fonteijn uit Duizel als oppervlaktevondsten enige mesolithische vuursteenartefacten en afslag verzameld.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

— Bij het bouwrijpmaken van een terrein langs de Goorstraat werd een oude drinkwaterput aangetroffen, die vervaardigd was van een uitgeholde boomstam. Scherven om de put te dateren werden hierbij niet gevonden. De vondst werd gemeld door C. Fokker te Steensel.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

LIMBURG

Elsloo. Gedurende de maand april 1971 kon pater A. Munsters uit Stein in de sleuf voor een leiding van de Staatsmijnen naar België interessante waarnemingen verrichten. Het tracé doorsneed o.a. de plaats, waar H. J. Beckers tijdens de aanleg van het Julianakanaal talrijke resten van bewoning uit voor- en vroeg-Romeinse tijd constateerde (H. J. Beckers en G. A. J. Beckers, *De Voorgeschiedenis van Zuid-Limburg*, 1940, 209-224).

Waar de leiding de weg van Stein naar Elsloo langs het kanaal kruiste was verrassenderwijs niets bijzonders te vinden, terwijl toch ongeveer op deze plaats door Beckers zijn vindplaats 50 was aangetekend. Pas ca. 100-200 m ten oosten van dit punt en even ten zuiden van de grens Elsloo-Stein nam Pater Munsters een zestal kuilen waar. Twee daarvan, resp. ca. 3 en 7 m groot en ongeveer 1-1.20 m diep, leverden archaeologica op.

In de eerste kuil lag een bodemfragment met enigszins uitgeknepen voet van ruwwandig en in prehistorische techniek vervaardigd aardewerk, een in dezelfde techniek vervaardigde gladgepolijste scherf met een vrij sterke knik, een Romeinse randfragment van rood aardewerk, een fragmentje van een kruikhals(?) en een randfragment van een kurkurn (J. H. Holwerda, *De Belgische waar in Nijmegen*, 1941 nr. 1284-1307; datering IA); verder waren er resten van houtskool en verbrande leem.

In de tweede kuil lagen een „prehistorische”

wandscherf en een klein rood aardewerkfragment van een Romeins oortje met drie lobben. Al met al vertonen deze vondsten veel overeenkomst met die van Beckers, waar veelvuldig „inheems” en Romeins materiaal in samenhang met elkaar vermeld worden.

R.O.B., Amersfoort (J. H. F. Bloemers).

Melick en Herkenbosch. Op 20 november 1970 meldde de heer G. C. Engels te Helden, dat er tijdens de aanleg van een electriciteits- en gasleiding langs de Pres. Kennedylaan te Melick Romeins aardewerk gevonden was.

De eerste vondsten werden op 2 november bij de aanleg van de gasleiding door de heer A. H. van Ophoven te Helden-Grashoek verzameld. Aangezien de voorwerpen minder dan 1 meter uit elkaar lagen, is het aannemelijk dat het gaat om de inventaris van een graf. Het betreft een terra sigillatabord Drag. 31 met een stempel LVCIVSFE (diam. 19.7; datering volgens F. Oswald/T. Pryce, *Index of Potters' Stamps on Terra Sigillata*, 1931: Hadrianus-Commodus), een zelfde bord met een stempel)ITARAIFIEC (diam. 19.1), een zwart geverniste beker met radstempelversiering (h. 15; H. Brunsting, *Het grafveld onder Hees bij Nijmegen*, 1937, type 3a), een ruwwandig bord met een groef buiten om de rand (diam. 19.2; P. Stuart, *Gewoon aardewerk uit de Romeinse legerplaats en de bijbehorende grafvelden te Nijmegen*, 1963, type 218) en een wrijfschaal met uitgietsleuf (diam. 20.3; Hees type 37b). De wrijfschaal stond in het ruwwandige bord.

Op 9 november verzamelde de heer A. M. Reynders uit Helden in de electriciteitsleuf over een afstand van ± 5 m verschillende voorwerpen, die kennelijk de inventaris van een niet nader te bepalen aantal graven uitmaken.

Zijn vondsten betreffen een terra sigillatabord Drag. 31 met stempel MALIAAVS (diam. 18.8; datering Oswald-Pryce o.c.: Antonijns — 3de eeuw), een t.s.-kommetje Drag. 33 (diam. 9.8), een gladwandig 1-orig kruikje (h. 18; Hees type 6), een gladwandige 2-orige tonkruik (h. 26.5; Hees type 13b, maar met iets andere rand en wat sterker uitgestulpte buik), een zwartgeverniste beker (h. 8.6; Hees type 3a), een zwartgeverniste deukbeker (h. 8.8; J. H. Holwerda, *Arentsburg*, 1923, Afb. 91.93), een zwart geverniste „Jachtbeker” met de voorstelling van 3 honden(?) en een haas (h. 14.7; Hees type 2b), een ruwwandig bord met twee

groeven buiten om de rand (diam. 19.5; Stuart o.c. type 218), een ruwwandig kommetje (diam. 12.2; Stuart o.c. type 211), een dupondius van Domitianus (RIC 2, 198 nr. 351; datering 87 na Chr.) en een glazen flesje met een oor en een tuitje, waarvan het uiteinde is afgebroken (h. 5.9; diam. 5.8; C. Isings, *Roman Glass from Dated Finds*, 1957, type 14).

Tijdens aan na-onderzoek door leden van de Heemkundevereniging Roerstreek vond men o.a. nog een zwart governist bekertje (h. 7.3; Hees type 3a), een fibula in de vorm van een bronzen vogeltje met rode en blauwe email-inleg op de veren (l. 2.7), een as of dupondius van Vespasianus met op de keerzijde AEQUITAS SC, doch overigens te zeer afgesleten om een verdere determinatie toe te laten, en een nog sterker afgesleten as of dupondius uit de 1ste-2de eeuw na Chr. (determ. Koninklijk Penningkabinet, Den Haag).

Bij het na-onderzoek werden enkele ronde kuilen met houtskool en crematie gevonden (diam. ca. 40 cm). Kennelijk zijn resten van de brandstapel met onverbrande bijgaven in een eenvoudige grafkuil geplaatst. De graven reikten ca. 40-80 cm onder het maaiveld.

Op 18 maart 1971 vond de heer P. Gootzen, voorzitter van de genoemde Heemkundevereniging, ca. 100 m ten westen van de hierboven beschreven vondsten in een rioolsleuf nog drie ronde kuilen met brand- en crematieresten (diam. 40-50 cm), waaruit een ruwwandige wrijfschaal met uitgietsleuf (diam. 23; Hees type 37b) met een graffito *H* op de buik, en een zwart governiste en bestrooide beker (h. 11; Hees type 4a).

Het is duidelijk, dat zich hier de resten van een eenvoudig type Romeins grafveld bevinden, zoals deze uit dit gebied reeds meer bekend zijn. De vindplaats ligt ca. 1.2 km ten noordoosten van de Lorberg, de plaats, waar de Romeinse weg naar Xanten de Roer kruiste. Datering: 2de eeuw na Chr.

R.O.B., Amersfoort (J. H. F. Bloemers).

Sevenum. De heer G. J. Hoeymakers te Leeuwen is in het bezit van een halve strijdhamer, die zijn vader ca. 1966 te Sevenum heeft gevonden. Het is het gedeelte van de snede tot halverwege het steelgat (l. 8.8 cm; br. 5.1 cm; d. 4.1 cm; diam. steelgat 2 cm).

In de lengtedoorsnede is de bovenzijde licht convex, ook de onderzijde loopt naar het uiteinde geleidelijk breder uit. De dwarsdoorsnede is afgerond rechthoekig. Bij het steelgat is duidelijk de aanzet van de verdikking waar te nemen.

Op grond van deze kenmerken is de strijdhamer het best toe te schrijven aan het derivattype P1 van Addink-Samplonius (M. Addink-Samplonius, „Neolithische strijdhamers uit Midden-Nederland”, *Helinium* 8 (1968), 209-40).

R.O.B., Amersfoort (J. H. F. Bloemers).

Susteren. Naar eerst onlangs bekend geworden is, werd in 1957 bij graafwerkzaamheden voor de bouw van een nieuwe R.K. pastorie van de H. Amelbergaparochie aan het Kerkplein op 1.50 m onder het maaiveld een kiezelbaan aangetroffen; breedte noch dikte van deze laag zijn bekend. Waarschijnlijk betreft het hier de door J. A. Ort (*Oude wegen en landwerken in Limburg en aangrenzende gewesten*, Leiden 1884, kaart) bedoelde Romeinse weg op de rechter Maasoever.

Dezelfde kiezelbaan is omstreeks 1958 ongeveer 100 m noordelijker teruggevonden bij het leggen van een olietank op de speelplaats van de voormalige lagere jongensschool aan de Schoolstraat. Vanaf de laatstgenoemde plaats maakt de weg een zwenking in westelijke richting, waarna hij een elzehouten brug passeert die in 1958 bij de aanleg van een riolering op de hoek van de Wijnstraat en de Salvatorstraat werd aangetroffen. Voorbij deze brug buigt de weg naar rechts en loopt hij verder in noord-oostelijke richting naar Echt. Nog binnen de gemeente Susteren vindt een afsplitsing plaats naar het zuidoosten in de richting van het Romeinse Teudurum (thans: Tudderan). Deze zijweg loopt gedeeltelijk over het terrein van de heer G. Ruigrok, waar in 1953 een Romeins grafveld met dertien brandgraven uit de tweede helft van de 2de eeuw na Chr. is onderzocht. De weg is als leembaan op 1.50 m onder het maaiveld te volgen tot aan de hoeve „IJzerenbosch”.

Instituut O.G.A., Nijmegen (H. W. L. M. Giebels).

TENTOONSTELLINGEN

AMERSFOORT

- *Museum Flehite*. Van Hanzetijd tot Afsluitdijk. Zuiderzeescheepvaart -15 sept.

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. Tekeningen van Cornelis Troost en tijdgenoten -2 aug.
Hollandse wandtegels -30 sept.
Nederlandse beeldende kunst in het v.m. Ned. Indië -30 aug.

ANTWERPEN

- *Rubenshuis*. Rubens en zijn tijd, tekeningen uit Belgische verzamelingen -17 okt.

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Hoogtepunten uit de verzameling Kröller-Müller -31 dec.
Variaties in wit. Delfts aardewerk -12 sept.

BOLSWARD

- *Raadhuis*. Frans Masereel, gravures -15 aug.

BRED A

- *Volkenkundig Museum*. De Borobudur -15 sept.

BRUSSEL

- *Kon. Bibliotheek Albert I*. De Clouets en het hof van de Franse koningen -7 aug.
— *Museum voor Oude Kunst*. 17de-eeuwse gezichten op Brussel -12 sept.
— *Galerie Govaerts*. 50 lithografen rond Picasso -1 aug.

DEN HAAG

- *Gemeentemuseum*. Prenten van de muziekafdeling -1 sept.
— *Museum voor het Onderwijs*. In Buddha's bergen. Kunst uit Tibet, Nepal en Bhutan. Pré-Columbiaans aardewerk -1 sept.

DOORNIK

- *Kathedraal*. Gewijde kunstschaten uit de kathedraal -1 aug.

DORDRECHT

- *Museum mr. S. van Gijn*. Verzameling Kleiweg de Zwaan-Vellema. Schilderijen, sculptuur etc. 12de-17de eeuw -31 okt.

ENKHUIZEN

- *Zuiderzeemuseum*. Schilderijen, aquarellen en tekeningen van Cornelis Springer -1 nov.

HOOGVEEEN

- *De Tamboer*. Antiek kinderspeelgoed -16 aug.

HOORN

- *Westfries Museum*. Hollanders door Japanse bril. Nagasaki-prenten uit de 18de en 19de eeuw -26 aug.
— *St. Jans Gasthuis*. Ikonen in Hoorn -2 aug.
— *Huis Verloren*. Stijlkamers 18de en 19de eeuw (collectie De Monté Verloren) -1 sept.

HULST

- *Boekhandel van Geyt*. Oude kaarten en plattegronden van Zeeland en Vlaanderen -1 sept.

IEPER

- *Kathedraal*. Kunstschaten van de St. Maartenskathedraal -30 aug.

KEULEN

- *Wallraf Richartz-Museum*. Dürer en zijn tijd 30 juli-26 sept.

KREMS (Neder-Oostenrijk)

- 1000 jaar kunst in Krems -1 okt.

LEIDEN

- *Legermuseum*. Voorwerpen uit de verre oudheid tot de 12de eeuw -31 aug.
Jacob de Gheyn (1565-1629). Schilder en tekenaar -15 sept.

LONDEN

- *Buckingham Palace*. Nederlandse meesters in Engels koninklijk bezit eind dec.

MIDDELBURG

- *Rijksarchief*. Van centrale kern tot kerncentrale, geslacht en land van Borssele -29 aug.
— *Vleeshal*. Nehalennia, de Zeeuwse godin -30 aug.

NEURENBERG

- *Germanisches Nationalmuseum*. Albrecht Dürer 1471-1971 -1 aug.

PARIJS

- *Louvre*. François Boucher -27 sept.

ROTTERDAM

- *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Batik op Java, toen en nu -5 sept.

ROZENDAAL

— *Kasteel*. Foto's en maquettes van Italiaanse kastelen -1 sept.

VOORBURG

— *Museum Swaensteyn*. Prinses Marianne der Nederlanden -9 aug.

VENLO

— *Goltziusmuseum*. De Romeinen in het Maasdal eind juli

WENEN

— *Museum für angewandte Kunst*. Grafiek van Dürer -31 okt.

SALZBURG

— *Museumpaviljoen in de tuin van Mirabell*. Grafiek van Goya -12 sept.

ZÜRICH

— *Kunstgewerbemuseum*. Walter Gropius -22 aug.
— *Kunsthau*. Kunstschaten uit Dresden -31 juli

MEDEDELINGEN

VACATURES

UNIVERSITY OF CAPE TOWN

Applications are invited for the

CHAIR OF NETHERLANDS CULTURAL HISTORY

The salary scale is R8,100 × 300—R9900 per annum.

Applications (accompanied by a recent photograph and a medical certificate) should state age, marital status, qualifications, experience, research interests and publications, and give the names and addresses of the least two referees (preferably persons who have knowledge of the applicant's academic qualifications and experience) whom the University may consult.

The post will fall vacant on 1st January, 1972, and applicants should state the date on which, if appointed, they would be able to take up the appointment.

Memoranda giving the general conditions of service (including transport expenses on appointment) and information about the work of the Department may be obtained from the Registrar, University of Cape Town, Private Bag, Rondebosch, C.P.

Applications should reach the Registrar not later than 2nd August, 1971.

The University reserves the right to appoint a person other than one of the applicants or to make no appointment.

ROTTERDAM

Het Maritiem Museum „Prins Hendrik” zoekt een academisch gevormd

WETENSCHAPPELIJK MEDEWERKER

(bij voorkeur een historicus) met kennis van en ruime belangstelling voor zowel de zeegeschiedenis in de ruimste zin als ook voor de haar aanverwante terreinen.

De werkzaamheden omvatten onder meer, naast wetenschappelijk onderzoek in het algemeen, het bewerken van de eigen verzamelingen, het voorbereiden en organiseren van tijdelijke tentoonstellingen, enz.

De rangindeling en salariëring zijn afhankelijk van leeftijd, opleiding en ervaring.

Sollicitaties binnen 14 dagen onder no. 444/2108 ongefrankeerd te zenden aan: chef Bureau Personeelvoorziening, antwoordnummer 363, Stadhuis, Rotterdam.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Ooststellingwerf. Na de melding van de heer A. Dijkstra te Oosterwolde dat in een hooggelegen weideperceel ten westen van de Snelingerdijk ten zuiden van zijn woonplaats graafwerk ten behoeve van wegaanleg en woningbouw werd verricht, waarbij de heer Dijkstra een vuurstenen artefact had gevonden, constateerde de veldassistent J. K. Boschker dat in een wegcunet kringgreppels werden aangesneden. Na overleg met gemeentelijke instanties en de uitvoerders van de fa. Te Siepe, Zwolle werd het werk stilgezet en kon het wegcunet met behulp van de Kon. Ned. Heide Mij nader worden onderzocht.

Inderdaad bleek onder een 50 à 60 cm dikke esgrondlaag, die benedenwaarts overging in een goed ontwikkeld en bewaard heidepodsol, een aantal min of meer rond-ovale kringgreppels aanwezig. Deze waren van uiteenlopende grootte en zwaarte. De kleinste mat ca. 1.60 m en de grootste ca. 4.30 m in doorsnede. Min of meer concentrisch bevond zich in de meeste een crematie, die niet in een urn was bijgezet, maar in een kleine, ronde uitholling in de bodem, die aan de randen meestal sterk veroerd was. Ook de greppels, waarvan er enkele in het n.o. een opening leken te hebben en die ten dele met loodzand waren gevuld, waren aan de randen en op de bodem over het algemeen sterk veroerd.

In totaal konden in het wegcunet negen kringgreppels worden vastgesteld, waarbij duidelijk werd dat er zich nog een aantal buiten het wegcunet moet bevinden. Het onderzoek zal dan ook worden voortgezet. Tussen en binnen de kringgreppels bevonden zich vele houtskoolplekken, vermoedelijk van oudere culturen afkomstig. Een flink aantal bewerkte vuurstenen, waaronder kernstenen, klingen en schrabbers, werd verspreid en in de bovengrond aangetroffen.

De vondst betekent een welkome aanvulling op het onderzoek van A. E. van Giffen in 1924 en 1925, dat op dezelfde plaats werd uitgevoerd en waarbij eveneens een aantal kring-

greppels van gelijke aard werd ontdekt. (Zie *Oudheidkundig Jaarboek* 5, 1925, 152/7 en Taf. 28, Abb. 24 in A. E. van Giffen, *Die Bauart der Einzelgräber*, 2. Teil, Leipzig 1930).

Het thans gevondene ligt echter ca. 100 m zuidelijker, maar behoort waarschijnlijk tot hetzelfde grafveld.

Van Giffen vermeldt eveneens houtskoolplekken, maar ook enkele urnen. Thans is dergelijk vaatwerk echter nog niet gevonden.

Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen/Fries Museum, Leeuwarden. G. Elzinga.

OVERIJSSSEL

Blokzijl. Dank zij de melding en medewerking van de heren Oosting, Visman en Visser werd de basis van een houten constructie bekend onder het pand Bierkade 9. In de vochtige kelder lagen twee evenwijdige planken: 15 cm breed, circa 4 cm dik en circa 10 graden hellend in de lengterichting. Tussen deze planken lag een strook van 30 cm breedte, waarin op afstanden van een halve meter, alternerend of gepaard geplaatst, palen stonden. In de constructie, die over 9 meter vervolgd kon worden, bezaten de palen over 5 meter in het hellingopwaartse deel een doorsnede van 5 cm, in het overige deel het dubbele. Bij het hellingafwaartse uiteinde lag als een stootblok tussen de planken een afgepleisterd brok geel bakstenen metselwerk (secundair?) van 20 cm dikte en 30 cm breedte. De stelling leek zich niettemin tot voorbij dit blok voort te zetten.

De constructie ligt tussen de haven en de Steenwijkerkolk en helt naar de laatste. Zij vindt haar verklaring in een glijstelling voor scheepjes. Volgens G. D. van der Heide zijn dergelijke scheepshellinkjes nog aanwezig in onder meer Workum (Fr.) en Marken. De datering moet in de tweede helft van de 16de eeuw gesteld worden, daar 1. de soort gebruikte baksteen sedert ca. 1550 in gebruik kwam (det. H. Halbertsma) en 2. de glijstelling van voor de huizenbouw ter plaatse dateert (samenhangend met de ombouw van Blokzijl tot

vesting in 1580), daar deze scheef door de kelder loopt en de resterende lengte der ingeslagen palen ca. 2 meter bedraagt.

R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde).

Dalfsen. Tijdens een ontgroning in de buurtschap Lenthe ontdekte de heer R. van Beek in het profiel een kuil met nederzettingsresten, waarschijnlijk uit de late Bronstijd. Een klein onderzoek met de laatste ondergetekende leverde een min of meer ronde kuil met een diameter van 2 meter op. De vondsten uit het licht grijze zand van de kuil bestonden voornamelijk uit fragmenten van ten dele dubbelconische potjes. Een deel van de scherven is versierd met vinger- of nagelindrukken en groeflijnen, soms gerangschikt op een wijze die wel als Kalendarberg-versiering wordt aangeduid. Enkele randfragmenten tonen vingertopindrukken. Opmerkelijk is een randscherf van een versierde „Lappenschale”. Naast het aardewerk werden enige stukjes verbrand bot, brokken gneis, kwartsitische zandsteen, een kernstukje en wat afslagen van vuursteen, enige brokken ijzeroer en ijzerslak aangetroffen. Uit een niveau met houtskool in de kuilvulling kon ruim voldoende materiaal voor een C-14 bepaling worden verzameld. De kuil werd op ca. 1.30 meter diepte aangetroffen onder enige opgestoven lagen, afgedekt door een hoge bruine enkeerdgrond.

Een paar weken later, kort voor de beëindiging van de ontgroning, vonden de heren A. Goutbeek en G. J. Wijnberger op enige tientallen meters afstand een tweede kuil, eveneens op ca. 1.30 meter diepte. Deze kuil leverde vergelijkbaar materiaal op, waaraan nog kan worden toegevoegd het fragment van een vuurstenen sikkal en grote fragmenten van drie met indrukken versierde weefgewichten. De laatste vinden uitstekende parallellen in het weefgewicht van de Margijnen Enk onder Deventer (*Berichten R.O.B.* 1955, 30 — Modderman). Verder noemen wij nog een lipvormig uitgetrokken randfragmentje, mogelijk afkomstig van een „greep”, zoals die zijn gepubliceerd van Hoogkarspel (*Westfriesland Oud en Nieuw* 1966, 208 — Bakker en Brandt).

In het algemeen kan het gevonden aardewerk worden vergeleken met de late fase van Elp (*Helinium* 1964, fig. 10 op pag. 117 — Waterbolck) en Hoogkarspel. „Kümmerkeraamik” ontbreekt hier en er waren slechts een of twee besmeten scherven aanwezig. De datering

voor de beide gesloten vondsten uit Lenthe denken wij in de late Bronstijd.

R.O.B., Amersfoort (R. van Beek, J. F. van Regteren Altena en A. D. Verlinde).

— Bij een ontgroning te Lenthe, direct ten oosten van de bovengenoemde vindplaats, werden door de heer R. van Beek resten van een nederzetting uit de Romeinse IJzertijd ontdekt, zijnde de vijfde uit de Vechtstreek. Mede met hulp van de heren A. Goutbeek, G. J. Wijnberger en A. Klarenbeek werden over een lagere periode verschillende vondsten en waarnemingen gedaan.

Onderin het bruine esdek en direct eronder in de woonlaag, alsmede in een paar kuilen, werd een aantal inheemse scherven en scherven van gedraaid import aardewerk (o.a. terra sigillata, terra nigra en mortarium) gevonden.

Een verrassing vormde de vondst van een houten waterput, waarvan de onderste meter nog intact was. De structuur bleek identiek aan enige putten te Wijster (W. A. van Es, *Palaeohistoria* XI, 105, put 8). De vulling bevatte vrij veel (on)bewerkt hout, alsmede een grote laat-Romeinse randscherf van ruw, mogelijk Mayener, aardewerk met gegroefd, bandvormig oor.

Op drie plaatsen werd een kuil met grote ijzerslakken en leembrokken aangetroffen, kennelijk de resten van een al dan niet ter plaatse afgebroken oven. De laatste twee plekken raakten elkaar en bezaten een parallellogramvormig grondplan.

De waarnemingen konden worden verricht door medewerking van het aannemersbedrijf Lokin te Heino en de grondeigenaar, de heer H. v. d. Vegte.

R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde).

LIMBURG

Neer. Aan de drie reeds eerder bekend geworden fragmenten van kraaghalsflesjes uit Neer kan een vierde exemplaar toegevoegd worden (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.*, 1970, *91 en 1971 *56). Via de heer J. Silvrants te Neer is bekend geworden, dat de heer T. Klaessens te Neer een halsfragment van een kraaghalsflesje met cirkelvormige kraag heeft gevonden (h. en diam. 3.4 cm). De vindplaats ligt ca. 3 km ten noorden van de vindplaats van de andere stukken. Datering: Midden/Laat-Neolithicum.

R.O.B., Amersfoort (J. H. F. Bloemers).

Venray. Op 9 april 1971 berichtte ir. K. J. Hoek-

sema te Wageningen, dat hij tijdens een verkenning ter voorbereiding van een bodemkundige excursie voor studenten in een zandgroeve te Oostrum een grote kuil met een humeuze vulling en enig prehistorisch aardewerk had waargenomen. Leden van de oudheidkundige kring Venray onder leiding van de heer B. Kruysen, Venray, en de heer J. R. Thijssen uit Vierlingsbeek waren zo bereidwillig bij onstentenis van de berichtgever de door de heer Hoeksema gemelde verschijnselen vast te leggen.

De genoemde kuil (diam. 5.50 m, diepte onder oude bouwlanddek 1.55 m) had een duidelijk ingespoelde vulling van afwisselende humeuze en weer schonere lagen. De kuil werd afgedekt door een ruim 1 m dik dek van min of meer donkere humeuze grond, die toegeschreven kan worden aan oud bouwland. Naar het oosten toe werd dit dek geleidelijk dunner om tenslotte in de moderne bouwvoor geheel te verdwijnen.

Plaatselijk was nog te zien, dat dit oude bouwland op een heidepodsol was aangelegd, dat echter zo sterk door de latere bewerking was aangetast, dat slechts af en toe nog de humuslaag zichtbaar was. De kuil is door dit podsol heen gegraven. Uit de kuil kwamen vrij veel IJzertijdscherven, merendeels van besmeten aardewerk, brokken steen en een ijzeren spijker.

Ca. 8 m van deze kuil lagen in een ovaal van 4 x 5 m de resten van een houten put, vervaardigd van wigvormige gespleten duigen (br. 0.15 m); vermoedelijk was de put al vroeger uit zijn verband geraakt. Tussen de

duigen bevond zich een merkwaardig jukvormig gebogen stuk hout met bewerkingsporen van een geheel andere vorm en doorsnede dan de duigen (1.69 cm). Een uiteinde was duidelijk door een inkeping iets versmald en afgerond alsof hieraan iets bevestigd diende te worden. Het andere uiteinde was secundair in een scherpe punt gehakt, zodat niet meer vast te stellen is of ook dit einde oorspronkelijk ingekeept is geweest. Met deze punt was het stuk hout in de grond geramd. Hoewel dit niet met zekerheid is uit te maken moet toch rekening gehouden worden met de mogelijkheid, dat het stuk hout in eerste instantie gediend heeft als een juk, b.v. voor een trekdier; de vorm en de maten laten deze veronderstelling toe (zie voor de vorm W. Jacobeit, „Zur Rekonstruktion der Anschirrweise am Pforzheimer Joch“, *Germania* 30, 205-7 en voor de afmetingen A. Dauber, „Römische Holzfunde aus Pforzheim“, *Germania* 28, 1944-50, 227-235).

Uit de put zelf komen geen verdere vondsten; op het stort naast de put werd echter een randfragment van een scherp geprofileerde, drie-delige schaal met op de buik een aanzet van kamversiering gevonden, die in de La Tèneperiode gedateerd kan worden.

De leden van de groep Venray volgden de voortzetting van de ontgraving nauwkeurig in de verwachting dat er nog meer nederzettingssporen te voorschijn zouden komen. Jammer genoeg bleven deze (voorlopig?) beperkt tot een ondiepe kuil (diam. 3.5 m, d. 0.60 m), met sterke inspoelingsverschijnselen, eveneens afgedekt door het oude bouwlanddek.

R.O.B., Amersfoort (J. H. F. Bloemers).

TENTOONSTELLINGEN

AMERSFOORT

- *Museum Flebite*. Van Hanzestad tot Afsluitdijk -15 sept.

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. Hollandse wandtegels -30 sept. Nederlandse beeldende kunst in het v.m. Ned. Indië -30 aug. Dürers grafiek en haar invloed in de Nederlanden -31 okt.
- *Amsterdams Historisch Museum*. Amsterdamse stadspportretten van 1700-1900 -21 nov.

- *Tropenmuseum*. Met schop en schuier. Archeologische vondsten uit Columbia -4 okt.

ANTWERPEN

- *Rubenshuis*. Rubens en zijn tijd. Tekeningen uit Belgische verzamelingen -17 okt.

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Hoogtepunten uit de verzameling Krölller-Müller -31 dec. Delfts Wit -13 sept.

BREDA

- *Volkenkundig Museum*. De Borobudur

BRUSSEL

- *Museum voor Oude Kunst*. 17de-eeuwse gezichten op Brussel -12 sept.
- *De Tinne Pot (Grote Markt)*. Brussel in de 19de eeuw

DEN HAAG

- *Gemeentemuseum*. Kunst uit Afrika, rond de Niger -6 sept.
- Daumier, verslaggever van zijn tijd (1832-1872) 4 sept.-7 nov.
- *Museum voor het Onderwijs*. In Buddha's Bergen. Kunst uit Thibet, Nepal en Bhutan
- Pré-Columbiaans aardewerk -1 sept.

DELFT

- *Ethnografisch Museum*. W. C. C. Bleckman, schilder van het oude Java -31 dec.

DORDRECHT

- *Museum mr. S. van Gijn*. Verzameling Kleiweg de Zwaan-Vellema. Schilderijen, sculptuur etc. 12de-17de eeuw -31 okt.

ENKHUIZEN

- *Zuiderzeemuseum*. Romantiek der Zuiderzeesteden. Schilderijen, aquarellen en tekeningen van Cornelis Springer -1 nov.

HEINO (O.)

- *'t Nijenhuis*. Van Breitner tot Picasso

'S-HERTOGENBOSCH

- *Noordbrabants Museum*. Oost-Aziatische keramiek, verz. Kröller-Müller -30 aug.

HOORN

- *Westfries Museum*. Hollanders door Japanse bril. Nagasakiprenten uit de 18de en 19de eeuw -26 aug.
- *Huis Verloren*. Stijlkamers, 18de en 19de eeuw -1 sept.

HULST

- *Boekhandel Van Geyt*. Oude kaarten en plattegronden van Zeeland en Vlaanderen -1 sept.

IEPER

- *Kathedraal*. Kunstschaten uit de St. Maartens-kathedraal -30 aug.

KEULEN

- *Wallraf Richartz-Museum*. Dürer en zijn tijd -26 sept.

LEIDEN

- *Legermuseum*. Voorwerpen uit de verre oudheid tot de 12de eeuw -31 aug.
- Jacob de Gheyn (1565-1629). Schilder en tekenaar -15 sept.
- *Rijksmuseum voor Volkenkunde*. Tideria, van Eskimo tot Groenlander -12 jan.

LONDEN

- *Buckingham Palace*. Nederlandse meesters in Engels Koninklijk bezit -eind dec.

MIDDELBURG

- *Rijksarchief*. Van centrale kern tot kerncentrale, geslacht en land van Borssele -29 aug.
- *Stadhuis-Vleeshal*. Nehalennia, de Zeeuwse godin -30 aug.

MÜNCHEN

- *Haus der Kunst*. Kokoschka, portretten van 1907-1970 -26 sept.

NEURENBERG

- *Germanisches Nationalmuseum*. Schilderkunst en grafiek uit Dürers tijd 27 aug.-31 dec.

NIJMEGEN

- *Rijksmuseum G. M. Kam*. Gemina XII, opgravingen van de Nijmeegse legerplaats -1 okt.

PARIJS

- *Louvre*. François Boucher -27 sept.

ROTTERDAM

- *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Batik op Java, toen en nu -5 sept.

ROZENDAAL

- *Kasteel*. Foto's en maquettes van Italiaanse kastelen -1 sept.

TONGEREN

- *Provinciaal Gallo-Romeins Museum*. Middel-eeuws aardewerk uit Bohemen en Moravië -26 sept.

UTRECHT

- *Centraal Museum*. Paul Klee 26 aug.-12 okt.

VENLO

- *Goltziusmuseum*. Venlo Vestingstad -30 sept.

BONDSNIEUWS

VERSLAG VAN DE ALGEMENE LEDENVERGADERING VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND OP VRIJDAG 18 JUNI 1971 'S AVONDS OM 9 UUR IN DE TROUWZAAL VAN HET STADHUIS TE MIDDELBURG

Volgens de presentielijst zijn 71 leden en introducés ter vergadering aanwezig. De voorzitter, dr. W. C. Braat, opent de bijeenkomst en heet in het bijzonder welkom de heren mr. R. Hotke en mr. dr. F. J. Duparc, die mede als vertegenwoordigers van het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk de vergadering bijwonen. Hij dankt het gemeentebestuur van Middelburg voor het beschikbaar stellen van deze fraaie ruimte en zegt zojuist te hebben vernomen dat het Anjerfonds Zeeland een som van f 2000.— heeft toegezegd ter tegemoetkoming in de aan de uitgave van het excursienummer van het Bulletin verbonden kosten.

„Helaas”, aldus de voorzitter, „heeft de Oudheidkundige Bond in 1970 het verlies te betreuren gehad van 13 leden. Hun namen luiden in alfabetische volgorde: P. van Beveren te Zierikzee, prof. dr. A. W. Byvanck te Leiden, R. H. Fledderus te Voorburg, P. H. van Kessel te 's-Hertogenbosch, mejuffrouw M. E. Kronenberg te Den Haag, F. Lugt te Parijs, mevrouw A. H. E. M. Philips te Eindhoven, H. A. Pothoven te Amersfoort, C. W. Royaards te Schoorl, C. P. Schaap te Amsterdam, ir. M. A. H. Wertheim te Scheveningen, dr. J. J. Westendorp Boerma te Zierikzee en mejuffrouw T. Westers te Den Haag. Mag ik U verzoeken hun nagedachtenis staande te gedenken.

Onze wandeling door Middelburg heeft ons vanmiddag weer geconfronteerd met problemen van restauratie en conservatie van monumenten en vooral ook met het grote probleem van wat men moet doen als grote delen van een mooie oude stad verwoest zijn. In het geval van Rotterdam, waar de oude stad toch al grondig bedorven, vrijwel totaal vernield was, geloof ik zeker dat men er verstandig aan heeft gedaan tabula rasa te maken en op de puinhopen een moderne stad te bouwen. Ik moet zeggen dat de enorme kantoorgebouwen en bedrijfspanden in de buurt van het monumentale nieuwe station wel een indrukwekkend schouwspel bieden als symbolen van

de macht en de kracht van de grootste haven van de wereld, maar voor de rest lijkt mij de architectuur van de meeste straten weinig geslaagd. Een ding is vooral erg jammer: men heeft met enorme kosten de St.-Laurenskerk weer gerestaureerd maar verzuimd de onmiddellijke omgeving van dit historisch monument ook maar enigszins aan te passen, zodat het nu een anachronisme is geworden in een zeer onesthetisch milieu. En wat ons verder met betrekking tot Rotterdam met zorg vervult is de toekomst van het Huis de Oliphant te Heenvliet, dat door de Europoort wordt opgeslokt. Het is te hopen dat uiteindelijk nog een bevredigende oplossing wordt gevonden om dit mooie oude huis af te breken en elders op een passende en onbedreigde plek weer op te bouwen.

In Middelburg is men gelukkig anders te werk gegaan dan in Rotterdam. Men heeft niet alleen het totaal uitgebrande stadhuis en de unieke abdij, twee van de mooiste laat-gotische (de abdij zelfs nog gedeeltelijk vroeg-gotische) gebouwen van ons land, weer volledig hersteld, ja beter, volgens een betere restauratiemethode, dan dit bij een vorige restauratie was gebeurd, maar men heeft ook de architectuur van de nieuwbouw in de oude stad vrij goed aangepast aan de oude omgeving. Ik geef natuurlijk toe dat er, naast een aantal goede, ook verscheidene minder geslaagde voorbeelden zijn aan te wijzen, maar ik wil zeker niet meezingen in het koor dergenen, die voor de wederopbouw van Middelburg geen goed woord over hebben en desnoods liever een herbouw in glas en beton hadden gezien in overdreven aanbidding voor eigentijdse vormen, die een later geslacht waarschijnlijk evenzeer zal verfoeien als wij het overgrote deel van de architectuur uit de tweede helft van de vorige en uit deze eeuw. In Polen heeft men de oude gevels van de centra van Warschau en Dantzig bij de wederopbouw nauwkeurig gekopieerd. Ik zou graag eens het resultaat daarvan willen zien. Ook in België zijn verscheidene goede kopieën van oude gebouwen, die in de beide

wereldoorlogen waren verwoest. Er zijn ook minder goede. Er is een grote zorg, kennis en nauwkeurigheid voor nodig om een goede kopie te maken. Ik geloof dat we hier in Middelburg in de St. Joris wel een goed voorbeeld hebben gezien, maar als men de hele stad zo had behandeld zou het zeker een weinig geslaagde historische fantasie zijn geworden.

De K.N.O.B. verkeert nog steeds in zorgen over Amsterdam. Verleden jaar besprak ik de plannen die de gemeente voor heeft met de Jordaan. Voor zover mij bekend is het voorshands bij plannen gebleven. Ook vrezen wij dat de métro en een aantal voorgenomen doorbraken grote verwoestingen zullen gaan aanrichten. Amsterdam blijft een bedreigde stad, ondanks de vele restauraties die er gelukkig jaarlijks worden uitgevoerd.

Slechts tweemaal heeft de Oudheidkundige Bond het dit jaar nodig geacht te adresseren tegen de voorgenomen afbraak van een historisch monument. Eenmaal zonder succes. In het andere geval is nog geen beslissing genomen. De secretaris zal hier in zijn verslag nadere mededelingen over doen.

Het komt mij voor dat de televisie een belangrijk medium zou kunnen worden om propaganda te maken voor monumentenzorg. De Vereniging Hendrick de Keyser heeft op 19 mei het voorbeeld gegeven met een goed programma naar aanleiding van het feit, dat de grote bouwmeester op 15 mei 1621, dus 350 jaar geleden, is overleden. Ook heeft Heemschut een televisieprogramma gewijd aan Woudrichem. Er moeten meer zulke programma's komen, vooral ook om te laten zien hoe aantrekkelijk het is om te wonen in een huis, dat een eigen karakter heeft, een oud huis, zoals er tegenwoordig zoveel, maar nog altijd niet genoeg, worden gerestaureerd en voor moderne bewoning geschikt gemaakt. Misschien zal het dan tot meer mensen doordringen dat sarenen lang niet altijd slopen hoeft te betekenen. Indien de Oudheidkundige Bond over voldoende geld beschikte en niet, zoals helaas het geval is, in zorgelijke financiële omstandigheden verkeerde, zou hier m.i. een mooie taak voor ons zijn weggelegd. Maar televisieuitzendingen kosten veel geld. Er wordt op het ogenblik gestreefd naar de oprichting van een contactcommissie van alle verenigingen, die zich in enigerlei vorm met monumentenzorg bezig houden. De bedoeling is dat deze commissie een officiële status zal krijgen. Misschien zal het mogelijk zijn, als deze commissie eenmaal tot stand is gekomen, met vereende krachten televisieuitzendingen als de

hier bedoelde tot stand te brengen. Er is jaren geleden al eens in ruimer verband sprake van een dergelijke opzet geweest, maar daar hebben we verder nooit meer iets over gehoord.

Het ledental van de K.N.O.B. is natuurlijk altijd nog veel te gering, het is nauwelijks groter dan dat van de plaatselijke Vereniging Oud-Leiden. Daar is men indertijd leden gaan werven buiten de beperkte kring van professoren en andere notabelen. Er bleek toen wel degelijk ook in wijdere kring belangstelling te bestaan voor de historische schoonheid en de geschiedenis van stad en gewest. Het is een mooie taak, juist voor de plaatselijke oudheidkundige verenigingen, om deze belangstelling aan te wakkeren en warm te houden. Dat kunnen zij ook daarom doen, omdat zij een brede kring van belangstellenden iets kunnen bieden in de vorm van lezingen en excursies. Misschien zouden wij kunnen zeggen dat onze Oudheidkundige Bond voor die wijde kring van belangstellenden in zekere zin te specialistisch is. Het voornaamste wat hij zijn leden kan bieden is het Bulletin, een voortreffelijk geredigeerd tijdschrift met belangwekkende artikelen maar die, uit de aard der zaak, hoe vlot dikwijls ook geschreven, toch altijd te wetenschappelijk zullen blijven voor een groter publiek. En een landelijke vereniging als de K.N.O.B. kan moeilijke plaatselijke lezingen en excursies organiseren.

Al enige malen heb ik iets mee kunnen delen over de commissie voor Buitenplaatsen, Parken en Erven. Ik kan nu zeggen, dat de commissie een rapport heeft opgesteld, waaraan, naar ik hoop, in een vergadering in augustus een definitieve vorm gegeven zal kunnen worden. Helaas was het niet mogelijk de commissie nog voor de jaarvergadering bijeen te krijgen. Dit rapport behandelt eensdeels de wettelijke maatregelen, die naar het oordeel van de commissie nodig zullen zijn en anderdeels de financiële en andere consequenties van die wettelijke maatregelen en de praktische mogelijkheden tot behoud en restauratie van deze zo zeer bedreigde monumenten. Dit rapport zal aan het bestuur van de K.N.O.B. worden voorgelegd en voorgedragen ter doorzending aan de minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk. Met voldoening heb ik in dit verband vernomen dat de staatssecretaris van Financiën bij de Tweede Kamer een wetsontwerp heeft ingediend tot verlichting van de fiscale verplichtingen van bezitters van landgoederen.

Ik moge tenslotte nog de aandacht vestigen op een paar dingen uit de museumwereld. Er bestaat hoop dat de geheel gereorganiseerde histo-

rische afdeling van het Rijksmuseum te Amsterdam nog deze zomer voor het publiek geopend kan worden. In het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden gaat de vernieuwing geregeld voort. Op het ogenblik is een nieuwe inrichting van de afdeling Griekse ceramiek al ver gevorderd en in het najaar zal waarschijnlijk begonnen worden met de overdekking van de grote binnenplaats, zodat daar de Egyptische tempel, een geschenk van de Egyptische regering, zal kunnen worden opgesteld en ook plaats gevonden zal worden voor een groot aantal stenen monumenten. Een enorm aantal zeer interessante wijstenen aan de godin Nehalennia is in de loop van dit jaar uit de Oosterschelde opgevist, zoals U vanmiddag op de tentoonstelling in de Vleeshal van het stadhuis in deze stad hebt kunnen zien. Men hoopt deze winter die wonderbare vangst voort te zetten. De overdekte binnenplaats te Leiden zal plaats bieden aan de best bewaarde stukken, zodat de bestaande collecties van het museum niet zullen behoeven te worden aangetast om plaats te maken voor deze talrijke aanwinsten. Misschien mag ik ook de suggestie aan de hand doen om een deel van deze Nehalenniastenen aan Zeeland in bruikleen te geven. Het museum te Leiden is al jaren geheel vol. Wij willen hopen dat in de toekomst het aangrenzende huis, dat door de staat is aangekocht, gelegenheid tot uitbreiding van de expositieruimte zal geven.

Met deze wens wil ik mijn algemene beschouwingen besluiten en ik stel voor, over te gaan tot de behandeling van de agenda.

De *notulen* van de op 20 februari 1971 te Utrecht gehouden algemene ledenvergadering, welke zijn afgedrukt in het Nieuwsbulletin van april, *59 e.v., worden ongewijzigd vastgesteld.

Als *ingekomen stukken* vallen slechts de berichten van verhindering van de bestuursleden Halbertsma, Peeters, Phaff en De Vrieze te melden.

De secretaris, mr. P. J. van der Mark, brengt het *jaarverslag* uit:

Het jaar 1970 was voor de Oudheidkundige Bond een jaar van groeiende zorg: zorg in de eerste plaats over het *tempo* van de restauratie van de individuele monumenten en historische stadswijken, omdat ondanks de regelmatige verhoging van het door het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk ten behoeve van restauraties uitgetrokken subsidiebedrag de kosten van herstel dermate zijn gestegen en het aantal verzoeken om subsidie dusdanig is toegenomen, dat de eerstkomende jaren daarop geen

gunstige beschikking kan worden genomen. Een uitspraak, dat voor het jaar 1975 niet op de uitbetaling van een in beginsel toegezegd subsidie kan worden gerekend, doet — het is te begrijpen — de animo, het herstel van een monument ter hand te nemen, sterk verminderen! Een oplossing zou kunnen liggen in een aanzienlijke verhoging van het jaarlijks door de overheid voor restauraties beschikbaar te stellen bedrag alsmede door het verlenen van een bedrag ineens, om de ontmoedigende achterstand in te lopen. Helaas is de toestand van 's-lands financiën dusdanig, dat een oplossing in deze zin thans weinig waarschijnlijk lijkt.

Zorgen van financiële aard kwelden ook de Oudheidkundige Bond zelf. Het jaarlijks terugkerend tekort op de exploitatierekening van het Bulletin heeft een onhoudbare toestand doen ontstaan. Vroeger was het gebruikelijk, dat het ministerie dit tekort geheel of vrijwel geheel voor zijn rekening nam. Nu het ministerie sedert enige jaren het subsidie blijkbaar heeft gefixeerd op f 20 000.— per jaar, moeten de tekorten ten laste van het kapitaal van de K.N.O.B. worden gebracht. Dit kapitaal is inmiddels geheel opgesoupeerd en het bedraagt thans f 3000.— *negatief*.

Niet alleen zijn dus bezuinigingen noodzakelijk, maar ook moet naar verhoging van inkomsten worden gestreefd. Enige jaren geleden is het aantal afleveringen van het Bulletin teruggebracht van 5 op 4 per jaar. Een verdere inkrimping komt het bestuur niet verantwoord voor. Met ingang van 1971 zal voor het plaatsen van advertenties in het Nieuwsbulletin — tot dusverre werden deze mededelingen gratis opgenomen — moeten worden betaald; de opbrengst daarvan wordt geraamd op f 1000.— per jaar.

In 1970 is begonnen met het doen van een beroep op particuliere „sponsors”, van wie verwacht kan worden dat zij bereid zijn de publicatie van speciale afleveringen van of artikelen in het Bulletin, die hun bijzondere belangstelling hebben, financieel te steunen. Het aan de monumentenzorg in de provincie Friesland gewijde excursienummer 1970 heeft het Anjerfonds Friesland aanleiding gegeven, ons een bedrag van f 2000.— beschikbaar te stellen en de publicaties over het stadion Feijenoord en de fabriek van Van Nelle te Rotterdam leverden een donatie van Neerlands meest bekende weduwe van f 1500.— op.

De Bond Heemschut heeft in het afgelopen jaar initiatieven ontwikkeld om te komen tot de

oprichting van een contactcommissie op het terrein van de monumentenzorg. In navolging van de reeds lang bestaande en voortreffelijk werk verrichtende Contactcommissie voor Natuur- en Landschapsbescherming is het de bedoeling tot een dergelijke commissie te komen, die uit een bundeling van oudheidkundige verenigingen zal moeten bestaan, waarmee de overheid contact kan opnemen en die in belangrijke aangelegenheden, die *alle* verenigingen aangaan, als hun woordvoerder kan optreden. Het is uitdrukkelijk *niet* de bedoeling, de identiteit van de bestaande verenigingen aan te tasten of tot een soort overkoepeling te komen. De op te richten commissie dient men te zien als een *pressure*-groep, waarin deskundigen zitting zullen hebben, die bijv. de diverse commissies uit de Staten-Generaal van voorlichting dienen. De verenigingen, die aan het vooroverleg voor de op te richten commissie deelnemen, zijn, behalve de Oudheidkundige Bond en de Bond Heemschut, de vereniging Hendrick de Keyser, de vereniging De Hollandse Molen, de Nederlandse Kastelenstichting, de stichting Menno van Coehoorn en de Amsterdamse Maatschappij tot Stadsherstel n.v. Het valt te verwachten dat in het jaar 1971 de oprichting van deze stichting — waaraan de K.N.O.B. gaarne zijn medewerking zal verlenen — een feit zal worden.

Met betrekking tot de interne zaken van de Bond kan worden opgemerkt dat het bestuur de minister van CRM heeft verzocht de door het gemeentebestuur van Amersfoort gevraagde sloopvergunning voor het voormalige Observantenklooster in die stad niet te verlenen. Tot ons leedwezen hebben wij moeten vernemen dat inmiddels toch toestemming voor de gedeeltelijke afbraak van dit complex is gegeven. Ten aanzien van het lot van de Petruskerk te Amsterdam-Sloterdijk is alle hoop nog niet verloren; in de verslagperiode heeft de minister nog geen beslissing genomen op het verzoek van de Hervormde gemeente, dit gebouw van de monumentenlijst af te voeren. De Oudheidkundige Bond heeft er bij de bewindsvrouw op aangedrongen, aan dit verzoek niet te voldoen.

Het met spanning tegemoet geziene Repertorium, deel 4, is in 1970 nog niet verschenen. Op dit ogenblik ligt het boek evenwel, vers van de pers, op de bestuurstafel. Het is allemaal nog zo pril, dat het bestuur geen gelegenheid heeft gehad, zich over de prijs en de wijze van distribueren te beraden. Binnenkort zullen in het Nieuwsbulletin nadere gegevens worden gepubliceerd. Inmiddels is mejuffrouw Kossmann reeds

ver gevorderd met het bewerken van de gegevens over de periode 1961-1965.

De ledenvergadering van 19 juni 1970 benoemde wederom voor een tijdvak van twee jaar tot lid van het bestuur de aftredende leden Beltjes, Braat, Korf en Temminck Groll. In de vacatures Lunsingh Scheurleer en Meischke, welke beide leden niet herkiesbaar waren, heeft de vergadering aangewezen de heren Kalf, Phaff en Szénássy. Het voorzitterschap van de heer Braat werd wederom voor een jaar gecontinueerd.

Het ledental van de Oudheidkundige Bond blijft in bescheiden mate stijgen. Het verheugt het bestuur dat zovele jongeren de weg tot de K.N.O.B. blijken te kunnen vinden. Graag zal gehoor worden gegeven aan de uit die kring voortgekomen suggestie, het jonge element ook in het bestuur tot zijn recht te doen komen. Zo straks zal een voorstel van deze strekking u bereiken.

Moge het het bestuur gegeven zijn op deze wijze in eendrachtige samenwerking tussen oud en jong leiding te geven aan de Oudheidkundige Bond, voor wie naar onze stellige overtuiging op het ruime terrein van de „zorg voor het milieu” een belangrijke taak is weggelegd!

Ter toelichting op het volgende punt van de agenda geeft de penningmeester, mr. G. J. Wit, een uiteenzetting over de *geldelijke positie* van de K.N.O.B. Nu de kosten van de uitgave van het Bulletin steeds stijgen en men ten departemente blijkbaar een verhoging van het jaarlijks te verlenen subsidie, ondanks de voorschrijdende inflatie, niet mogelijk acht, overweegt het bestuur tot een andere opzet van de exploitatie van het orgaan te komen. Deze opzet verkeert nog in het stadium van voorbereiding, zodat daarover thans geen nadere mededelingen kunnen worden gedaan. Indien dit plan slaagt zal de Oudheidkundige Bond wel meer moeten bijdragen in de kosten van de exploitatie, hetgeen een verhoging van de jaarlijkse contributie noodzakelijk maakt. Gewone leden zouden dan f 25.— per jaar gaan betalen, instellingen f 35.—, student-leden f 10.— en leden, tevens aangesloten bij de Nederlandse Museumvereniging (ex-De Museumdag), f 15.—.

Wat het bestuur thans aan de ledenvergadering vraagt, is een *machtiging*, met ingang van 1 januari 1972 tot verhoging van de contributie over te gaan, indien daardoor een hechtere basis voor de exploitatie van het Bulletin kan worden verkregen.

Naar aanleiding van een opmerking van de

heer T. J. Hoekstra zegt de penningmeester dat het bestuur vooralsnog geen aanleiding ziet, de contributie voor de gewone leden op f 30.— 's-jaars te brengen. De heer W. F. Jansen hoort de penningmeester steeds over tekorten spreken, maar hij heeft nooit cijfers gezien. De penningmeester meent hiervoor naar de steeds door hem verstrekte toelichting op het in de wintervergadering uitgebrachte financiële verslag te kunnen verwijzen, maar hij is bereid, indien dat wenselijk wordt geacht, jaarlijks in het Nieuwsbulletin de cijfers te publiceren.

Na enige discussie, waaraan de heren Van Hoogenhuyze en Wijdooge deelnemen en nadat de heer Hotke heeft gewezen op de mogelijkheid een beroep te doen op particuliere fondsen om uit de financieringsmoeilijkheden te geraken, besluit de vergadering het bestuur te machtigen tot het openen van onderhandelingen ter verbetering van de exploitatie-opzet met de daaruit voortvloeiende consequenties.

Met betrekking tot de in het *bestuur* optredende mutaties zegt de voorzitter dat aan de beurt van aftredend zijn mejuffrouw Houtzager en de heren Boschma, Halbertsma, Van der Mark, Peeters, De Vrieze en Wit. Met uitzondering van mejuffrouw Houtzager en de heer Halbertsma zijn de aftredenden herkiesbaar. Het bestuur stelt voor hen opnieuw te benoemen en in de vacatures Houtzager en Halbertsma aan te wijzen mejuffrouw drs. M. A. Schimmel en de heren jhr. drs. C. C. G. Quarles van Ufford en dr. J. G. N. Renaud. De vergadering kan zich hiermee verenigen. Als opvolger van de heer Braat, die als voorzitter niet herkiesbaar is, doet de vergadering een beroep op dr. ir. C. L. Temminck Groll, die zich bereid verklaart deze benoeming voor een jaar te aanvaarden.

De in 1972 te beleggen *ledenvergaderingen* zullen, overeenkomstig de voorstellen van het bestuur, plaatsvinden te Deventer (in februari) en „ergens” in de provincie Groningen (in juni), opdat van daaruit een excursie door Oost-Friesland kan worden gemaakt.

Bij de *rondvraag* spreekt de heer Hotke zijn waardering uit voor de in het Bulletin verschenen artikelen over de fabriek van Van Nelle en het stadion Feijenoord. Met voldoening heeft hij voorts gehoord dat de K.N.O.B. in 1970 tweemaal een request tot de minister heeft gericht. Toch zou hij het nuttig achten indien de Oudheidkundige Bond er bij de formateur van het nieuwe kabinet of de Tweede Kamer met klem op aandringt, meer gelden voor de restauratie van monumenten beschikbaar te stellen. De voor-

zitter meent dat de belangstelling voor monumentenzorg bij de leden van het parlement zo gering is, omdat het begrip de kiezers niet aanspreekt. De heren Hotke en Steensma zijn van oordeel dat de Oudheidkundige Bond, gezien zijn reputatie, de kamerleden heel goed op hun verantwoordelijkheid op het terrein van de monumentenbescherming kan wijzen. De heer Bardet is van mening dat onze monumenten in een noodsituatie verkeren; daarom acht hij het indienen van een request, als bedoeld, en dan bij voorkeur in samenwerking met andere verenigingen, van groot belang. Ook de heer Van Hoogenhuyze acht het voorstel van de heer Hotke aanbevelenswaardig; we moeten profiteren van de grote belangstelling, die juist nu onder de jongere generatie voor monumentenzorg bestaat.

De heer Otter geeft in overweging bij de restauratie van woonhuizen meer aandacht te schenken aan de verlangens van de mensen, die uiteindelijk het gebouw tot hun „huis” zullen maken; juist deze menselijke inbreng spreekt de jongeren sterk aan.

De heren Jansen en Wijdooge dringen er op aan dat de K.N.O.B. meer en feller dan tot dusverre naar buiten treedt. Besloten wordt een telegram te zenden aan de formateur van het nieuwe kabinet; over de tekst van dat telegram zal het bestuur zich na afloop van deze vergadering beraden ¹.

De heer Hotke hoopt dat, naast dat telegram, ook aandacht zal worden geschonken aan een benadering van de kamerleden, waarbij bijzondere nadruk ware te leggen op de maatschappelijke betekenis van de monumentenzorg. De heer Steensma informeert of de door het bestuur ingestelde propaganda-commissie al enig resultaat heeft geboekt. De voorzitter antwoordt dat daar nog weinig uit is gekomen. De heren Steensma en Sypkens Smit geven in overweging de besturen van plaatselijke heemkundige verenigingen te be-

¹ Op zaterdag 19 juni is vanuit Zierikzee het volgende telegram gezonden aan de kabinetsformateur: „De Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, op 18 juni 1971 in algemene ledenvergadering bijeen in het stadhuis van Middelburg, maakt zich ernstig bezorgd over de achteruitgang van het leefmilieu in Nederland door de ontstellend toenemende achterstand bij het restaureren en rehabiliteren van het voor het behoud van een gezonde samenleving onmisbare bestand aan historisch waardevolle bebouwing in stad en land. De Bond dringt er daarom bij het nieuwe kabinet op aan dat in de allernaaste toekomst aanzienlijke financiële middelen ter beschikking zullen komen en een strenger planologisch beleid zal worden gevoerd”.

naderen en de propaganda niet tot een selecte kring van adspirant-leden te beperken.

Wel zelden zal het charmante Van Cittershuis aan de Wagenaarstraat te Middelburg een dergelijk grote menigte binnen zijn muren hebben gezien als op vrijdagmiddag 18 juni: bijna tweehonderd leden van de K.N.O.B. beklimmen met hun introducés tegen twee uur de hoge stoep om binnen allereerst te luisteren naar het begrotingswoord van de directeur van het Zeeuwse Museum, dr. P. K. van Daalen. In het bedankje van voorzitter Braat klinkt naast lof voor het sfeervolle, ietwat verwaarloosde interieur ook beduchtheid, wat het lot van dit 18de eeuwse patriciershuis moet zijn, nadat het museum het volgend jaar zijn nieuwe behuizing in de Abdij zal hebben betrokken. De heer Van Daalen en mejuffrouw A. A. van der Poel beijveren zich vervolgens talloze vragen over de collecties te beantwoorden, waarna de straat wordt overgestoken voor een bezoek aan een ander 18de-eeuws paleisje, in 1765 in opdracht van Van de Perre gebouwd en sedert 1876 zetel van de Arrondissementsrechtbank. Bij ontstentenis van de president heet de griffier, mr. J. W. Muller, het gezelschap in de hal welkom. Een wandeling door het gebouw voert langs de nieuwe grote zittingzaal, via de tot griffierskamer verbouwde bibliotheek naar de zgn. civiele audiëntiezaal met wandtapijten uit de serie Triomf der Goden, in 1765 door Daniel Leyniers uit Brussel vervaardigd.

Via de Wagenaarstraat, waar tal van gerestaureerde of in herstel zijnde 17de eeuwse woonhuizen de aandacht vragen, voert de wandeling naar de Oostkerk. Langs de Dam en het nieuwe Damplein, een afschuwelijke kale vlakte, ontstaan door het wegbreken van de huizen achter de Graanbeurs, en de Lange Delft komt het stadhuis in zicht, maar alvorens daar binnen te gaan wordt even een kijkje genomen op de zojuist geopende Nehalennia-tentoonstelling in de Vleeshal.

Voorzitter Braat vertelt enige bijzonderheden over deze vrij onbekende godin en dan is het tijd voor de officiële ontvangst ten stadhuize. Aangezien burgemeester drs. P. A. Wolters het Nehalennia-symposium in de Burgerzaal niet kan verlaten, wordt het gezelschap toegesproken door de wethouder voor culturele zaken, mr. J. J. van der Weel. Na het diner in restaurant De Abdij volgt de avondvergadering in de trouwzaal van het stadhuis. Om elf uur zoeken de getuigen van deze „bewogen” vergadering hun legersteden op in een door storm en regen verduisterd Middel-

burg, maar in de grotel zaal van hotel Le Baron Chassé blijven de lichten tot ver na middernacht branden: daar buigen de leden van het bestuur zich over hun papieren en trachten een telegram voor de kabinetsformateur op te stellen, zoals de ledenvergadering het heeft gewild...

Zaterdag 19 juni kletteren dikke regendruppels tegen de ruiten van de bussen, wanneer om half negen de karavaan zich in beweging zet voor de excursie. Zulk slecht weer is bij de excursies van de Oudheidkundige Bond een grote uitzondering. Maar ziet, nauwelijks rijdt de stoet op de Zeelandbrug of een geelgerande wolk boven de Schouwse kust voorspelt beter weer en wanneer de bussen onder de zware torentors van St.-Lievens Monster worden geparkeerd, is het droog.

Op de zolder van het Zierikzeese stadhuis, onder de unieke bekapping, heet burgemeester Th. H. de Meester zijn gasten welkom met een hartelijke toespraak. Gemeente-archivaris W. H. Keikes gidst het gezelschap door het museum en andere pronkzalen van het stadhuis. Daarna is iedereen „vrij”, Concordia en Mondragon doen goede zaken, de Gasthuiskerk staat open en ook het Maritiem Museum in de Noordhavenpoort, dat nog in oprichting is. Op het Havenplein en in de straatjes telkens bekende gezichten.

Tegen twaalf uur klinkt in de immense ruimte van de Grote Kerk orgelspel; de heer Wijnandts vestigt zo de aandacht op dit bedehuis, een bedreigd monument, nu het voor de eredienst is gesloten.

De zon is inmiddels doorgekomen als de stoet Zierikzee verlaat op weg naar Haamstede.

Na de koffietafel in „De Schouwsche Boer” hebben de bewoners van het kasteel Haamstede het huis hoffelijk ter bezichtiging gesteld, maar de toeloop is zo groot, dat het bezoek in vier groepen moet plaatsvinden. Over Renesse komt het gezelschap tegen drie uur in de kleine stad Brouwershaven aan. In de prachtige, zon-overgoten kerk geeft de heer H. Janse een uiteenzetting over de bouwgeschiedenis en ook hier accentueert een jubelend orgel de serene sfeer van deze klare ruimte met haar fraaie bekapping. Orgelmuziek klinkt ook uit de onlangs gerestaureerde hervormde kerk van Dreischor, het laatste object op deze tocht, en een wandeling langs de Kerkring in dit landelijke dorp is een waardig besluit van de excursie.

Tijdens de terugrit naar Zierikzee realiseert men zich nog eens de weldadige indruk, die dit eiland maakt: geen rokende fabrieksschoorstenen, geen hoge flatgebouwen, geen luchtverontreiniging, wel landelijke, smalle wegen, gelukkig al-

weer met veel groen omzoomd. Een gedeelte van de deelnemers slaat in Zierikzee al de weg naar huis in en het restant keert met de bussen terug

naar Middelburg, waar de excursie tegen half zeven op de Markt wordt ontbonden.

V. D. M.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Leeuwarden. Bij de aanleg van de nieuwe weg Leeuwarden-Drachten werd het tracé o.m. gelegd over het perceel waar eertijds de meer dan 4.5 m hoge, maar in de jaren rond 1900 afgegraven terp van Teerns (vlak ten z.o. van Leeuwarden) heeft gelegen en waarop nog een zool van ca. 20 tot 50 cm dikte aanwezig was.

Dank zij een waarschuwing van de fam. Bearda aldaar en met financiële steun van de Provinciale Waterstaat, gerealiseerd in het beschikbaar stellen van enkele arbeidskrachten van de aannemersfirma Van Oord te Werkendam, kon ter plaatse van het wegcunet een aantal waarnemingen worden gedaan, nadat een gedeelte van het meer dan 6000 m² grote terrein was afgeschaafd.

Teruggevonden werden drie ronde, zonder uitwendige steun aangebrachte water- en afvalputten met een diameter van resp. 0.90, 1.70 en 2.60 m. Deze putten, die ten dele van een zodenvulling waren voorzien, reikten nog tot een diepte van ca. 2 m en dootsneden o.m. twee door een kleilaag van ca. 50 cm dikte gescheiden, in elkaar geperste veenlagen, waarvan de onderste op een zeer zware kleilaag rustte en tot waarin de putten waren gegraven.

Bij het uitgraven bleek de kleinste geen tastbare voorwerpen te bevatten; de middelgrote daarentegen talrijke beenderen (merkwaardig-erwijs geen scherven), o.m. van rund en schaaap. Hierbij bevond zich een kennelijk tot amulet omgevormd polsgewrichtsbeentje van een rund, dat aan de buitenzijde geheel gepolijst was en van een draaagoogje was voorzien. Ook werd een tot een buisje bewerkt vogelbot van 9.8 cm lengte gevonden. Uit de grootste put kwam naast een aantal beenderen (waaronder een z.g. „glis” (schaats) van een middelvoetsbeen van een rund) ook nog een nage-noeg geheel te reconstrueren zeer grof verschraalde vroege bolpot met iets afgeplatte bodem en zeer lage, iets uitgebogen mondrand te voorschijn. Deze pot kan ca. 700 na

Chr. worden gedateerd. Tevens werd een intensief gebruikte slijpsteen van gele zandsteen geborgen.

Behalve deze putten werden ook nog twee uit trapeziumvormige bakstenen opgestapelde waterputten gevonden, beide met een diameter van 1.20 m en waarvan de diepte nog tot ca. 4 m gepeild kon worden. Een put was opgestapeld van rode baksteen, waarvan de basislijn 11.5 cm was, de bovenlijn 9.5 cm en de hoogte 16.3 cm. De dikte mat 4.0 cm. De andere was van gele baksteen met afmetingen van resp. 22.5, 19.0, 11.0 en 4.5 cm. Deze putten waren resp. met puin en grond gevuld; datering vermoedelijk rond 1800.

Tenslotte werd nog een put gevonden, die uit twee op elkaar geplaatste 1.75 m hoge tonnen, uit eikehouten duigen van verschillende breedte opgebouwd, bestond en een scherf bevatte van een Fries-inheemse rond 1200 te dateren, zwartgesmoorde bolpot met een boven- en onderwijdte van 0.65 m, terwijl rondom circa 3 tot 6 cm brede wilgen(?)houten hoepels waren aangebracht, resp. in het midden en aan de boven- en onderzijde.

Verder wezen talrijke grondsporen, die door de noodgedwongen beperking van de waarnemingen en de na de terpafgraving plaats gehad hebbende bodembewerking, draineerwerkzaamheden e.d. niet tot bepaalde vormen van huizen e.d. waren te herleiden, op intensieve menselijke activiteit. As- en mestplekken, greppel- en afvalkuilsporen bevatten scherven van uiteenlopende ouderdom, nl. van uit de eerste eeuwen onzer jaartelling tot ca. 1200. Een greppelspoor van ca. 100 cm breedte en vastgesteld over een lengte van 23 m, was kennelijk afkomstig van een erf- of terpedeeltebegrenzing, zoals o.m. ook in Tritsum is opgetekend (1959-1962).

Van belang was het aantreffen van een, helaas minuscuul klein terra sigillatascherfje en een aantal fragmenten van Saksisch, met knobels en groeflijnen versierd vaatwerk.

Over het terrein verspreid werden middeleeuwse baksteenklompen, tufsteenresten en schelpstortingen aangetroffen, benevens talrijke kuilen met menselijke beenderen. Een en ander moet afkomstig zijn van de vroeger op de terp gestaan hebbende kerk annex kerkhof, nog zichtbaar op de kaart van Schotanus-Halma uit 1718, maar niet meer op die van Eekhoff uit 1847; de laatste laat dan alleen een klokkestoel zien.

Helaas lag een en ander zodanig verspreid dat geen configuratie meer kon worden vastgesteld, hetgeen ook verklaarbaar is als men bedenkt dat de funderingen van deze gebouwen niet tot in de terpzool zullen hebben gereikt; de brokken, hier en daar nog als muurresten herkenbaar, zijn tijdens het afgraven kennelijk langs de toen ontstane steilranden naar beneden geworpen. In een geval was er een sompige plek (van een mest- of waterput?) mee gedempt.

In het noordelijk gedeelte van het terrein werd op ruim 9,5 m parallel uit de hartlijn van een sloot een bijna 22 m lange rij eiken palen aangetroffen die in zware blauwe, maar sterk vervuilde klei waren geslagen. Deze palen, geheel zacht, waren ten dele schuin geplaatst, maten ter hoogte van het waarnemingsvlak 5 tot 13 cm in doorsnede en stonden gemiddeld 30 tot 50 cm van elkaar af. Vermoedelijk behoren ze tot een palissadering of walbeschoeiing; de datering was niet te bepalen.

Hoewel de waarnemingen in deze terpzool voorshands niet tot nieuwe of bijzondere inzichten hebben geleid zijn zij echter wel van belang geweest, omdat is vastgesteld dat de terp van Teerns een grote, intensief en doorlopend bewoonde woonheuvel is geweest, waarop tal van activiteiten hebben plaatsgehad en alle facetten van de Friese terpencultuur waren vertegenwoordigd. Ook is nog eens duidelijk geworden dat een terplichaam met een grootte als dat van Teerns een aanzienlijke klink van de onderliggende bodem ten gevolge kan hebben, voornamelijk als die uit slappe grondsoorten bestaat. De ondervonden hulp van overheid en particulier bedrijf heeft in niet geringe mate, het zij met erkentelijkheid vermeld, tot deze positieve resultaten bijgedragen.

B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).

GELDERLAND

Harderwijk. De archeologische gegevens omtrent een middeleeuwse nederzetting in het Beekhui-

zerzand (cf. *Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1970, *132/3) werden onlangs aangevuld door de vondst van de heer G. P. Buhr uit Naarden van een zilveren 14de-eeuwse munt in het westelijke gedeelte van het zand. De munt is een Drittelgroschen, geslagen door Graaf Johann van Kleef (1347-1368) in de muntplaats Buderich (determ. Kon. Penningkabinet).

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Renkum. Van 20 april tot 29 mei 1970 vond in het tracé van Rijksweg 75, in aanleg ten oosten van Wolfheze, het onderzoek plaats van een uit de Bronstijd daterende grafheuvel, die in verband met de voorgenomen werken niet gespaard kon blijven. De heuvel was gelegen aan de oostelijke steilrand van een asymmetrisch erosiedal, dat uitmondt in het dal van de Heelsumse beek. De nagenoeg ongestoorde heuvel had een doorsnede van 14 m en een hoogte van 1.05 m. De ondergrond bestaat uit fluvioglaciaal grof zand met een keienvloer; slechts in een kwadrant bleek dit zand leemhoudend te zijn. In het zand had zich voor de aanleg van de heuvel een duidelijke haarpodzol gevormd, waarschijnlijk onder een heidedek met veel grassen, struiken en bomen (mededeling ir. J. C. Pape, Stiboka, Wageningen).

De heuvel bleek in twee perioden te zijn opgeworpen. Aan geen dezer perioden valt een duidelijk centraal graf toe te wijzen. De eerste periode is opgebouwd van heideplagen, tot een hoogte van 0.60 m bij een doorsnede van 12 m. Alle zes bij deze fase horende bijzettingen hebben betrekking op crematies. De resten van de dode zijn telkenmale in een rechthoekig pakket in de kuil gedeponeed. Eenmaal evenwel is een urn gebezigd (Drakenstein). De bijzettingsskuilen zijn vanaf het heuveloppervlak tot op de vaste ondergrond ingegraven, slechts een maal nog dieper.

De eerste heuvel heeft enige bodemvorming gekend, alvorens de afdekking plaatsvond door de tweede periode. Het materiaal, dat voor de ophoging werd gebruikt, is van een volledig ander karakter dan dat waaruit de eerste heuvel bestaat. De herkomst van dit materiaal, op het eerste gezicht aan de ondergrond toe te schrijven, is voorshands niet duidelijk. Tot deze periode hoort een achttal eveneens „secundaire” tangentiaal gerichte rechthoekige schachtgraven, alle met lijkbegraving. De kuilen reiken tot in de ondergrond onder de heuvel. In een aantal gevallen werden kistsporen

gesignaleerd; een enkel maal kon een gedeelte van een lijksilhouet worden waargenomen.

Geheel open gebleven is nog de toeschrijving aan een der beide perioden van een smalle randgreppel, het enige bij de heuvel optredende element van een randstructuur. Opvallend aan de greppel is een drietal smalle onderbrekingen.

Van de zijde van Rijkswaterstaat Arrondissement Arnhem en van de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten, eigenaresse van het terrein, werd ruime medewerking verkregen.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Wychen. In 1968 werden door leden van de A.W.N., Werkgroep Nijmegen, in een stuifzandrug in het buurschap de Pas te Wychen resten van een IJzertijd-nederzetting ontdekt (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.* 1969, *122; *Nu-maga* 16, (1969), no. 1, 25-34). De zandwinning, die tot deze ontdekking leidde, zou volgens mededeling van de gemeente Wychen in de zomer van 1971 worden voortgezet. Omdat het mogelijk leek dat in het nog af te graven deel van de zandrug een voortzetting van de nederzetting aanwezig was, is hier in mei en juni j.l. een onderzoek gedaan.

Onder een enkele laag van enkele decimeters dikte bevond zich een stuifzandlaag die op zijn beurt een vuilgrijze (bewonings-) laag afdekte. Slechts onder een klein deel van deze vuile laag waren grondsporen in de vorm van paalgoten aanwezig. Plattegronden van gebouwen werden niet waargenomen.

Wel leverde dit onderzoek een fraaie collectie aardewerk op, waartoe onder meer scherpen van scherp geprofileerde potten, de z.g. Marnekeramiek, behoren. Op dit terrein zijn verder twee fragmenten van vuurstenen sikkels gevonden.

Instituut voor Prehistorie, Leiden (G. J. Verwers).

NOORD-BRABANT

Knegsel. Tijdens werkzaamheden in verband met bosaanplant werden in 1952, 1963 en 1965 aardewerkscherven gevonden op de noordelijke oever van het riviertje de Gender. Tot de vondsten behoorden onder meer scherven met Kerbschnittversiering. Daar geen crematieresten werden aangetroffen leek het mogelijk dat zich op deze plaats een nederzetting bevond. Als zodanig werden de betreffende

percelen door de Monumentenwet beschermd voor toekomstig onderzoek.

De aanleg van een recreatieterrein in dit gebied maakte dit onderzoek thans noodzakelijk. Dank zij de medewerking van de K.N.H.M. en de C.T.D. kon een aantal proefsleuven gegraven worden. Het resultaat van deze activiteit is de vondst van enkele tientallen scherfjes van grofgemagerd Bronstijdaardewerk en enkele fragmenten van aardewerk uit de IJzertijd. Grondsporen werden niet waargenomen. Het terrein is van de monumentenlijst afgevoerd.

Instituut voor Prehistorie, Leiden (G. J. Verwers).

LIMBURG

Ubach over Worms. Begin 1970, in de tijd, dat men zich op het Vrijthof te Maastricht bezigverde ondanks vorst, sneeuw en grootscheepse grondverzetting een Merovingisch grafveld te redden, werd bekend, dat in dat voorjaar in het kader van de aanleg van een zuiveringsinstallatie te Rimburch een groot riool dwars door het Romeins straatdorp aan de Worm gelegd zou worden. De nederzetting is gelegen aan weerszijden van het riviertje de Worm, dat de grens tussen Nederland en Duitsland vormt. Hier kruiste de Romeinse weg van Tongeren naar Keulen het stroompje.

Het onderzoek, dat prof dr. H. Brunsting in 1947 en 1949 instelde, bracht de muurresten van een drietal gebouwen aan het licht, die langs de weg gegroepeerd waren (*Verlagen's Rijksverzamelingen van Geschiedenis en Kunst* 69, (1947), 72 en 70; (1949), 95).

De député G. J. Heiligers, wethouder W. G. Bremen van Kerkrade en het Zuiveringschap van de Worm legden de financiële basis voor dit onverwachte onderzoek; de D.A.C.W. stond toe arbeiders van het onderzoek op het Vrijthof in te zetten in Rimburch. De resultaten van het onderzoek, dat duurde van 31 maart tot 12 juni 1970, hebben de moeite en medewerking van allen niet onbeloond gelaten. De technische leiding berustte bij de heer K. Greving.

In het tracé van de rioolsleuf, die de nederzetting en de Romeinse weg zeer gunstig in een hoek van ca. 45° sneed, kon een vlak van 82 x 310 m aangelegd worden. De resultaten kunnen als volgt summier weergegeven worden.

A. Een profiel over de Romeinse weg, waarin minimaal 3 perioden duidelijk waar-

neembaar waren. De breedte in de eerste aanleg bedroeg ca. 7.50 m, in de laatste aanleg ca. 11 m. De dikte van het grindpakket was onder de 40 cm dikke bouwvoor nog 2 m. Greppels direct naast de weg zijn niet geconstateerd.

B. Het woonareaal aan weerszijden van de weg.

1. Als oudste verschijnsel liepen parallel aan de weg ten zuiden een en ten noorden twee greppels; de tussenafstand tussen de binnenste greppels bedroeg 23.5 m, tussen de buitenste 28.5 m (vergelijk W. Piepers, „Ein Profil durch die römische Staatsstrasse Köln-Jülich-Tongern”, *Beiträge zur Archäologie des römischen Rheinlandes*, 1968, 317-21: een breedte tussen de berm sloten van ruim 24 m). Uit een kuil, die in een van deze greppels lijkt uit te monden komt een t.s.-bord Haltern type 1a met een stempel CN.AE. (A. Oxé en H. Comfort, *Corpus Vasorum Arretinorum*, 1968, 58, nr. 236b).

2. Aan de noordzijde van de weg lag in een tweede fase een houten gebouwtje van bijna 5 x 10 m met mogelijk een tweeschepige indeling; op 4 m afstand werd parallel aan dit gebouw de wand van een tweede huis over een lengte van 8 m aangesneden, waarvan de achterzijde 5 m verder naar het noorden lag. Ook aan de zuidzijde zijn resten van een dergelijke bebouwing waargenomen.

3. In een derde fase zijn met een enigszins andere oriëntering in hout aan de noordzijde een huis van 8.5 x 17 m en aan de zuidzijde een wat problematisch bouwsel van 7 x minimaal 15 m opgetrokken; het laatste was op een afstand van 7 m aan de buitenzijde door een parallellopende rij palen omgeven.

4. De huizen uit de jongste perioden sluiten qua oriëntering en plattegrond nauw aan bij die van de voorgaande fase. De verschillen in materiaal, hout en steen c.q. grind, wekken echter de indruk, dat het inderdaad om twee afzonderlijke perioden gaat. Bovendien verspringt de achtergevel van het huis aan de noordzijde ten opzichte van de voorgaande plattegrond. Het huis meet 7 x 14 m.

Parallel aan dit huis lag een tweede, waarschijnlijk gelijksoortig gebouw. Het huis ten zuiden van de weg vertoont opnieuw een merkwaardige aanleg. Evenwijdig aan een funderingsleuf, die een ruimte van 8.5 x 15.5 m omgeeft, loopt aan de binnenzijde een rij vierkante kuilen; deze rechthoek wordt aan de buitenzijde op een afstand van 6-7.5 m om-

geven door een andere funderingsleuf, die eveneens aan de binnenzijde begeleid wordt door een rij rechthoekige kuilen.

Alle huizen lagen met hun smalle zijden aan de straat.

C. Een blik op het terrein aan de achterzijde van de bebouwing. Dit deel van het onderzoek bood de gelegenheid een goed inzicht te krijgen over de diepte van de bebouwing ter plaatse. Achter de onder B beschreven aan de straat gelegen huizen werden over een afstand van ca. 25 m nog talrijke paalkuilen opgetekend, die duiden op een intensieve, maar voorlopig nog niet duidelijk te reconstrueren bewoning. Hierachter werd echter slechts nog een enkele afvalkuil gevonden.

Behalve het reeds genoemde Ateius-stempel duiden enkele vroege kruikhalzen, randen van witte Belgische waar, een rand van een kurkurn en een bodem van een terra nigra mortarium op een begin van de activiteit in de eerste helft van de 1ste eeuw.

Prof. dr. J. E. Bogaers deelde mee, dat de heer J. Franken uit Eindhoven op het stort een stempel ARTISSU op Belgische waar heeft gevonden (S. Loeschke, „Die keramischen Funde in Haltern”, *Mitt. d. Altertums-Kommission für Westfalen* 5, (1909), 265 en Taf. 30. 8 geeft een identiek stempel; determinatie J. E. Bogaers).

De jongste vondsten zijn twee randen van kookpotten met hartvormige dekselgeul van zeer grof verschaald aardewerk, die mogelijk uit de eerste helft van de 4de eeuw dateren (zie R. Pirling, *Das römisch-fränkische Gräberfeld von Krefeld-Gellep*, 1966 type 105 en Abb. 10.c-d).

R.O.B., Amersfoort (J. H. F. Bloemers).

NOORD-HOLLAND

Enkhuizen. Werkzaamheden in het uitbreidingsplan Enkhuizen-Noord brachten in juli 1971 nederzettingsresten uit de Late Bronstijd aan het licht. Door de reeds te ver gevorderde bouwactiviteiten kon deze vindplaats voor een nader onderzoek niet meer in aanmerking komen. De ontdekking is te danken aan de heer W. J. Wester te Andijk, die in uitgeworpen grond en enkele funderingsleuven ongeveer honderd scherven van zgn. Hoogkarspel-aardewerk verzamelde.

Van de weinige randfragmenten behoren de onversierde tot de typen 1, 2 en 12 van de voorlopige typenkaart (J. A. Bakker & R. W. Brandt, 1966: *Westfriese Oudheden*, 9,

176-224, afb. 11). Twee scherven zijn versierd: een randfragment heeft vingertopindrukken op de horizontaal afgeplatte, iets naar buiten getrokken rand (min of meer vergelijkbaar met type 3); een wandfragment draagt een reeks indrukken van een hol rietje (vergelijk afb. 17, boven).

Speciale vermelding verdient een randfragment met schouderknik. Dit is door de juist boven de knik iets ingetrokken schouder — overigens afgezien van een wat steilere randpartij — vergelijkbaar met een pot uit Velsen (S. Jelgersma e.a., 1970: *Med. Rijks Geol. Dienst*, N.S. 21, 93-167, fig. 37, boven rechts) en lijkt de datering daarvan in de Late Bronstijd te bevestigen.

Een gering aantal „Kümmerkeramik“-achtige wandfragmenten (dikwandig, met grof granietgruis gemagerd) moet tot een vroege fase van het Hoogkarspel-aardewerk worden gerekend. Vergelijkbaar aardewerk is bekend

uit Hoogkarspel en Medemblik (*Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1968, *137.*139).

Tot de vondsten behoren verder een fragment van een vuurstenen sikkkel, een kleine benen priem en een blokje git(?) zonder duidelijke sporen van bewerking.

Het materiaal is afkomstig uit een op ongestoorde zavel rustende, ca. 10 cm dikke humeuze laag, die is afgedekt door 10-20 cm zavel en de moderne bouwvoor. De bodemkaart van Ente (P. J. Ente, 1963: *Een bodemkaartering van het tuinbouwcentrum „De Streek“*, diss. Wageningen, bijlage 1) geeft ter plaatse een smalle, ongeveer O-W lopende zavelbaan: een van de in de Midden-Bronstijd bewoonbaar geworden kreekruigen van de Westfriese Afzettingen II. Ongeveer 300 m naar het zuiden ligt op een parallelle kreekruig een van de door Ente gekarteerde „oude woonplaatsen“.

R.O.B., Amersfoort (P. J. Woltering), I.P.P., Amsterdam (R. W. Brandt).

TENTOONSTELLINGEN

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. Hollandse wandtegels -31 okt.
Grafiek van Dürer -31 okt.
- *Amsterdams Historisch Museum*. Amsterdamse stadsporetten van 1700-1900 -21 nov.
- *Tropenmuseum*. Met schop en schuier. Archeologische vondsten uit Latijns Amerika van Hans Feriz -4 okt.

ANTWERPEN

- *Rubenshuis*. Rubens en zijn tijd. Tekeningen uit Belgische verzamelingen, Rubens, Van Dijck, Jordaens e.a. -17 okt.

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Hoogtepunten uit de verzameling Krölller-Müller -31 dec.
Delfts wit -3 jan.

DEN HAAG

- *Gemeentemuseum*. Daumier, verslaggever van zijn tijd (1832-1872) -7 nov.
Archeologische vondsten uit Masada, een vesting van Herodes vanaf 24 sept.

DORDRECHT

- *Museum mr. S. van Gijn*. Verzamelingen Kleiweg de Zwaan-Vellema. Schilderijen, sculptuur etc. 12de-17de eeuw -31 okt.

EINDHOVEN

- *Van Abbemuseum*. Bouwen 20/40. De Ned. bijdrage van het Nieuwe Bouwen -7 okt.

ENKHUIZEN

- *Zuiderzeemuseum*. Romantiek der Zuiderzeesteden. Schilderijen, aquarellen en tekeningen van Cornelis Springer (1817-1891) -1 nov.

GRONINGEN

- *Groninger museum*. Keuze uit de verzameling, o.a. schilderijen uit de 16de eeuw -30 sept.

's-HERTOGENBOSCH

- *Noordbrabants Museum*. Beelden uit Brabant, 1400-1520 -7 nov.

KERKRADE

- *Ebrenstein*. 100 jaar Ned. fotografie, 1839-1939 -28 sept.

KEULEN

- *Wallraf Richartz-Museum*. Dürer en zijn tijd -17 okt.

KOPENHAGEN

- *National Museum Brede*. Kleding van de Denen door de eeuwen heen -30 sept.

LEIDEN	ROERMOND
— <i>Rijksmuseum voor Volkenkunde</i> . Tideria, van Eskimo tot Groenlander -31 dec.	— <i>Gemeentemuseum</i> . Werk van P. J. H. Cuypers -26 sept.
— <i>Universiteit-Prentenkabinet</i> . „Feest in huis”, interieur 1550-1800 -1 okt.	SCHIEDAM
LEUVEN	— <i>Stedelijk Museum</i> . Van weeshuis der Hervormden tot Lindenhof -27 sept.
— <i>Sted. Museum</i> . Gotische kunst in Brabant -28 nov.	TILBURG
LONDEN	— <i>Nederlands Textielmuseum</i> . Vlechten, weven en versieren -1 okt.
— <i>Buckingham Palace</i> . Nederlandse meesters in Engels koninklijk bezit -31 dec.	— <i>Volkenkundig Museum</i> . Marokko, handel en ambacht in een Arabische wereld -22 nov.
MÜNCHEN	TONGEREN
— <i>Haus der Kunst</i> . Kokoschka, portretten van 1907-1970 -26 sept.	— <i>Provinciaal Gallo-Romeins Museum</i> . Middellieeuws aardewerk uit Bohemen en Moravië -26 sept.
NEURENBERG	UDINE
— <i>Germanisches Nationalmuseum</i> . Schilderkunst en grafiek uit Dürers tijd -31 dec.	— <i>Villa Manin di Passariano</i> . Tiepolo -31 okt.
NIJMEGEN	UTRECHT
— <i>Rijksmuseum G. M. Kam</i> . Gemina XII, opgravingen Nijmeegse legerplaats -1 okt.	— <i>Centraal Museum</i> . Paul Klee -12 okt.
OOSTERHOUT	— <i>Aartsbissch. Museum</i> . Kunst uit drie kerkelijke musea -14 nov.
— <i>De Blauwe Camer</i> . Norbertinessenklooster Sint-Catharinadal. 1271-1971 -19 sept.	VENLO
PARIJS	— <i>Goltziusmuseum</i> . Venlo vestingstad -30 sept.
— <i>Louvre</i> . François Boucher -27 sept.	WENEN
— <i>Musée Eugène Delacroix</i> . Delacroix en het Fauvisme -10 nov.	— <i>Albertina</i> . Europese meestertekeningen uit Dürers tijd -1 okt.
— <i>Musée Rodin</i> . Beeldhouwkunst uit de tijd van Rodin -30 sept.	ZÜRICH
	— <i>Galerie Maeght</i> . Marc Chagall
	— <i>Marlborough Galerie</i> . Henri Matisse

MEDEDELINGEN

VACATURE

LEIDEN

Bij de afdeling Geschiedenis van de Fotografie van het Prentenkabinet-Kunsthistorisch Instituut der Rijksuniversiteit te Leiden kan geplaatst worden een

MEDEWERKER (mnl. of vrl.)

Taakomschrijving: het verrichten van alle voorkomende werkzaamheden op een museale afdeling (inventariseren, beschrijven, catalogiseren, corresponderen), het te woord staan van bezoekers etc.

Vereisten: kennis van de fotografische technieken, typevaardigheid, kennis van de moderne talen. Salariëring volgens Rijksvoorwaarden, afhankelijk van opleiding en geschiktheid.

Verzoeken om nader inlichtingen en sollicitaties te richten aan de hoogleraar-directeur, prof. dr. H. van de Waal, Kloksteeg 25 te Leiden, tel. 01710-26838.

DE MUSEUMDAG

VERSLAG VAN DE EERSTE MUSEUMDAG 1971. GEHOUDEN OP 14 en 15 MEI
IN HET VOLKENKUNDIG MUSEUM „JUSTINUS VAN NASSAU" TE BREDA

De voorzitter, prof. A. Klasens, opent de vergadering met de volgende woorden:

Ik heet U allen van harte welkom op deze eerste Museumdag van 1971, waarin onze vereniging voor het eerst samenkomt onder haar nieuwe naam *De Nederlandse Museumvereniging* en wel in het jaar waarin zij haar negende lustrum viert.

Ik spreek onze dankbaarheid uit jegens onze gastheren, dr. P. H. Pott, de directeur en de heer S. J. Nauta, conservator, voor de ontvangst en de gastvrijheid in het Volkenkundig Museum *Justinus van Nassau*. Wij verheugen ons dit museum in zijn nieuwe staat te kunnen bewonderen.

De heer Nauta wil ik in het bijzonder danken voor het aandeel dat hij heeft gehad in de organisatie van deze dag en de reis van morgen, die ons naar België zal voeren, waarbij aan het bekend gemaakte programma nog is toegevoegd een bezoek aan het Speelkaartenmuseum te Turnhout.

Ik heet in het bijzonder welkom die nieuwe leden van de vereniging, die onder de gewijzigde Statuten thans lid kunnen worden, nl. zij, die bij de musea een functie vervullen, die het algemeen beleid of een facet daarvan bepaalt of mede bepaalt, of diegenen, over wie in een rondschriven aan alle musea is meegedeeld: „als lid zijn welkom functionarissen in alle sectoren, dus ook in de educatieve, technische en administratieve richting, evenals leden van stichtingsbesturen en dergelijke.

Een bijzonder woord van welkom mag ik richten tot de vertegenwoordigers van het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk: mr. R. Hotke, plv. directeur-generaal voor Culturele Zaken; dr. mr. F. J. Duparc, Raadadviseur van het directoraat-generaal voor Culturele Zaken; J. Karsten, chef van de onderafdeling musea van de nieuwe directie Musea, Monumenten en Archieven.

Een bijzonder woord van welkom tot de sprekers van deze dag, prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer en de heer S. Nijstad, alsmede de leden van de Vereniging van Handelaren in Oude Kunst, hier aanwezig wegens het boeiende onderwerp *De musea en de kunst- en antiekhandel*.

Ik wil thans overgaan tot een kort verslag van de gebeurtenissen in het afgelopen verenigingsjaar.

Allereerst herdenken wij, staande, de leden die ons zijn ontvallen: de heer F. Lugt, kunstkenner en verzamelaar te Parijs, de heer H. van Hoogdalem, conservator bij het museum *Dit is in Bethlehem* te Gorinchem, dr. S. J. Gudlaugsson, directeur van het Mauritshuis te Den Haag, mevrouw drs. S. G. Willink-Steltman, conservator bij het Oranje-Nassau museum te Delft, mevrouw L. J. Werumeus Buning-Endt, verbonden aan het Nederlands Kostuummuseum te Den Haag.

Ten aanzien van het ledenbestand kan gezegd worden dat dit, nu ook ten gevolge van de openstelling voor nieuwe groepen in de museumwereld, sterk groeiende is. Er traden 58 nieuwe leden toe en 2 leden-instellingen, terwijl 1 lid bedankte. Het totaal van het aantal leden bedraagt thans 389 en 42 leden-instellingen.

Koninklijke onderscheidingen zijn uitgereikt aan: dr. mr. F. J. Duparc, mejuffrouw M. H. P. den Boesterd, mejuffrouw M. A. Heukensfeldt Jansen. Onze hartelijke gelukwensen.

De eerste Museumdag van 1970 werd gehouden op 29 mei in het Openluchtmuseum in Arnhem en was een ontmoeting tussen docenten en studenten in de kunstgeschiedenis enerzijds en de museumwereld anderzijds, een ontmoeting die nuttig en nodig bleek, en waar, in de inleidingen van prof. Scheller, en de heren Filedt Kok en Hoetink de problemen scherp en doeltreffend werden gesteld. Het verslag van deze Museumdag en de tekst van de voordrachten vindt U in het Nieuwsbulletin van de K.N.O.B. van november 1970.

Het gesprek tussen beide wordt voortgezet in een werkgroep. Een excursie op de 30e mei voerde ons naar het museum Folkwang in Essen en de Wasserburg te Anholt.

Op de tweede Museumdag op 20 november in het Rijksmuseum werd in de eerste plaats een belangrijke Statutenwijziging aangenomen, waarover ik in de aanvang sprak, terwijl vervolgens de werkgroep van Edukatieve Diensten van mu-

sea in Nederland onder leiding van dr. G. D. van Wengen het programma van de dag verzorgde door middel van voordrachten, een forum-discussie en demonstraties met gebruikmaking van audio-visuele middelen.

Voor het verslag kan ik U verwijzen naar het Nieuwsbulletin van de K.N.O.B. van april 1971.

Het afgelopen verenigingsjaar overziende meen ik twee belangrijke ontwikkelingen in de museale wereld te onderkennen, enerzijds in de opleiding tot museumfunctionaris, anderzijds de ontwikkeling tot nauwere samenwerking en verbanden tussen de musea, regionaal en naar categorie.

Om met het tweede te beginnen, ik noemde al de actieve werkgroep van Edukatieve Diensten die binnenkort, op 27 mei, met de al even actieve Historische Sektie een gezamenlijke dag organiseert in het Stedelijk Museum, het Catharina-Gasthuis in Gouda. Ik noem verder de Textielcommissie musea die op 6 en 7 mei j.l. in het Haags Gemeentemuseum een textielcongres heeft gehouden met als onderwerp *Expositie van Kostuums*.

Dan is er een sectie van Technische en Transportmusea in oprichting, die wij een voorspoedig bestaan toewensen.

De sectie van natuurhistorische musea zal een gezamenlijke presentatie op het komende Museumment verzorgen, terwijl ook de Volkenkundige musea zich daar gemeenschappelijk zullen manifesteren.

De nieuwe formule van Museumment II in 1972 heeft ten gevolge dat nieuwe verenigingen en federaties op regionale basis zijn opgericht of worden opgericht. Ik noem de Vereniging *de Federatie van Zeeuwse Musea en Oudheidkamers*, de *Vereniging van Noordbrabantse Musea*, de *Federatie van Groningse Musea*, de *combinaties van Noordhollandse, Zuidhollandse, Overijsselse en Limburgse musea* en die van de *IJsselmeerpolders*, terwijl Utrecht en Leiden, beide rijk aan musea, in stedelijk verband optreden.

Ik meen dat deze ontwikkeling tot aaneensluiting, sterk door Museumment gestimuleerd, is toe te juichen en dat zij tot een verbetering en versterking van de positie van de musea in onze maatschappij zal leiden.

De tweede ontwikkeling die gaande is, is die tot organisatie van het museale onderwijs.

Naast onze eigen middelbare museumcursus onder de bekwame leiding van mevrouw Bouma, zijn in voorbereiding een Instituut voor de opleiding tot restaurateur, waarin onze vereniging zal participeren, een Instituut voor opleiding van

museummedewerkers in Leiden, terwijl bovendien de instelling van een eerste leerstoel in de museologie aan de Leidse Universiteit, naar te verwachten is, gerealiseerd zal worden.

Ik zou wensen dat men bij deze vier opleidingen een weg tot samengaan zou vinden om te komen tot een museumakademie, waarin middelbare en hogere, technische, bestuurlijke en wetenschappelijke scholing hun plaats zullen vinden.

En hiermee verklaar ik de 57ste Museumdag voor geopend.

In de vergadering komen de volgende punten aan de orde:

1. Mededelingen van het bestuur. Naar aanleiding van het ICOM congres 1971, releveert de voorzitter dat dr. A. F. E. van Schendel na een periode van 6 jaar zijn taak als president van het ICOM zal neerleggen. Hij zegt trots te zijn op de wijze waarop de heer van Schendel het beleid heeft gevoerd en ons land heeft vertegenwoordigd.

2. Financieel verslag van de penningmeester. De heer Van Gelder licht de begroting toe. Hij vestigt de aandacht op de geringe administratiekosten, maar stelt daar tegenover dat het onvermijdelijk lijkt dat de kosten van het K.N.O.B. bulletin aanmerkelijk zullen stijgen (ca. f 2000.—).

De heer De Smedt deelt mede dat de kascommissie accoord gaat met het verslag en dankt de heren Van Gelder en Eijssenck. De voorzitter memoreert de dubbelfunctie van de heer Van Gelder die na het vertrek van de heer Du Ry ook het secretariaat waarnam met assistentie van mevrouw Loeff.

3. Benoeming van een kascommissie. Op voorstel van het bestuur wordt de heer De Smedt herkozen als lid van de kascommissie en de heer Louwer Koymans als nieuw lid benoemd. Mevrouw Asselberghs verklaart zich bereid candidaat-reserve te zijn, waarmede de vergadering eveneens accoord gaat.

4. Verkiezing van een voorzitter. De vergadering begroet met applaus het voorstel van professor Klasens, drs. C. Boschma tot voorzitter te benoemen, waarop de voorzitter de verdiensten van de heer Boschma voor de museumwereld in herinnering brengt. In een kort dankwoord vraagt de heer Boschma zich af met betrekking tot de benoeming: „What is it worth in real money?”

5. Verkiezing overige bestuursleden. Het aftredende bestuurslid Ir. J. Lodewijks wordt opnieuw voor 3 jaar benoemd; in de vacature van

de secretaris, de heer C. J. du Ry wordt voorts voorzien door de benoeming van drs. H. R. Hoetink als secretaris, terwijl mevrouw J. N. M. Loeff als lid van het alg. bestuur wordt benoemd, mede belast met zaken betreffende het secretariaat. Het Dagelijks Bestuur zal derhalve bestaan uit een voorzitter, een vice-voorzitter, de penningmeester en de secretaris.

6/7. Vrij uitgebreid wordt gediscussieerd over het voorstel van het bestuur het Huishoudelijk Reglement in die zin te wijzigen, dat er een einde komt aan de verplichte koppeling van het lidmaatschap van de groep overheidsambtenaren aan dat van de Nederlandse Museumvereniging. De heren Runday en Hotke merken op dat er praktisch gesproken een scheiding tussen hoger en lager personeel zal plaats vinden, maar maatstaven worden anderzijds niet genoemd: in theorie kan iedereen lid van de voorgestelde Vereniging van Staffunctionarissen bij het Museumwezen worden. Professor A. Klasens en secretaris-penningmeester Van Gelder zetten uiteen dat de C.H.A. de begrenzingen van de Museumdag wil aanhouden en niet al te stringente eisen stelt. In artikel 4 zou evenwel een duidelijke richtlijn gegeven kunnen worden.

Nadat de vergadering haar goedkeuring aan het voorstel verleend heeft stelt de voorzitter vast dat bij deze opgericht is de Vereniging van Staffunctionarissen bij het Museumwezen. De punten a t/m d van punt 7 (samenstelling van een voorlopig bestuur bestaande uit de heren drs. C. Boschma, drs. H. R. Hoetink, dr. H. Enno van Gelder, dr. D. G. Montagne en de heer A. M. J. van der Vaart; uitbesteding van de administratie bij de Nederlandse Museumvereniging; overschrijving van de huidige leden naar de nieuwe vereniging, behalve van die leden, die hier bezwaar tegen maken; het richten van een verzoek aan de C. H. A. de nieuwe vereniging als lid toe te laten in de plaats van de Nederlandse Museumvereniging) krijgen hierop het fiat van de vergadering. Na voorlezing van bijlage 2 stemt de vergadering tenslotte ook in met het nieuwe huishoudelijk reglement.

8. Rondvraag. Dr. Van Schendel vertolkt de gevoelens van de leden nu de voorzitter professor A. Klasens, na zes jaar aftreedt. Hij bewondert de rust en de duidelijkheid waarvan de heer Klasens steeds blijf gaf tijdens de ledenvergaderingen en bestuursvergaderingen. Als blijk van dank biedt hij de heer Klasens een litho aan.

Vervolgens bedankt professor A. Klasens de heer Van Schendel aan wiens hand hij deze po-

sitie is binnengewandeld, hij heeft dit altijd als een groot voorrecht beschouwd. Hij brengt ook dank aan de heer Runday voor al het werk dat hij gedurende de eerste drie jaar heeft gedaan, eveneens de heer Du Ry, maar vooral de heer Van Gelder die enorm veel voor de vereniging heeft gedaan. Het was hem een genoegen twaalf Algemene Bestuursvergaderingen en 12 Museumdagen te mogen leiden. Hij verlaat deze plaats dan ook met een gevoel van weemoed, maar het is juist dat er een eind komt aan een periode. Hij is gedurende deze periode een *museumman* geworden. Hij is begonnen alle museumverslagen te lezen waarin steeds meer de diverse overheden werden bedankt. Hij bedankt hen bij deze nogmaals en wenst de heer Boschma en de leden een goede samenwerking toe. Hierna wordt, niets meer aan de orde zijnde, de vergadering gesloten.

Hierna krijgt de heer S. J. Nauta, conservator aan het museum *Justinus van Nassau* het woord. Hij geeft een overzicht van de ontwikkeling van de verzameling en releveert de nauwere samenwerking met het Museum voor Land- en Volkenkunst te Leiden.

Hierna wordt de aanwezigen de gelegenheid geboden de nieuwe, zeer instructieve opstelling in de geheel gemoderniseerde museumzalen te bezichtigen.

Vervolgens gaat men na de lunch over tot het tweede gedeelte van de bijeenkomst, gewijd aan het thema *De Musea en de Kunst- en Antiekhandel*. In zijn introductie brengt de voorzitter de aanwezigen op de hoogte van een tweetal conventies en een verklaring van de I.C.O.M. over de ethiek van de museumaanwinsten. Deze behelzen een aanbeveling over de middelen om ongeoorloofde export, import en eigendomsoverdracht van cultuurgoed te beletten (nov. 1964) en voorts een bepaling, dat musea zich dienen te onthouden van aankoop van bovengenoemde cultuurgoederen. In november 1968 doet de UNESCO een aanbeveling, betreffende de bescherming van onroerend cultuurgoed, vooral met het oog op het toerisme, tegen publieke en particuliere bedreigingen. In een conventie van de Raad van Europa van mei 1969 (nog niet door Nederland geratificeerd) verplichten de landen zich maatregelen te treffen ter bescherming van archeologisch cultuurgoed. De spreker wijst er op, dat deze conventie voor elk museum, dat archeologisch materiaal verzamelt, van grote betekenis is. De conventie, die een compromis is tussen de rijke en arme landen, werd aangenomen in november 1970 door de Algemene Conferentie van

UNESCO met als voornaamste bepalingen: dat de conventie geen terugwerkende kracht zal hebben; dat in de eerste plaats het land van oorsprong zijn export dient te controleren; dat cultuurgoed alleen met een certificaat geëxporteerd mag worden; dat de musea dienen te zorgen geen „besmet” cultuurgoed te verwerven en dat tenslotte het ontvangende land moet medewerken om illegaal geïmporteerde goederen te restitueren.

De eerste inleider, prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer, vertelt vervolgens, dat het de eerste maal is in het 45-jarig bestaan van de Museum Vereniging, dat er over de relatie museum en kunsthandel gesproken wordt; niettegenstaande het feit dat de kunsthandel al vroeg getracht heeft de banden tussen museum en handel nauwer aan te halen. Aldus werd in 1935 in het Rijksmuseum te Amsterdam de tentoonstelling, georganiseerd door de kunsthandel, *Oude kunst* gehouden. Door de verbeterde aankoopmogelijkheden van de musea in de vijftiger jaren werd de relatie nog hechter.

De spreker wijst er op, dat musea kopen om aanwezige elementen in de verzameling te versterken of nieuwe facetten aan de verzameling toe te voegen. Onder de kopende functionarissen, die uit zeer verschillende categorieën kunnen bestaan, onderscheidt de inleider de snelle beslisser, de aarzelaars en tenslotte de *pingelaars*. Hier tegenover staat de kunsthandelaar met een fundamenteel ander uitgangspunt, waarbij in de eerste plaats de winst bij verkoop genoemd moet worden. Hoewel de particulier vaak zijn *huisantiquair* of *lijfantiquair* kent, dient de museumfunctionaris een volledig ongebonden en onpartijdige positie ten opzichte van de kunsthandel in te nemen. Slechts dan alleen is de goede relatie, die er in Nederland bestaat tussen de kunsthandel en het museum te bestendigen.

Vervolgens zet de heer S. Nijstad uiteen van welk een grote waarde juist ook voor de kunsthandel, kunsthistorische publikaties zijn. Hij wijst in dit verband o.a. op de publikaties van Bredius, Gudlaugsson, Slive, Salvete en Frederiks. De spreker releveert vervolgens de nauwe wisselwerking, die er bestaat tussen publikaties en tentoonstellen enerzijds en de marktprijzen anderzijds. Als voorbeeld wordt de *stillevenrage* uit de jaren 1955-1960 genoemd en de daaraan

voorafgaande publikaties (o.a. van Bergström, 1947, Engelse editie 1956), en tentoonstellingen (o.a. te Dordrecht 1958, gewijd aan A. Coorte). In de na-oorlogse jaren komt de gedachte om in kunst te beleggen sterk naar voren. Vooral veel in Engeland bewaarde voorwerpen komen op de markt. Na 1950 kunnen de veilinghuizen Sotheby's en Christies te Londen zich in een grote bloei verheugen. Amerikaanse banken o.a. The Chase Manhattan Bank en de First National City Bank beleggen in kunstzaken. Het Artemis' beleggingsfonds wordt opgericht en geeft werk in bruikleen aan musea, o.a. te München. De kunsthandel blijft echter, aldus de heer Nijstad een belangrijke stimulant voor verzamelaar en museum. Succes tenslotte heeft de kunsthandel vooral als zij een komende ontwikkeling of verandering in de smaak van het publiek kan voorspellen.

Na afloop van het betoog van de heer Nijstad merkt de heer Pot op dat op bepaalde gebieden de museumactiviteiten de kunsthandelaar kunnen stimuleren bepaalde voorwerpen te zoeken. Er kan daardoor een uitwisseling van ideeën plaatsvinden, die totaal anders kan blijken te zijn dan de algemeen geldende opvatting. De heer Boschma merkt op dat het soms noodzakelijk kan zijn eerst de aankoop te verrichten alvorens met gegevens te komen. De heer Bol acht het door de heer Nijstad gelegde verband tussen publikaties en prijzen overdreven, de waardering zou ook zonder de museale of kunsthistorische activiteiten gekomen zijn. De heer Nijstad zou naar analogie van de huisantiquair ook op het bestaan van de huismuseumman willen spreken. Hij brengt in dit verband het loffelijk initiatief van wijlen dr. D. C. Röell in herinnering, die eertijds op zondagochtend vertegenwoordigers van de kunsthandel in het Rijksmuseum ontving. De heer van Schendel verklaart daarop gaarne dit initiatief te willen voortzetten en nodigt spontaan de kunsthandel uit. In zijn dankwoord brengt de voorzitter de goede verhouding, die er in ons land bestaat tussen kunsthandel en museum in herinnering.

De op de tweede dag gehouden excursies hielden een bezoek in aan Mechelen, achtereenvolgens werden bezocht de Sint-Rombouts kathedraal en het Begijnhof, vervolgens het *Hof van Busleyden* en het museum der kunst-ambachten *Huis de Zalm*.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GRONINGEN

Geefsweer. Bij het graven door de HANAB van het tracé voor een condensaat/waterleiding ten behoeve van de N.A.M. in juni j.l. werd onder Geefsweer een overslibde nederzetting uit de eerste eeuwen na het begin van de jaartelling ontdekt. Het terrein is n.-z. ca. 40 m lang. Aan de westzijde zal de aanleg van het afwateringskanaal van Duurswold een gedeelte hebben doen verdwijnen. De bovenkant van het terpje (0.14 m + N.A.P.) lag ca. 0.30 m hoger dan de omgeving. Het oorspronkelijke woonniveau was in het profiel buiten de nederzetting als een vegetatiebandje herkenbaar (± 0.10 m dik; bovenkant 0.54-0.77 m—N.A.P.). In het terpje gingen vooral van deze zone — hier vanwege het gewicht van het bovenliggende pakket op 0.85-0.91 m—N.A.P. gelegen — kuilen uit, waarin aardewerk werd aangetroffen.

Het redden van deze archeologische gegevens was vooral te danken aan het optreden van de heer H. Louwes, uitvoerder bij de HANAB. De melding geschiedde door de heer ir. H. J. Versfelt (N.A.M.).

Biologisch-Archeologisch Instituut/Groninger Museum, Groningen (J. W. Boersma).

Groningen. Uit een depot baggerspecie bij de Dorkwerdersluis, opgespoten in de jaren dertig en nu gebruikt ter verhoging van de dijken langs het Eemskanaal, konden door de attentie van de heer J. H. Keizer, districtshoofd Provinciale Waterstaat, enkele vondsten worden verzameld. Behalve enig aardewerk (niet nader te dateren bodemscherf, doorboorde ronde schijf van ca. 8 cm, dekselfragment en twee banaanvormige oren van laat-terpenaardewerk) werden twee smalle ijzeren, lancetvormige lanspunten (l. ± 16 cm; br. blad ± 1.8 cm) en twee Romeinse munten geborgen: een antoninianus van Aurelianus (270-275) (R.I.C. 61) en een follis van Licinius I, geslagen tussen 321-324 te Heraclea (R.I.C. 52).

De baggerspecie is zowel afkomstig uit het Reitdiep tussen Groningen en de Dorkwerdersluis als uit het aldaar in ca. 1933 gegraven deel van het Van Starckenborghkanaal. De Romeinse munten en de ca. 9de-eeuwse lanspun-

ten zullen eens gebruikt zijn door de bewoners van de Paddepoel, wier terpjes in 1964 vanwege het Biologisch-Archeologisch Instituut werden onderzocht (cf. W. A. van Es, Paddepoel, „Excavations of frustrated” terps 200 B.C.-250 A.D., *Palaeohistoria* XIV, 1965 (1971)).

Biologisch-Archeologisch Instituut/Groninger Museum, Groningen (J. W. Boersma).

Oude-Pekela. Lange tijd geleden werd door de heer G. A. H. Oude Hendrikman, pastoor te Oude-Pekela, op het Biologisch-Archeologisch Instituut een volgtakbijl bezorgd, vervaardigd van de rechter stang van het gewei van een edelhert (l. 24.8 cm). Het stuk is van vroeg-neolithische oorsprong en vormt opnieuw een aanwijzing van het voorkomen van de Rössener-cultuur in Noord-Nederland (cf. G. Elzinga, Prehistorische werktuigen van edelhert- en elandgewei uit Drenthe, *N.D.V.* 1962, 185-219). De bijl werd bij het graven van een afvalkuil door de heer G. H. Eerens te Oude-Pekela in mei 1968 in zijn tuin gevonden, ter plaatse van een oude bedding van de Pekel A.

Biologisch-Archeologisch Instituut/Groninger Museum, Groningen (J. W. Boersma).

Ruischerbrug. Door de attentie van de heer A. E. Klungel (Stiboka) kon op 29 maart te Ruischerbrug in het tracé van het dieprietool ten behoeve van de nieuwe Groninger stadswijk Leeuwenborg een aantal profielen worden opgemeten en getekend.

De opbouw van het n.-z. profiel bestond uit een pakket sterk zavelige klei met sliblaagjes, waarop een 40-60 cm dikke laag vette klei. Hierop rustte een zwarte laag van ± 10 cm dikte, waarboven een humeus bruin pakket (± 40 cm dik) de graszode droeg. Deze bovenste laag bezit vooral direct op het genoemde zwarte laagje groene en zwarte kleivlekken. Vanuit de zwart gekleurde zone waren kuilen van uiteenlopende diepte gegraven. Enkele bezaten onderin enig veen. Mede door het voorkomen van scherven van kogelpotten-aardewerk moet deze zone als het oorspronkelijke woonniveau worden beschouwd, dat op den duur enigszins werd opgehoogd. Uit de bruine bovengrond kwam soortgelijke keramiek.

Op grond van de verscheidenheid van vorm der kuilen, hun onderling verschil in diepte, het ontbreken van regelmaat in de afstand tot elkaar en het naar het westen uitwijken van de woonlaag (0.58-0.88 m—N.A.P.), mag men aannemen de helling van een verhoogde nederzetting te hebben aangesneden. Deze conclusie is te meer gerechtvaardigd, omdat ten oosten van het perceel in kwestie — doch daarvan gescheiden door de Noorddijkerweg — zich in het weiland een verhoging bevindt. Opvattingen betreffende een mogelijk oud ontginnings- en/of verkavelingssysteem, zoals gesuggereerd, moeten worden afgewezen. Onder de naderhand door de heer J. Smeltkop aldaar verzamelde potscherven bevond zich Rijnlands keramiek en kogelpottenaardewerk versierd met vingertopindrucksels. Datering ca. 14de/15de-eeuws.

Verder werd westelijk in de sleuf op ca. 3.50-4.00 m onder het maaiveld het pleistoceen, hier en daar vergezeld van enig veen, waargenomen.

Biologisch-Archaeologisch Instituut/Groninger Museum, Groningen (J. W. Boersma).

FRIESLAND

Oostdongeradeel. Dank zij een melding van de streekarchivaris W. T. Keune en met medewerking van de gemeente, die enkele arbeiders in W.S.W.-verband ter beschikking stelde, kon een onderzoek worden ingesteld naar laat-middeleeuws aandoende funderingen, die te voorschijn kwamen onder het, tot veler verdriet, onlangs afgebroken woningcomplexje te Anjum ten noordoosten van de Herv. kerk en bekend als „De Kazerne”. Deze benaming was overgebleven uit de Franse tijd, nadat het waarschijnlijk in 1795 inderdaad als kazerne was gebouwd. De bedoelde oude resten, op de terphelling gelegen, bestonden uit een vrij sterk afgesleten trap van nog zes treden, gemetseld uit op een lange zijkant liggende rode bakstenen van 28 x 14 x 7 cm. De trap was 1.08 m breed en opgesloten tussen twee wangen, bestaande uit op hun plat gemetselde bakstenen van hetzelfde formaat. De trede-hoogte was gemiddeld 16 cm, de breedte per trede 28 cm. De onderste trede vertoonde in de n.w.-hoek een herstelling van vijf gele bakstenen, die ook 28 cm lang waren, maar vier cm dik. Op slechts 84 cm tegenover deze laatste trede bevond zich een éénsteensmuur van hetzelfde formaat rode baksteen opgetrokken en over

een lengte van nog 3.68 m aanwezig. De onderkant daarvan reikte tot onder het niveau van de onderste trede en nog tot 60 cm daarboven.

Duidelijk werd vastgesteld, dat deze funderingen, die niet van secundair gebruikt materiaal waren opgebouwd, in later te dateren metselwerk werden ingebouwd. Zo werden aan beide zijden van de trap muurtjes aangebracht van gele en rode baksteen van onder meer 23 x 11.5 x 4.5 cm en 18 x 9 x 4 cm, die met vele hoeken en tot ruim 60 cm grote verschillen in hoogte tussen de onderste steenlagen aansloten op kleine keldertjes e.d. van een of meer latere bouwsels.

Merkwaardig genoeg bleef in het ontgraven gedeelte, ondanks de hoge ligging op de terp, steeds een aanzienlijke hoeveelheid water staan, terwijl tussen de onderste traptrede en de muur geen gemetselde, of op andere wijze bevloerde bodem werd aangetroffen. Of de trap toegang gaf tot, en de grote muur een wand vormde van een zich steeds door welwater vullende ruimte, kan slechts een onbevestigde gedachte zijn. Wel is het duidelijk geworden, dat de teruggevonden resten steeds een belangrijk onderdeel van elkaar opvolgende bouwsels zijn gebleven.

Fries Museum, Leeuwarden/Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen (G. Elzinga).

Ooststellingwerf. Het onderzoek van het kringgreppelgrafveld aan de Snellingerdijk te Oosterwolde, aangekondigd in het *Nieuwsbulletin K.N.O.B.* 1971, aug., heeft van 2 tot en met 23 augustus plaatsgehad. Hierbij kon de begrenzing van het grafveld naar het oosten, zuiden en westen geheel worden nagegaan; die naar het noorden was in 1924/1925 al niet meer kenbaar, toen A. E. van Giffen een gedeelte onderzocht. Tijdens het huidige onderzoek is de aansluiting op dat van Van Giffen verkregen (de sporen van de door hem onderzochte graven werden op duidelijke wijze vastgesteld), zodat het gehele veld, op het noordelijk gedeelte na, in kaart kon worden gebracht. Daarbij bleek dat het in min of meer zuidwest-noordoostverlopende richting was aangelegd, de grootste breedte bedroeg ruim 35 m, de lengte van het onderzochte deel ca. 50 m.

Met zekerheid zijn 32 bijzettingen gevonden, waarvan 29 met een kringgreppel waren omgeven. Binnen 7 kringgreppels bevond zich

een min of meer centrale urnbijzetting, in de overige alleen de crematie. De drie graven zonder kringgreppel betroffen urnbijzettingen. In een geval werd bij de centraal geplaatste grote afgeknotte urn met 2 oren, die de crematie bevatte, een met de opening tegen de wand van de urn geplaatst vrij groot bijpotje met oor en Kalenderbergversiering gevonden, terwijl in een ander graf twee bijpotjes in de kringgreppel waren geplaatst.

De kringgreppels waren alle vrijwel rond van vorm, de grootste met een diameter van 0,80 m, de kleinste met een van 1,60 m. Het graf met de grote urn en het bijpotje bestond uit twee concentrisch gelegen kringgreppels. Het aangetroffen aardewerk bestond verder uit voornamelijk gladwandige, soms van een buikknik voorziene potten, waarvan enige in Harpstedter stijl. Tussen, binnen en ten dele soms ook verstoord door de kringgreppels werden vele houtskoolplekken waargenomen, terwijl ook een aantal vuurstenen artefacten van mesolithische tot Bronstijd-ouderdom werden gevonden.

Het zuidwestelijk deel van het grafveld had vrij ernstig geleden van een 20ste-eeuwse diep-spit-operatie, terwijl ook enkele waarschijnlijk middeleeuwse, langwerpige en enigszins gebogen ontginningsgreppels werden aangetroffen, die vermoedelijk met het tot een dikte van ± 50 cm op een heidepodsol aangelegd esdek in verband kunnen worden gebracht. In de onmiddellijke omgeving van het grafveld, maar op lager niveau werden in dit uitbreidingsgebied van Oosterwolde nog meer van dergelijke greppels gevonden, waarvan een deel in kaart is gebracht.

De voorlopige uitkomsten van het onderzoek tonen aan dat hier een middelgroot grafveld aanwezig was, waarin de crematieresten zowel in als zonder een urn werden begraven. De urn- en kringgreppelvormen laten een datering toe tussen 800 en 700 voor Christus. Het onderzoek kon worden uitgevoerd dank zij de medewerking van de Aannemingsmij. Te Siepe N.V. te Zwolle en dank zij de subsidieverleningen van de Dienst Aanv. Civiel. Werken te Assen en van de Gemeente Ooststellingwerf. Deze laatste verleende ook in andere aspecten van het onderzoek zeer waardevolle hulp, terwijl de heer G. Delger van het Biol.-Arch. Instituut te Groningen het dagelijks toezicht uitoefende en het meet- en tekenwerk op de juiste wijze verzorgde.

Fries Museum, Leeuwarden/Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen (G. Elzinga).

GELDERLAND

Bemmel. Omstreeks 1950 vond de heer Wierink te Bemmel in een rioleringsleuf in de Dorpsstraat aldaar een 9.8 cm hoge knikpot. De vondst werd gedaan op een diepte van ruim 3 m beneden het wegdek; de Dorpsstraat ligt op de oude rivierdijk. Gegevens, die een inzicht zouden kunnen geven in de aard van de vondst, zijn niet bekend. De pot dateert vermoedelijk uit het einde van de 6de eeuw na Chr.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Druuten. Door de heer A. Janssen te Druuten zijn op de Roodhekkemas, een terrein ten westen van zijn woonplaats, opnieuw vele aardewerscherven verzameld (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.* 1964, *129 en *244). Van de nieuwe vondsten maken ook deel uit een bronzen fibula van zogenaamd midden-La Tène schema en een fragment van een glazen armband, Haevernick type 7b.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Ede. Op de Ginkelse Heide werd op 24 en 25 mei een onderzoek ingesteld in de door kapitein H. J. Bellen afwisselend als Ede 4, en G3-Girhen aangeduide heuvel, die hem op 19 aug. 1927 de zeer rijke grafvondst met crematieresten, tongdolk, viergaten-polsbeschermer, vroege klokbeker en vuursteenartefacten opleverde (Butler en Van der Waals, *Palaeohistoria* XII, 1966, 48-49, 122-123). Het onderzoek was mogelijk dank zij medewerking van drie studenten uit Utrecht, en had ten doel het verzamelen van monsters voor C14- en pollenonderzoek en het verkrijgen van meer zekerheid dat de vondsten tot een periode hebben behoord. Daartoe werd in het centrum alle gestoorde grond uitgegraven, werden de profielen rechtgestoken, en werden deze profielen op twee punten naar buiten in sleuven verlengd. Vastgesteld kon worden dat het een eenperiode heuvel betreft; vondsten en crematieresten zullen vrijwel zeker uit één graf afkomstig zijn. Van het graf zelf werd niets teruggevonden; wel kon een intermediair standspoor worden opgetekend. Houtskool- en pollenmonsters werden verzameld.

Niet ver van heuvel „Girhen” ligt volgens de gegevens van Bellen zijn heuvel „amber”

(= Ede 5), die hem de grafvondst met zeer fraaie Veluwse klokbeke (Leiden *R.M.O.*, e 1936/1.28) en 12 barnsteenkralen opleverde. Hoewel bij bosaanleg vrijwel geëgaliseerd, kon ook deze heuvel worden geïdentificeerd. Het was mogelijk tussen de boompjes een profiel-sleuf te graven en het oud-oppervlak van deze klaarblijkelijk in één periode opgeworpen heuvel voor pollenanalyse te bemonsteren.

Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen (J. N. Lanting, J. D. van der Waals).

— De heer P. H. J. Balster te Ede vond in september j.l. nabij de Verlengde Parkweg in Ede een denarius van keizer Domitianus. Met grote waarschijnlijkheid kan de munt in het jaar 85 na Chr. gedateerd worden. De determinatie is van het Koninklijk Penningkabinet te Den Haag. Ter plaatse is een inheemse nederzetting gelegen uit de midden- en laat-Romeinse tijd, mogelijk ook uitsluitend uit de laat-Romeinse tijd.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

— In augustus j.l. trof de heer P. H. J. Balster te Ede in het profiel van een uitgegraven wegtracé in de nieuwe woonwijk Veldhuizen te Ede onder meer een Romeinse munt aan. De vindplaats grenst onmiddellijk aan een uit de Romeinse tijd daterende en door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek opgegraven nederzetting.

De determinatie van het Penningkabinet te Den Haag luidt: aes-4, Constantinus II (als mede-regent), keerzijde twee soldaten met twee veldtekens (type *Gloria Exercitus*), datering 330-335. Hierbij is aangetekend dat het mogelijk een barbaarse imitatie betreft, waardoor de datering later in de 4de eeuw kan vallen.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Ermelo. Op de Ermelose Heide werden tussen 19 en 23 april gedeelten van profielen van de in 1952 door Modderman onderzochte heuvels 1 en 3 opnieuw vrijgelegd met hulp van studenten uit Utrecht. Hernieuwde bestudering van het midden-west profiel van heuvel 1 leidde tot een iets afwijkende interpretatie van deze heuvel. Een in 1952 opgetekende houtskoolconcentratie in het standspoor in het n.o.-kwadrant werd opgezocht en voor C14-onderzoek bemonsterd. In heuvel 3 werd het midden-zuid profiel ten dele opgegraven. Van beide heuvels werden de oud-oppervlakken bemonsterd voor

pollenanalyse door mevr. dr. W. Groenman-van Waateringe (I.P.P., Amsterdam).

Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen (J. N. Lanting, J. D. van der Waals).

Stroe. De grafheuvelgroep bij de Konijnenkolken was reeds aan Pleyte en Nairac bekend; zij onderwierpen de zeven heuvels in okt. 1877 aan een onderzoek. De grootste, meest westelijke heuvel, liggende aan de nog goed herkenbare bedding van de nu opgedroogde Houtbeek, werd later door J. Westendorp onderzocht, die er een grote gewelfde polsbeschermer met vier gaten en een koperen tongdolk, en op hoger niveau een Veluwse klokbeke in vond (Butler en Van der Waals, *Palaeohistoria* XII, 1966, 124).

Om na te gaan of in deze heuvel twee perioden uit de steentijd herkenbaar zouden zijn, en om monsters voor stuifmeel- en C14-onderzoek te verzamelen, werd in de week van 19-23 april een onderzoek in deze heuvel ingesteld waarbij het recent zwaar gehavende centrum werd uitgegraven, en profielen werden rechtgetrokken en op een punt naar de voet verlengd. In de heuvel waren inderdaad twee perioden herkenbaar dank zij een zwak humeus bandje over de kernheuvel. In het vlak, deels onder, deels naast recente steringen, was nog een rand van de secundaire, in de kernheuvel uitgegraven grafkuil herkenbaar. Voorts werd een standspoor gevonden onder de voet van de kernheuvel, maar van het bijbehorende, primaire, centrale graf was niets door de latere steringen gespaard. Het lijkt aannemelijk polsbeschermer en tongdolk met de primaire heuvel in verband te brengen en de klokbeke met de secundaire.

De heuvel werd voor C14-onderzoek en pollenanalyse (door mevr. dr. W. Groenman-van Waateringe, I.P.P., Amsterdam) bemonsterd. De plaats doet zijn naam nog steeds eer aan: grote scharen konijnen ondermijnen stelselmatig de grafheuvels, die geleidelijk over een steeds groter oppervlak uitvloeien.

Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen (J. N. Lanting, J. D. van der Waals).

Wychen. In september j.l. vonden spelende kinderen in het losse zand op een stuifduin bij het Munnikenveld (Wychense Ven) een vuurstenen sikkel. Het voorwerp bezit een hoogglans, met uitzondering van de achterzijde, hetgeen waarschijnlijk met de vassing verband

houdt. De sikkels is overgedragen aan het Oudheidkundig Museum Frans Bloemen te Wychen.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

UTRECHT

Maarsbergen. Direct ten noorden van de weg die kasteel Maarsbergen met Maarn verbindt ligt een kapitale grafheuvel, die in 1941 door dr. F. C. Bursch en mr. A. L. Tromp werd onderzocht. Bij die gelegenheid werden een vroege Veluwe klokbeke en een polsbeschermer gevonden in een graf met lijksilhouet binnen standspoor.

Om de heuvel voor pollenanalytisch en C14-onderzoek te bemonsteren, en om het profiel opnieuw te kunnen bestuderen, werd op 13 en 14 mei het in 1941 gespaarde midden-zuid profiel opnieuw opgegraven, hetgeen mogelijk was dank zij de hulp van drie studentes. Vastgesteld kon worden dat de primaire klokbekeheuvel opgeworpen moet zijn over een ondiep schachtgraf, met een standspoor onder de voet. De heuvel werd later twee tot driemaal opgehoogd. Een verslag van het onderzoek van 1941 en van 1971 verschijnt binnenkort in de Oudheidkundige Mededelingen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.

Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen (J. N. Lanting, J. D. van der Waals).

LIMBURG

Baexem. Op de Weijersberg onder Baexem werd een onderzoek ingesteld op de akker waar J. H. J. Berghs een aantal klokbeke scherven vond (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.* 1967, *29) en die grenst aan de zandgroeve waarin de gebr. Houben uit Nederweert in de afgelopen jaren twee klokbeke grafjes ontdekten (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.* 1969, *61-62; 1970, *100; *Ber. R.O.B.* 19, 1969, 269-272). Gehoopt werd nog een of meerdere klokbeke grafjes te vinden. Op een diagonaal door de akker lopende rug werden zeven vlakken met een totaal oppervlak van ruim 1200 m² schoongemaakt. De bouwvoor werd mechanisch opzij gezet terwijl het resterende graafwerk werd verricht door een 11-tal Utrechtse studenten. Het onderzoek verliep in zoverre teleurstellend dat geen klokbeke graven werden gevonden. Wel werd een groot gedeelte van een standgreppel gevonden die behoort bij het graf waaruit de in 1970 door de gebr. Hou-

ben geredde klokbeke vondsten (2IIa beke, bijltje, kling) afkomstig zijn.

Van het graf zelf werden geen sporen meer ontdekt. Uit het verloop van het bodemprofiel buiten de standgreppel kan met grote waarschijnlijkheid geconcludeerd worden dat we hier met een vlakgraf, en niet met een geëgaliseerde heuvel te maken hadden. Verspreid over de rug werden enkele crematiebijzettingen, zowel verploegd als in situ aangetroffen. Bij het verploegde materiaal bevinden zich ook Kerbschnittscherven. Kringgreppels, of restanten daarvan, werden niet gevonden, zodat we moeten aannemen een betrekkelijk vroeg, kringgreppel deel aan de zuidoostelijke periferie van dit volgens de verhalen van omwonenden zeer uitgestrekte urnenveld gevonden te hebben.

Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen (J. N. Lanting, J. D. van der Waals).

Swalmen. Het aanvullend en verkennend onderzoek van Bronstijdgrafheuvels op het hoogterras werd van 3-13 aug. voortgezet (cf. *Nieuwsbulletin K.N.O.B.* 1969, *124-126; 1970 *142-143). Evenals vorig jaar werd het werk verricht door deelnemers aan een kamp van de N.J.B.G., terwijl van 23 aug. tot 3 sept. bovendien nog een arbeider in D.A.C.W.-verband restauratiewerkzaamheden verrichtte.

Van de vier in 1937 door dr. F. C. Bursch onderzochte heuvels werd dit jaar, als laatste, no. 2 onderzocht. Van de overige heuvels werden nu de heuvels 8 en 9 verkend, terwijl in een grote oude grindhoop de restanten van een tiende heuvel werden teruggevonden en verkend.

Heuvel 2. Het profiel van 1937 werd opnieuw vrijgelegd. In deze grote, vrij vlakke heuvel waren slechts geringe aanwijzingen voor meer dan een periode, in de vorm van mogelijke secundaire ophogingen die alleen bij de voet te zien waren, hoewel de heuvel tot op de top goed bewaard was. Van het ondiepe schachtgraf was nog slechts een puntje in het profiel bewaard.

Heuvel 8. Van deze heuvel was in 1970 een brede sleuf van uit het centrum naar het oosten onderzocht (in verband met een daar aanwezige oude ingraving), waarbij een primair schachtgraf met verkoolde balken en crematieresten was gevonden. Het bleek een tweeperiodenheuvel te zijn met een niet geheel begrepen stelsel van ringsloten aan de voet. De sleuf van 1970 werd nu (met sparing van

een tussenprofiel) uitgebreid tot een n.o.-kwadrant. Waarschijnlijk hebben wij te doen met een kernheuvel met onder de voet een niet gesloten ringsloot met overlappende uiteinden, en een mantelheuvel, eveneens met ringsloot.

Heuvel 9. Van deze langwerpige heuvel werd een klein noordwestelijk kwadrant opgegraven. De heuvel is in een keer opgeworpen, en heeft een ringsloot met v-vormige doorsnede onder de voet, die ook hier waarschijnlijk reeds tijdens de heuvelbouw weer werd opgevuld. Ook de aard van het heuvellichaam vertoonde veel overeenkomst met heuvel 8. Deze twee naast elkaar en de meest oostelijk gelegen heuvels zouden uit dezelfde tijd kunnen stammen. Een grote recente kuil in het midden van de heuvel werd na afloop van het onderzoek opgevuld met van elders aangevoerde grond.

Heuvel 10. Deze vertoonde zich aanvanke-lijk als een drielobbig zeer onregelmatige bult met grote kuilen rondom, en leek geheel te dateren uit de tijd dat op talloze plaatsen in de omgeving grind gewonnen werd. Uitgaande van een depressie aan de noordwestelijke kant werd een „kwadrant” opgegraven. Daarbij bleek dat in de kern wel degelijk een uit humeuze pluggen opgebouwde grafheuvel aanwezig was, waarvan evenwel de voet rondom geheel door grindgravers verspit is. In dit kwadrant werd een primair n.-z. gericht schachtgraf met crematieresten gevonden, dat mogelijk het centrale graf is geweest. Na afloop van het onderzoek werd de heuvel zoveel mogelijk gereconstrueerd en ontdaan van storende latere uitwassen.

De heuvels werden voor palynologisch onderzoek bemonsterd door mevr. dr. W. Groenman-van Waateringe (I.P.P., Amsterdam). Op 6 aug. bezochten dr. F. C. Bursch en echtgenote het onderzoek.

Biologisch-Archeologisch Instituut, Groningen (J. N. Lanting, J. D. van der Waals).

Ubach over Worms. In het voorlopig verslag van het onderzoek te Ubach over Worms in het voorjaar van 1970 (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.* 1971 *115-116) dienen enkele correcties aangebracht te worden. In de eerste alinea: „grondverzetting” moet worden „grondverzet”. In de vierde alinea: de afmetingen van het vlak zijn niet 82 maar 8 x 310 m. Sub B. 1: het t.s.-bord is van het type Haltern 1b en niet 1a.

R.O.B., Amersfoort (J. H. F. Bloemers).

NOORD-HOLLAND

Andijk. Op een perceel tussen de Kerksloot en de Heuvelingsloot te Andijk-W, met een vanuit de omringende, 1.50 m diepe sloten opgebracht modderdek, vonden de gebr. J. en Th. Neefjes in het voorjaar van 1971 een fragment van een stenen bijl.

Op het perceel komen voor — onder het humeuze dek — kiekklei-op-veengronden (KV) en veengronden (V): zeer waarschijnlijk is derhalve de bijl afkomstig uit de ondergrond, de Westfrieze Afzettingen II met het karakteristieke patroon van verlande kreekruggen (P. J. Ente (1963), *Een bodemkartering van het tuinbouwcentrum 'De Streek'*, Bijlage 1). Het betreft de helft van een fraai gepolijste (gebruikssporen op snede) Walzenbeil/Fels-Rundbeil, type 1a, volgens K. H. Brandt (1967), *Studien über steinerne Äxte und Beile der jüngeren Steinzeit und der Stein-Kupferzeit Nordwestdeutschlands* (vgl. Tafel 23 : 3); lengte fragment 120 mm, breedte snede 55 mm, doorsnede ellipsvormig (assen 70 en 56 mm).

Dr. G. J. Boekschoten (Geologisch Instituut der R.U. te Groningen) determineerde het materiaal als een diabaas-achtig veldspaatrijk ultrabasisch gesteente: determinatie werd bemoeilijkt, omdat geen slijpplaatje kon worden vervaardigd. Bovendien is het gesteente in het geheel niet verweerd.

Het exemplaar is direct te vergelijken met de grootste van de twee te Hoorn gevonden bijlen (Th. G. Appelboom, *Westerbeem* 2, 1953: 140-144, Pl. XX).

Brandt dateert dit bijltype niet later dan 2800 v. Chr. Geheel los van de bezwaren, die ten onzent wel tegen deze datering worden aangevoerd, is 2800 v. Chr. niet te verbinden met de geologische situatie. Van de bijlen te Hoorn is slechts van de kleinste bekend, dat deze vrij diep in de grond zou zitten, terwijl het exemplaar uit Andijk wel op een kreekrug van de Westfrieze Afzettingen II zal hebben gelegen. Ook indien de bijl was gesitueerd op de Westfrieze Afzettingen I in de ondergrond, of zelfs op de Wieringermeer-afzettingen, resteert een verschil van tenminste 500 à 1000 jaar tussen Brandts datering voor het bijltype en de zeker niet zo sterk te verschuiven datering der geologische sedimentatiefasen.

Het bijlfragment is thans in het bezit van de heer W. J. Wester te Andijk, door wiens op-

lettendheid en speurzinnigheid het artefact voor bestudering beschikbaar kwam.

Instituut voor Prae- en Protohistorie, Amsterdam en Westfries Museum, Hoorn (M. D. de Weerd).

Laren. Op de heide tussen Laren en Hilversum nabij het Bluk heeft A. E. Remouchamps in 1925 en 1926 tien grafheuvels onderzocht, bekend als „de zeven Bergjes” (*Oudheidk Mededeelingen* R.M.O. Leiden, NR. IX, 1928, 68-69), waarvan er een (heuvel 6) van betekenis is door de vondst, in het primaire graf, van een standvoetbeker type 1^d en een strijdhamer type C (Addink-Samplonius, *Helinium* VIII, 1968, 218-219). Omdat zowel het bij deze grafvondst behorende pollenspectrum als een eventuele C14-datering ons bijzonder interesseerden, werd met medewerking van drie studenten het 1925-6 gespaarde westelijke middenzuidoost profiel weer vrijgegraven. In de bij beker en hamer behorende kernheuvel van deze twee-perioden heuvel werd ook nu geen intermediaire of randstructuur gevonden. Het fraai ontwikkelde oudoppervlak werd bemonsterd voor pollenanalyse; uit plaggen van het kernheuvellichaam werd houtskool verzameld.

Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen (J. N. Lanting, J. D. van der Waals).

Wieringermeer. Enige jaren geleden vond de heer J. W. van den Braber te Andijk op zijn erf een fragment van een strijdhamer in bolk (afval na het uitzeven van (in casu) tulpenbollen), die ca. 1966 met de tulpenbollen was aangevoerd uit de Wieringermeer van een ter-

rein ten zuiden van en grenzend aan het Wagendwarpspad, Wieringerwerf.

Het betreft een vrijwel bij het midden van het steelgat afgebroken hamerhelft van een strijdhamer, type H4g symmetrisch, volgens K. H. Brandt (1967), *Studien über steinerne Äxte und Beile der Jüngerer Steinzeit und der Stein-Kupferzeit Nordwestdeutschlands* (vgl. Tafel 9 : 3); lengte fragment (afstand hamereinde tot centrum steelgat, in projectie op bovenvlak) 69 mm, diam. cilindrisch steelgat (duidelijke uitboringsdraairingen!) 24 mm, dikte bij steelgat 28 mm; grootste breedte fragment — vrijwel ter hoogte van middelpunt steelgat — 56 mm; van het (gebogen) vlakje aan het hamereinde zijn — in projectie — de lengte en de breedte resp. 33 en 13 mm.

Dr. G. J. Boekschoten (Geologisch Instituut der R.U. te Groningen) determineerde het donkere gesteente als ultrabasisch, vermoedelijk gabbro. Determinatie werd bemoeilijkt, omdat geen slijpplaatje kon worden vervaardigd. Bovendien is het gesteente in het geheel niet verweerd.

H-strijdhamers worden door Brandt en andere auteurs in de Bodengrabzeit (Jutland) geplaatst. Door studie van associaties met keramiek komt M. Addink-Samplonius, *Helinium* 8, 1968: 235 tot een relatering aan SVB 1b bekertjes.

Het strijdhamerfragment is thans in het bezit van de heer W. J. Wester te Andijk, door wiens oplettendheid en speurzinnigheid het artefact voor bestudering beschikbaar kwam.

Instituut voor Prae- en Protohistorie, Amsterdam en Westfries Museum, Hoorn (M. D. de Weerd).

TENTOONSTELLINGEN

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum.* Hollandse wandtegels -31 okt.
- Grafiek van Dürer -31 okt.
- Ontmoeting met Italië. Hollandse, Duitse en Scandinavische landschapstekenaars, 1770-1840, geven hun visie op Italië 6 nov.-9 jan.
- *Amsterdams Historisch Museum.* Amsterdamse stadspportretten van 1700-1900 -21 nov.
- *Museum Willet Holthuysen.* Ceramiek uit het Verre Oosten, coll. Krölller-Müller -7 nov.
- *Allard Pierson Museum.* Weer geopend

ARNHEM

- *Gemeentemuseum.* Hoogtepunten uit de verzameling Krölller-Müller -31 dec.
- Delfts wit -3 jan.

BRUSSEL

- *Palais des Beaux-Arts.* Rembrandt en zijn tijd -21 nov.

DEN HAAG

- *Gemeentemuseum.* Daumier, verslaggever van zijn tijd (1832-1872) -7 nov.

- Archeologische vondsten uit Masada, een vesting van Herodes -21 nov.
- DORDRECHT
— *Museum mr. S. van Gijn*. Verzamelingen Kleiweg de Zwaan-Vellema. Schilderijen, sculptuur etc. 12de-17de eeuw -31 okt.
- ENKHUIZEN
— *Zuiderzeemuseum*. Romantiek der Zuiderzeesteden. Schilderijen, aquarellen en tekeningen van Cornelis Springer (1817-1891) -1 nov.
- 's-HERTOGENBOSCH
— *Noordbrabants Museum*. Beelden uit Brabant, 1400-1520 -7 nov.
- LEIDEN
— *Rijksmuseum voor Volkenkunde*. Tideria, van Eskimo tot Groenlander -31 dec.
- LEUVEN
— *Sted. Museum*. Gotische kunst in Brabant -28 nov.
- LONDEN
— *Buckingham Palace*. Nederlandse meesters in Engels koninklijk bezit -31 dec.
- NEURENBERG
— *Germanisches Nationalmuseum*. Schilderkunst en grafiek uit Dürers tijd -31 dec.
- PARIJS
— *Musée Eugène Delacroix*. Delacroix en het Fauvisme -10 nov.
— *Orangerie des Tuileries*. Venetië in de 18de eeuw. Schilderijen, tekeningen en gravures uit Fans bezit -29 nov.
- RIJSSEL
— *Musée des Beaux-Arts*. De Hollandse Porcelleinkast -31 okt.
- ROTTERDAM
— *Gem. Archief*. Op reis. Het reizen vanaf de 15de tot het begin van de 20ste eeuw -2 jan.
- TILBURG
— *Volkenkundig Museum*. Marokko, handel en ambacht in een Arabische wereld -22 nov.
- UDINE
— *Villa Manin di Passariano*. Tiepolo -31 okt.
- UTRECHT
— *Aartsbissch. Museum*. Zuidnederlandse kunst uit drie kerkelijke musea -14 nov.
- ZÜRICH
— *Galerie Maeght*. Marc Chagall

MEDEDELINGEN

REPERTORIUM DEEL IV

Het vierde deel van het Repertorium van Tijdschriftartikelen betreffende de Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst is verschenen.

De prijs is vastgesteld op f 30,— voor leden van de Oudheidkundige Bond en f 40,— voor niet-leden; de genoemde bedragen moeten worden verhoogd met B.T.W. en kosten van verzending. Het boek is bij het secretariaat van de K.N.O.B. en bij de boekhandel verkrijgbaar.

Leden van de Oudheidkundige Bond, die in het jaar 1967 door inzending van een kaart op het boek hebben ingetekend, behoeven hun bestellingen niet te herhalen. Het boek wordt hun binnenkort toegezonden.

Degenen, die destijds niet hebben ingetekend, wordt verzocht voor hun bestelling gebruik te maken van inliggende kaart.

Het in 1962 verschenen deel III van het Repertorium is voor dezelfde prijzen, als voor deel IV zijn vastgesteld, bij het secretariaat verkrijgbaar.

VACATURE

GRONINGEN

Bij het Instituut voor Kunstgeschiedenis van de Rijksuniversiteit kan geplaatst worden een
WETENSCHAPPELIJK MEDEWERKER (dr. of drs.)

Hij zal deel uitmaken van een team van vier kunsthistorici, die allen bij het onderwijs betrokken zijn. Aan de ene kant zal zoveel mogelijk van zijn speciale kennis van een onderdeel van het vak geprofiteerd worden, aan de andere kant zal de kandidaat bereid zijn aan andere taken van het programma van onderwijs en research zijn medewerking te verlenen.

Er wordt ook gedacht aan een kunsthistoricus, die belangstelling heeft voor de moderne kunst in al haar uitingsvormen.

Sollicitaties te richten aan prof. dr. H. Gerson, Oude Boteringestraat 81 te Groningen, binnen 3 weken na het verschijnen van deze advertentie.

RAPPORT OVER MONUMENTENZORG EN LEEFMILIEU

Het bestuur van de K.N.O.B. heeft dezer dagen het hiernavolgende rapport toegezonden aan de ministers, de staatssecretarissen, de leden van de Staten-Generaal, de leden van de Raad van Advies voor de Ruimtelijke Ordening, de leden van de Monumentenraad, de Raad voor de Milieudéfensie en aan nog enige andere instanties en personen.

BEGELEIDENDE BRIEF

Het bestuur en de leden van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond zijn, met vele anderen, hogelijk verontrust over de ontwikkeling van het aanzien van ons land. De architectuur en de stedenbouwkundige structuren uit voorgaande periodes, die mede dit aanzien bepalen, spelen een essentiële rol in de omgeving en de huisvesting, en dus ook in het welzijn van de mens. Reeds lang is de toestand rond regeneratie en conservatie zorgelijk, voor de ingewijden dikwijls méér dan dat. *Nu echter dreigt een situatie te ontstaan, die catastrofaal genoemd moet worden. Wij nemen daarom de vrijheid uw aandacht te vragen voor bijgaand rapport*, ook al is het ons duidelijk, dat dit voor u één noodkreet temidden van vele andere zal moeten zijn. In de totaliteit van deze andere problemen — en in samenhang met vele daarvan — spelen die rond het aanwezig bestand aan structuren en gebouwen echter een belangrijke rol. Zij vragen met klem de zorg die ze waard zijn.

In ons rapport belichten wij met name de volgende aspecten:

1. *Subsidieregeling mist effect door lange wachttijd.* — Voor de eigenaren van de geregistreerde monumenten — waaronder 40.000 woonhuizen — en voor die van de zelf niet geregistreerde, maar in de totaliteit van hun omgeving een waardevolle bijdrage leverende overige oudere gebouwen — eveneens voor het merendeel woonhuizen — bestaan in principe aantrekkelijke subsidieregelingen. De wachttijden zijn echter zo, dat deze in toenemende mate een onoverkomelijk obstakel vormen voor het opbouwen van een redelijk samenspel tussen eigenaar en overheid.

2. *Onvoldoende geld voor actief beleid* — De voor subsidies beschikbare bedragen zullen in *reële verhouding* moeten komen met de in het rapport genoemde taken. Uiteraard zal hiervoor, zeker nu, een aanlooptijd nodig zijn.

3. *Monumentenzorg als essentiële partner bij regeneratie van wooncentra.* — *Geén aanlooptijd* is nodig voor het innemen van het standpunt dat de „monumentenzorg” een essentiële meespelende partner moet zijn bij het streven naar verbetering, regeneratie en vernieuwing van onze wooncentra.

4. *De rol van de gebruiker.* — Voorts zou er slechts *een korte aanlooptijd* nodig zijn om te trachten voor eigenaars/beheerders van waardevolle gebouwen een zo aantrekkelijk mogelijke atmosfeer te scheppen voor het goed onderhouden daarvan en het zelf doen uitvoeren van kleinere restauraties. Ook op dit aspect wordt meer gedetailleerd ingegaan.

Wij dachten, dat het mogelijk moest zijn om in een relatief „overzichtelijk” land als Nederland, t.a.v. de ook in het buitenland zo bekende historische architectuur en stedenbouw een beleid op te bouwen, dat opgewassen is tegen de te stellen eisen. Een beleid ook, dat een toonaangevende bijdrage zou kunnen leveren in de strijd om het behoud van de leefbaarheid „on the face of this earth”. *Zoals de zaken er nu voorstaan, kan echter slechts de ondergang worden voorspeld van zeker driekwart van wat wij nog hebben.*

Namens het bestuur van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond,

Dr. ir. C. L. Temminck Groll, voorz.

Mr. P. J. v. d. Mark, secr.

RAPPORT

Tijdens de jongste jaarvergadering van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond zond het bestuur op 19 juni j.l. het navolgende telegram aan de Kabinetsformateur: „*De Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, op 18 juni 1971 in algemene vergadering bijeen in het stadhuis van Middelburg, maakt zich ernstig bezorgd over de achteruitgang van het leefmilieu in Nederland door de ontstellend toenemende*

achterstand bij het restaureren en rehabiliteren van het voor het behoud van een gezonde samenleving onmisbare bestand aan historisch waardevolle bebouwing in stad en land. De Bond dringt er daarom bij het nieuwe kabinet op aan dat in de allernaaste toekomst aanzienlijke financiële middelen ter beschikking zullen komen en een strenger planologisch beleid zal worden gevoerd". Dit naar aanleiding van het feit, dat het bestuur met de leden in hoge mate verontrust was over de toekomst van wat ons land nog aan architectuur en aan stedenbouwkundige structuur uit voorafgaande periodes bezit. In alle stadia van de ontwikkeling van de monumentenzorg, de monumentenbeschrijving en de totstandkoming van de monumentenwet heeft de K.N.O.B. gedurende de ruim 70 jaren van zijn bestaan, zoals bekend, een essentiële en dikwijls initiatiefnemende rol gespeeld. Wij voelden ons verplicht om ook op dat moment uw aandacht te vragen.

Inmiddels is de situatie nog veel kritieker dan in juni kon worden vermoed, door de nu voorgestelde stabilisering van het voor restauratiesubsidies beschikbare bedrag en het fatale besluit, dat de staatssecretaris onder druk van dit voorstel moest nemen, om gedane toezeggingen uit te stellen en om vooralsnog geen nieuwe toezeggingen te doen.

De oorzaken van de toenemende problematiek rond de monumentenzorg

Reeds jaren worstelt de monumentenzorg met kostenstijgingen, die in de restauratie nog sneller oplopen dan in de nieuwbouw terwijl de beschikbare bedragen zelfs laatstgenoemde groei niet volgen. Bij lang tevoren gemaakte reserveringen zijn dus steeds, wanneer de werken in uitvoering komen, hoge overschrijdingen te verwachten. Deze moeten gehonoreerd worden ten koste van inmiddels weer gedane toezeggingen voor werken, die dan bij realisatie nog weer hogere overschrijdingen met zich mee moeten brengen, die weer gehonoreerd moeten worden . . . enz., enz.

Nu al zijn tengevolge van deze vicieuze cirkel de wachttijden dikwijls veel langer dan op het moment van de eerste besprekingen kan worden vermoed. Juist deze lange en zich ongemerkt verlengende wachttijden kunnen funest zijn, omdat met restauratie in het vooruitzicht het normale onderhoud tot het minimum beperkt blijft, wat wederom een kostenverhogend effect met zich meebrengt of zelfs tot afbraak zou kunnen leiden. Het moet duidelijk zijn, dat planning op langere termijn alleen mogelijk is, wanneer althans de

zekerheid bestaat, dat de beschikbare bedragen zullen groeien in evenredigheid met de werkelijke kosten. Deze lopen in de restauratie tussen 1,5 en 2 x zo snel op als in de nieuwbouw, o.m. tengevolge van de onmogelijkheid om op grote schaal arbeidsbesparende methodes toe te passen. Onderscheidene eigenaars/beheerders van monumenten zijn bereid tot vóórfinanciering, wanneer men weet voor welke tijdsduur. Wanneer daaromtrent géén duidelijke toezegging kan worden gedaan, vervalt deze waardevolle particuliere bijdrage.

Ware de taak van de monumentenzorg statisch, dan zou met een zekerheid als hierboven bedoeld inderdaad een beleid op langere termijn gevoerd kunnen worden en zou de instandhouding van een bepaald aantal grotere monumenten verzekerd kunnen zijn.

Deze taak is echter allerm minst statisch, zij breidt zich voortdurend uit:

1. Oorspronkelijk bestond deze uit de bemoeienis met monumentale gebouwen als kerken, raadhuisen, kastelen en bijzondere woonhuizen. Voor velen is dat nog steeds het beeld van „Monumentenzorg” en in de praktijk gaat nog ca. 75% van de middelen naar deze groep van monumenten.

2. *Monumentenzorg en Woningnood.* — Sedert een kleine 20 jaar is daar de *woonhuisrestauratie* op grotere schaal bijgekomen. Steeds meer groeit het besef, dat het totaal aan historische woonhuizen — ook de eenvoudige — een heel essentiële rol speelt in het beeld van stad en dorp en ook een belangrijke rol kan spelen in de huisvesting. Ook de als gevolg van de monumentenwet 1961 opgezette en inmiddels bijna voltooide nieuwe monumentenregistratie is afgestemd op deze waardering. Met een toenemend aantal steden komen regelingen tot stand, die systematische aanpak van woonhuisrestauratie beogen. Wanneer men de monumentenregisters statistisch beziet is het echter zonder meer duidelijk dat dit aspect van de monumentenbescherming nog zeker tot 5 x de huidige omvang uitgebouwd moet worden wil het niet 200 jaar duren voor de nu ingeschreven panden alle een beurt gehad hebben. Zonder een zodanige uitbouw zouden juist de kleinere oude panden, waarnaar zoveel vraag is, het slachtoffer worden.

3. *Monumentenzorg en Milieubeheer.* — Voorts is dankzij bovengenoemde monumentenwet het begrip „beschermde stads- en dorpsgezichten” in het leven geroepen, hetwelk wij ten zeerste toejuichen. De mogelijkheden, die hantering van dit begrip biedt om te komen tot

milieubescherming op grotere schaal, zijn nog maar ten dele onderzocht en in praktijk gebracht. Zeker ontstaat er vanuit de monumentenzorg in toenemende mate bemoeienis met gebouwen en bouwkundige elementen — ook beplanting — die zelf niet als monument geregistreerd staan, maar die deel uitmaken van een grotere samenhang.

4. Ook op het gebied van bouwkunst uit een meer recent verleden ligt een groot werkterrein braak, dat stap voor stap in de activiteiten zal moeten worden betrokken. De voorlopige Monumentenwet was destijds gekoppeld aan de Voorlopige Lijst, welke 1850 als limiet had. De huidige wet stelt een limiet van een ouderdom van 50 jaar. Als gevolg daarvan is nu al in studie, hoe men de bouwwerken uit de 2de helft van de 19de eeuw moet selecteren en hoe men de belangrijkste in het restauratiebeleid moet inpassen. De in aantal veel schaarsere voorbeelden van Jugendstil uit de periode rond 1900 zullen op zeer korte termijn moeten volgen en dan moet men zich afvragen, wat men uit de periode 1920-'30 toen de Nederlandse architectuur terecht een wereldvermaardheid genoot, zal moeten gaan beschermen (b.v. woningbouw-complexen uit de tijd van de Amsterdamse school, die van grote artistieke waarde zijn, maar verouderd uit een oogpunt van bewoning).

5. Tenslotte zien wij nog een werkterrein liggen op het gebied van de *aktieve regeneratie*, waaronder o.m. kan vallen het *teruggeven van de woonfunctie* aan huizen, die nu door ander gebruik aan de woningvoorraad zijn onttrokken. Behoudens een bescheiden aanloop in deze richting ligt het zwaartepunt van het werk van de restauratie-sektor nog op het meer passief begeleiden of opponeren van initiatieven van eigenaren en gemeentes. Wij zien in de toekomst daarnaast een rol voor de monumentenzorg als actief opererend lichaam, dat *samen met het ministerie van volkshuisvesting* en met de planologische diensten regeneratie van totaliteiten mede voorbereidt en uitvoert.

„Monumentenzorg” en zijn aandeel in het welzijn van de komende maatschappij

Wij zien zulk een niet-statische monumentenzorg als een zeer essentieel element in de maatschappij van nu en in nog hogere mate in die van de toekomst. Eigenlijk zou voor dit geheel van werkzaamheden een *nieuwe naam* gevonden moeten worden, omdat de gebruikelijke nog altijd is afgestemd op de oorspronkelijke functie; thans

al dekt deze lang niet meer het totaal aan activiteiten!

In enkele jaren is als reactie op de snelheid van verzakelijking en op die van verlies aan omgeving een opvallend toenemende waardering — vooral ook bij de jongere generatie — gekomen voor dat wat een herkenbaar eigen karakter heeft, voor wat als overgeleverd en daardoor enigszins van het levenstempo losgekoppeld element een belangrijke rekreatieve functie kan vervullen. In de terecht zo grote zorg over vervuiling en aantasting speelt „monumentenzorg” — om het oude woord in zijn nieuwe betekenis te gebruiken — voor het welzijn van het gehele land een onmisbare rol in de strijd tegen de „*visuele vervuiling*”.

Het is nog steeds een minderheid van de totale bevolking — maar een minderheid met het oog gericht op de toekomst —, die bewust prijs stelt op instandhouding van historische totaliteiten. Deze minderheid groeit echter duidelijk aan de kant van de jeugd. Het is derhalve ten volle verantwoord, grote prioriteit te geven aan het verschaffen van de mogelijkheden aan de monumentenzorg om de groeiende taak met succes op zich te nemen. Vooralsnog staat het bedrag, dat aan instandhouding van bestaande bebouwing wordt uitgegeven in geen enkele reële relatie tot het nationaal voor bouwkundig werk beschikbaar geachte bedrag: naar schatting ligt dit in de orde van 1%.

Naast mogelijkheden om de eigen taak naar behoren te vervullen moet de monumentenzorg in veel sterker mate stimulerend kunnen gaan werken. Daarvoor is een klimaat nodig, waarin de eigenaar/beheerders makkelijker bereid zullen zijn om, voorzover dat in hun vermogen ligt, hun bijdrage te leveren aan het bewaren en verbeteren van datgene, wat een positieve bijdrage levert tot het leefmilieu.

Voorstellen

Met grote nadruk verzoeken wij U, naar aanleiding van het vorenstaande te bevorderen, dat de volgende maatregelen worden genomen:

1. *De plaats van de monumentenzorg.* — Deze dient méér dan dat nu het geval is, in nauwe samenwerking met het ministerie van Volkshuisvesting direkt als betrokkene méé te opereren bij het zoeken naar oplossingen voor problemen op het gebied van regeneratie en vernieuwing, zodat de milieu-beschermende taak die op deze dienst rust, een maximaal profijt kan opbrengen.

2. *Het financieel beleid:*

a. Het op korte termijn herzien van het voorstel tot het bevriezen van het bedrag voor de monumentenzorg. Het als gevolg van dit voornemen uitstellen van gedane toezeggingen en het niet kunnen honoreren van ter tafel liggende aanvragen zal een onberekenbare schade aan monumenten veroorzaken, waarvan een heel groot deel later in de vorm van onvermijdelijke subsidieuitkeringen in een veelvoud ten laste van de overheid zal terugkeren.

b. Ten aanzien van het beleid op langere termijn is het, zowel wat betreft de financiën als wat betreft het personeelsbeleid, nodig er rekening mee te houden, dat de monumentenzorg een dynamische aangelegenheid is, die een steeds toenemend aantal taken krijgt toebedeeld en die in het belang van de gehele gemeenschap zich daaraan niet mag onttrekken en zich daaraan ook niet zou willen onttrekken.

3. *Het scheppen van een klimaat, waarin instandhouding voor eigenaren aantrekkelijker wordt:*

a. Voor eigenaars-bewoners moet volledige *fiskale aftrekbaarheid* van de onderhoudskosten worden *heringevoerd*, zoals ook monumenten verhuurende stichtingen deze volledig kunnen aftrekken. Partikulieren staan toch al ongunstig ten opzichte van stichtingen, gezien de iets minder hoge subsidie-percentages. De huidige regeling, omvatende alleen maar aftrekbaarheid van het eigen aandeel in een gesubsidieerd werk, heeft tot gevolg dat het voor vele liefhebbers — juist de financieel minder draagkrachtigen — niet meer mogelijk zal zijn om een monument te bewonen. Voorts heeft deze het nadeel, dat er veel aanvragen voor subsidie in omloop zullen komen op werkzaamheden, die de eigenaars in geval van aftrekbaarheid best voor eigen rekening zouden hebben willen uitvoeren. Wij denken in deze ook b.v. aan gepleisterde en geschilderde 19de-eeuwse huizen, waarvan de aantrekkelijkheid voor een groot deel berust op het „goed in de verf zitten”.

b. Onderhoud en restauratie van monumenten en van gebouwen enz., die in beschermde gezichten een positieve rol vervullen, moeten worden gebracht bij het *O-tarief van de B.T.W.* Uiteindelijk zit er in al dit werk een belangrijk „onrendabel” gedeelte, uitgevoerd ten bate van de gemeenschap als geheel. Zowel voor a als voor b — welke maatregelen zonder twijfel stimulerend op de eigenaar zouden werken — geldt, dat wat het Rijk daardoor derft aan inkomsten later ruimschoots terugverdiend wordt in de besparing van

subsidies op onnodig hoog opgelopen restauratiekosten (van de post B.T.W. blijft voor de schatkist toch al weinig over, daar deze zelf subsidiabel is gesteld).

c. Een dergelijke regeling zou een onderdeel kunnen vormen van een algemeen beleid, waarin *milieuverbeterende werken onder het nulltarief* zouden kunnen vallen en *milieuaantastende* worden *belast*, zulks uitgaande van de gedachte, dat regeneratie achteraf steeds *uitermate kostbaar* is.

d. Denkbaar is ook, dat een deel van de normaal op het bouwen geheven B.T.W. als bestemmingsbelasting ten gunste zou komen van algemene regeneratie-fondsen. Uiteindelijk wordt het algemeen belang gediend door het zo nuttig en intensief mogelijk gebruiken van het bestaande!

4. *Voorlichting.* — Nog steeds is het vele eigenaars van oude gebouwen weinig duidelijk, wat de rol van hun bezit in het totaal betekent. wáárin zij vrij zijn en wáárin hun vrijheid is belemmerd. Wanneer de gedachte veld wint, dat deze gebouwen het uit een oogpunt van algemeen belang waard zijn ze met zorg te behandelen, wanneer duidelijk wordt, waarin dat belang gelegen is en wanneer de eigenaar merkt, dat men van overheidswege bereid is waardering op te brengen voor het zelf bezig zijn met zijn monument, zal een sfeer kunnen ontstaan, waarin hij er gemakkelijker en vanzelfsprekender toe zal komen om iets aan zijn bezit te doen. Wij denken aan televisie uitzendingen, die de bovengeschetste moderne visie op de „dynamische” monumentenzorg naar voren brengen.

Verder o.m. aan het informeren van de schooljeugd over de oudere bouwkunst (Engeland kent b.v. aardige kinderboeken over architectuur). Alle kosten, aan dergelijke initiatieven besteed, zijn miniem in vergelijking met de kosten van restauraties op enige schaal van betekenis. Met het oog op het begrip en de bereidheid van de bevolking om een deel van de toch altijd nog grote nationale welvaart zelf aan de gebouwde omgeving te besteden betaalt ieder bedrag, dat zinnig aan voorlichting wordt besteed, zich in de toekomst veelvuldig terug.

Het is goed er op deze plaats op te wijzen, dat ook *Suriname* en de *Nederlandse Antillen* een zeer aantrekkelijke oude architectuur bezitten, waarvoor de „zorg” niet dan met veel moeite van de grond komt. Juist omdat deze bouwkunst *niet* Nederlands is, zoals met name van de huizen op Curaçao nog wel eens gezegd wordt, maar een aan de omstandigheden aangepaste samensmelting

van alle voor elk van de landen typerende historische invloeden, zijn de bouwstijlen zo karakteristiek voor de landen en spelen zij zulk een rol in de „image” voor de bewoner en bezoeker. Wij menen, dat Nederland alle denkbare steun moet bieden aan de „eenzame voorvechters” ter plaatse, teneinde deze in staat te stellen ook daar tot de hier geschetste en reeds aangevangen uitbouw te kunnen komen.

Moge dit rapport u de overtuiging hebben gegeven, dat de onvoorstelbaar moeilijke situatie, waarin de monumentenzorg momenteel is beland, géén geïsoleerd deelprobleem vormt, maar een wezenlijk onderdeel van de totale nationale problematiek rond bestemming en gebruik van „het bestaande” en dat ook hier een niet ingrijpen catastrofale gevolgen moet hebben.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Dokkum. Dank zij een waarschuwing van Gemeentewerken konden op 6 en 7 augustus 1971 in het uitbreidingsplan „It Fûgellân” ten oosten van de stad enkele waarnemingen worden gedaan met betrekking tot aangetroffen puinbanen. Deze waren in de cunetten van nieuwe straten te voorschijn gekomen. Zij bevonden zich onder een onregelmatig golvend terreingedeelte, dat op sommige punten tot 40 cm boven het omringende maaiveld uitstak. De puinbanen bevatten misbaksels van vermoedelijk 17de-eeuwse dakpannen van Hollands model, terwijl ook enige plavuizen van 22,5 x 22,5 x 3,5 cm en bakstenen van middeleeuws formaat (o.a. 26 x 13 x 7,0 cm) werden gevonden. De banen varieerden in breedte, diepte en vorm. Degene die nog in de vloer van het cunet, dat op sommige punten tot 1.10 m beneden het maaiveld reikte, werden waargenomen, waren daar 1.5 tot 2.0 m breed en liepen min of meer rond en parallel aan elkaar. Ook waren cirkelronde puinplekken zichtbaar. De situatie en de bodemgesteldheid wezen erop dat men ter plaatse klei afgeticheld heeft ten behoeve van een steen- of pannenfabriek en dat het puin diende ter vulling van de ontstane gaten of demping van greppels en sloten. Gevonden rood-aardewerken scherven dateren een en ander in de 17de eeuw.

De waarnemingen sluiten aan op reeds eerder, maar iets meer westelijk aangetroffen verschijnselen, waarbij o.m. ook een paardeskelet werd gevonden (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.*, 1969, *67). Ook toen werd reeds verband gezocht met activiteiten van een „tichelwerk”.

Deze mening is op 15 sept. 1971 bevestigd door het aantreffen van een ovenvloer, die in

het profiel van een nieuw wegcunet, maar nu iets zuidelijker en dicht tegen de noordelijke (Harddravers-)dijk van het Dokkumer Grootdiep aan zichtbaar was. Helaas werd deze vloer door de uitvoerende instanties niet als zodanig herkend en kon deze eerst door eigen waarneming tijdens een verkenning worden vastgesteld. Dientengevolge was de oostelijke zijde geheel verdwenen; het resterend gedeelte kon echter met de gewaardeerde hulp van de gemeente en de fa. gebr. Elzinga te Dokkum nog worden ontgraven en ingemeten. Hierbij bleek dat de lange as van de rechthoekige ovenvloer, die bestond uit een laag op de lange zijde gelegde bakstenen van 26 x 13 x 5/6 cm, noord-zuid was gelegen. Deze vloer was aan west- en zuidzijde (en vermoedelijk ook aan de oostzijde) opgesloten tussen twee-steensmuren, opgebakken van hetzelfde formaat rood gebakken baksteen. Van deze muur was nog slechts de onderste laag gedeeltelijk aanwezig. Wel werd duidelijk dat deze tot op dezelfde diepte als de ovenvloer was ingegraven.

Aan de noordzijde van de vloer bevond zich een veel zwaardere muurrest en wel van ca. 1.70 m breedte. Hiervan waren slechts drie lagen aanwezig, gelegd in een zeer slordig van vele met klei opgevulde hiaten voorzien verband. Van mortel of andere specie werd niets aangetroffen. Dit muurgedeelte behoorde vermoedelijk tot de toegang naar de ovenvloer, welke toegang hier, zoals ook bij de huidige steenovens nog het geval is, een zware poortachtige opzet vertoond zal hebben. Deze toegangsfungering rustte op een ca. 2 cm dik houtskoollaagje. Op de nog aanwezige resten van de baksteenvloer, die zeer sterk verbrand was en, naar uit het aangetroffen patroon viel

op te maken enkele malen was hersteld, bevond zich een $\pm$ 5 cm dikke aslaag, af en toe vermengd met fijn gebakken geel en rood gruis. In deze aslaag was geen patroon (meer?) herkenbaar. De onder de vloer gelegen klei was tot ca. 35 cm diep rood verbrand. Deze vertoonde een structuur van lange smalle zuiltjes, die ook in de daaronder gelegen klei voorkwam en kennelijk een gevolg is van zeer sterke en snelle uitdroging.

De lengte van de gehele oven heeft ruim 2.50 m bedragen, de breedte naar schatting ca. 7 à 8 m. De resten bevonden zich op $\pm$ 26 cm onder het maaiveld dat zich ter plaatse als een welving in het terrein voordeed. Van de stookgaten werd niets meer aangetroffen, vermoedelijk omdat alles reeds oudtijds tot op de onderste lagen was weggeruimd. De aanleg van deze ovenvloer, waarop waarschijnlijk gezien de aangetroffen misbaksels onder meer dakpannen zijn gebakken, heeft vermoedelijk in de 16de eeuw plaats gehad. Het overigens schaars aangetroffen scherfmateriaal wijst althans daarop.

De situering van de oven aan het Dokkumer Grootdiep alsmede de vorm ervan vertoont veel gelijkenis met die, welke in de prov. Groningen bij het Selwerder diepje in 1953 en 1957 zijn teruggevonden (zie H. Praamstra, in *Gron. Volksalmanak*, 1958, 19-36). Het Grootdiep diende stellig voor de aanvoer van turf en hout voor de oven, evenals dat het geval was bij de nabij Oostrum in 1957 (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.*, 1957, *213) aangetroffen ovenresten.

Het is o.i. niet onmogelijk dat de op de kaart van Dokkum van Van Deventer (1560) op deze plaats aangegeven bouwsels voor de thans gevonden oven en een daarbij gelegen woning mogen worden aangezien. De vondst ervan betekent een bevestiging van wat in verscheidene archivalia over steen- en pannebakkerijen nabij Dokkum wordt medegedeeld (zie W. T. Keune in *Jaarverslag 1970 Herv. Gemeente Aalsum*).

Fries Museum, Leeuwarden/Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen (G. Elzinga).

Ferwerderadeel. Dank zij een particuliere melding en de daarna zo welwillend verleende medewerking van het gemeentebestuur kon van 29 september tot en met 7 oktober 1971 een onderzoek plaats hebben naar de fundamenten van het poortgebouw van Sythiema-State te Hallum. Deze werden ontdekt tijdens het uit-

graven van dichtgeworpen, tot het State-terrein behorende, grachten in verband met het bouwrijp maken van terreinen van de woningstichting N.W. Friesland door de aannemer T. van der Werk en Zn. te Wanswerd a/d Streek.

Teruggevonden zijn de twee landhoofden van de brug onder het poortgebouw, die tegelijk ook als fundamenten daarvan dienden. Beide landhoofden waren nog vrijwel geheel aanwezig en toonden duidelijk aan dat de as van de poort noord-zuid was gelegen.

De gebruikte steenformaten en plattegrond van het geheel lieten toe twee bouwperiodes te onderscheiden, nl. een van rond 1500 en een van 1671, zoals bewaarde afbeeldingen althans aangeven. In beide landhoofden waren van de laat-middeleeuwse bouwperiode nog belangrijke resten over, nl. telkens een fundament van in mortel gevat baksteenpuin en aan de binnenzijde van een gemetselde steensmuur voorzien. Op deze fundamenten, die resp. nog ca. 3.70 m en 3.96 m lang waren en ca. 1 m breed, waren in het midden ca. 60 cm brede en 80 cm lange steunbeerachtige blokken gemetseld, met aan de binnenzijde boogvormige aanzetten voor een brugoverspanning. De beide fundamenten waren in hun geheel nog tot over een hoogte van 1.96 m (het noordelijke) en 1.84 m (het zuidelijke) aanwezig, waarbij het noordelijke 26 cm dieper reikte.

Deze fundamentresten bevonden zich tussen de wangen van de in 1671 opgetrokken onderbouw van de poort waarbij de brug, die vermoedelijk met een tussenpijler, in de eerste fase een waterbreedte van 7.10 m overspande, belangrijk korter was geworden en slechts 1.94 m water overkluisde. De beide 5.51 m lange „pijlers” van deze brug bestonden uit muren van 90 cm breedte, die op een vloer van in een zandbed gelegde aaneensluitende grenenhouten balken van ca. 6 m lengte, 30 cm breedte en 10 cm dikte waren geplaatst. De wangen, van nagenoeg gelijke breedte, sloten in het binnenwerk koud tegen deze pijlers aan. Het hierdoor ontstane gevaar van scheuren had men trachten te voorkomen door het aanbrengen van in totaal acht zware ijzeren trekankers, die waren bevestigd aan vier over de gehele breedte van het fundament heen lopende zware eiken balken. De twee aan de waterzijde gelegen balken waren in het binnenste van de muur ingemetseld, de twee aan de landzijde lagen aan de binnenzijde van de oudere mortelfundering en rustten op de onderste lagen van de boog-

aanzetten. De ingemetselde balken waren nog vrijwel geheel intact. De 1.44 m hoge ankers waren ruim 1.60 m lang en van siersmeedwerk voorzien.

Het opgaande metselwerk van de 17de-eeuwse aanleg was nog tot over een hoogte van 2.64 m aanwezig en bestond in de onderste negen lagen uit rode baksteen van 26 x 12.5/13 x 6.5 cm. Verder was het binnenwerk gemetseld uit gele baksteen van 20.3 x 10 x 4.5 cm, terwijl de in het zicht komende muurgedeelten bestonden uit vrij hardgebakken iets paarsrode baksteen van 18.5/19 x 9 x 4.5 cm.

Voor het metselwerk rond de eikehouten balken was ook gebruik gemaakt van de 26 cm-stenen. Kennelijk is dus bij de bouw van deze rond 1899 afgebroken 17de-eeuwse brugpoort materiaal van de toen wellicht gesloopte oudere brug gebruikt. Dit werd ook duidelijk uit het feit dat op de ijzeren ankers, aan de binnenzijde van de wangen, 26 cm-baksteen gemetselde blokken werden aangetroffen, die met een zijde op het jongere metselwerk rustten. Vermelding verdient ook dat de wangen van de 17de-eeuwse brug, naarmate zij meer buiten het grachtprofiel kwamen, veel ondieper waren gefundeerd. Het verschil tussen de hoogste en de diepste funderingslaag bedroeg ca. 1.65 m. Bovendien viel duidelijk waar te nemen dat ondanks de zware balken vloer toch verzakkingen waren opgetreden en wel van zodanige aard dat de balken midden tussen de beide pijlers 6 cm en enigszins boogvormig omhoog waren gedrukt.

Resumerende kan gezegd worden dat de fundamenten van deze poort over een lengte van ruim 10.5 m en een breedte van bijna 6 m aanwezig waren en een duidelijk inzicht in de constructie van het geheel gaven.

Tot de losse vondsten behoren een holle, laat-middeleeuwse dakpan met nok en een zandstenen plaat met geprofileerde rand, terwijl bij een particulier nog aanwezig is een gebeeldhouwd zandstenen kopje, dat volgens een tekening van 1861, aanwezig in het Fries Museum, het midden van de poortboog heeft gesierd.

Een biologische bijzonderheid is dat in de grachtvulling een huis van de eetbare wijngaardslak (*Helix pomatia* L.) werd gevonden. Deze slak, vroeger op verschillende stinsterreinen aanwezig, is thans zeer zeldzaam in Friesland (Zie: *De levende Natuur*, Dec. 1970).

De gememoreerde medewerking van de ge-

meente Ferwerderadeel bestond uit het beschikbaar stellen van enige W.S.W.-werknemers en een graafmachine van het aannemersbedrijf. Het meet- en tekenwerk werd door het eigen personeel van de archeologische afdeling van het Fries Museum verricht.

B.A.I., Groningen en F. M., Leeuwarden (G. Elzinga).

Utingeradeel. Bij de aanleg van de grote aardgasleiding op het traject Oldeboorn-Medemblik werd onder Akkrum door de veldassistent J. K. Boschker op 2.30 m diepte een kleine dekzandopduiking waargenomen, waarop een mesolithische nederzetting is gelegen. Dank zij de medewerking van de N.V. Nederlandse Gasunie en het aannemersbedrijf A.I.G.B. konden in de werkput enkele profielen worden getekend, waarbij de Rijks Geologische Dienst, District Noord, waardevolle inlichtingen gaf over de erboven gelegen aardlagen. Uit een en ander bleek dat de vindplaats zich op een niveau van 2.5 tot 3 m onder het huidige maaiveld bevindt en, voor zover kon worden nagegaan, voornamelijk op de zuidelijke helling van de opduiking. Deze gaat vrij steil naar beneden, maar vertoont in oost-west-richting een circa 6 meter brede vlakke kop. In de groten-deels grijs uitgeloopte bovenlaag daarvan werd tot over een diepte van ca. 30 cm de eigenlijke concentratie van vuursteenafval en werktuigen aangetroffen. Naast talrijke afslagen werden ook enkele kernen en kernvernieuwingsstukken, een kernbijl, schrabbers, stekers en een B-spits geborgen, alles afkomstig van twee knollen donkergrijze vuursteen (mededeling dr. R. R. Newell, B.A.I.). Tevens werd een vuurhaardje gevonden waaruit houtskool kon worden verzameld. Vlak ten zuiden van dit vuurhaardje bevond zich een grote, kwartsietische klopsteen.

Ter plaatse is de zandkop met een 60 tot 80 cm dikke rietzegge-veenlaag afgedekt; even onder het midden daarvan is een circa 1.5 cm dik kleilaagje zichtbaar, dat vermoedelijk nog tot de Calais-IV-transgressie (2700-2500 v. Chr.) gerekend kan worden. Op het veen rust tot aan het maaiveld een circa 1.80 m dikke kleilaag, waarin duidelijk twee transgressiefasen zijn te onderscheiden. De onderste, met een dikte van ongeveer 60 cm behoort waarschijnlijk tot de Duinkerken I- (500-200 voor Chr.), de bovenste tot de Duinkerken II-transgressiefase (200-600 na Chr.). In deze laag

zijn vooral in het onderste gedeelte zandlensjes zichtbaar, terwijl de bovenste 40 cm een knipkleilaag vormen.

Deze mesolithische vindplaats is de eerste, die in het gebied rond Akkrum bekend is geworden. Hij ligt links van de Boorne in het oude stroomdal van deze rivier.

Fries Museum, Leeuwarden/Biologisch-Archeologisch Instituut, Groningen (G. Elzinga).

OVERIJSEL

Ambt Delden. In mei 1971 ontdekte de heer G. Holland op de onverharde Zomerweg te Deldenerbroek een „pointe moustérienne”, welke vondst dank zij de tussenkomst van de heren A. en G. J. Eshuis te Almelo bekend werd. Daar de Zomerweg in de loop van de tijd vanuit verscheidene zandputten in de gemeente Ambt Delden bezand werd, is de primaire ligplaats niet nader dan deze gemeente te bepalen.

De Moustérienspits, het eerste midden-paleolithische artefact uit Twenthe, is vervaardigd uit een afslag van olijfbruine vuursteen. De dorsale zijde is voor de helft fraai geretoucheerd, de overige helft bezit een donkere cortex. De hiel is in Levallois-techniek bewerkt.

An de ventrale zijde zijn de kanten grotendeels geretoucheerd en is de slagbult weggeslagen. De as van het werktuig en de slagrichting maken een scherpe hoek. De maten zijn 88 x 56 x 6 mm.

R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde).

Dalfsen. In een bouwput bij de maalterij te Hoonhorst werden laat-middeleeuwse grondsporen en schervenesignaleerd. Met medewerking van enige amateur-archeologen uit Dalfsen werd een aantal vierkante meters bij de putrand onderzocht. Het betrof hier twee of drie afvalkuilen, die kennelijk kort na elkaar gegraven waren. De oudste kuil bevatte naast houtskool en enige mogelijk onvolledig gebakken kogelpotscherven resten van een pottenbakkersoven, zijnde gesinterde leembrokken, waaronder twee stukken met een ronde opening van 2 cm diameter. Deze kuil werd versneden door een kuil met houtskool, Pingsdorp- en kogelpotscherven, alsmede maalsteenfragmenten van bazaltlava.

De bouwput en naaste omgeving bevatten meer verstoringen, waaronder sporen van leemwinning. Ter plaatse van de afvalkuilen liep slechts een 10 cm dik leemlaagje op 90 cm

diepte, direct gelegen onder een dik podzolprofiel.

R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde).

Rijssen. De heer A. F. D. Beersma uit Hengelo is in het bezit van een „spitznackige Flint Ovalbeil”, die enige jaren geleden is gevonden op het stort van een rioleringsleuf, dicht bij de midden-Regge. De fraaie, geslepen bijl van hoofdzakelijk licht bruine vuursteen is licht klokvormig, terwijl de scherpe asymmetrisch gewelfde snede slechts aan een zijde gebutst is. Lengte: 203 mm, max. breedte (bij snede): 65 mm, dikte: 29 mm.

Volgens K. H. Brandt, 1967, 87 behoort het gevonden exemplaar tot de noordwestelijke uitlopers van het zuidelijke verspreidingsgebied en wordt beschouwd als een importstuk uit Noord-Frankrijk/België in een late fase van de Rössener cultuur en later. Uit Twenthe zijn nog ca. 3 andere exemplaren van dit type bekend.

R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde).

GELDERLAND

Ewijk. Op De Alst onder Ewijk zijn in september j.l. resten van bewoning aangetroffen die, in allen gevalle uit de IJzertijd daterende, mogelijk thuis horen in de in het holocene gedeelte van het rivierengebied nog slechts spaarzaam bekende vroege fase van die periode, pl.m. Ha C-D. De resten zijn gevonden in een profielkuil in een boorraai van de Stichting voor Bodemkartering te Wageningen.

De bewoning is aanwezig in een ter plaatse sterk verontreinigde donker gekleurde begroeiingshorizont op een diepte van 0.70-0.80 m op stroomgrond en wordt door stroomgrond afgedekt. De scherven zijn afkomstig van bsmeten en gladwandig, met aardewerkgruis en/of kwartsgruis gemagerd aardewerk, dat veelal rood tot bruin gebakken is. Een tweetal randscherven heeft indrukken bovenop de rand. De scherven lagen, met talrijke kleine beenderresten en houtskooldelen, op een „vloer” van zeer vele brokken diverse soorten natuursteen. Mogelijk gaat het hier om een huisplaats.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Brunnen. Rond 1960 vond de heer H. J. Schouten te Oeken tijdens het ploegen op een nabij zijn woning gelegen akker een bronzen, uit de Midden-Bronstijd daterende, randhielbijl. Het terrein maakt deel uit van een reeks natuurlijke

hoogten langs de westelijke rand van het dal van de IJssel.

De bijl kan voorlopig slechts als een losse vondst gekarakteriseerd worden; bekend is dat de akker in de dertiger jaren circa 0.75 m diep is omgezet. De patina is groen.

De zijden van de bijl zijn in de lengterichting gefacetteerd. De dwarslijst of hiel steekt ver uit buiten de opstaande randen. De bijl is, gezien de kenmerken, van het zgn. Vlagtwedde-type of tenminste daarmee verwant (cf. J. J. Butler, *NDV*, 1963, 196-8, fig. 8 en 9).

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

UTRECHT

Houten. In het begin van dit jaar heeft onze correspondent te Houten, de heer L. M. J. de Keyzer, een tot nog toe onbekende nederzetting uit de Romeinse tijd ontdekt. Deze kwam aan het daglicht bij de aanleg van de noordelijke oprit voor de nieuwe Schalkwijkse verkeersbrug over het Amsterdam-Rijnkanaal, ongeveer 400 m ten noordwesten van boerderij „De Poel”.

Samen met de heer De Keyzer zijn verscheidene verkenningen uitgevoerd in het cunet en de noordelijke berm-sloot van de nieuwe oprit. Daarbij werden een plaatselijk zeker 35 cm dikke woonlaag, greppels, kuilen en paalgaten waargenomen, die wijzen op een intensieve bebouwing. De sporen waren geconcentreerd in een oude, aan de oppervlakte van het terrein niet meer zichtbare depressie — het restant van een minstens 40 m brede stroomgeul, die het gebied in een boog van oost naar noord doorsneed. Deze geul moet bij het begin van de bebouwing al grotendeels verland zijn geweest. Waarschijnlijk waren er slechts de al genoemde depressie en een ca. 10 à 15 m brede restbedding van over. Beide werden tijdens de bebouwing verder opgevuld met vuile, houtskoolrijke nederzettingsafval, die scherp afsteekt bij de schone kleiige en zandige sedimenten in de rest van de geul. Buiten de depressie werden geen sporen waargenomen. Wel traden plaatselijk fosfaatconcentraties in de zandige ondergrond op. Waarschijnlijk waren dus ook de oorspronkelijk wat hoger gelegen oevers van de geul bewoond, maar zijn de resten hiervan door egalisatie verdwenen.

Voor zover na te gaan zijn de vondsten afkomstig uit de woonlaag en de vulling van de restbedding. Behalve enig ondefinieerbaar en ondateerbaar ijzerwerk, en het onderstuk van

een hertegewei, waarvan de takken zijn afgezaagd, bestaan zij geheel uit aardewerkfragmenten. Het inheemse element overheerst sterk, Romeinse import ontbreekt echter niet.

De belangrijkste vertegenwoordiger van de laatste groep is een groot rand-wandfragment van een versierde terra sigillata-kom Drag. 37. Het oppervlak is oranje-bruin van kleur, de breuk licht oranje. Versiering: gladiator, Ricken-Fischer, *Die Bilderschüsseln der römischen Töpfer von Rheinzabern*, 1963, M 220b of c, binnen groot, glad dubbel-medailleon; man met drietand en dolk, Fölzer, *Die Bilderschüsseln der ostgallischen Sigillata-Manufakturen*, 1913, Taf. XXIX, 499 (Trier! Hier echter ca. 1 cm kleiner afgedrukt); hond, Ricken-Fischer, *o.c.*, T 146; haas, Ricken-Fischer, *o.c.*, T 163a; 16-stralige rozetten, ongeveer als Ricken-Fischer, *o.c.*, 055-56; dubbelblaadjes, Ricken-Fischer, *o.c.*, P 138a; onduidelijk randfries. Fabriekaat van Rheinzabern; datering: ca. IIIA. Determinatie door C. A. Kalee, Utrecht.

Verder dienen nog genoemd te worden: 1 bodemscherf van terra sigillata-wrijfschaal Drag. 43 of 45 (IIB/IIIA), 1 wandscherfje van zeer dunwandig gevernist aardewerk, oranje op wit, met raadjesversiering (IIA, mogelijk nog I?), 1 randscherf van terra nigra-achtige „Arentsburg.”kom (II), 1 randscherf van ruwwandige pot of kom, Brunsting, *Hees*, 1937, type 2 of 5 (II), 1 randscherf van ruwwandige pot, Oelmann, *Niederbieber*, 1914, type 89 (IIB/IIIA), 1 fragment van Romeinse dakpan.

Het inheemse aardewerk is zonder uitzondering met de hand gevormd en tamelijk dikwandig. Slechts in enkele gevallen is het oppervlak min of meer zorgvuldig glad gemaakt of zelfs gepolijst, de meeste scherven zijn ruw van oppervlak. Besmijting komt bij 15 van de 89 verzamelde wandscherven voor, versiering slechts bij 2: een met vingernagelindrukken en een met verticale groeven. Van de randscherven is geen enkele versierd. De kleuren variëren van donker grijs tot hel oranje. De baksels zijn verschaald met organische bestanddelen, scherfgruis, zand of (in enkele gevallen) vrij grote steentjes.

In totaal zijn 15 randscherven opgeraapt. De volgende vormen zijn te onderscheiden:

a. 6 randscherven hebben eenvoudige, s-vormige profielen en afgeronde, of iets afgeplatte randen.

b. 2 randscherven, van gladwandig, oker-

kleurig aardewerk, hebben een vrij lange, gebogen hals, een van boven en opzij afgeplatte rand en een vrij duidelijke knik op de overgang hals-schouder, cf. b.v. *Jaarverslagen v. d. Ver. v. Terpenonderzoek* 33-37, 1948-1953, Afb. 59b, 39 (Valkenburg Z.H.); dit type is karakteristiek voor het Nederlandse kustgebied, en is waarschijnlijk een ontwikkeling van het zogenaamde streepbandaardewerk (cf. Waterbolk, *Offa* 19, 1962, Abb. 33, 6).

c. 2 randscherven, van tamelijk gladwandig, donkergrijs aardewerk, hebben een lange, rechte, uitstaande hals en afgeronde rand; Van Es, *Wijster*, 1967, type IIIA, door deze, *o.c.*, 305, gedateerd rond 200 A.D.; ook dit type is karakteristiek voor het kustgebied; 2 andere randscherfjes behoren waarschijnlijk tot dezelfde groep, zij zijn echter te klein voor een juiste determinatie.

d. 1 randscherf heeft een uitstaande, puntig toelopende rand; zij is waarschijnlijk afkomstig van een wijdmondig kommetje met gebogen wand.

e. 1 randscherf met van boven afgeplatte rand behoort tot een schaal Van Es, *o.c.*, type VA, en een met afgeronde rand is waarschijnlijk van een bekertje Van Es, *o.c.*, type VI A.

Op grond vooral van het import-aardewerk kan worden vastgesteld, dat het terrein in ieder geval vanaf ca. 100 A.D. tot in de eerste helft van de 3de eeuw bewoond is geweest. Vroegere bewoning is zeer goed mogelijk, maar niet te bewijzen. Voor bewoning na genoemde periode bestaat geen enkele aanwijzing.

De hier beschreven nederzetting is een van de vele inheemse woonplaatsen op de Houtense stroomrug (zie *De bodem van Utrecht*, 1966, 8 en 10). Zij is gelegen aan de zuidwestrand van deze rug, op betrekkelijk laag terrein (de topografische kaart 1 : 25.000 geeft hier hoogtes aan, die variëren tussen 1.7 en 2.1 m + N.A.P.), niet ver van het grote komgebied van Schalkwijk. Misschien geeft deze lage ligging de verklaring voor het volkomen ontbreken van laat-Romeinse en vroeg-middeleeuwse vondsten: het terrein kan in die tijd te nat geweest zijn. De nabijgelegen vindplaatsen ten zuidoosten van Loerik (zie beneden) en ten noordwesten van de Wickenburgh hebben wel vroeg-middeleeuws materiaal opgeleverd, maar zij liggen dan ook boven de 2.5 m-lijn.

R.O.B., Amersfoort (W. J. van Tent).

— Op het boven al genoemde nederzettingen-

terrein onder Loerik, een buurtschap in de gemeente Houten, heeft de heer L. M. J. Keyzer in de loop van 1970 en 1971 nieuwe, interessante vondsten gedaan.

Op de ongeveer noord-zuid verlopende rug, die de westelijke tak van de Rietsloot aan de oostzijde begeleidt, kwamen na het ploegen scherven van Romeins aardewerk aan de dag: vooral wand- en bodemfragmenten van dikwandig, gladwandig en ruwwandig import-aardewerk, en wandfragmenten van inheems materiaal. Aparte vermelding verdienen: 1 randscherf van een wrijfschaal met horizontale rand, 2 wandscherven van een dolium met gekartelde wandlijsten (cf. Bloemers, *Berichten R.O.B.* 17, 1967, 173-176) en 1 inheemse randscherf. Deze laatste is waarschijnlijk afkomstig van een wijdmondige terrine en heeft een uitstaande, korte, op doorsnede min of meer rechthoekige rand. Een schouderfje van grijs, dunwandig draaischijfaardewerk, met een diep ingedrukte, ronde del (diam.: 13 mm), behoort misschien tot een Romeinse kookpot Brunsting, *o.c.*, type 1c (ruwwandig); het kan echter ook middeleeuws zijn.

Direct ten westen van de Binnenweg, ongeveer 100 m ten noorden van Dina's Hoeve, heeft de heer De Keyzer enige scherven van een knikpotje opgeraapt. Het is op de draaischijf vervaardigd; het baksel is steengoedachtig hard en met fijn zand verschaald; het oppervlak is tamelijk ruw („schuurpapierachtig”) en egaal rood-bruin van kleur; op de breuk is het baksel donkergrijs. De bovenwand is versierd met omlopende, dubbele rijen rechthoekige indrukken, aangebracht met behulp van een radstempel. Daar het profiel niet geheel gereconstrueerd kon worden, is de hoogte niet precies bekend: zij zal ongeveer 10.5 cm bedragen hebben. De mondingsdiameter is 6.5 cm. Het potje is een vertegenwoordiger van Böhner, *Die fränkischen Altertümer des Trierer Landes*, 1958, type C3. Datering: eind 6de en 7de eeuw.

Ongeveer 50 m verder naar het noordwesten trof de heer De Keyzer een merkwaardig bronzen voorwerp aan. Het heeft de vorm van een mesje, met een langwerpige, iets gebogen, puntig uitlopend lemmet en een pen, die kan hebben gediend om het in een heft van organisch materiaal te bevestigen. Totale lengte: 12.2 cm; lengte van de pen: 2.0 cm; grootste breedte van het lemmet: 0.9 cm. Het is overigens twijfelachtig of het voorwerp inderdaad een mesje

genoemd mag worden: het „lemmet” heeft namelijk geen snede, maar is overal ongeveer even dik, en wel 0.2 à 0.3 cm. Is zijn functie dus onzeker, het moet in ieder geval wel een kostbaar stuk geweest zijn: een zijde van het „lemmet” is geheel gevuld met een versiering van ingeciseleerde, in elkaar grijpende ranken, de andere draagt een inscriptie van eveneens ingeciseleerde letters. Deze letters zijn ongeveer 0.4 cm hoog, de totale lengte van de inscriptie is 7.8 cm. Zij luidt: + SEVVINMEFECIT — Sewin heeft mij gemaakt. Dr. J. L. van der Gouw, Provinciaal Inspecteur van de archieven in Zuid-Holland, was zo vriendelijk de inscriptie te determineren. De vorm van de letter M en de uitvoering van de E's wijzen volgens hem op een datering rond 1200, met een marge van enige tientallen jaren ervoor of erna. Daar op dezelfde plaats ook rand- en wandscherven van steengoed-achtig hard Pingsdorf-aardewerk met bruinrode beschildering zijn gevonden, moet misschien vooral gedacht worden aan de tijd voor 1200.

Tenslotte vond de heer De Keyzer nog een bronzen mesheft op het land direct ten oosten van de Binnenweg. Het is 8.5 cm lang en heeft de vorm van een ovale koker, die naar beneden toe smaller wordt, met daarop het bovenlichaam van een vrouwefiguur. De koker is ongeveer 5 cm lang en versierd met bladeren en ranken, die zijn ingelegd met wit en zwart email. De vrouwefiguur is gekleed in een jak met brede kraag en heeft een zogenaamde „rommelpot” onder de linkerarm, die zij met de rechterhand bespeelt. Vooral op grond van de kleding kan het stuk in de 16de-17de eeuw gedateerd worden.

R.O.B., Amersfoort (W. J. van Tent).

NOORD-BRABANT

Bergeijk. Door de heer C. Nolde uit Eersel werd een fragment van een vuurstenen bijl gevonden langs de weg Eersel-Postel, dicht bij de Belgische grens.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Bladel. In de heide tussen Bladel en Netersel vond onze correspondent H. C. Kuenen uit Meerveldhoven een concentratie mesolithische vuursteenartefacten.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Eindhoven. Door onze correspondent P. A. Derks uit Geldrop werden bewoningssporen uit de

IJzertijd aangetroffen op een terrein tussen Tongelre en Urkhoven, dat bouwrijp werd gemaakt voor een nieuwe woonwijk. Hij trof hier afvalkuilen en paalsporen aan en veel aardwerkscherven. Deze bestonden in hoofdzaak uit besmeten aardewerk, sommige met kamstreek-versiering.

In enkele afvalkuilen kwamen veel aan elkaar gebakken urnfragmenten voor, hetgeen er op zou wijzen dat ter plaatse een pottenbakkerij is geweest. Ook enkele spinschijfjes werden hier aangetroffen.

Gelegenheid om een onderzoek in te stellen was er praktisch niet meer.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Geldrop. Door de heer W. van der Sanden werd bij het Groot Huismeer een vuurstenen bijl gevonden waarvan het snijvlak was afgebroken. De bijl had een ovale doorsnede met smalle platte zijkanten.

Vlak bij bovengenoemde plaats vond onze correspondent A. Jansen uit Geldrop de top van een in vele facetten geslepen maar niet gepolijste vuurstenen bijl, bruin-grijs van kleur. Op dezelfde plaats vond hij ook een grote lichtgrijze vuursteenafslag die kennelijk afkomstig was van een gepolijste vuurstenen bijl (zie ook *Nieuwsbulletin K.N.O.B.*, 1970 *69).

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Heesch. Door onze correspondent L. A. Ceelen werd in en naast het tracé van de nieuwe rijksweg ten zuiden van de Haag een concentratie mesolithische artefacten en afslag aangetroffen.

De heer P. de Poot uit Oss meldde de vondst van verscheidene gebroken potten uit de IJzertijd, gevonden in een voormalige drinkwaterput.

Ook onze correspondenten J. Vos en L. A. Ceelen uit Heesch ontdekten vlak daarbij een drinkwaterput met eveneens scherven uit de La Tène-periode. Verder werden talrijke afvalkuiltjes en veel paalsporen aangetroffen. Er was geen gelegenheid om deze paalsporen op te meten en in tekening vast te leggen. Er waren echter voldoende aanwijzingen om vast te stellen dat hier een nederzetting is geweest in de periode vlak voor het begin van onze jaartelling.

Ruim een kilometer ten westen van voorgaande vindplaats werd nog een nederzetting uit de IJzertijd aangetroffen. Door J. Vos en A. L. Ceelen werden hier talrijke urnscherven, paalgaten en afvalkuilen aangetroffen,

Vlak bij de hiervoor genoemde nederzetting uit de IJzertijd werden door dezelfde vinders talrijke Romeinse aardewerkscherven aangetroffen, o.a. de platte bovenrand van een dolium en fragmenten van kruiken.

Bij de hierboven genoemde vindplaats van de heer Poot ontdekte deze ook scherven uit de Romeinse tijd, o.a. de rand van een dunwandig, zwart gevernist, bekertje, kruikfragmenten en rand van een grijs-wit kommetje.

De heren J. Vos en A. L. Ceelen vonden ten zuiden van het tracé van de nieuwe rijksweg op de plaats waar een oprit is gepland, ongeveer duizend scherven van Romeins aardewerk, o.a. van dolia, wrijfschalen, kruiken en potten. Ook enkele terra sigillata-scherven, waarbij er een versierd was met een eierlijst. Bij de vondsten werd slechts zeer weinig inheems aardewerk aangetroffen.

In het tracé van de nieuwe rijksweg werden op $\pm$ 350 meter ten oosten van de weg Heesch-Oss talrijke evenwijdige greppeltjes aangetroffen in het oorspronkelijk maaiveld, dat later met een dik pakket zwarte akkergrond was bedekt. De greppeltjes waren $\pm$ 50 cm breed en lagen 3 of 6 meter uit elkaar. Over de betekenis dezer greppels durf ik geen uitsluitel te geven. Zij moeten op z'n minst uit de Late Middeleeuwen dateren.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Hilvarenbeek. Onze correspondent A. Leenhouders vond ten zuiden van het Nonnenbos een fragment van een gepolijste vuurstenen bijl en enige tientallen artefacten en afslagen eveneens van vuursteen. Hierbij waren enige fraaie dubbelstekers. Bij deze kleinere vondsten waren te

weinig gidsartefacten om een nauwkeurige datering te geven.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Lieshout. De heer Cornelissen van het Stadsarchief te Eindhoven meldde mij dat de heer H. Biemans te Lieshout in het bezit was van „urnen”. Bij controle ter plaatse bleken dit Jacobakannetjes en ander aardewerk uit die periode te zijn. Hij bleek ook in het bezit van een fraai neolithisch bijltje van grijze vuursteen. Het bijltje was in zuiver ovale vorm geslepen en gepolijst en had een vlakke vrij brede top. Lengte 8 cm, breedte 5.5 cm, dikte 2.5 cm. Het bijltje was in de tuin achter zijn huis gevonden.

De bejaarde heer Biemans vergezelde ons ook naar de plaats waar in zijn jeugd „echte” urnen met verbrande beenderen en kartelranden waren gevonden, bij het afgraven van een perceel.

Deze vindplaats, thans een laag weiland met er omheen hogere percelen, lag bij de buurschap Achterbos.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Riethoven. Door de heer P. Dijkstra uit Bergeijk werden op een vijftal plaatsen in de omgeving van het Broodven talrijke neolithische artefacten verzameld. Het betreft o.a. een gaaf vuurstenen bijltje, dat alleen aan het snijvlak is geslepen. Verder fragmenten van andere in facetten geslepen bijlen, geretoucheerde messen, dolken en klingen; enige schrabbers met zeer steile schrabberkap ($\pm$ 80°); pijlpuntjes met schachtdoorn en ook met vlakke basis; een zeer fraaie polijststeen voor het slijpen van stenen bijlen en een klopsteen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

MONUMENTEN-NIEUWS

Zeven reliëfs aan de Hervormde kerk te Vught

In de buitenmuur van het laatgotische koor der Hervormde kerk in Vught (N.Br.) bevinden zich zeven zandstenen reliëfs. Zij zijn symmetrisch aangebracht onder de vensters van de driezijdige sluiting en de noord- en zuidwand van het koor. Ondanks de uitermate zware beschadiging valt zeer duidelijk te zien, dat de stukken verfijnd renaissancewerk zijn uit de eerste helft van de 16de eeuw. Ze zijn gevat in lijsten van ongeveer 60 cm in het vierkant, waarvan de linker- en rechterrand gevormd worden door rijk gedetailleerde pilas-

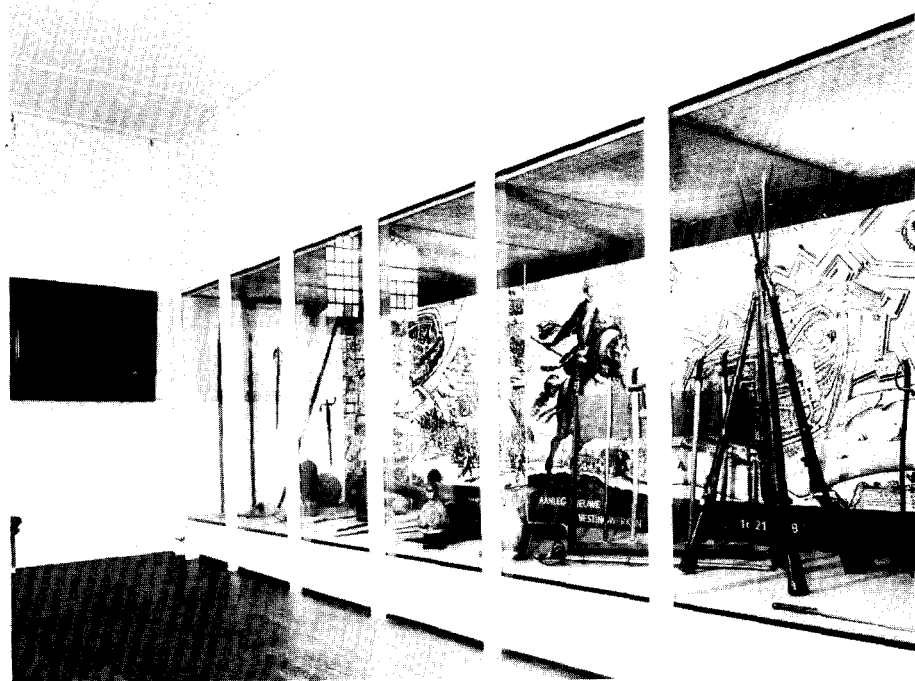
ters; de boven- en onderrand zijn voorzien van rechthoekige, verdiepte vakken. De lijsten worden bekroond door een schelpmotief, geflankeerd door „wildemannen”, en dolfijnen of voluten. Bovenop de schelp een vaas (lijdensbeker?), die echter hier en daar verwenen is. Totale hoogte ongeveer 110 cm. Het is aannemelijk, dat op de onderrand, bijvoorbeeld in goudschrift, een korte omschrijving (titulus) van de desbetreffende voorstelling heeft gestaan. Daarvan valt echter niets meer te bekennen.

Voor zover ik weet, is men dan ook nooit tot

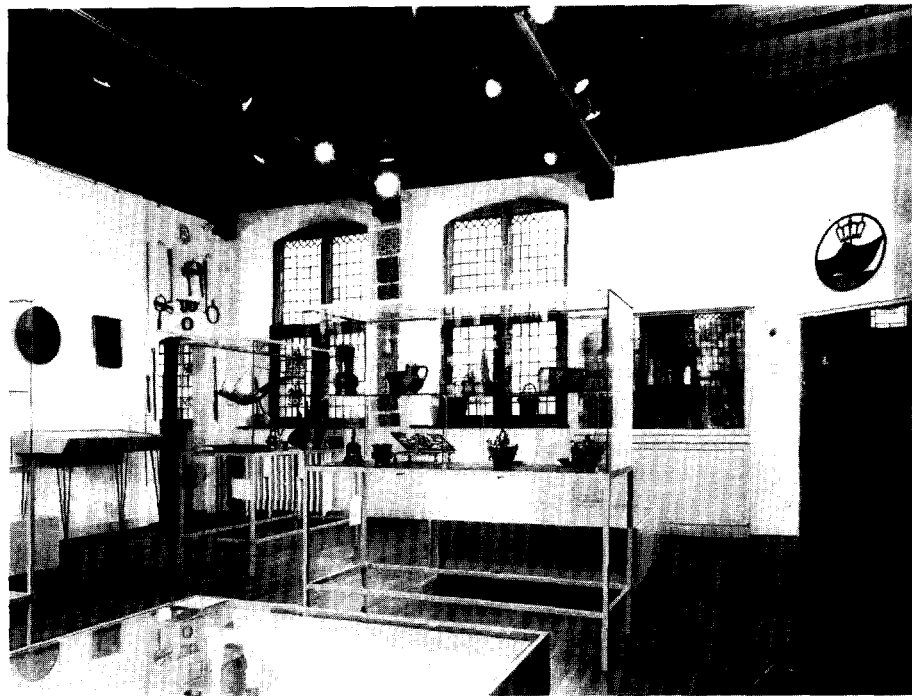
MONUMENTEN-NIEUWS

Kruiswegstaties te Vught.

Afb. 1. Museum De Waag, Deventer. Achterzaal tweede verdieping.

Afb. 2. Museum De Waag, Deventer. Voorzaal eerste verdieping.

een exacte determinatie van de zeven afzonderlijke voorstellingen gekomen. Het *Kunstreisboek voor Nederland* (Amsterdam 1965) zegt ervan op bladzijde 598: „enkele taferelen uit de passie zijn nog te herkennen”. Ik meen na een nauwkeurig onderzoek ter plaatse ze alle thuis te kunnen brengen. Ik ben daarbij uitgegaan van het bekende feit, dat in de 16de eeuw de Kruisweg nog niet gefixeerd was op veertien staties, ieder met een scherp bepaalde beeldinhoud. Dit is pas gebeurd aan het einde van de 18de eeuw. In de 16de eeuw kwam het aantal zeven veelvuldig voor en de inhoud van de voorstellingen varieerde nog al eens. Verder heb ik mij laten leiden door de vaak schamele sporen op de achtergronden: zijn deze landschappelijk, dan hebben we met een „buitengebeuren” te doen, zijn het resten van interieur-architectuur dan denken we vanzelfsprekend aan een „binnengebeuren”. En tenslotte spreken de moeten van de weggehakte of afgebroken mens- en dierfiguren bij scherp toezien nog altijd een min of meer duidelijke taal.

Zo kwam ik tot de volgende determinaties, beginnende bij het meest westelijk reliëf in de noordwand en eindigend bij het tegenoverstaande reliëf in de zuidwand:

1. *Voetwassing* bij het Laatste Avondmaal. Spaarzame resten van binnen-architectuur. Christus staat, lichtelijk gebogen, links.

2. *Doodsmood* van Christus in de *Olijfhof*. De drie slapende apostelen zijn nog duidelijk zichtbaar.

3. *Geseling*. Het best bewaarde, zeer duidelijk leesbare stuk.

4. *Doornenkroning — bespotting*. Christus zit in het midden. Links knielt een honende beul. Binnenarchitectuur.

5. *Kruisdraging* (of *ontkleding*) aan de voet van Calvarië, hier voorgesteld als een 16de-eeuwse galgenberg: het rad op staak voor radbraking is nog gaaf aanwezig!

6. De eigenlijke *kruisiging*. Het kruis ligt ter aarde, Christus wordt er aangenageld.

7. *Kruisdood van Christus*. Links twee soldaten te paard. Een ervan brengt de lanssteek toe. Een vrouw (Maria Magdalena? Stichteres?) knielt rechts aan de voet van het kruis. Langs de linker- en de rechterlijstrand de goede en de kwade moordenaar.

Het zijn zeven passievorstellungen, zoals we ze beknopt omschreven vinden in het Evangelie van Joannes (hoofdstuk 13 en 19) hier en daar aangevuld met bijzonderheden uit de andere evangelisten. De volgorde is nog volledig intact.

Het was dr. ir. C. L. Temminck Groll, die mijn aandacht op deze Vughtse stukken vestigde. Mej. Alma Mekking en de heer Aart Mekking assisteerden mij bij het onderzoek. Het ligt in de bedoeling, dat laatstgenoemde t.z.t. een studie publiceert, waarin de kunsthistorische, stilistische, iconografische en religieus-functionele aspecten van deze reliëfs nader worden toegelicht.

J. H. A. ENGELBREGT

MUSEUM-NIEUWS

Museum De Waag te Deventer, in meer dan een opzicht een recreatie

Wie te Deventer een bezoek gaat brengen aan Museum de Waag, treft het als het juist marktdag is. Boven de bonte bedrijvigheid van kramers en kopers uit, verheft zich het markante Waaggebouw op het marktplein. In tegenstelling tot de tijdelijkheid van al dien tenten, schijnt dit historische bouwwerk te zijn ontkomen aan de wisseling der eeuwen. Doch dit betreft alleen het exterieur. Het interieur is allerminst ontsnapt aan de greep der tijden, zoals we spoedig zullen zien. Gelijkvloers met het plein, midden onder het grote bordes bevindt zich de ingang van het museum. We treden binnen in een hal met plavuizen vloer, balken zoldering en een laatgotische schouw. Een paar opmerkelijke stukken geven hier een aanduiding van het stedelijk-historisch

karakter van dit museum: de forse 16de-eeuwse bronzen klok uit de toren van de Lebuïnuskerk, de twee maniëristische gevelbeelden, Fortitudo en Temperantia voorstellende, en hoog tegen de achterwand, een aantal houten consoles afkomstig uit een 15de-eeuws woonhuis, waarin gestalten van mannen en vrouwen in Boergondische klederdracht zijn uitgesneden.

Aan een antieke eikehouten tafel worden de entrékaartjes verkocht. Voor een vestiaire naar de eisen van een modern museum ontbreekt de ruimte.

Een openstaande deur geeft toegang tot de keuken, eveneens met een plavuizen vloer, kraakzindelijk onderhouden. Rond de open haard is een keur van koperen kookvoorwerpen. In de grote wandkast met glazen deuren komt het keukengoed van aardewerk en tin tot zijn recht tegen

de zachtgroene beschildering in het licht van vijf verticale T.L.-buisen, die zó zijn aangebracht, dat ze ongezien doen zien.

Langs een oude stenen wenteltrap klimmen we omhoog. Bovengekomen worden we verrast door het contrast! Uit de duisternis der middeleeuwen treden we in de luciditeit van een moderne museumruimte. Met Mondriaanse zin voor orde zijn hier zes vitrines geplaatst, — drie lage en drie hoge — in een ritmisch om en om; vooraan een lage, zodat de blik onbelemmerd kan rondwaren. Als we ons vooroverbuigen naar de vierkante wihouten bak aan onze voeten, ontwaren we onder de glazen dekplaat pre- en protohistorische bodenvondsten, die zo laag opgesteld, zich inderdaad als bodenvondsten presenteren. Een andere vondst uit Sallands bodem, de slagand van een mammoet, is achter glas opgehangen onder een der ramen; wel niet op ware hoogte, maar toch in de positie, waarin deze in de ijstijd door zijn bezitter werd meegetorst.

In de keurige staande vitrines zijn waardevolle stukken koper, brons en tin met overleg opgesteld. Wie meer wil weten over deze voorwerpen, zoekt naar een bijschrift en vindt dit op een kaart, die, aan nylondraad opgehangen tussen de poten, op leesafstand gehanteerd kan worden. Hoog tegen de witte wanden is een keur van uithangborden aangebracht; met smaak over het vlak verdeeld, werken ze tevens als wanddecoratie, waardoor des te beter uitkomt, hoe decoratief deze ambachtelijke creaties zijn. Zelfs de martelwerktuigen boven de gangdeur doen mee in dit decoratieve spel, — althans voor degenen die de associatie met hun oorspronkelijke functie kan kwijtraken.

De gang is, evenals de zojuist verlaten zaal, voorzien van een nieuwe vloerbedekking van repenparket. Langs de binnenwand hangen een achttal 17de-eeuwse kopieën naar Cranachs portretten van Hervormers uit de 16de eeuw, die afkomstig zijn uit het Deventer Athenaeum. Tezamen vormen ze een strak fries, waardoor het cachet van soberheid, dat zozeer overeenstemt met de aard der geportretteerden, wordt verhoogd.

Halverwege de gang, is links de deur naar het penningkabinet, waar de oude legvitrines rondom tegen de wanden intact zijn gehouden, maar het middenquarré is uitgeruimd voor educatieve activiteiten. Aan het eind van deze gang komt het attractief silhouet van een antiek rijwiel in zicht. Het is een uitnemende inval geweest om hier in Deventer, als bakermat van een der eerste

vaderlandse fietsen (bekend onder het merk „Burger”) een expositie te wijden aan dit thema. Deze fietsenzaal neemt a prima vista voor zich in! De veteranen uit het jongst verleden staan hier stuur aan stuur, van het publiek slechts gescheiden door een smalle balk op de vloer, waarop hun geboortjaar staat vermeld: 1870, 1875 enz.

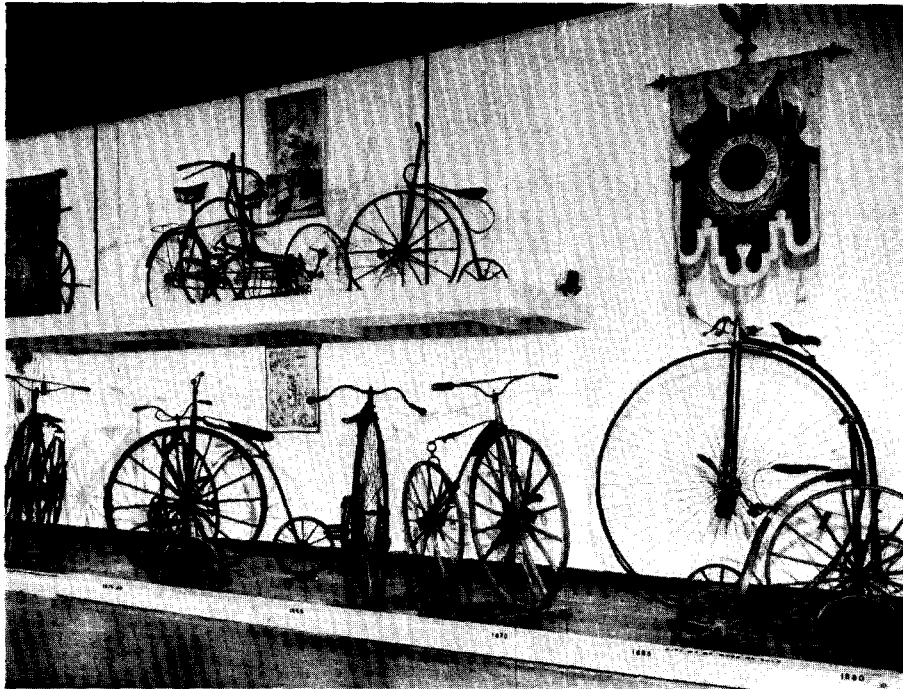
Met vooruitziende blik is voor deze opstelling een constructie gemaakt, die te allen tijde ongedaan gemaakt kan worden, zonder dat de muren van het historische gebouw daardoor worden aangetast. Voorts is hier een legvitrine gewijd aan attributen van de Deventer Vélocipèdeclub, voorloper van de niet meer uit onze samenleving weg te denken A.N.W.B.

Een houten trap naar de tweede verdieping komt uit in de wapenzaal. Hier heeft eveneens een metamorfose plaatsgevonden. De grote toonkast tegen de achterwand, die reeds bestond, is onherkenbaar getransformeerd in een bij-de-tijdse museumvitrine. Daarin zijn krijgsvoorwerpen uit de verschillende perioden waarin Deventer zich als vestingstad heeft geweerd, opgesteld in historisch verband en voorzien van een opmerkelijk goede achtergrondinformatie, — zowel letterlijk als figuurlijk. Deze achtergrond bestaat uit vier manshoog uitvergroete foto's; de eerste is een detail uit het anonieme schilderij, voorstellende Deventer belegerd door Rennenberg Anno 1578, dat in origineel naast deze vitrine hangt; de overige zijn naar historieprenten.

Via de gang bereiken we de grote zaal. Ook daar is baanbrekend werk verricht. In de linkerhoek aan de raamzijde zijn het houten podium en het neo-eiken schot weggeruimd, waardoor veel werd gewonnen aan ruimte en licht.

Tegen de lange binnenwand is de massieve neo-barokkast blijven staan, maar een verjongingskuur heeft haar lichter van voorkomen gemaakt; binnenkant en planken — voorheen ossenbloed van kleur — zijn overschilderd met lichtgele verf en daarna bespannen met fijn linnen in de tint van het keizerlijk geel in China. Met verrukking kunnen we constateren hoe mooi alle voorwerpen hierop uitkomen, zowel het Chinees blauw porcelein en het polychroom Europees aardewerk, als het transparant groen en goud van de glazen roemers.

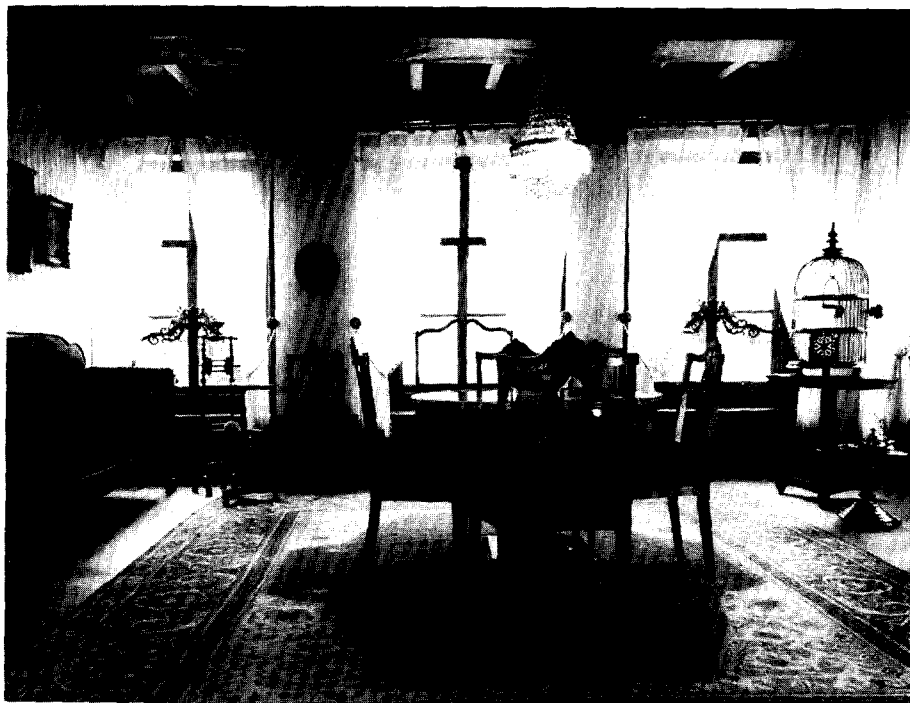
Langs de raamzijde staan drie nieuwe vitrines van hetzelfde type als die in de voorzaal op de eerste verdieping. Deze zijn allen vervaardigd in eigen beheer naar het model van één exemplaar, dat tegen kostprijs werd geleverd door het Gro-

Afb. 3. Museum De Waag, Deventer. Achterzaal eerste verdieping.

Afb. 4. Museum De drie Haringen, Deventer. Tweede verdieping. Poppenkamer en vitrine met luxe meubeltjes.

Afb. 5. Museum De drie Haringen, Deventer. Achterkamer op de insteekverdieping.

Afb. 6. Museum De drie Haringen, Deventer. Begane grond, costuumopstelling.

nings Museum. Ze doen allermint home-made aan, mede door de fijne bekleding en het doorzichtig inwendig bouwsel van glazen platen op plastic staven. In de middelste vitrines prijkt Deventer zilver, waaronder het gildenzilver; vooraan de begrafenis-schildjes van het schippersgilde, opgesteld als een melodietje in zilver van het oude kinderliedje „zo varen de scheepjes voorbij”.

De linker vitrine laat een keur van Delfts aardewerk zien; de rechter toont als topstuk een Delftsblauwe flessenkoeler uit het begin van de 18de eeuw.

Voor de grote schouw staat op de vuurloze vuurplaats een grote Khang Shi-vaas in blauw onderglazuur, op eendere wijze als dat in het zomerseizoen placht te geschieden in een 17de-eeuwse patriciërswooning.

In de gang hangt de rij scheeps-aquarellen van Spin, waar ze vroeger ook al hingen, maar nu zijn ze interessanter geworden door hun thematische samenhang met de hier getoonde voorwerpen, die alle betrekking hebben op de Deventer scheepvaart en schipperij. Evenals in de gang beneden is het invallende daglicht getemperd door matglazen bovenvensters.

Na het beëindigen van de rondgang kunnen we constateren, dat we veel hebben gezien van grote diversiteit, zonder dat dit een moment vermoeiend werd. Integendeel, juist verkwikkend, omdat het allemaal zo aantrekkelijk was opgedist!

Stedelijke verzamelingen zijn krachtens hun aard heterogeen van samenstelling en het komt nog voor, dat de bezoeker wordt getraceerd op een allegaartje van zodanige kwantiteit, dat hem al gauw de lust tot visueel consumeren vergaat.

Om een presentatie als deze hier voor elkaar te krijgen, heeft mevrouw Petra Wassenbergh-Clarijs in de vijf jaren van haar directoraat blijk gegeven te beschikken over veel vindingrijkheid, vakkundigheid en volharding. Bovendien over het vermogen om hetgeen haar daarbij voor ogen stond, over te brengen op haar medewerkers.

Het is te hopen en te verwachten, dat er van de Petra-periode, die voor de Deventer Musea van uitnemende betekenis is geweest, een stimulerende invloed zal uitgaan op de presentaties in vele musea en oudheidkamers in ons land, vooral daar, waar men evenals hier, met bescheiden middelen moet woekeren.

O. L. BOUMA

De drie Haringen, museum vol verrassingen

Achter het Waagegebouw van Deventer, daarvan slechts een straatbreedte verwijderd, ligt het

oude koopmanshuis „In de drie vergulde haringen” zoals gebeiteld staat in de gevelsteen:

„dit hus is godt bequam i di
drie vergulde herick is si naem
A^o domini 1575”

Dit huis is zeldzaam gaaf bewaard gebleven; alleen de hoge vensters van het voorhuis duiden op een 18de-eeuwse verbouwing. Zo'n echt voorhuis, waar vinden we dat nog? Toch leert nog bijna elk kind in ons land het oude rijmpje dat eindigt met: „piep zei de muis in het voorhuis”; maar wie kan zich daarvan nog een exacte voorstelling maken? Hier is het dan, compleet met insteekverdieping en ophangkamertje.

Het voorhuis is ondiep maar hoog en helder; het daglicht heeft er vrije toegang door de hoge ramen, waarvan de vele vensterruiten zijn gevat in olijfgroen geschilderd lijstwerk. Tezamen met de witgekalkte muren en grijsbetegelde vloer geven ze gestalte aan twee oud-vaderlandse deugden, soberheid en properheid. Geheel in de toon getroffen, olijfgroen met een tikje rood en goud, staat hier een 18de-eeuwse houten tuinbank met rug- en armluning van kostelijk snijwerk, waarin twee slangen zich slingeren om guirlandes van eikeldrachtig eikenloof en accanthusbladeren. Aan het smalle muurvlak tussen twee ramen tikt een stoeltjesklok, zoals deze thuis tikt.

Achter het voorhuis, daarvan gescheiden door een wand van vensterruiten, was in vroeger tijden de woonkamer met links de bedstede en rechts de schouw. Maar de aanpassing aan de museale bestemming maakte het noodzakelijk uit het eerste iets weg te breken en aan het tweede iets toe te voegen. De bedstede maakte plaats voor een keurige garderobe, gelukkig met intactlating van de fraaie houten omlijsting, waarvan de pilasters gesierd zijn met laat 17de-eeuws snijwerk van bloemguirlandes. De schouw, een zuiver voorbeeld van de noordelijke renaissance-stijl, kreeg tussen vuurplaats en rookkap een vitrine ingebouwd, waarin een keur van galanterieën een vleugje sfeer uit de gay-nineties oproept. In een kleine legvitrine op de vensterbank liggen, met zorgvuldige hand geschikt, kleine alba amicorum en enkele losse bladen daaruit. Op elk daarvan, in fraai handschrift een vriendschapsbetuiging geaccompagneerd door precieus penseel of naaldwerk. Een vrijetijdsbesteding, — niet zoals tegenwoordig hoog genoteerd staat „zo maar een vrije expressie”, maar, zij het dan in ludieke trant, met een uitgesproken sociale functie.

De achtermuur is bij de recente herinrichting doorgebroken. Voordien bevonden zich hierachter

de transformatoren van het gemeentelijk elektriciteitsbedrijf. Toen deze ruimte vrij kwam wegens verplaatsing van de installatie, was er heel wat overredingskracht voor nodig om Openbare Werken zover te krijgen, dat ze ermee accoord gingen, dit voormalige woonvertrek weer bij dit huis te voegen. Dat de strijd gerechtvaardigd was, toont ons de transformatie die hier heeft plaatsgevonden!

Een grote etalage-vitrine beslaat de gehele linker- en achterwand, vanaf de vloer tot aan het verlaagde plafond. Daarin zien we een costuumopstelling van allure. De poppen, subtiel afgestemd op hun costuums, met koppen en kapsels waarin we de kunstvaardige hand van Jan Duyvetter herkennen, staan in chronologische volgorde van rechts naar links. Tegen de achterwand is ivoorkleurig behangselpapier aangebracht met een patroon van velours ton-sur-ton op effen fond; achter de 18de-eeuwse costuums is het een Lodewijk XVI-patroon; achter de 19de-eeuwse, een patroon uit het Second Empire. Heel geraffineerd is hiermee het verschil in geestelijk klimaat aangegeven. Met een enkel stijlmeubeltje op de achtergrond wordt getoond, hoe mode en stijl hand in hand gaan.

Het bijschriften-probleem is meesterlijk opgelost door een blanke schuin oplopende plint onderlangs de vitrineruit, waarop in duidelijke zwarte cijfers en letters het jaartal of de modetermin vermeld staan. Een informatie zonder stordend bijgeluid in het melodieuze geheel.

Vanuit de voordeur kan men regelrecht, onder een toog door, de houten trap op gaan naar de insteekverdieping, die bestaat uit twee vertrekken in doorloop en het ophangkamertje, dat zich recht boven voordeur en traptog bevindt. Om zo'n kleine ruimte zo in te richten, dat er een eigen sfeer van uitgaat, is een moeilijke opgave, waarvoor hier een goede oplossing is gevonden. Het ademt de sfeer van de studeercel van een geleerde. Bijna alle ruimte wordt ingenomen door een fors eikehouten schrijfmeubel, een Veluwe tabernakel-secretaire uit de 17de eeuw, waarop in het midden een zandloper is geplaatst en in gepaste symmetrie twee globes: links die van de aarde, rechts die van de hemel. Daarboven hangt als sobere wandvulling een landkaart uit 1721 van de provincie Overijssel. De overige ruimte wordt ingenomen door een lessenaar, waarop het omvangrijke boekwerk van Vader Cats ligt opengelegd. De voorkamer laat de woonstijl zien uit de Biedermeiertijd. In het midden een gezellige ronde tafel met stoelen. Over deze tafel een

kleed en middenop een drankstel van hardblauw opaline-glas. Daarboven hangt een petroleum-lamp met een witte melkglazen kap; daarop is een oud plumeautje blijven liggen, alsof de afstofster het zo weer ter hand zal nemen. In een glazen kast pronkt het zilver, grotendeels afkomstig uit een verworven bruikleen van de stichting Mesdagfonds en aangevuld met zilver uit eigen bezit. Boven de secretaire hangt een schilderij van de 19de-eeuwse kunstschilder Bruna uit Deventer, waarop hij zichzelf in zijn atelier heeft geconterfeit; een document humain, dat geheel past in het hier opgeroepen tijdsbeeld. Een piano uit 1840 vormt het sluitstuk van dit huiselijke ensemble.

De achterkamer heeft een voornamer cachet door de meubels, een laat 18de-eeuws wortelnoten kabinet en Lodewijk XVI-stoelen, een Biedermeier bank, tafel en theestof, het mooie porcelein en de verdere opmaak. Het grote Deventer tapijt is weliswaar uit een latere periode, maar de hoofdmotieven in bestorven blauw en geel waarin kleinere motieven in olijfgroen, vormen een harmonisch geheel met de olijfgroene stoelbekleding.

Een verrukkelijke entourage vormen de doorzichtige witte gordijnen, afgebiesd met een bandje waaraan zwarte en gele kwastjes, — een geestige finishing touch. De curieuse houten garnituren in zwart en verguld, die hier sinds jaar en dag boven de ramen hingen, zijn nu charmante blikvangers terwijl ze vroeger met die zware donkere gordijnen eraan, nauwelijks opvielen.

Een houten wenteltrap leidt naar de volgende verdieping. Hier komen we in het domein van het kind. De expositieruimte strekt zich, door het wegbreken van de tussenwanden, uit van de voor- tot de achterzijde van het huis. In de voorruimte is aan beide kanten langs de muren een lage legvitrine aangebracht van wit beschilderd hout, waarbij speciaal rekening is gehouden met een behoorlijke leuncapaciteit. De bekleding met groen viltpapier, dat zich voordoet als biljartlaken, wekt de associatie met een speeltafel; daarvoor is de relatie gelegd met de daarop uitgelegde gezelschapsspelletjes. Sommige ervan zijn volkomen in vergetelheid geraakt, maar het alombekende ganzenbord roept nog levendige kinderherinneringen wakker aan gezellige avonden in de familiekring. Deze uitgebreide collectie laat ons zien hoe lang dit spel al bestaat en in hoeveel varianten het is gelanceerd.

In het midden van deze ruimte staat een grote vitrinekast, nog uit de „diluviale” periode van

dit museum; er was geen geld genoeg om alles radicaal te vernieuwen. Het bruine hout werd weggeschilderd onder een zachtrose laagje, — een lief kleurtje voor een klein meisje, dat hier haar hart kan ophalen aan alle poppen uit grootmoeders tijd. *Pièce-de-milieu* van de achterruimte is het minicircusbedrijf. Twee smalle vitrines op hoge poten zijn tegen elkaar gezet, zodat ze tezamen één vierkant grondvlak vormen, dat is bekleed met frisrood flanel. Van deze kleur gaat een activerende werking uit en de flets geworden pakjes van de capriolerende hansworsten worden er door opgehaald.

De zijwanden zijn geheel in beslag genomen door hoge oude vitrinekasten, wit opgeschilderd en aan de binnenkant van T.L.-verlichting voorzien. Op de planken staan bouwsels van stenen blokken, een Ark van Noach, een draaiorgeltje, een patéphoontje, toverlantaarns en wat niet al! Om de toverglans van de uitgedoofde lantaarntjes te doen herleven, is heel inventief in de middenpartij van deze kast een verticale lichtbak gemaakt, waartegen series bontgekleurde lantaarnplaatjes stralend uitkomen.

Tegen de achtermuur onder de ramen is op kuithoogte een podium getimmerd, bekleed met Japanse mat. Daarop uitgesteld, gebruiksvoorwerpen in het klein, waarmee het kind in zijn spel de volwassene in zijn bedrijvigheid nabootste. In menig stukje herkennen we een voorwerp, dat in onze jeugd nog onmisbaar was in het leven van alle dag en nu al bijna vergeten. Grijpgrage handjes worden op een afstand gehouden door een lage glazen scheidingswand met geslepen bovenrand.

Wederom voert een houten wenteltrap omhoog

naar de bovenste etage. Ook hier is een grote langwerpige ruimte van gemaakt. In het voorste gedeelte is langs de drie wanden eenzelfde soort podium met glazen wandje als een etage lager. Ook hier een dorado voor kindergen en -harten van alle leeftijden. Maar wie werkelijk iets weg wil nemen en een langarmige handlanger bij de hand heeft, kan er bij. Hier is een meer afdoende beveiliging geboden.

In het achterste gedeelte zijn voor de muren drie losse wanden aangebracht; in de linker- en rechterwand werden openingen uitgesneden precies op maat van de daarachter gemonteerde poppekamers. Voor kinderen om niet op uitgekeken te raken; voor geïnteresseerden van documentaire waarde op het gebied van woonstijlen, waarover ze tot in de kleinste details informatie verschaffen.

Tot het laatste is iets bewaard voor de fijnproevers. Een ingebouwde vitrine, voorzien van metalen strips met gaatjes voor de verstelbaarheid van de glasplaten, gevoerd met zachtgroene shantung, — een heel subtiele achtergrond voor meesterstukjes van meubelkunst van de fijnste houtsoorten.

Weinig bezoekers zullen beseffen, hoe enorm veel werk er verzet is om al die spulletjes, die in doosjes en dozen zijn binnengedragen en opgeslagen, te inventariseren, te fatsoeneren en te presenteren. In den beginne was de chaos. Daaruit werd door de scheppende geest en handen van Petra Wassenbergh-Clarijs een kosmos gemaakt. Een harmonische kosmos van en voor kinderen, waarmee zij ons land heeft verrijkt.

O. L. BOUMA

TENTOONSTELLINGEN

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. Ontmoeting met Italië. Hollandse, Duitse en Scandinavische landschapstekenaars geven hun visie op Italië, 1770-1840 9 jan.
- Geweven boeket. Hollandse geweven tafelkleden uit Nederlands, Deens en Zweeds koninklijk bezit 20 nov.-30 jan.
- *Amsterdams Historisch Museum*. Amsterdamse stadspportretten van 1700-1900 -9 jan.

ANTWERPEN

- *I.C.C.* (Meir 50). 100 tekeningen uit de verzameling Kröller-Müller -28 nov.

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Hoogtepunten uit de verzameling Kröller-Müller -31 dec.
- Delfts wit -3 jan.

BIELEFELD

- *Kulturhistorisches Museum*. Honoré Daumier, grafiek -9 jan.

BRUSSEL

- *Museum voor Oude Kunst*. Van Rembrandt tot Van Gogh -21 nov.
- *Palais des Beaux-Arts*. Europalia '71: Rembrandt en zijn tijd -21 nov.

DEN HAAG

- *Gemeentemuseum*. Archeologische vondsten uit Masada, een vesting van Herodes -21 nov.
- Perzisch aardewerk en glas -5 dec.
- Fantasie in prent en tekening, 19de en 20ste eeuw 4 dec.-16 jan.
- Expositie over Haydn en Mozart -2 jan.

LEIDEN

- *Rijksmuseum voor Volkenkunde*. Tideria, van Eskimo tot Groenlander -31 dec.

LEEUWARDEN

- *Fries Museum*. Antwerps plateel, 16de- en 17de-eeuws aardewerk 1 dec.-jan.

LEUVEN

- *Stedelijk Museum*. Gotische kunst in Brabant -28 nov.

LONDEN

- *Buckingham Palace*. Nederlandse meesters in Engels koninklijk bezit -31 dec.

NEURENBERG

- *Germanisches Nationalmuseum*. Schilderkunst en grafiek uit Dürers tijd -31 dec.

PARIJS

- *Orangerie des Tuileries*. Venetië in de 18de eeuw. Schilderijen, tekeningen en gravures uit Frans bezit -29 nov.

ROTTERDAM

- *Gemeente Archief*. Op reis. Het reizen vanaf de 15de tot het begin van de 20ste eeuw -2 jan.
- *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Het Japan van de prenten

TILBURG

- *Volkenkundig Museum*. Marokko, handel en ambacht in een Arabische wereld -22 nov.

UTRECHT

- *Centraal Museum*. Verleden in het heden. Vondsten van amateur-archeologen in en rond Utrecht 12 dec.-10 jan.
- *Nederlands Goud-, Zilver- en Klokkenu-
seum*. Ringen uit veertig eeuwen -12 dec.

MEDEDELINGEN

Ingevolge de het bestuur in de laatste ledenvergadering verstrekte machtiging is besloten de jaarlijkse contributie met ingang van 1 januari 1972 vast te stellen op de volgende bedragen: gewone leden f 25.—; instellingen enz. f 35.—; leden, tevens aangesloten bij de Nederlandse Museumvereniging, f 15.—; student-leden f 10.—.

Dringend wordt verzocht de bovengenoemde bedragen vóór 15 januari 1972 over te maken op de postrekening van de K.N.O.B., nr. 140 380 te Amstelveen of op de rekening bij de Bank Mees en Hope n.v., Rotterdam.

De leden, die reeds voor 1972 het thans geldende contributiebedrag hebben betaald, verzoeken wij eveneens vóór 15 januari het aanvullende bedrag te voldoen.

Voor hen, die destijds opdracht hebben gegeven tot periodieke overschrijving, geldt dat de contributies automatisch tot het nieuwe bedrag van hun rekening zullen worden afgeschreven.

VACATURE ZUTPHEN

Bij het Stedelijk Museum is plaats voor een

ASSISTENT(E) VAN DE DIRECTRICE

Voor deze functie komen in aanmerking zij, die een cursus voor museum personeel hebben gevolgd of zij, die over enige museum-ervaring beschikken.

De werkzaamheden omvatten het verlenen van hulp aan de directrice bij het beheren van de eigen verzameling en het voorbereiden van tentoonstellingen. Hij/zij zal in het bijzonder ook met de voorlichting in het museum aan het publiek en scholieren worden belast.

Salaris volgens rijksnormen, afhankelijk van opleiding en ervaring.

Sollicitaties binnen 10 dagen na het verschijnen van dit blad in te zenden aan burgemeester en wethouders van Zutphen.

LUCHTFOTO'S VESTINGWERKEN

De luchtfoto's van Hulst, Sloten en Willemstad, die het artikel van mr. J. Belonje over de beplanting op vestingwerken illustreren, zijn te verkrijgen bij *K.L.M. Aerocarto n.v.*, Prinses Beatrixlaan 7, Den Haag, tel. 070-831900. De prijs bedraagt voor het formaat 18 x 24 cm f 7.—, terwijl voor grotere formaten gaarne een prijslijst wordt toegezonden.

REGISTER BULLETIN EN NIEUWSBULLETIN 1971

- Aalst-Waalre *98
Aalten 50-51
Achtkarspelen *95-*96
Adema, Jos 16, 22
Aduard, klooster St. Bernardus 99
Aerocarto 70, 92, 93, 96
Agt, J. F. van
    Een centraalbouw naar Akens model in Zierik-
    zee? 44-48
Aken, Paltskapel 44, 45, 46, 48, 48
Akkerdaas, D. 87
Alberdingk Thym, Antoinette 3
Alberdingk Thym, J. A. 2, 3, 4, 5, 7, 8, 22, 24
Alberti, Leon Battista 102, 103
Albrecht, hertog van Beieren 40
Albrecht, hertog van Saksen 61
Alkmaar *40-*41
    St. Laurentius 6
Allingawier *28
Alphen aan den Rijn *74-*75
Ambt Delden *138
Ameland *28-*30
Amelsbürener Altaar 50
Amsterdam
    Ceintuurbaan 26, 27
    De Liefde (Nicolaas en Barbara) 5
    Krijtberg, de (zie Franciscus Xaverius)
    Kunsthistorisch Instituut 27
    Lichtbeelden Instituut 97
    Maria Magdalenakerk 5, 6, 11, 13
    Monumentenzorg, gem. bureau voor 21, 23
    Mozes en Aäron (zie Antonius van Padua)
    Museum Willem I 4
    Nieuwe Amstelbrug 26, 27
    O.L. Vrouw Onbevlekt Ontvangen 3, 4, 5,
    15, 21, 23
    Orgel Nieuwezijdskapel 9
    Oude Kerk 39, 48, *88-*89
    Paleis voor Volksvlijt 26
    Posthoorn, de (zie O.L. Vrouw Onbev. Ontv.)
    Redemptoristenkerk 2, 2, 6, 13
    St. Antonius van Padua 5, 6
    St. Bonifatiuskerk 23
    St. Dominicuskerk 6, 14, 22, 23
    St. Franciscus Xaverius 9, 11, 13
    St. Johannes de Doperkerk 22
    St. Nicolaaskerk 13
    St. Willibrord buiten de Veste 1, 6, 12, 13,
    14, 14, 15-27, 15, 18-21, 24-25, 26-27
    stelling van 96
    Vondelkerk 5, 11, 13, 14
    Westerkerk 5
Amsterdamse School 26
Andijk *128-*129
Anefo, fotopersbureau 14
Ansfried, bisschop van Utrecht 39
Antwerpen
    O.L. Vrouwetoren 33, 35, 36, 37, 37
    St. Jacobstoren 35, 37
Apeldoorn *70
Appelmans, P. 35
Architectura et Amicitia 4
Arnhem
    St. Martinus 9
Arntz, W. J. A.
    De Middeleeuwse baksteen 98-103
Asselbergs, F. 15
Baarderadeel *49
Baexem *127
Bajum 99
Bardet, C. J. 79
Barneveld *34
Barradeel *69-*70, *91
Bath, Fort 93
Bauscheit de Jonge, J. P. van 87
Bazel, K. P. C. de 11
Beemster
    Fort aan de Middenweg 96
    Fort aan de Jisperweg 96
    Fort Benoorden Purmerend 96
Bélidor 91-92, 97
Belonje, J.
    Beplantingen op vestingwerken 91-97
Bemmel *125
Bergeijk *141
Bergen (Henegouwen)
    St. Waltrudis 34, 35, 37
Bergharen *96-*97
    Dorpskerk *34-*35
Berghem *98
Berlage 26, 27
Berlijn, Bau-Akademie 6
Berman, J. 38-42, 43, 44, 52
Bernold, bisschop van Utrecht 45, 47
Berry, M. 31
Beveren, M. J. J. van 79, 88
Beyer, Jan de 97

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Bilk, R.K. kerk 9
 Bladel *141
 Blauwkapel, fort 93, 95
 Bleau, J. 42
 Bleys, A. C. 13
 Blicck, D. de 39, 40, 42
 Blokzijl, *103.*104
 Bloxen van Burgh, Lieven Anthonis 40, 42
 Bodegraven, Herv. Kerk *42
 Bohemen, N. van 36, 42
 Bonekamp, A. H. H.
   Bronnen voor de bouwgeschiedenis van de v.m.
   Sint-Lievens Monsterkerk te Zierikzee 38-43
 Borgerhuys, J. 87
 Born *55.*56
 Borrendamme, W. 38
 Bosgra, Anne 95
 Bossenblij, P. 87
 Boudewijn V van Rijssel 46, 47
 Bouma, O. L.
   Museum De Waag te Deventer, in meer dan
   een opzicht een recreatie *143.*145
   De Drie Haringen, museum vol verrassingen
   *145.*147
 Bourdrez, J. 55, 56, 57
 Bouvy, D.
   Middeleeuws beeldhouwwerk uit de Sint-Lie-
   vens Monsterkerk te Zierikzee 49-51
 Bovenkerk, St. Urbanus 5, 13
 Braun, H. 101, 103
 Breda
   O.L. Vrouwekerk 12, 13
   St. Antoniuskerk 54
   St. Barbara 12, 13, 16, 22, 23, 27
 Brederode, Frans van 61
 Brialmont, Henri-Alexis 94, 95, 97
 Brielle, vestingwerken 93, 93
 Brink, H. J. van den 7
 Brom, G. B. 7, 12
 Brom, J. H. 7, 11, 12
 Brouwer, T. 65, 67, 69, 72, 73
 Brouwershaven, Herv. Kerk 85, 87
 Brugge, St. Donaas 44, 45, 45, 46, 47, 48
 Brummen *138.*139
 Brussel
   Franciscanerkerk 23, 24
   Kon. Bibliotheek 36
   Kon. Museum van Schone Kunsten 40
   Museum van Oude Kunst 46, 48
   Raadhuis 34, 35
 Bundesdenkmalamt
   Atlas der historischen Schützzonen in Öster-
   reich (rec.) 106
 Bussum, St. Vitus 5, 8
 Calcar 7, 11
 Canneman, E. A. 88
 Carelsen, Geertruida 96
 Cau, J. P. 63
 Chartres, kathedraal 4, 22, 25
 Clermont-Ferrand, kathedraal 25
 Coberger, Wenzel 55
 Conijn, P. J., G. S. Hoogewoud en R. Zijlma
   De Kerk van de H. Willibrordus buiten de
   veste aan de Amsteldijk te Amsterdam-Zuid
   15-27
 Cornhaire, Nicolas 55
 Costijn van Renesse 76
 Cramer, D. I. 42
 Crimpen, H. van 15
 Cuypers, Joseph 8, 12, 13, 17, 20, 21, 23, 24,
   25, 26
 Cuypers, P. J. H. 1-8, 3, 6, 11, 11, 13, 14, 14,
   15-27, 15, 18, 19, 20, 21, 24, 25, 26, 27
 Cuypers, Pierre 17, 20, 26
 Cuypers-archief 15, 15, 18, 19, 20, 20, 21, 22, 24
 Cuypers-Stoltzenberg, atelier 1
 Dalfsen *52.*53, *104, *138
 Dam, A. W. van 2
 Dantumadeel *49
 Delft
   Nieuwe-kerkstoren 6, 14
   St. Hippolytus 5, 6, 13
 Delfzijl, vestingwal 93
 Denekamp *32
 Den Haag
   Huis Huguetan 87
   Jacobstoren 5
   O.L. Vrouw van Goede Raad 13
   St. Jacobuskerk 12, 13
   St. Willibrorduskerk 56
 Desguerrois en Co. 2
 Deventer
   De Drie Haringen *145.*147, *144.*145
   Waag *143.*145, *143.*144
 Deventer, Jacob van 68
 Devliegheer, L. 44
 Dirk IV, graaf van Holland 47
 Dirksland 85
 Doesburg
   Kruitmagazijn Molenveld 94
   Vesting 93-94

- Dokkum
Opgravingen *135-*136
Vestingwerken 97
- Dordrecht
Grote Kerk, orgel 56
Opgravingen *56-*58
St. Bonifaciuskerk 54
- Douai, St. Pierre, 35, 37
- Dreischor
Herv. Kerk 85-89, 86-87
Huis Kerkring-Zuidstraat 89
Huis Windenburg 85
Raadhuis 88
Ring 3, 88-89
Ring 8, 89
- Druten *1, *125
- Duivenvoorde, kasteel *45-*46
- Dunselman, J. 21
- Dusseldorp, St. Marien 9
- Ecclesiological Society 4
- Echt *40
- Edam, vesting 96
- Ede *91, *125-*126
- Eemnes-buiten, toren 8
- Eersel *3
- Eext *51-*52
- Egmond, J. H. van 95
- Eijnde, Jacob van 84
- Eindhoven
Opgravingen *141
St. Catharinakerk 4, 6, 6, 13, 14, 22, 27
St. Joris (Stratum) 6
- Elberfeld, St. Jozefkerk 9
- Elsloo *99
- Elsloo, meester van 21
- Elst (Gld.) *35
- Empel en Meerwijk *3-*4
- Engelbregt, J. H. A.
Zeven reliëfs aan de Herv. Kerk te Vught
*142-*143
- Enkhuizen
Vondsten majolicafragmenten *70-*72, *116-
*117
Zuidertoren 5
- Ermelo *126
Herv. Kerk *35-*36
- Esch *98
- Ewijk *1-*2, *138
- Ferwerderadeel *49
Sythiema-State te Hallum *136-*137
- Florence, S. Croce 23
- Floris I, graaf van Holland 47
- Floris V, graaf van Holland 76
- Foreest, H. A. van, kasteel Duivenvoorde *45-*46
- Fort bij den Uppelschen Dijk 94
- Fournier, Georg 92
- Franeker, Cammingha-Stins *30-*31, *49-*50
- Frederik Barbarossa, keizer 47
- Freiburg im Breisgau, Munstertoren 34
- Gagel, de, Fort 93
- Geefsweer *123
- Geldrop *4, *141
- Génicot, L. F.
Les églises romanes du pays mosan (rec.) 90
- Gent, St. Baafsabdij 46
- Gerona, kathedraal 23
- Geuer, H. 7, 11, 12
- Ghein, Peter van den 60
- Godfried II van Lotharingen 47
- Goes, Maria Magdalenakerk 47, 50
- Goirle *4
- Gorinchem, vestingwal 93
- Gouda, O.L. Vrouw 13
- Grauss, G. H. 54, 55, 56, 57
- 's-Gravenpolder, Herv. Kerk 87
- Groningen *123, 96
Linie van Helpman 93
Martinikerk *80-*81
St. Jozef 5, 6, 14
Steenilpoort 92
Wal 93
- Gugel, E. 6
- Haakma Wagenaar, Th.
Het voltooiingsontwerp voor de Sint-Lievens
Monstertoren te Zierikzee 31-37, 33, 36-37
- Haaksbergen, St. Pancratiuskerk *83-*84
- Haamstede, kasteel 61, 79-84, 79-82
- Haamstede, Adriaen Cornelis van 40
- Haarlem
Rijksarchief 42
St. Bavo 5
St. Bavokathedraal 12, 13, 22, 26
- Haarzuilens, kasteel de Haar 17
- Halbertsma, H. (rec.) 28-30
- Hallum, klooster Mariëngaarde 99
- Harderwijk *114
- Hattinga, gebr. D. W. C. en A. 68

- Haubois, E. 92
 Haupt, Richard 100, 102, 103
 Heemskerk *92
 Heesch *98, *141.*142
 Heide, G. D. van der en anderen
   Geschiedenis van Overijssel (rec.) 104-105
 Hellevoetsluis, vesting 93
 Helmond
   H. Hartkerk 13
   Herv. Kerk 2
   St. Lambertus 13
 Herman, F. 87
 's-Hertogenbosch *98
   Prov. Genootschap, coll. 97
 Heteren *2.*3
 Heuff, H. J. 63
 Heukelum, G. van 7, 8, 9, 12
 Heusden, vestingwal 97
 Hijzeler, C. C. W. J. en anderen
   Geschiedenis van Overijssel (rec.) 104-105
 Hillegersberg, kasteel 79
 Hilvarenbeek *142
 Hilversum, St. Vitus 5, 11
 Hinderdam, fort 93
 Hoeven, G. G. van der 94
 Hoffer, Rochus 42
 Hofferus, A. 38
 Hollar, Wenceslaus 36
 Hoogewoud, G. S., P. J. Conijn en R. Zijlma
   De kerk van de H. Willibrordus buiten de
   veste aan de Amsteldijk te Amsterdam-Zuid
   15-27
 Houten
   O.L. Vrouwekerk 8-9
   Opgravingen *139.*141
 Huijsers, P. 38, 48, 52, 53, 53-57
 Hulst
   St. Willibrorduskerk 47
   Vestingwerken 96, 97
 IJsselstein-St. Nicolaas 9, 13
 Jan I, graaf van Holland 76
 Jan van Arkel, bisschop van Utrecht 50
 Jan van Beieren 40, 47
 Jan van Renesse 76
 Janse, H. 62, 63, 79
   De middeleeuwse Kerk en de Kerkring van
   Dreischor 85-89
 Janse, H. en W. H. Keikes
   Verdedigingspoorten van Zierikzee 58- 64
 Jeehe, J. J. 65, 66
 Jeruzalem, H. Grafkerk 46, 48
 Johanna van Arragon 40, 46, 48
 Jorisse, Jacob 40
 Jutphaas
   Fort 93
   St. Nicolaas 9
 Kalf, J. 2, 63
 Kam, W. H. 87-88
 Kampen, raadhuis 9
 Kamperdijk, N. 2
 Kanter, J. de 40, 43
 Karel V 84
 Kats, Heilwig van 40
 Kats, ridder Levyn 40
 Keikes W. H. 39, 68
 Keikes, W. H., H. Janse en —
   Verdedigingspoorten van Zierikzee. 58-64
 Keikes, W. H. en H. P. R. Rosenberg
   De Nieuwe Kerk te Zierikzee. 52-57
 Keldermans, Andries I, 31, 35
 Keldermans, Anthonis I, 31, 34, 35, 36
 Keldermans, Rombout 31, 33, 36-37, 35, 36, 37,
   40, 42
 Kemperman, G. 49
 Kerkwijk, G. A. van 94
 Kesteren *3, *36.*37
 Keulen
   Dom 6, 7, 14
   Herz-Jesukerk 9
 Klaarkamp, klooster 98, 99
 Kloetinge, Herv. Kerk 87
 Klop de, fort 93
 Knegsel *115
 Koch, A. C. F. en anderen
   Geschiedenis van Overijssel (rec.) 104-105
 Koot, C. 18, 23
 Klundert 53
 Korsten, J. 38, 42, 48
 Kramm, Chr. 3
 Krul, W. F. J. M. 41
 Kuile, E. H. ter 39, 90 (rec.)
 Kwadijk, fort 96
 Lafontaine-Dosogne, J.
   Expressions artistiques du culte de Saint-
   Hadelin (rec.) 90
 Lammers, J. 87
 Langelaar, J. J. van 13
 Laren (N.H.) *129
 Lauweriks, M. 21
 Leegkerk, Herv. kerk *81.*83

- Leeuwarden *113-*114
     Fries Museum 50
     Nieuwe Toren 5
     St. Bonifaciustoren 5
     St. Bonifaciuskerk 13, 23, 27
 Leeuwenberg, J. 21
 Leiden, burcht *42-*43
     Hooglandse kerk 47
     Universiteitsbibliotheek 62, 63
 Lek de Clercq, J. E. van der 63
 Leliman, J. H. 3
 Leur (Gld.), Herv. kerk *37-*38, *38
 Leurs, Stan 31
 Lidlum, Klooster Mariëndal 99
 Liebrug, Fort a.d. 96
 Liede-Spaarndam, vestingwerk 96
 Liesborn, meester van 50
 Lieshout *142
 Linde, P. van der 55
 Lindsen, Chr. 7, 11, 12
 Lindsen, J. 12
 Lodewijk van Brugge 84
 Loevestein, fort 93
 Loon op Zand *4-*5
 Loosduinen, Herv. kerk *43-*45
 Lübeck, St. Marien 4
 Lunsingh Scheurleer, D. F.
     Regionale conservators en kleine musea
     *13-*15
 Lussanet de Sablonière, H. de 31, 32, 35
 Lutjebroek, St. Nicolaaskerk 5

 Maarheze *98
 Maarsbergen *127
 Maastricht
     Bossche Fronten 97
     Waalse kerk 55
 Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst 3
 Maerlant, Jacob van 44
 Mainz, Dom 4, 23, 24
 Margry, E. J. 23
 Maschewski, E. C. en anderen
     Geschiedenis van Overijssel (rec.) 104-105
 Maurik *3
 Mechelen, St. Romboutstoren 32, 33, 34, 35, 36,
     36, 37
 Medemblik, opgravingen *72-*74
 Megen *87
 Melick en Herkenbosch *56, *99-*100
 Menaldumadeel *50
 Mengelberg, F. W. 7, 11, 12, 14, 21

 Mengelberg, O. 11
 Mertens, J. 44, 45, 46
 Middelburg
     Archief Kadaster 42
     Raadhuis 35
     R.K. kerk 55
     Vlissingsepoort 87
     Zeeuws Genootschap 31, 42
 Middenstandsbank, Nederlandse 27
 Mierlo *5
 Mijdrecht, St. Janskerk 9
 Moermond, slot 76-78, 77, 78
 Mogge, Pieter 87
 Mogge, Rutger 84
 Molenaar, N. 13
 Molkenboer, Th. 2-3, 2, 6, 12, 13
 Møller, E. 102
 Monumentenzorg, Rijksdienst voor de 3, 6, 10,
     24, 25, 26, 40, 42, 53, 60, 69, 72, 78, 79,
     86-87, 88, 96
 Monumentenzorg, Rijkscommissie voor de 63
 Monumentenzorg en leefmilieu,
     rapport door het bestuur van de K.N.O.B.
     *131-*135
 Muizen, kerk 44
 Münster, Westfälisches Landesmuseum 50

 Naarden, vesting 94
 Neer *56, *104
 Neerbosch, St. Antoniuskerk 5
 Neu-Breisach, vesting 94
 Neumann, Eberhard G. 101
 Nicolas, J. 12
 Niehoff, Henric 40
 Nieuwerkerk (Schouwen), preekstoel 87
 Nieuwe Tonge 85
 Nieuw-St. Andries, Fort 93
 Niftrik, ir. J. C. van 16
 Nijmegen
     St. Augustinuskerk 5, 6, 11, 13
     St. Nicolaaskapel 45, 45, 47
 Noordgouwe 85
 Noordwijk, Herv. kerk *75-*76
 Noremburch, Coenraet van 55
 Norgen, Mathijs van 87
 Nuenen *5

 Obergum *26-*27
 Ockersse, gebrs. C. en J. 87
 Oeffelt, R.K. kerk 2
 Oosterwijk, St. Petruskerk 5
 Oldehove *27-*28

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Oostdongeradeel *50, *95, *124
 Oosterland (Texel) *41
 Oosterland (Schouwen), preekstoel 87
 Ooststellingwerf *50, *103, *124.*125
 Ospel *40
 Ottmarsheim, Mariakerk 45
 Oude Pekela *123
 Oudheidkundig Bodemonderzoek, Rijksdienst
     voor het 77
 Oudorp *41
 Ouwerkerk, Jan van 52
 Overveen, kerk van O.L. Vrouw Onbevl. Ontv.
     12, 13

 Patmos, J. 87
 Pavert, R. A. van de 17, 21
 Peeters, C. J. A. C. 4, 13
 Penningsveer, Fort 96
 Philips de Schone 40, 46, 48
 Philips van Bourgondië 40
 Pius X, paus 5
 Plukhooy Bzn., P. 54
 Poeldijk *87.*88
 Pronk, C. 42
 Putten *91.*92

 Quimper, kathedraal 4
 Raalte, kerk van de H. Kruisverheffing 8
 Ravenna 101
     S. Vitale 100
 Reichensperger, A. 2-3
 Reims, kathedraal 25
 Renaud, J. G. N.
     Moermond 76-78
 Renaud, J. G. N., Th. van Straalen en —
     Kasteel Haamstede 79-84
 Renesse, Costijn van 76, 78
 Renkum *114.*115
 Reynders, F.
     Verslag van de hearings over de plaatsings-
     mogelijkheden voor kunsthistorici *22.*26
 Riele, W. te 8, 9
 Riethoven *142
 Rijssen *138
 Rinsumageest *49
     Klooster Klaarkamp 98, 99
 Roelofarendsveen, St. Petruskerk 3, 13
 Roermond 15
     Munsterkerk 6, 24, 25
 Rome 8
 Roomburgerpolder *75
 Rosenberg, H. P. R.
     De neogotiek van Cuypers en Tepe 1-14
     Rosenberg, H. P. R., W. H. Keikes en —
     De Nieuwe Kerk te Zierikzee 52-57
     Rosenberg, H. P. R. (rec.) *88.*89
     Rosmalen *5
     Rossum *97.*98
     Rotterdam
         kathedraal van de H.H. Laurentius en Ignatius
         13
         Zuiderkerk 2
     Ruischerbrug *123.*124
     Ruskin 4
     Ruysbroek, Jan van 35

 Sage ten Broek, J. A. M. W. le 38
 Saint-Omer, Abdij St. Bertin 100
 Saint-Paul, de 92
 Schaarsbergen, depot Algemeen Rijksarchief 93,
     96
 Schaik, P. van 102
 Schayk *98.*99
 Schalkwijk, St. Michaëlskerk 8, 9
 Schenk, M. 7, 11, 12
 Scherpenheuvel, Bedevaartskerk 55
 Schiedam
     Havenkerk, 56
     Huis Riviere 79
 Schmal, N. W. 42
 Schreurs, H. 22
 Schulte, A. G. (rec.) 104-105
 Seligenstadt, kerk 100
 Serooskerke, Jakob van 76, 78
 Seunties, N. 87
 Sevenum *100
 St. Aagtendijk 96
 St. Bernulphusgilde 2, 4, 7-8, 9, 11-12, 14
 St. Oedenrode *98
 Slicher van Bath, B. H. en anderen
     Geschiedenis van Overijssel (rec.) 104-105
 Sloten, vestingwerken 93, 97
 Sluis, kasteel 84
 Smallegange, kroniek van 31, 32, 38, 40, 42, 43
 Smalingerland *50
 Soesterberg, vliegbasis 93
 Spaarndam 96
 Spanjaardt Speckman, L. J. 91
 Speckle, Daniel 91, 94, 97
 Statz, Vincenz 6, 14
 Stavenisse, Jan van 88
 Steenberg, Herv. kerk 54
 Steinbach, kerk 100

- Steinbach, Erwin von 36
 Steijn, P. P.
   Trotseerloodjes . . . een terra incognita *92-*93
 Stoke, Melis 76
 Straalen, Th. van 80, 81
 Straalen, Th. van en J. G. N. Renaud
   Kasteel Haamstede 79-84
 Straatsburg, kathedraal 23, 36
 Stroe *126
 Stuers, Victor de 4, 38-39
 Stuyt, Jan 12, 26
 Susteren *100
 Suys, T. F. 56
 Swalmen *127-*128
 Swigchem, C. A. van (rec.) 106
   Woonhuizen in Zierikzee 65-75
 Tepe, A. 1-2, 6-12, 6, 7, 10, 13, 14
 Ter Duinen, abdij 76
 Terpenonderzoek, vereniging voor
   Vijftig jaren terpenonderzoek (rec.) 28-30
 Terschelling *31-*32, *50
 Tétar van Elven MGzn., H. M. 4
 Tholen, Herv. kerk 87
 Tilburg, H. Hartkerk 17
 Timmerman, Chr. 70
 Tollus, A. 56
 Trautwein 16
 Trotseerloodjes *92-*93, 92
 Tubbergen *32
 Tulder, H. J. van 6
 Ubach over Worms *115-*116, *128
 Uitermeer, Fort 93
 Uithoorn, Fort 96
 Utingeradeel *137-*138
 Utrecht 96
   Aartsbisschoppelijk Museum 7, 12, 50-51
   Buurkerk 56
   Domkerk 22, 23, 50
   Domtoren 31
   Gemeente-archief 31
   Huis van Tepe 7
   Lemmersluis 50
   Nicolaikerk *38-*39, *38
   opgravingen te Utrecht *39-*40, *86-*87
   St. Augustinuskerk 56
   St. Catharijnekerk 7, 9, 12
   St. Dominicuskerk 8, 21
   St. Janskerk 50
   St. Willibrorduskerk 1, 6, 7, 9-12, 10, 13, 14
 Utrecht, linie van
   Fort over de Bildtstraat 93
   Fort Vossegat 93
 Vaassen *53-*54
 Valkenswaard *5
 Vauban 92, 94, 97
 Veere
   Grote kerk 35
   vestingwal 93
 Veggel, A. van 2
 Veghel, St. Lambertuskerk 3-4, 22
 Veldhoven *5-*6, *54-*55, *99
 Venlo, O.L. Vrouw Onbevl. Ontv. 5-6
 Veuray *104-*105
 Verburcht, D. 41
 Verjaal, A. 87
 Verjaal, P. 87
 Vermeulen, F. 39
 Vessem *6
 Vianen, Kasteel „de Bol” *45
 Vierlingsbeek *87
 Vingboons, Philip 54
 Vinkeveen, H. Hartkerk 9
 Viollet le Duc 2, 6, 14, 25
 Visser, prof. ir. 17
 Vogelaer, P. 31, 32, 42
 Vollenhove *84
 Voorhout, Slot Teylingen 81
 Voorst *54
 Vos, P. D. de 38, 39, 41, 43, 58, 65, 70, 73, 74
 Vriese, J. 15, 18
 Vroom, E. en anderen
   Geschiedenis van Overijssel (rec.) 104-105
 Vught, reliefs Herv. kerk *142-*143, *142
 Wageningen, Bodemkartering 99
 Waghmakere, H. de 35, 37
 Wamel *84-*85
 Wanrooy, Cor van 49
 Wapperom, A. 87
 Waterlinie, Nieuwe Hollandse 94, 95
   Fort Rijnauwen 95
   Stelling Honswijk 95
   Werk aan de Waalsche Wetering 95
 Weber, Ch. 6, 13
 Weerselo *32-*33
 Weesp, wal 93
 Weldamme, Ridder Willem van 40
 Weller, ir. H. 21
 Wengen, G. D. van
   De positie van de educatieve diensten in de
   Nederlandse musea *63-*65

- Westendorp Boerma, J. J. 58, 73
 Wiegman, P. 17
 Wieringermeer *129
 Wijk (Maastricht), St. Martinuskerk 3
 Willem I, koning 93
 Willem II, graaf van Holland 76
 Willem II, koning 2
 Willem III, graaf van Holland 39, 40, 46, 48
 Willemstad
   Fort de Hel 95
   Fort de Ruijter 95
   Herv. kerk 55
   vestingwerken 92, 95
 Willighe, A. van der 32, 36, 33, 34, 37, 42
 Wisse, G. 88
 Wissekerke, Agatha van 76
 Witte, Laurens Jacobsz. de 38
 Wittewierum, klooster Bloemhof 99
 Woerden, kasteel 84
 Wolfert van Borssele 76
 Wonseradeel *50.*51
 Woudrichem, vesting 97
 Wubbe, pastoor J. D. G. 15, 16
 Wychen *115, *126.*127
 Wytgaard, R.K. kerk 13
 Xanten 7
 Zaanlandse Communicatieweg 96
 Zanten, pastoor van 16
 Zeist, Herv. kerk 2
 Zevenbergschenhoek, St. Bartholomeuskerk 13
 Zierikzee
   Appelmarkt D. 366 73
   Archief kerkvoogdij 39
   Bagijnepoort 58
   Bagijnhof 65, 68, 66
   Beulstoren 58
   Blauwe Bolwerk 58
   Bogardenklooster 66, 68
   Cisterciënzerklooster 68
   Dominicanenklooster 66, 68
   Driekoninkenklooster 66, 68
   Gasthuis 65
   Gemeente-archief 32, 39, 40 41, 41, 42, 48, 52, 53, 53, 56-57
   Gemeente-bibliotheek 53
   Gemeente-museum 32, 38, 42, 49, 51, 52
   Grauwzustersklooster 66, 68
   Gravenhof 66, 68, 70
   Havenpark 13-15, 71, 72, 73, 74
   Hof van Ravestein 68, 70
   Hoofdpoortstraat 16, 70, 71, 73, 74, 75
   Minderbroedersklooster 66, 68
 Nieuwe Kerk 48, 52-57, 52-53
   Nieuwe Kerk, orgel 56
   Nobelpoort 58, 59, 62, 64, 66
   Noordhavenpoort 61, 62, 62, 63, 63, 64, 66, 70, 84
   Oude Haven A. 344 73
   Oude Haven D. 476 73
   Oude Haven 20 73, 74, 75
   Oude Haven 34 71, 72, 73, 74, 75
   Oude Haven 55 73, 74
   Oude Manhuis 65, 66
   Oude Mannen en Vrouwen Visschershuis 65, 66, 70
   Poststraat 48 71, 74, 75
   Proveniershuis 65
   Ravenstraat 17 70, 74
   Schots- of Godskamertjes 65, 69, 69, 71, 66, 75
   St. Anthonieshof 65, 66, 68
   St. Jacobshof 65
   St. Lievenskamertjes 65, 66
   St. Lievensmonsterkerk 38-43, 40-41, 44, 45, 48, 48, 49-51, 49
   St. Lievensmonstertoren 31-37, 32-33, 36-37, 49-51, 66
   St. Lucaskamertjes 65, 66
   Stadhuis 31, 36, 40, 42, 51, 62, 66, 70
   Stadsfontein 74
   Stadskraan 70
   Weeshuis 66, 70
   Wevershoek 5 70, 71, 73, 74
   Zuidhavenpoort 58, 59, 60, 60, 61, 62, 63, 63, 64, 70
   Zwartzustersklooster 66, 68
 Zijlma, R., P. J. Conijn, G. S. Hoogewoud en —
   De kerk van de H. Willibrordus buiten de veste aan de Amsteldijk te Amsterdam-Zuid 15-27
 Zocher, J. D. 96
 Zocher, K. G. 56
 Zuidwijkermeer, Fort 96
 Zundert, raadhuis 54
 Zutphen
   Broederkerk 5, 8
   St. Walburgkerk, doopvont 12
 Zuytland, Iman van 78
 Zwirner, E. F. 6
 Zwolle *33.*34
   St. Michaëlskerk (R.K.) 13